KARL POLANYİ

Büyük Dönüşüm

Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri

ÇEVİREN
AYŞE BUĞRA

iletişim

KARL POLANYİ • **Büyük Dönüşüm**

Alan Yayıncılık, 1986 (1 baskı)

The Great Transformation / The Political and Economic Origins of Our Time

İletişim Yayınları 667 • Politika Dizisi 35
ISBN-13: 978-975-470-848-6

1-8. BASKI 2000-2009, İstanbul
9. BASKI 2010, İstanbul

DİZİ KAPAK TASARIMI Utku Lomlu
KAPAK Suat Aysu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Asude Ekinci
DİZİN M. Cemalettin Yılmaz
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

KARL POLANYİ

Büyük Dönüşüm

Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri

The Great Transformation
The Political and Economic Origins of Our Time

İNGİLİZCE'DEN ÇEVİREN *Ayşe Buğra*

i l e t i ş i m

KARL POLANYİ 1886 yılında Macaristan'da doğdu. 1920'lerde Viyana'ya yerleşti ve burada gazeteci olarak çalışmaya başladı. Karısıyla beraber Macar edebiyatından derledikleri parçalardan oluşan *Saban ve Kalem* (The Plough and the Pen) 1963'te yayımlandı. 1922'den itibaren ekonomik liberalizme ve anti-komünizme karşı yazılar yayımlamaya başladı. 1930'larda Sovyet sosyalizmine karşı takınılan uzlaşmaz tavırlara karşı çıktı. 1930'larda faşizmin yükselişi sırasında ailesiyle İngiltere'ye yerleşti. Oxford ve Londra üniversitelerince düzenlenen işçi eğitim programlarında görev aldı. 1946'dan itibaren Columbia Üniversitesi'nde iktisat tarihi dersleri verdi. 1953'te, 66 yaşındayken emekliye ayrılıp Kanada'ya yerleşti. Bu dönemde kapitalizm öncesi toplumlar ve ilk çağ ekonomileri üzerine çalışmalarını sürdürdü. 1957'de *Eski İmparatorluklarda Ticaret ve Piyasa* (Trade and Market in the Early Empires) adlı derlemesi yayımlandı. Ölümünden sonra yayımlanan çalışmaları arasında *Dahomey ve Köle Ticareti* (Dahomey and the Slave Trade), G. Dalton tarafından *İlkel, Arkaik ve Modern Ekonomiler* (Primitive, Archaic and Modern Economies) adıyla derlenen makaleleri ve H. Pearson tarafından yayına hazırlanan *İnsanın Geçimi* (The Livelihood of Man) bulunuyor.

Her şeyini onun yardım ve
eleştirilerine borçlu olan bu kitabı
sevgili karım Ilona Ducynska'ya ithaf ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Büyük Dönüşüm ilk olarak 1944'te yayımlandı. Kitabın ilk cümlesi şöyle: "Ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı çöktü." Karl Polanyi'nin çöktüğünü ilan ettiği ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının can damarı ve temel biçimlendiricisi, kendi kurallarına göre işleyen piyasaydı; emek, toprak ve parayı metalar haline getiren ve insan toplumlarını uluslararası düzeyde eşi görülmemiş bir kurumsal tekdüzeleşme içinde kendine kayıtsız şartsız bağımlı kılan piyasa sistemi... Polanyi'ye göre çöküş kaçınılmazdı çünkü kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemi insan toplumuyla bağdaşması imkânsız bir şeydi. *Büyük Dönüşüm*, bu bağdaşmazlığın ve kaçınılmaz çöküşün hikâyesi. Yani hem ekonomik liberalizmin hem de ona karşı kaçınılmaz alternatifler olarak ortaya çıkan faşizm ve sosyalizmin hikâyesi.

Bu hikâye, uzun süre özellikle antropologlardan oluşan küçük bir entellektüel çevrenin dışında büyük ilgi görmedi. Polanyi'nin çalışmalarını tanıyanlar, onun yirminci yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri olduğunu vurgulayıp durdular, ama *Büyük Dönüşüm*'ün tezlerinin yaygın biçimde tartışılmaya ve sosyal bilimcileri etkilemeye başlaması 1980'lerden sonra oldu. Yani *Büyük Dönüşüm*'ün gündeme gelişi, Polanyi'nin "insan doğasına aykırı" dediği piyasa toplumunun insanlık tarihinin son aşaması

olarak bütün dünyaya dayatıldığı, ekonomik liberalizmi eleştirmeye kalkanların geri kafalı cahiller veya korumacılık önlemlerinin sağladığı rantları elden kaçırmamaya çalışan çıkar gruplarıyla onlara hizmet eden popülist politikacılardan ibaret görüldüğü, sosyalizmden ise neredeyse bütünüyle ümit kesildiği bir döneme rastladı. Bu dönemde kitabın ilk Fransızca çevirisi, Louis Dumont'un önsözüyle yayımlandı. Gene aynı yıllarda, kitap Japonca ve Portekizceye çevrildi; bunu, aralarında Korecedeki de bulunan, diğer çeviriler izledi. İlk Türkçe çeviri 1986'da, Fransızca çeviriden bir iki yıl sonra yayımlandı. 1986'da Budapeşte'de ilk Uluslararası Karl Polanyi Konferansı yapıldı. Katılımcıların sayısı 30'u geçmiyordu. Ama ertesi yıl, Karl Polanyi'nin kızı gelişme iktisatçısı Kari Polanyi-Levitt'in ve Polanyi'den esinlenen doktora tezini yeni tamamlamış olan iktisatçı Marguerite Mendell'in girişimleriyle, Montreal'deki Concordia Üniversitesi'nde bir Karl Polanyi Enstitüsü[1] kuruldu ve uluslararası konferanslar, sürekli artan bir katılımla, ikişer yıl arayla birbirini izledi. 1990'lara gelindiğinde Polanyi'nin fikirleri, küreselleşme ve kabileleşme eğilimlerinin yanyana yeraldığı günümüz dünyasının ekonomik, siyasal ve kültürel sorunlarıyla uğraşanların temel dayanaklarından biri haline gelmişti.

Bu ilk bakışta paradoksal gibi görünebilecek durumu nasıl açıklayabiliriz? Polanyi neden tam da çökmüş olduğuna inandığı piyasa sisteminin bütün dünyada alternatifi olmayan tek seçenek olarak görüldüğü bir dönemde, dönemin sorunlarını en iyi açıklayan düşünürlerden biri olarak ortaya çıktı? Polanyi'nin piyasa toplumu ve bu toplumun insan doğasına aykırı niteliği üzerine yazdıklarına bakarsak, söz konusu paradoksun sadece görünüşte kaldığını ve *Büyük Dönüşüm*'ün pek çok bölümlerinin, neredeyse kelimesi kelimesine, günümüzün bazı önemli gelişmelerini açıklamakta kullanılabileceğini görebiliriz. Ama asıl önemlisi, Polanyi'nin bütün yaşamını yönlendirmiş olan soruyla, "karmaşık bir toplumda insan nasıl özgür

---

1 Bu ilk konferansa sunulan tebliğler Kari Polanyi-Levitt tarafından derlenerek yayınlandı. Bkz. Kari Polanyi-Levitt (der.), *The Life and Work of Karl Polanyi*, Montreal: Black Rose, 1990.

olur?" sorusuyla nasıl kolayına kaçmadan boğuştuğunu görebilmek ve bu boğuşmadan ders alabilmek sanıyorum.

Karl Polanyi kimdir?

Karl Polanyi, 1886 yılında Macaristan'da doğdu. Babası Hıristiyanlığı kabul etmiş Musevi asıllı bir sermayedardı. Rus asıllı annesinin ise çok canlı bir entellektüel yaşamı vardı ve onun sayesinde Polanyi'lerin evi Büyük Savaş öncesi Budapeştesi'nin en ünlü düşünürlerinin biraraya gelip tartıştıkları bir buluşma yeri olmuştu. Evin bu havasının hem Karl Polanyi'yi, hem de kardeşi ünlü bilim felsefecisi Michael Polanyi'yi etkilememiş olması düşünülemez.

1908'de Polanyi 22 yaşındayken, bir grup üniversite öğrencisi Budapeşte'de Galile Çevresi (Galileo Circle) adlı bir cemiyet kurdular ve Polanyi cemiyetin ilk başkanı oldu. Grubun faaliyetlerinde, daha sonra Viyana'da mantıksal pozitivistlerin oluşturduğu çevreyi de çok etkilemiş olan Ernst Mach'ın çalışmaları etkili olmuştu. Amaç, her şeyden önce toplumu anlamaya ve değiştirmeye yönelik çalışmaları bilimsel bir temele oturtabilmekti. Ama pozitivistlerle paylaşılan bu amacın yanında ve pozitivistlerden farklı olarak, ahlâkî konulara verilen önem hem Galile çevresinin hem de Polanyi'nin daha sonraki çalışmalarının ayrılmaz bir parçasıydı. Yani hedef, değer ve inançlardan bağımsız bir bilimsel yaklaşım geliştirmek değil, aksine bilimsel yaklaşımı ahlâkî kaygılar ve değerler doğrultusunda sürdürmekti. Marx'tan etkilenmiş olmasına ve bir çok konuda onunla aynı fikirleri paylaşmasına rağmen Polanyi'nin bilimsel sosyalizmden çok genç yaşta kopmasında bu yaklaşımın da bir rolü olduğu söylenebilir.

Aynı yıllarda Budapeşte'de Galile Çevresi ile yakın ilişkiler içinde faaliyet sürdüren başka bir cemiyet de, içinde Lukacs'ın da olduğu Pazar Çevresi'ydi (Sunday Circle). Lukacs'ın, belki de bu ilişkiler yoluyla, Polanyi'yi epeyce etkilemiş olduğu biliniyor. İki düşünür de, İkinci Enternasyonal'in ekonomik determinizmine tepki gösteriyorlar ve bu bağlamda ortodoks

marksizmden ayrılıyorlardı. Buna karşılık, hem Polanyi hem Lukacs marksizmin toplumu bütünselliği içinde ele alıp incelemesini sosyal düşünceye yapılan önemli bir katkı olarak görüyorlardı. Polanyi'nin büyük bir olasılıkla Lukacs kanalıyla marksizmden alıp benimsediği bir başka fikir de, kapitalist sistemde emeğin metalaşması, insanların ve sosyal ilişkilerin nesneleşmesi fikriydi. Ama işçi sınıfına evrensel bir kurtarıcı rolünün verilmesi, Polanyi'nin hiçbir zaman kabul etmediği bir şeydi ve bununla ilgili olarak marksist geleneğin bütününden ve Lukacs'tan kesinlikle ayrılıyordu. *Büyük Dönüşüm*'de sınıfların toplum içindeki yerleri ve işlevleri konusunda –özellikle 13. bölümde– yazdıkları, bu konudaki ayrılıkları gösterebilir. Üretim güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki etkileşim konusunda da, Polanyi'nin marksizmin en yumuşatılmış biçimini bile, ekonomik determinizme açık kapı bırakmak olarak olarak değerlendirip reddedeceği *Büyük Dönüşüm*'ün temel tezleri çerçevesinde kolayca görülebilir.[2]

Polanyi, Bela Kun hükümeti henüz iktidardayken, belki de rejimin çöküşünü önceden kestirdiği için, ani bir kararla Viyana'ya yerleşti ve burada gazeteci olarak çalışmaya başladı. Dolayısıyla 1920'lerin karışık siyasal ve ekonomik olaylarını gün be gün izleme fırsatını buldu. Bu malzemenin sonradan *Büyük Dönüşüm*'ün hazırlandığı sırada yazara büyük bir kolaylık sağlamış olduğu kuşkusuz. Polanyi bu yıllarda Bela Kun rejimini izleyen terörden kaçıp Viyana'ya sığınan Ilona Ducynska'yla tanışıp evlendi ve hayatının sonuna kadar onunla birlikte yaşadı. Macar edebiyatından birlikte derledikleri parçalardan oluşan *Saban ve Kalem* (The Plough and the Pen) 1963'te yayımlandı. *Büyük Dönüşüm*'ün ithafı, Ilona'nın Polanyi'nin çok değer verdiği bir eleştirmen/okur olduğunu gösteriyor. Ilona gençliğinde eli bombalı cinsten bir devrimci sosyalistti. Orta Avrupa dev-

---

2 Polanyi'nin genelde marksist gelenek, özelde Lukacs'ın düşüncesiyle ilişkilerine dair bazı yararlı gözlemler için bkz. F.Block ve M.Somers, "Beyond the Economistic Fallacy: The Holistic Social Science of Karl Polanyi", T. Skocpol (der.), *Vision and Method in Historical Sociology* içinde, Londra: Cambridge University Press, 1984.

rimci tarihi içindeki yeri o kadar sağlamdı ki, 1960'larda ve 1970'lerde Macaristan'da rejim aleyhtarı oldukları için yargılanan bazı genç entellektüelleri bizzat ülkeye gidip pek zorluk çekmeden kurtarmayı başarabiliyordu. Tabii bu başarısında, Macaristan'ın en soylu ailelerinden birine mensup olmasının verdiği doğuştan gelen otorite kullanabilme yeteneğinin de bir rolü olduğu söylenebilir... 1986'da Budapeşte'de yapılan ilk Uluslararası Karl Polanyi Konferansı'ndaki özellikle belirli bir yaşın üzerindeki Macar katılımcıların, belki Karl Polanyi'den çok neredeyse efsanevi bir şahıs olarak yaptıklarını anlatıp durdukları Ilona Ducynska'ya önem verdikleri görülüyordu.

Ilona da Karl Polanyi de, kendi sosyalizm anlayışlarıyla Sovyet sosyalizmi arasındaki farkın, gayet tabii, bilincindeydiler. Bu rejimin önemli özelliklerinden olan merkeziyetçilik ve ekonomizm, Polanyi'nin bütün çalışmalarında karşı çıktığı şeylerdi. Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm*'de açıkça belirttiği gibi, "Planlama, düzenleme ve kontrolü araç olarak kullanan SSCB, henüz anayasasında vaadedilen özgürlükleri yürürlüğe koymadı, sistemi eleştirenler 'koyacağı da yok' diye tamamlarlardı cümleyi... Ama düzenlemelere karşı çıkmak, reforma karşı çıkmak demektir. Bu yüzden de liberallerin özgürlük fikri yozlaşıp yalnızca serbest girişimciliğin bir savunusuna dönüşüyor" (s. 250-1). Bu düşünce doğrultusunda Polanyi ve Ilona Ducynska, bolşevizmi piyasa toplumunun aşılmasına ve "ekonomiyi topluma tabii kılmaya" yönelik bir çaba olarak ilgiyle izliyor ve bu çabanın karşı karşıya olduğu güçlükleri görmezden gelerek takınılan körü körüne düşmanca tavırları paylaşmıyorlardı. 1922'den itibaren Polanyi'nin ekonomik liberalizmin ve antikomünizmin önde gelenlerinden F. von Hayek ve L. von Mises'e, aynı zamanda da kardeşi Michael Polanyi'ye, Sovyetler Birliği konusunda karşı çıktığını görüyoruz. 1922'de yayınlanan "Sosyalist Muhasebe" adlı yazısı, sosyalist ekonominin tıkanıklarını bağnaz biçimde vurgulayan iktisatçılara karşı yazılmıştı. 1930'larda "Faşizmin Özü" adlı makalesini[3] yazarken de,

3 K.Polanyi, "The Essence of Fascism", J.Lewis, K.Polanyi D.K.Kitchin (der.), *Christianity and the Social Revolution* içinde, Londra: Victor Gollanz, 1937.

1960'lı yıllarda soğuk savaş propagandalarına karşı *Co-existence* dergisini çıkarırken de, Sovyet sosyalizmine karşı takınılan uzlaşmaz tavırlara karşı olduğunu görüyoruz.

1930'larda faşizmin yükselişi sırasında Polanyi ailesiyle birlikte Viyana'yı terkedip İngiltere'ye yerleşti. İngiltere'de ailenin geçimini sağlamak için işçi sendikalarıyla Oxford ve Londra üniversiteleri tarafından ortaklaşa düzenlenen işçi eğitim programlarında dersler verdi. Bu işi yaparken bütün İngiltere'yi dolaştı ve dünyanın bu sınıf toplumu olma niteliği en bariz ülkesinin işçilerini yakından tanımak fırsatını buldu. Ilona Ducynska, onun Marx ve Engels'in anlattıklarından pek farkı olmayan işçi mahallelerinde dolaşıp çökmekte olan sanayi bölgelerinden "ana babalarının iş bulabildiğine hiç tanık olmamış gençlerin akın akın Londra'ya gelişlerini" gördüğü zaman duyduğu şaşkınlığı ve sarsıntıyı çok çarpıcı bir biçimde anlatıyor.[4] *Büyük Dönüşüm*'ün anahtar cümlelerinden biri olan "Avrupa faşizmini anlamak için Ricardo İngilteresi'ne dönmek gerekiyor" cümlesi, kitabın yazılmasında büyük bir itici güç oluşturan bu şaşkınlık ve sarsıntıya bağlı olarak açıklanabilir.

Büyük Dönüşüm'ün kuramsal çatısının oluşması ise, gene İngiltere yıllarında Polanyi'nin antropoloji alanındaki çalışmalarla ilgilenmeye başlaması ve Thurnwald, Malinowski, Radcliffe-Brown gibi yazarları okumasıyla gerçekleşiyor. Bu çatının temel dayanağı, toplumu belirleyen kurumların ekonomik antropoloji çerçevesinde ele alınan karşılaştırmalı tarihi; başardığı şey ise, piyasa toplumuna bu karşılaştırmalı perspektiften yaklaşarak politik iktisadın güncel sorunlarına özgün bir kuramsal yaklaşım getirmesi. Polanyi'nin politik iktisadın güncel sorunlarıyla ilgilenişinin kaynağında ise, yukarıda değindiğim temel soruyu, "karmaşık bir toplumda insan nasıl özgür olur?" sorusunu buluyoruz. Polanyi'nin bu soruyla sistematik olarak uğraştığı ilk makalede, gene İngiltere yıllarında yazılmış olan "Faşizmin Özü" makalesinde *Büyük Dönüşüm*'ün temel tezlerinden bazılarının ele alındığını ve bunların Hıristi-

4 I. Ducynska, "Karl Polanyi: Notes on His Life", H.W.Pearson (der.), *Livelihood of Man* içinde, New York: Academic Press, 1977.

yanlık, bireycilik ve sosyalizm arasındaki ilişkinin irdelenmesi bağlamında tartışıldığını görüyoruz.

Büyük Dönüşüm'ün yayımlanmasından iki yıl sonra, 1946'da, Polanyi Columbia Üniversitesi'nden iktisat tarihi öğretmek üzere bir iş teklifi aldı. 60 yaşında başladığı bu ilk akademik işiyle de yerleşik bir düzene kavuşamadı, çünkü Ilona'nın ABD vizesi alması imkânsızdı. Aile Kanada'ya yerleşti. Polanyi New York'la Kanada arasında gidip gelerek çalıştı ve 1953'de, 66 yaşındayken emekliye ayrılıp Kanada'ya yerleşti. Hem Columbia'dayken hem de emekliliğinden sonra, aralarında C. Arensberg ve H. Pearson gibi iktisatçıların da bulunduğu bir grupla birlikte kapitalizm öncesi toplumlar ve ilk çağ ekonomileri üzerine çalışmayı sürdürdü. Bu çalışmalar sonucu, 1957'de *Eski Imparatorluklarda Ticaret ve Piyasa* (Trade and Market in the Early Empires) adlı derleme yayımlandı. 1957'den sonra Polanyi 18. Yüzyıl Dahomey (şimdiki adıyla Benin) toplumu üzerine çalışmalarını sürdürdü. Bu çalışmalar ölümünden sonra *Dahomey ve Köle Ticareti* (Dahomey and the Slave Trade) adıyla yayımlandı. Polanyi 1964 yılında öldü. Ölümünden sonra yayımlanan çalışmalar arasında G. Dalton tarafından *İlkel, Arkaik ve Modern Ekonomiler* (Primitive, Archaic and Modern Economies) adıyla derlenen makaleleri ve H. Pearson tarafından yayımlanan *İnsanın Geçimi* (The Livelihood of Man) bulunuyor.[5]

Polanyi'nin düşüncesi

Karl Polanyi'nin ölümünden yıllar sonra pek çok değişik çevreden pek çok düşünür tarafından keşfedilmesi ve tam anlamıyla "küresel" bir şöhret haline gelmesi kuşkusuz onun piyasa toplumunun istisnai niteliğiyle ilgili fikirlerine bağlı. Polanyi'nin yaklaşımı içinde, istisnai olan ve genel kuralı oluşturan

---

5 K. Polanyi, C. M. Arensberg, H. W. Pearson, *Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory*, Illinois: Free Press, 1957; K.Polanyi, *Dahomey and the Slave Trade: An Analysis of an Archaic Economy*, Seattle: University of Washington Press, 1966; Dalton (der.), *Primitive, Archaic and Modern Economies: Essays of Karl Polanyi*, Garden City, New York: Anchor Books, 1968; H. W. Pearson (der.), *The Livelihood of Man*, New York: Academic Press, 1977.

şey, "ekonominin toplumdaki yeri"yle ilgili. Dolayısıyla, bu yaklaşım içinde farklı insan toplumlarında ekonominin yerini açıklamaya yönelik bir genel teori buluyoruz.

Bu teorinin temelinde, Polanyi'nin modern antropolojinin en önemli bulgusu olduğuna inandığı bir fikir, "temel insani dürtülerin hiçbiri ekonomik değildir" fikri yatıyor. Buna paralel olarak, "tarih boyunca varolmuş bütün toplumlarda ekonomi sosyal ilişkiler bütünü içine, onlardan ayrılamayacak biçimde yerleşmiştir" fikri ortaya çıkıyor. Bu iki fikir, birlikte, Polanyi'yi ekonominin genel geçer "biçimselci" (formal) tanımını reddetmeye ve "özselci" (substantivist) bir tanımını benimsemeye götürüyor. İktisat ders kitaplarının çoğunda rastladığımız biçimselci tanıma göre, ekonomi kıt kaynakların sınırsız istekleri karşılamak üzere alternatif kullanım alanları arasında dağıtımıyla ilgili faaliyetlere verilen addır, yani mantıksal bir sebep-sonuç ilişkisini belirler. Özselci tanım ise mantıksal değil ampirik niteliklidir ve ekonomik faaliyeti insanın sosyal ve doğal çevresiyle ilişkilerini düzenleyen "insan tarafından kurulmuş" bir "süreç" olarak ele alır. İstekleri karşılamaya yönelik maddi kaynakların düzenli akışını sağlayan bu süreçtir. Birinci tanım doğrultusunda, ekonominin işleyişini anlamak için belirli bir insan davranışından, söz konusu sebep-sonuç ilişkisinin mantıksal niteliğini yansıtan bir davranıştan yola çıkmak gerekir. Oysa daha genel nitelikli olan özselci tanıma göre davranışları ve onun sonuçlarını belirleyen şey, toplumu oluşturan kurumlar bütünüdür; insan davranışları ancak belirli bir kurumsal yapı ile birlikte yeraldıkları zaman ekonomik faaliyetin sürdürülmesinde rol oynayabilirler.

Buna bağlı olarak Polanyi ekonomiyi yönlendiren üç temel davranış ilkesi ve onlarla birlikte yeralan üç kurumsal kalıp tanımlar. Söz konusu davranış ilkeleri, "karşılıklılık" (reciprocity), "yeniden dağıtım" (redistribution) ve "değişim" (exchange) ilkeleridir. Biçimselci tanım içinde değişime insan yapısı kurumlardan bağımsız bir evrensellik atfedilir. Kişisel çıkarlarını maksimize etmeğe uğraşan anonim bireylerin birbirleriyle kalıcı olmayan ilişkilerini tanımlayan bu davranış biçi-

minin, tarih ve toplum üstü bir varlık olarak insanı tanımladığı öne sürülür. Adam Smith tarafından formelleştirilip iktisat düşüncesinin olmazsa olmazsa unsuru haline getirilmiş olan "takas, trampa ve değişimle uğraşan vahşi" tipi, ekonomik faaliyetle ilgili bütün analizlerin başlangıç noktasını oluşturur. Oysa karşılıklılık da yeniden dağıtım da, değişimden farklı davranış ilkeleridir. Karşılıklılık, değişim gibi bir alış veriş ilişkisi olmasına rağmen, ondan farklı olarak birbirini tanıyan ve/veya birbirleriyle sosyal konumları tarafından belirlenmiş, o konumla uyumlu ilişkiler kuran insanları içerir. Aile bireyleri arasındaki ilişkiler gibi, belirli bir güveni, dayanışmayı veya sadakati yansıtan komşuluk, hemşehrilik, dinî veya etnik cemaat mensupluğu, veya sadece çete üyeliği de, karşılıklılık ilkesince belirlenirler. Bunlar anonim ilişkiler olmamalarının yanı sıra, eşit ilişkiler de değildirler. Alınanla verilen arasındaki denge, eşit değerlerin mübadelesi yoluyla değil, herkesin sosyal konumu gereği yapması gerekeni yapmasıyla sağlanır. Yeniden dağıtım ilkesi ise, mal ve hizmetlerin belirli bir merkezde toplanıp oradan topluluğun çeşitli noktalarına dağıldığı durumları belirler. Vergiler ve devlet harcamalarını yönlendiren bu ilkedir, ekonomik planlama faaliyetleri de ekonomiyi bu ilke doğrultusunda yönlendirirler.

Karşılıklılık, "simetri" gibi bir kurumsal kalıbın tanımladığı aile türü grupların varlığıyla işlerlik kazanır. Yeniden dağıtım, etkili olabilmek için "merkezleşme" kalıbının tanımladığı devlet türü yapıların varlığını gerektirir. Değişim ise, ancak piyasanın varlığıyla ekonominin işleyişini etkiler hale gelir. Polanyi'ye göre, piyasalara tarihin her döneminde, her çeşit toplumda rastlamak mümkündür. Ama piyasanın varlığı, piyasa sisteminin varlığına işaret etmez. Aradaki fark, Polanyi'nin düşüncesinin temel unsurlarından birini oluşturur ve onun piyasa sistemini sadece ondokuzuncu yüzyıla özgü bir garabet olarak tanımlayıp incelemesine zemin hazırlar. Piyasa sistemi, ekonomik faaliyetin tamamının toplum kontrolünden kurtulup kendi kurallarına göre işleyen piyasalarca yönlendirildiği bir sistemdir. Bu insan doğasıyla bağdaşması imkânsız bir sistemdir ve toplumsal yapı-

yı parçalamadan uzun süre varolamaz. Polanyi, bu imkânsızlığı piyasa sisteminin iki özelliğine bağlı olarak açıklar.

İlk olarak, değişim ve onunla birlikte varolması gereken kurumsal kalıp, yani piyasa, niteliksel olarak karşılıklılık ve simetriden de yeniden dağıtım ve merkezleşmeden de farklıdır. Davranış ilkeleri olarak karşılıklılık ve yeniden dağıtımla onların içlerinde işlerlik kazandığı toplumsal kurumlar, öncelikli olarak ekonomik nitelikli değillerdir. Yani aileler, cemaatler ve kabileler de, devlet de, ekonomik kaynakların dağıtımında oynadıkları rollerden bağımsız olarak ortaya çıkar ve varolurlar. Oysa değişim ve piyasa, sadece ve sadece ekonomik amaçlara hizmet etmek üzere, bu amaçlarla sınırlı bir varlığa sahiptirler. Dolayısıyla, ekonomik faaliyetin tamamının piyasa tarafından, değişim ilkesi doğrultusunda yönlendirilmesi demek, insanın maddi varoluşunun temellerinin toplumsal olmayan, toplumsal olandan kopuk bir mekanizmaya teslim edilmesi anlamına gelir. Bu şekilde ekonomi sadece toplumun bütününden kopmakla kalmaz, zamanla o bütüne hakim olmaya başlar. Toplum ve toplum içindeki insani ilişkilerin tamamı ekonomiye başeğer duruma gelir.

İkincisi, ekonomik faaliyetin tamamının piyasaya bırakılması sadece insan ihtiyaçlarını karşılayan bütün mal ve hizmetlerin değil, emek, toprak ve paranın da piyasada mübadele edilen metalar haline gelmelerini gerektirir. Polanyi'nin "meta efsanesi" dediği bu durum, piyasa ekonomisinin işlerliği için gereklidir. Oysa emek, toprak ve para, ampirik meta tanımına göre, meta değillerdir. "Emek yalnızca yaşamın yanında yer alan bir insan faaliyetine verilen addır. Satılmak üzere değil, bütünüyle değişik nedenlerle ortaya konulur ve yaşamın diğer yönlerinden ayrılmaz...; toprak yalnızca doğanın başka bir adıdır, insan tarafından üretilmemiştir; nihayet para, yalnızca satın alma gücünün kural olarak hiçbir zaman üretilmeyen, bankacılık sistemi ve devlet maliyesince düzenlenen bir simgesidir... Emek, toprak ve paranın meta tanımı bütünüyle hayaldir. Ama emek, toprak ve para piyasaları bu hayal yardımıyla örgütlenmişlerdir..." (*Büyük Dönüşüm* –bundan sonra *B.D.*, – ç.n., s. 119-120).

Söz konusu meta hayali, piyasa toplumunun insan yaşamıyla bağdaşmazlığını belirleyen temel unsurdur. Polanyi'nin deyişiyle, "Piyasa mekanizmasının insanların ve onların doğal çevresinin kaderinin, hatta satın alma gücünün miktarı ve kullanımının, tek yönlendiricisi olmasına izin vermek toplumun çöküşüyle sonuçlanırdı. Çünkü sözde meta emek, bu özel metanın sahibi olan insanı etkilemeksizin sağa sola taşınamaz, istenildiği gibi kullanılamaz, hatta kullanılmadan bırakılamaz. İnsanın emek gücünü kullanırken sistem aynı zamanda bu etikete yapışık fiziksel, psikolojik ve ahlâkî bir birim olarak 'insanı' da kullanmak durumundaydı. Kültürel kurumların koruyuculuğunu yitiren insanlar, maruz kaldıkları sosyal etkiler altında yok olabilir, günah, sapıklık, cinayet ve açlığın yol açtığı şiddetli sosyal çözülmelerin kurbanları olarak yitip gidebilirlerdi. Doğa ilkel unsurlara indirgenir, askerî güvenlik tehlikeye girer, yiyecek ve hammadde üretme gücü kaybolurdu. Nihayet satın alma gücünün piyasa tarafından idare edilmesi, işletmeleri belirli aralıklarla yok eder; para darlığı veya fazlası, iş yaşamı üzerinde sel ve kuraklıkların ilkel toplumların üzerindeki etkisine benzer bir etki yapardı" (*B.D.*, s. 120-121).

Polanyi'ye göre, ondokuzuncu yüzyıl piyasa toplumunun özgün niteliğini belirleyen, onun bu kaderle karşı karşıya kalmasıydı. Bu, Polanyi'nin "çifte hareket" dediği olguyu tarihin bu döneminin temel açıklayıcısı haline getiriyor. "Çifte hareket", hem doğal olmayan bir durumun kurumsallaştırılması çabalarıyla, hem de toplumun bu doğal olmayan duruma karşı kendini korumak için geliştirdiği mekanizmalarla ilgili bir olguydu. Piyasa ekonomisinin, emek, toprak ve para piyasalarını da içerecek şekilde kurulması çabaları hareketin bir yönüydü ve bu çabaların varlığı piyasayı "doğal", "kendiliğinden" bir düzen olarak ele alan standart iktisat düşüncesinin yanlışlığının en önemli kanıtıydı. Polanyi'nin deyişiyle, "laissez-faire'in hiçbir doğal yanı yoktu; işler oluruna bırakılmış olsa, serbest piyasalar hiçbir zaman ortaya çıkamazdı" (*B.D.*, s. 201). Dolayısıyla, kendi kurallarına göre işleyen piyasaların normal durumu, müdahaleciliğin ise yapay bir sapmayı oluş-

turduğunu öne süren iktisatçılar büyük bir yanılgı içindeydiler ve bu yanılgı ondokuzuncu yüzyılda sadece piyasaların kurulması ve işlerlik kazanması için geliştirilen muazzam bir merkezî bürokrasinin ortaya çıkışıyla kanıtlanıyordu. Ama dönemin müdahaleciliği sadece piyasa sisteminin kurulmasıyla değil, aynı zamanda toplumun kendini bu sisteme karşı koruma çabalarıyla da ilgiliydi. Yani piyasanın toplumun insani, doğal ve üretken özünü parçalamaması, kabul edilemez bir sefalete, çevrenin onulmaz biçimde tahribine ve üretim birimlerinin öngörülemeyen parasal hareketler kanalıyla iflasına yol açmaması için aldırdıkları önlemlerlerden oluşuyordu. Gene Polanyi'nin kendi cümleleriyle özetlersek:

"Yüzyıl boyunca modern toplumun dinamiği çift yönlü bir hareket tarafından yönetildi: Piyasa sürekli genişliyor, ama bu hareket aynı zamanda genişlemeyi belirli yönlerde kısıtlayan bir karşıt hareketle karşılanıyordu. Bu karşıt hareket, toplumun korunması açısından hayati bir önem taşımakla birlikte, son tahlilde piyasanın kendi kurallarına göre işleyişiyle, dolayısıyla piyasa sisteminin kendisiyle çelişiyordu.

Bu sistem sıçramalar ve atılımlarla gelişmişti; zaman ve mekanı kaplamış ve banka parasını ortaya çıkararak eşi görülmemiş bir dinamizme yol açmıştı. 1914'te en üst sınırına ulaştığında, yeryüzünün her tarafı, daha doğmamış nesiller dahil herkes, etten kemikten insanlarla şirket adı verilen kocaman hayali varlıklar, hep onun içinde yer alıyordu. Yeni bir yaşam tarzı, Hıristiyanlığın başlangıcından beri eşi görülmemiş bir evrensellik iddiasıyla yeryüzüne yayılmıştı, ama bu kez hareket yalnızca maddi düzeydeydi" (*B.D.*, s. 191).

Piyasanın küresel yayılmasıyla toplumun kendini koruma çabaları arasındaki çelişki, gittikçe güçlenerek Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Savaş sonrasında liberal iktisatçılarla onları izleyen siyasetçiler, durumun sürdürülemez olduğuna işaret eden herkesi cahillikle veya rant peşinde koşmakla, körlükle veya popülizmle suçlayarak kaçınılmaza karşı direnmeyi sürdürdüler. Yirminci yüzyılın büyük trajedileri, bu inatlaşma içinde yer aldı. Faşizmin yükselişi de, Sovyetler Birliği'nde sis-

temin şekil değiştirip Stalinizme evrilişi de bu ortamın ürünleriydi. Toplumlar yok olma tehlikesine karşı kendilerini korumaya çalışıyor ve bunu her zaman çok da akıllı ve sevimli biçimlerde yapmıyorlardı. Ama, piyasaya karşı çıkışın aptalca ve gaddarca oluşu, kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisini savunanların yorumunun aksine, piyasa ekonomisinin tek seçenek olduğuna değil, aksine onun insan toplumuyla bağdaşmazlığına işaret ediyordu. Onun özgürlüğü korumanın tek yolu olduğuna değil, özgürlüğün ancak ona inananların bilinçli çabalarıyla, bu çabalar doğrultusundaki kurumsal düzenlemelerle ekonominin yeniden toplumun içine yerleşmesiyle korunabileceğine işaret ediyordu.

"Karmaşık bir toplumda özgürlük" fikri, *Büyük Dönüşüm*'ün gelip dayandığı son noktayı oluşturuyor. Bu noktada Polanyi, liberalin yaklaşımıyla faşistin yaklaşımı arasında bir üçüncü yol bulmak zorunda olduğumuzu, bunun için de hem gerçekçi, hem de ahlâklı olmamız gerektiğini vurguluyor. Gerçekçilik, liberalin çözümünü, toplum gerçekliğini inkâr eden bu çözümü dışlamayı gerektiriyor. Polanyi'nin deyişiyle, "Liberal ekonomi ideallerimize yanlış bir yön verdi. Özünde ütopik bir takım beklentilerin aşağı yukarı gerçekleştiği yer gibi göründü gözümüze... güç ve zorlamaya yer vermeyen toplum olamaz... Ama toplumu iktisadi sözleşme ilişkileriyle, sözleşme ilişkilerini de özgürlükle özdeşleştiren piyasa görüşünün sonucu buydu." "Bu durumda, ya hayali bir özgürlük fikrine bağlı kalıp toplumun gerçekliğini yadsımak, ya da bu gerçekliği kabul edip özgürlük fikrini yadsımaktan başka seçenek kalmıyor. Bunlardan ilki liberalin vardığı sonuç, ikincisi de faşistin" (*B.D.*, s. 342).

Polanyi'ye göre faşist sonucun reddi, bütünüyle ahlâkî bir tavırla ilgili. Bu konuda şöyle yazıyor: "Piyasa ütopyasını bir kenara bıraktığımızda, toplumun gerçekliğiyle karşı karşıya geliyoruz. Bu, liberalizmle faşizm ve sosyalizm arasındaki farkı oluşturuyor. Faşizm ve sosyalizm arasındaki fark ekonomik bir fark değil. Ahlâkî ve dinî bir fark. Aynı iktisat ilkelerine bağlı olduklarını öne sürdüklerinde bile, yalnızca farklı değil aynı zamanda zıt ilkelerin taşıyıcılarıdır bunlar. Ve aralarındaki nihai

ayrımı yapan gene özgürlüktür. Faşistler ve sosyalistler, aynı biçimde, toplumun gerçekliğini ölümün insan bilincini biçimlendirmesi türünden bir kesinlikle kabul ederler. Güç ve zorlama bu gerçekliğin bir parçasıdır; bunları toplumdan silen bir ideal geçersiz olacaktır. Ayrıldıkları nokta, bu bilginin ışığında özgürlüğün korunup korunmayacağıdır. Özgürlük boş bir sözcük, insan ve insan çabalarını yok etmek üzere geliştirilmiş bir iğva mıdır, yoksa insan bu bilginin karşısında özgürlüğüne sahip çıkıp, ahlâkî hayalciliğe kapılmadan onun toplum içinde gerçekleşmesi için çalışabilir mi? Bu endişeyle sorulan ve endişe yaratan soru, insanlık durumunu özetliyor" (B.D., s. 344).

Polanyi'nin bu soruya verdiği cevapta kıyasıya eleştirdiği piyasa ekonomisine önemli bir selam buluyoruz. Burada Polanyi, korunmaları büyük önem taşıyan bazı özgürlüklerin ondokuncu yüzyıl ekonomisinin ürünleri olduğu söylüyor: "Toplumun özü için ölümcül bir tehlike oluşturan ayrım, siyaset ve ekonominin kurumsal olarak birbirlerinden ayrılmaları, neredeyse otomatik biçimde, adalet ve güven pahasına özgürlük yarattı. Sivil özgürlükler, özel girişimcilik ve ücret sistemi, ahlâkî özgürlük ve bağımsız düşünceyi besleyen bir yaşama biçimi içinde birleştiler. Burada da yasal ve gerçek özgürlükler, unsurları kolayca birbirinden ayrılmayacak bir yapıda biraraya geldiler. Bu unsurlardan bazıları, işsizlik ve spekülatör kârları gibi belalara bağlıydı, bir kısmı da Rönesans ve Reform geleneklerinin en değerlilerine. Çöken piyasa ekonomisinden elimizde kalan bu yüksek değerleri korumak için elimizden geleni yapmamız gerek. Bunun ne büyük bir iş olduğu meydanda. Piyasa ekonomisi içinde ne özgürlük ne barış kurumsallaştırılabilirdi. Çünkü onun amacı kâr ve refah yaratmaktı, barış ve özgürlük değil. Bunlara sahip olmak istiyorsak, gelecekte bunun için bilinçli bir çaba harcamamız gerekecek; bunlar önümüzdeki toplumların seçilmiş amaçları olmak zorundalar" (B.D., s. 339).

Belki burada Polanyi'nin Marx'a hem yaklaştığı, hem de ondan ayrıldığı bir noktaya gelmiş oluyoruz. Marx'ın kapitalizmi insanı, onun özgürlüğünü kısıtlayan bütün kabile ve cemaat bağlarından, aile ve devlet baskısından kurtaran bir düzen ola-

rak övmesi gibi, Polanyi de piyasa toplumunun insan özgürlüğünü evrensel bir değer olarak bilincimize yerleştirdiğini teslim ediyor. Aradaki fark ise, Polanyi'nin bu özgürlüğün korunmasını tarihin kaçınılmaz akışı içinde kapitalizmi izlemesi beklenen başka bir düzenin yapısına değil insanın kendisine teslim etmesi. Şöyle diyor Polanyi: "Piyasa ekonomisinin sona erişi eşi görilmemiş bir özgürlük döneminin başlangıcı olabilir. Yasal ve gerçek özgürlük, her zamankinden daha geniş ve daha yaygın kılınabilir; düzenleme ve kontrol, yalnızca bir kaç kişiye değil herkese özgürlük sağlayabilir. Böylece eski özgürlükler ve yurttaş hakları, sanayi toplumunun herkese sağladığı boş zaman ve güvenin yarattığı özgürlüklere eklenebilir. Böyle bir toplumun hem adaletli hem özgür olması için gerekli olanakları vardır" (*B.D.*, s. 341). Bu olanaklar vardır, ama gerçekleşmeleri, yalnız ve yalnız, insanın onları istemesi ve onlar için sürekli mücadele etmesine bağlıdır...

Günümüzde *Büyük Dönüşüm*

Polanyi'nin düşüncesinin ana hatlarıyla ilgili bu açıklamalar, *Büyük Dönüşüm*'ün bugün neden bu kadar ilgi gördüğünü ortaya koymaya başlamış olmalıdır. Bu ilgi, önsözün başında belirttiğim gibi, piyasa ekonomisinin çöküşüyle ilgili kehanetin doğru çıkmamış olmasıyla ilgili. Toplumsal dizginlerden boşanmış piyasanın, emek, toprak ve paranın metalaşmasını önleyen bütün düzenlemeleri, sendikal haklardan refah devleti uygulamalarına, gümrük tarifelerinden sermaye kontrollerine kadar insan yaşamını bütünüyle piyasa ilişkilerine bırakmamaya yönelik önlemleri tek tek ortadan kaldırarak, dünyanın değişik uçlarında yaşayan, birbirlerinden habersiz milyarlarca insanın kaderini kendine tabi kıldığı bir dünyada yaşıyoruz. Büyük bir ihtimalle haritada Tayland'ın yerini gösteremeyecek iki Söke'li pamuk üreticisinin, son Uzak Asya krizinin yol açtığı ekonomik zorlukları göğüsleyemeyerek öldükleri bir dünyada yaşıyoruz... Milyarlarca dolarlık sermayenin görülmemiş bir hızla ve görülmemiş bir serbesti içinde dünyada fır döndü-

ğü ve bunu yaparken neye uğradığını şaşırmış milyarlarca insanı iflasa sürüklediği, işsiz güçsüz bıraktığı bir dünyada yaşıyoruz. Asıl önemlisi, komünizmin ve onunla birlikte insanın geçiminin yalnızca piyasaya bırakılmadığı bir düzenin varolabileceğine duyulan inancın çöktüğü bir dünyada yaşıyoruz. Yani, liberal iktisat düşüncesinin, Polanyi'nin deyişiyle "dinî bir şevkle" kendini gerçeğin tek temsilcisi ilan ettiği, buna aklı yatmayanların ise aynı dinî şevkle susturuldukları ya da ister istemez ortama uyum sağladıkları bir dünyada yaşıyoruz.

Bütün bunlar, Polanyi'nin anlattıklarına benzer şeyler. Ama aynı zamanda, onun anlattığı başka şeylere benzer gelişmeler de yaşanıyor. Mesela Sovyet komünizminin çöküşünü izleyen gelişmeler, "laissez-faire'in hiçbir doğal yanı yoktu" cümlesini neredeyse bir laboratuvar deneyi netliğiyle doğruluyor. Aynı gelişmelerin, yol açtıkları insani ve toplumsal acılarla, Polanyi'nin başka bir fikrini, 'değişim hızı, çoğu zaman, değişimin yönünden daha önemlidir çünkü toplumun değişime uyum sağlayıp sağlayamayacağını tayin eden bu hızdır' şeklindeki fikrini de (B.D., s. 78) doğruladıkları görülüyor. Nitekim, komünizm sonrası piyasa ekonomisine geçiş süreciyle ilgili gözlemler, *Büyük Dönüşüm*'ün yeniden gündeme gelişinde etkili olan son gelişmelerin en önemlilerinden. Bu sürecin başlangıcında, piyasa düzeninin doğal, kendiliğinden bir düzen olduğuna dair geleneksel inanç bütün gücüyle ortama hakim oldu. Doğu bloku ülkelerinin hepsinin, aynı biçimde, yöneticilerin fazla bir şey yapmalarına gerek kalmadan, piyasa toplumlarına doğru kendiliklerinden evrilmeleri beklendi. Çok kısa bir süre içinde, bu beklentinin gerçekleşmediği ortaya çıktı ve yaşanan büyük kaos içinde piyasa toplumunun ancak bir kurumlar bütünü içinde varolabileceği, özellikle yasal düzenlemelerin ve finans kurumlarının bilinçli ve planlı müdahaleler sonucu insan eliyle kurulmalarından sonra kişisel çıkar dürtüsünün yatırımları yönlendirerek ve iş gücü arzını gerekli alanlara kanalize ederek ekonomik sürecin işlerlik kazanmasına yolaçabileceği görüldü.

Bu, aynı ondokuzuncu yüzyıldaki gibi içinde yaşadığımız dönemi belirleyen çifte hareketin bir yanıydı. Onunla birlikte

çifte hareketin öteki yanı da kendini gösterdi. Komünizmin kurumlarıyla birlikte çöküşünden sonra ortaya çıkan boşluk içinde alternatif düzenlemeler kendilerini göstermeye başladılar. Ekonomik kaynakların dağıtılmasında, piyasa ilişkileri içinde geçimini sağlayamayanların korunmaları ve toplumdan dışlanmamalarında merkezî planlamanın oynadığı rol, komünizme bir "şok tedavi" uygulanması gerektiğini düşünen neoliberal iktisatçıların hakim oldukları politik gündem içinde sona ererken, bu rolü üstlenen, otomatik olarak ortaya çıkması beklenen piyasa düzeni değil, karşılıklılık ilişkileri ve bu ilişkilerin içinde yer aldığı kurumlar oldu. Dayanışma ve sadakat, güçlünün zayıfı koruduğu, ama buna karşılık zayıftan itaat beklediği kurumsal yapılar içinde piyasanın da devlet müdahalesinin de kişisel olmayan, formel kurallarının ve yasalarının yerine geçti. Eski Doğu Bloku ülkelerinin çoğunda ve özellikle eski Sovyetler Birliği'nde mafyalaşma bu sürecin en tipik unsuru haline geldi. Merkezî planlamanın kaynak dağıtımında oynadığı rol de, sosyal güvenlik sisteminin işlevleri de, güvenlik güçlerinin yerine getirdiği koruma işlevi de, mafya ilişkileri içinde yerine getirilmeye başlandı. Bu, Marx'ın sözünü ettiği ilkel birikim sürecinin bazı özelliklerini de yansıtmakla birlikte, ondan önemli biçimlerde ayrılan bir süreçti çünkü eşi görülmemiş bir tarihsel kopuş içinde, tam bir yasal ve kurumsal boşluk içinde yer alıyor, ortaya çıkacak yasal ve kurumsal düzenin gelecekte alacağı biçimlere damgasını vuruyordu. Yeni düzenin en önemli ekonomik aktörleri temel davranış özelliklerini bir mafyalaşma süreci içinde kazanıyorlardı ve bu özellikler uzun yıllar boyunca ekonominin işleyişine hakim olacak gibi görünüyorlardı.

Piyasa sistemi dünyaya yayılırken, devletin yeniden dağıtım mekanizmaları kanalıyla oynadığı koruyucu rol yalnız eski komünist ülkelerde değil pek çok azgelişmiş ülkede de ortadan kalkmaya başladı. Eski komünist ülkelerde olduğu gibi buralarda da çifte hareket kendini özellikle karşılıklılık ilişkileri ve kurumlarının önem kazanmasıyla göstermeye başladı. Çifte hareketin ortaya çıkış nedenleri, Polanyi'nin ondokuzuncu yüzyıl

uygarlığının özellikleri bağlamında ele alıp açıkladığı süreçlerden kaynaklanıyordu. Ama Polanyi'nin ondokuzuncu yüzyıl hikâyesinde, piyasa sisteminin yayılışı, aile ilişkilerini, kırsal kesimin geleneksel yapılarını, Batı toplumlarında kilise yetki alanlarını, diğer toplumlarda ise farklı yöresel, etnik ve dinî temelli düzenlemeleri yıkarak gerçekleşiyordu. Toplumu ve insanı koruma görevi ise, yeniden dağıtım mekanizmasına düşüyordu. Onun anlattığı şekliyle karşıt hareketin aktörü devlet kurumlarıydı. Bugünkü durumda ise, piyasa sisteminin yayılışı karşısında dağılan yeniden dağıtım mekanizmaları ve devlet kurumlarıydı. Karşıt hareketin yönlendiricisi ise, temelde aile metaforuna dayanan, kişisel nitelikli karşılıklılık ilişkileriydi. Kurumları ise, aileden başlayarak, mafya tipi örgütlenmelerden etnik ve dinî cemaatlere kadar yayılan, ama bu arada modern sivil toplum örgütlerini de kapsayan, güven, dayanışma ve sadakat bağlarının oluşturduğu yapılardı. Polanyi'nin izleyicileri arasındaki bazı sosyalistler, bu gelişmeleri umutla izlediler, izliyorlar.[6] Polanyi'nin genel yaklaşımı içinde, bu umudu haklı çıkaracak değinmelere rastlamak da gerçekten mümkün. Ama aynı zamanda, bugünkü karşılıklılık temelli karşıt hareketin içerdiği bazı sorunları gözden kaçırmamak da çok önemli.

Piyasa dışındaki bütün toplumsal nitelikli insan ilişkilerinin güce dayandığı, toplumdan güç olgusunu silmenin imkânsızlığı, bir önceki bölümde açıklandığı gibi, Polanyi'nin düşüncesinin önemli bir yanını oluşturuyor. Ama yeniden dağıtım ilkesinden ve devlet müdahalesinden farklı olarak, karşılıklılık ilişkileri formel olmayan ilişkiler. Bunlar, güç eşitsizliğinin denetiminin formel kurallara ve yasalara değil, büyük ölçüde geleneklere ve durumun o anda değerlendirilen gereklerine bırakıldığı yapılar içinde yer alan ilişkiler. Dolayısıyla, zayıfın güçlünün insafına bırakılması, çoğu zaman, karşılıklı ilişki ağlarının belirlediği bir düzenin temel özelliği olarak karşımıza çıkıyor. Doğal olarak, bu "insafa kalma" durumu, bütünüyle kuralsız

6 Özellikle bkz. B. Hettne, "Introduction: The International Political Economy of Transformation", B. Hettne (der.), *International Political Economy: Understanding Global Disorder* içinde, Londra: Zed Books, 1995.

bir durum değil. Mafya örgütlerinden etnik ve dinî cemaatlere kadar, güç kullanma olgusunun çoğu zaman bir "raconu" bulunuyor. Otoriter babaların otoritelerini sadece karılarını ve çocuklarını döverek sağlamadıkları gibi, mafya liderleri bile, sadece gözü kör bir şiddete dayanarak, örgüt üyelerine hiçbir güvence sağlamadan uzun süre iktidarlarını koruyamıyorlar. Ama bu tür ilişkileri özetleyen, geleneksel ailenin hiyerarşik yapısı içinde en tipik ifadesini bulan "büyüğünü saymak, küçüğünü sevmek" fikri. Bu durumda da, "insanın yaşamını sürdürebilmesi ve topluma katılabilmesinin en iyi yolu bu mudur?" sorusu rahatsız edici bir biçimde gündeme geliyor.

Bu sorunun taşıdığı önem, özellikle karşılıklılık ilişkilerinin bugünkü çifte hareket içinde üstlendikleri rolün niteliğiyle ilgili. Bugün, sadece piyasa ilişkilerinin bazı insanları toplumdan dışlayıcı etkisine karşı değil, piyasanın işlerlik kazanabilmesi için de karşılıklı ilişki ağlarından yardım istendiğini görüyoruz. Günümüzün ekonomik düzeni olarak pek çok liberal iktisatçı tarafından savunulan esnek üretimin özelliklerine baktığımızda, bu özellikler arasında karşılıklı güven, dayanışma ve sadakatin çok önemli bir yer tuttuğunu görüyoruz. Yerel sanayi odakları içinde küçük ve orta ölçekli işletmelerin hem kendi aralarındaki ilişkilerde, hem de işletme içi işçi-işveren ilişkilerinde kişisel nitelikli, enformel bağlara dayandıklarına, bu bağların geleneksel toplum özelliklerini yansıtan bağlar olduğuna sık sık değiniliyor.[7]

Bu bağların işlerlik kazanabilmesi için de, geleneksel insan ilişkilerinin sürdürülmesi, yani kapitalizmin, Marx'a çok çekici gelen, insanı bu ilişkilerin boyunduruğundan kurtarıp özgür kılma potansiyelinin bir kenara bırakılması gerekiyor. Bunun bir anlamı da, doğal olarak, kapitalizmin bilinçsiz olarak taşıyıcılığını yaptığı evrensel insan değerlerinin savunulur ol-

---

7 Özellikle bkz. M. Piore and C. Sabel, *The Second Industrial Divide*, New York: Basic Books, 1984. Esnek üretimin ilk ve en etkili tartışmalarından biri olan bu kitapta, Piore ve Sabel'ın "esnek üretim içinde modern teknolojiye uyum sağlanabilmesinin ön koşullarından biri, ironik bir biçimde, geleneksel topluma özgü ilişkilerin canlandırılmasına bağlıdır" diye yazdıklarını görüyoruz.

maktan çıkması ve yerelliğin, ahlâkī göreceliğin, değerlerin öznelliğinin bunların yerini alması.. Bu, bizi tek evrensel değer olan piyasa ekonomisinin altında, hiçbir evrensel kıstasa göre değerlendiremeyeceğimiz söylenen kapalı toplumların mensuplarını bildikleri gibi ezmelerine ve kendilerini kabile savaşlarıyla tüketmelerine, doğal olarak piyasa sisteminin dışına çıkmaya yeltenmedikleri sürece, cevaz verebilecek bir durum. Belki de, çokkültürlülük tartışmalarına çok güçlü katkılarda bulunmuş bir düşünürün, herhalde pek tesadüfi olmayan bir şekilde eski Yugoslavyalı olan bir düşünürün yazdığı gibi "çokkültürlülüğün ırkçılığın yeni bir biçimi" olarak ortaya çıktığı bir durum...[8]

Peki Polanyi'nin küreselleşmeyle yerelleşmenin, birbirlerini güçlendirerek yanyana yer aldıkları bir durum karşısındaki tavrı ne olurdu? Onun ondokuzuncu yüzyıl piyasa sisteminin getirdiği kurumsal ve kültürel tekdüzeleşme karşısındaki olumsuz tavrını biliyoruz. Her zaman kültürel çeşitlilikten yana olduğunu ve ekonominin toplumsal kurumlar ve değerler bütünü içine yerleşmiş bir süreç olarak işlemesinin normal durum olduğunu düşündüğünü de biliyoruz. Dolayısıyla toplumsal değerlerin yeniden keşfi, kültürel bağların insanın maddi yaşamı içinde yeniden önemli bir rol oynamağa başlamaları, onu sevindirecek gelişmeler olarak değerlendirilebilir. Ama aynı zamanda, Polanyi'nin insan özgürlüğüne, herbirinin eşsiz ve benzersiz olduğunu söylediği tek tek insanların özgürlüğüne verdiği önemi de biliyoruz. Ondokuzuncu yüzyılın sürdürülemez olduğunu düşündüğü piyasa uygarlığından miras kalan, özgürlükle ilgili evrensel değerler ve insan haklarından vazgeçmeye niyetli olmadığına da yukarıda değindik. Polanyi, " Yerleşmiş bir toplumda, sürüden ayrılma hakkını kurumsal olarak korumak gerekli" diye yazıyor. "Birey, sosyal yaşamın bazı alanlarında idari görevler yüklenmiş güçlerden korkmadan vicdanının sesini dinlemekte özgür olmalı... Zorlama hiçbir zaman mutlak olmamalı; 'karşı çıkana' çekilebile-

8 S. Žižec, "Multiculturalism- A New Racism?", *New Left Review*, n. 225, 1997, s. 28-51.

ceği bir köşe, ona bir yaşam alanı bırakan bir 'ikinci en iyi seçimi' sağlanabilmeli" (B.D., s. 248) diye yazıyor. Bu durumda, onun benzersizliğine inandığı insanı, yaşamını sürdürmek için muhtaç olduğu topluluğun güçlülerine, bu güçlülerin ya kişisel iyi niyetlerinden ya da yeniden keşfedilen geleneklerden kaynaklanan insafına terketmeyi kabul edeceğini düşünmek bana pek gerçekçi gelmiyor.

Bir kere daha, hem piyasanın insanın toplumsal doğasını tahrip eden etkisine hem de insan özgürlüğünü kısıtlama tehlikesi taşıyan toplumsal düzenlemelere karşı insan özgürlüğünü koruyacak önlemler geliştirmek gerekiyor. Bu sefer, özgürlüğün karşısındaki tehlike devlet baskısından çok topluluk baskısından, herbiri özerkliğini korumak için mücadele veren ve bu mücadele içinde mensuplarının haklarından fazla söz etmeyen kültürlerin bireysel özerklik üzerindeki etkisinden kaynaklanıyor. Ama gündeme tartışmasız bir biçimde hakim olan neo-liberal söylem içinde bütün dikkatler gene devlete yönelmiş durumda. Bu da günümüzde devletin eski tip bir otoritarizm uygulamaktan çok, içselleştirdiği kabile ve cemaat mantığını yansıtan baskı yöntemlerine başvurmaya başladığı gerçeğinin göz ardı edilebilmesine yol açıyor. Kısacası, faşizm, toplumun kendini piyasa sistemine karşı korumak üzere geliştirdiği talihsiz bir yöntem olarak gene gündemde. Sosyalizm ise, toplumsal gücün kullanımını keyfî olmaktan kurtarmak ve insan özgürlüğünü tehdit eder durumdan çıkarmak üzere geliştirilmiş formel kurallar ve yasalar içeren yeniden dağıtım ilkelerine dayanmak durumunda. Bu, karşılıklılık ilişkilerini dışlayan bir durum değil. İnsanın maddi yaşamında yakınlarının desteğini araması kadar, piyasanın ve devletin dışında yer alan sivil toplum kuruluşlarının yeniden dağıtım süreçlerini etkilemesi de doğal ve istenilir durumlar. Ama galiba burada dikkat edilmesi gereken iki şey var. Birincisi, bireyin yaşamını etkileyen insani ilişkilerinin doğumla belirlenen seçilmemiş ilişkiler değil, bireyin özgür iradesiyle seçtiği, gene özgür iradeyle bırakılabilecek "arkadaş dayanışması" türünden ilişkiler olmasının önemi. İkincisi, bireyin maddi yaşamının formel kurallardan yoksun

insan ilişkilerinin en yumuşağına, dostluk ilişkisine bile bırakılmasının özgürlük açısından çok hoş olmayan bir durum olduğunun görülmesi ve karşılıklılık ilişkilerinin bireyin geçimini sağlamaktan ziyade yeniden dağıtım süreçlerini biçimlendirmek ve kaynak dağılımını etkilemek üzere seferber edilmesine yönelmek. Yani, devlet türü bir yapıdan vazgeçemeyeceğimiz bilinciyle, o yapının farklı dayanışma grupları tarafından yönlendirilen bir yapı olmasını sağlamaya çalışmak. Sanıyorum, günümüzün karmaşık toplumlarında özgürlüğü korumak için Polanyi de buna benzer bir yol önerirdi.

AYŞE BUĞRA

BİRİNCİ KISIM

Uluslararası Sistem

1. Yüz Yıllık Barış

Ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı çöktü. Bu kitap, bu olayın siyasal ve ekonomik kaynaklarıyla, aynı zamanda da onun yol açtığı büyük dönüşümle ilgili.

Ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı dört kurum üzerinde duruyordu. Bunlardan ilki, bir yüzyıl boyunca Büyük Devletler arasında uzun ve yıpratıcı bir savaş çıkmasını önleyen güç dengesi sistemiydi. İkincisi, dünya ekonomisinin eşi görülmemiş bir biçimde örgütlenmesini sağlayan uluslararası altın standardıydı. Üçüncüsü, görülmemiş bir maddi refaha yol açan "kendi kurallarına göre işleyen piyasa"ydı (self regulating market). Dördüncüsü ise liberal devletti. Bir tür sınıflamaya göre, bu kurumların ikisi ekonomik, ikisi politikti. Başka bir tür sınıflamaya göre, ikisi ulusal, ikisi uluslararası kurumlardı. Birlikte uygarlık tarihimizin ana hatlarını belirlediler.

Bu kurumlar arasında, altın standardının önemi deneyimlerle kanıtlandı; çöküşü dünyanın başına gelen felaketin görünüşteki nedeni oldu. Çöküşünden önce de, diğer kurumların çoğu onu kurtarmak için girişilen nafile çabalar içinde gözden çıkarılmışlardı.

Ama sistemin can damarı ve temel biçimlendiricisi kendi kurallarına göre işleyen piyasaydı. Belirli bir uygarlığa yol aç-

mış olan bu buluştu. Altın standardı yalnızca iç piyasa sisteminin uluslararası düzeye yayılmasına yönelik bir çaba oluşturuyordu, güç dengesi sistemi altın standardı üzerine kurulmuş ve kısmen onun aracılığıyla işleyen bir üstyapı kurumuydu; liberal devlet de kendi kurallarına göre işleyen piyasanın bir ürünüydü. Ondokuzuncu yüzyılın kurumsal yapısının anahtarı piyasa ekonomisinin işleyişini belirleyen kurallarda aranmalı.

Bizim tezimiz, dengesini kendi sağlayan piyasa fikrinin düpedüz bir ütopya olduğu. Böyle bir kurum, toplumun insani ve doğal özünü yok etmeden uzun süre yaşayamazdı; insanı fiziksel olarak yok eder, çevresini de çöle çevirirdi. Kaçınılmaz olarak, toplum kendini korumak için bazı önlemler aldı, ama alınan önlemler piyasanın kendi yasalarını bozdular; çalışma yaşamını altüst ettiler ve böylece toplumu başka bir biçimde tehlikeye sürüklediler. Piyasa sisteminin gelişmesini belirli bir yöne sürükleyen ve sonunda bu sisteme dayanan sosyal düzeni yıkan bu ikilem oldu.

İnsan tarihinde rastlanan en derin buhranlardan birinin bu biçimde açıklanması fazla basit görünebilir. Bir uygarlığı, onun özünü ve özelliklerini belirli sayıda kuruma indirgemek, sonra da bunlardan birini temel belirleyici olarak seçip uygarlığın kaçınılmaz kendini tüketişini ekonomik örgütlenişin bazı teknik özelliklerine bağlı olarak açıklamaya girişmek uygunsuz bulunabilir. Yaşamın kendisi gibi, uygarlıklar da, kural olarak, belirli bazı kurumlara indirgenemeyecek sayısız bağımsız unsurun etkileşiminden kaynaklanır. Bu uygarlığın çöküşünü kurumsal mekanizmasını çözmeye çalışmak umutsuz bir çaba olarak değerlendirilebilir.

Gene de, bizim giriştiğimiz iş bu. Bunu yaparken, bilinçli olarak amacımızı konunun istisnai niteliğine göre tanımlıyoruz. Çünkü ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının istisnai niteliği, doğrudan doğruya, onun belirli bir kurumsal mekanizma temelinde biçimlenmiş olmasına bağlı.

Felaketin çöküşündeki aniliği ele almayan hiçbir açıklama doyurucu olamaz. Değişim güçleri bir yüzyıl boyunca üst üste yığılmışcasına, bir olaylar seli insanlığın üzerine akmakta. Ge-

zegenimiz düzeyinde bir sosyal dönüşümün yanında, devletleri yok eden, bir kan denizi içinde yeni imparatorlukların biçimlenmesine yol açan benzersiz savaşların yer aldığını görüyoruz. Ama bu cehennem kargaşasının ardında, geçmişi çabucak ve sessizce, çoğu zaman su yüzünde en ufak bir kıpırtıya bile yol açmadan yutup giden bir değişim akıntısı yer alıyor. Felaketin mantıklı bir çözümlemesi, hem olayların fırtınasını, hem de bu sessiz çözülmeyi açıklamak zorunda.

Bizimkine bir tarih çalışması denemez, aradığımız önemli olayların inandırıcı bir sıralaması değil, bunların gösterdikleri gelişme eğiliminin insan yapısı kurumlara bağlı bir açıklaması. Geçmiş görüntüleri yalnızca içinde yaşadığımız günle ilgili konulara ışık tutmak amacıyla gündeme getirmekten kaçınmayacağız; bazı özel önem taşıyan dönemlerin ayrıntılı çözümlemelerine girişirken, ilgili zaman dilimlerini bütünüyle konu dışı bıraktığımız olacak; amacımıza yönelirken de çeşitli uzmanlık alanlarına tecavüz edeceğiz.

Önce uluslararası sistemin çöküşü üzerinde duracağız. Dayandığı dünya ekonomisi bir kez yıkılınca, güç dengesi sisteminin artık barışı sağlayamaz duruma geldiğini göstermeye çalışacağız. Kopuşun birdenbire ortaya çıkışı, çözülmenin akıl almaz hızı buna bağlı olarak açıklanacak.

Ama uygarlığımızın yıkılışı dünya ekonomisinin çöküşüyle eş zamanlıysa da, kesinlikle ona bu çöküşün neden olduğu söylenemez. Yıkılışın kaynakları yüz küsur yıl öncesinde, Batı Avrupa'da kendi kurallarına göre işleyen piyasa fikrini doğuran sosyal ve teknolojik çalkantı içinde aranmalı. Bu maceranın sonu, sanayi uygarlığı tarihinin belirli bir dönemini kapatarak çağımıza ulaştı.

Bu kitabın son bölümünde günümüzün sosyal ve ulusal değişikliklerine yön veren mekanizmalar üzerinde durulacak. Genel olarak, insanın bugünkü durumunun buhranın kurumsal kaynaklarına bağlı olarak tanımlanabileceğine inanıyoruz.

Ondokuzuncu yüzyıl, batı uygarlığı arşivlerinde menendi duyulmamış bir olguya yol açtı: 1815-1914 arasındaki yüz yıllık barış. Az çok bir sömürge olayı olan Kırım Savaşı dışında,

İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, İtalya ve Rusya birbirleriyle yalnızca topu topu onsekiz ay süren savaşlara giriştiler. Daha önceki iki yüzyıl için aynı türden bir hesaplama yapıldığında, önemli savaşların yüzyıllık ortalaması altmış-yetmiş yılı buluyor. Buna karşılık, ondokuzuncu yüzyıl alevlenmelerinin en şiddetlisi olan 1870-1871 Fransa-Prusya savaşı bile, yenilen ulusun, ilgili ulusal para birimlerinde önemli bir dengesizlik olmadan, duyulmamış bir savaş tazminatı ödeyebilmesiyle, bir yıl sürmeden sona erdi.

Pragmatik barışçılığın bu başarısı kesinlikle önemli çatışma nedenleri olmamasıyla ilgili değildi. Bu barışseverlik gösterisi, güçlü uluslar ve büyük imparatorlukların iç ve dış koşullarındaki sürekli değişmelerle birlikte yer alıyordu. Yüzyılın ilk yarısında, iç savaşlar, devrimci ve karşı devrimci mücadeleler ahval-i adiyedendi. İspanya'da Angouleme Dükünün komutasında yüzbin tabur Kadiz'e saldırdı; Macaristan'da devrimci güçler bir meydan savaşında imparatoru yenecek gibi oldular ve devrim ancak Macar topraklarında savaşan Rus ordusu tarafından bastırılabildi. Almanya'da, Belçika, Polonya, İsviçre, Danimarka ve Venedik'te silahlı müdahaleler Kutsal İttifak'ın her yerde hazır ve nazır olduğunu gösteriyorlardı. Yüzyılın ikinci yarısında gelişme dinamiği zincirinden boşanmıştı. Osmanlı, Mısır ve Fas İmparatorlukları parçalanıp bölüşüldüler; işgal orduları Çin'i kapılarını yabancılara açmaya zorladılar ve tek bir büyük hamleyle Afrika kıtası bölüşüldü. Eşzamanlı olarak iki güç, Birleşik Devletler ve Rusya, dünya çapında önem kazandı. Almanya ve İtalya'da ulusal birlik sağlandı; Belçika, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Macaristan, bazıları ilk kez bazıları da yeniden egemen uluslar olarak Avrupa haritasında yerlerini aldılar. Sanayi uygarlığının yıpranmış kültürlerin ve ilkel halkların yaşam alanlarına doğru ilerleyişinin yanında, hemen hemen kesintisiz savaşlar yer aldı. Rusya'nın Orta Asya'daki askerî fetihleri, İngiltere'nin giriştiği sayısız Hindistan ve Afrika savaşları, Fransa'nın Mısır, Cezayir, Tunus, Suriye, Madagaskar, Çin Hindi ve Siyam'daki maceraları, Büyük Devletler arasında genel olarak ancak zor

yoluyla çözümlenebilecek sorunlar ortaya çıkardılar. Buna karşın, bu çatışmaların herbiri, tek tek, yerel niteliğini korudu ve sayısız durumda şiddet yoluyla denge değişikliği ya toplu karşı çıkışlarla önlendi, ya da Büyük Devletlerin verdikleri tavizlerle anlaşmaya bağlandı. Kullanılan yöntemlerin aldığı biçimden bağımsız olarak sonuç hep aynıydı: Yüzyılın ilk yarısında anayasal idare yasaklanır ve Kutsal İttifak özgürlükleri barış adına baskı altında tutarken, öteki yarıda –ve gene barış adına– anayasal idare, kendi çıkarlarını düşünen bankerler tarafından iş karıştırıcı despotlara kandırmaca yoluyla kabul ettiriliyordu. Böylece, biçim değişiklikleri ve değişip duran ideolojilerin altında –bazen taht ve mihrabın otoritesi, bazen borsa ve çek defteri, bazen ahlâksızlık ve rüşvet, bazen ahlâk tartışmaları ve aydınca söylevler, bazen ateş ve süngü yoluyla– hep aynı sonuç elde edildi: Barış korundu.

Bu mucize kabilinden başarı güç dengesinin işleyişine bağlıydı, bu özel durumda, genel olarak kendisine bütünüyle aykırı bir sonuç vermiş olan güç dengesinin işleyişine. Doğası gereği bu denge bütünüyle değişik bir sonuç verir, yani ilgili güçlerin sürekliliğini sağlar. Aslında tek önermesi, belirli bir güç oluşturabilen üç veya daha fazla birimin, her zaman, zayıfların güç birliğine gitmesiyle, en güçlünün gücünün artmasını önleyecek biçimde hareket edecekleridir. Evrensel tarih alanında güç dengesi, bağımsızlıklarını koruma amaçlarına hizmet ettiği devletlerle ilgilidir. Ama bu amacı yalnızca değişen taraflar arasındaki sürekli savaşlar yoluyla sağlayabilmiştir. Eski Yunan veya Kuzey İtalya şehir devletlerinin deneyimi böyle bir olguydu; değişen gruplar arasındaki savaşlar bu devletlerin uzun süreler boyunca bağımsızlıklarını korumalarını sağladı. Aynı ilke, iki yüz yıldan fazla bir süre Münster ve Westphalia Anlaşması (1648) sırasında Avrupa'yı oluşturan devletlerin egemenliğini korudu. Yetmişbeş yıl sonra, Utrecht Anlaşması'nı imzalayan taraflar, bu ilkeye resmen bağlılıklarını ilan ettikleri zaman onu bir sistem içine yerleştirdiler ve böylece hem güçlülerin ve hem de zayıfların savaş aracılığıyla varlıklarını sürdürebilmelerinin karşılıklı güvencelerini sağlamış oldular. Ondo-

kuzuncu yüzyılda aynı mekanizmanın savaş değil barış sonucunu vermiş olması tarihçileri zorlayan bir sorun.

Ortadaki yeni unsurun güçlü bir barış çıkarı (peace interest) olduğunu kabul ediyoruz. Geleneksel olarak, böyle bir çıkar devlet sisteminin dışında görülürdü. Barış, sanat ve zanaatla ilişkileriyle birlikte yaşamın süsleri arasına yerleştirilmişti. Kilise, iyi bir mahsul için dua ettiği gibi barış için de dua edebilirdi, ama devlet işleri düzeyinde savunduğu silahlı müdahale olurdu; hükümetler için barış, güvenlik ve egemenlikten sonra gelirdi, yani savaşçı yollardan başka yoldan varılamayacak hedeflerden sonra. Herhangi bir topluluk için, ortalık yerde örgütlü bir barış çıkarının varlığından daha yıpratıcı bir şey düşünülemezdi. Onsekizinci yüzyıl ortalarında bile, J.J. Rousseau, ticaret erbabını, barışı özgürlüğe tercih ettiklerinden kuşku duyulduğu için, vatanseverlikten yoksun olmakla suçluyordu.

1815'ten sonraki değişiklik, ani ve tepeden tırnağa bir değişiklikti. Fransız Devriminin etkisi, Sanayi Devriminin evrensel bir çıkar olarak iş huzurunun sağlanmasına yönelik gelişmelerini destekledi. Metternich, Avrupa halkının istediği özgürlük değil, barıştır beyanında bulundu. Gentz vatanseverlere yeni barbarlar adını taktı. Kilise ve Kraliyet Avrupa'da uluslaşmayı önleme çabalarına giriştiler. Hem yeni halk savaşlarının azgınlığı, hem de yeni ortaya çıkan ekonomilerde barışa verilen büyük değer bu fikirleri destekledi.

Yeni "barış çıkarının" taşıyıcıları, her zamanki gibi, ondan en fazla yarar sağlayanlar oldu, yani varisi oldukları konumlar vatanseverliğin Kıtaya yayılan devrimci gücü tarafından tehdit edilen soylular. Böylece, Kutsal İttifak yüzyılın aşağı yukarı üçte biri süresince canlı bir barış politikasına zor gücü ve ideolojik destek sağladı; orduları Avrupa'nın bir ucundan öteki ucuna, azınlıkları susturup çoğunlukları bastırarak dolanıp durdular. 1846'dan aşağı yukarı 1871'e kadar –"Avrupa tarihinin en karmaşık, en dolu çeyrek yüzyıllarından biri"–[1] sanayi

1 Sontag, R.J., *European Diplomatic History*, 1871-1932, 1933.

hakimiyetinin büyüyen gücü gericiliğin azalan gücüyle karşılaşıp dururken, barışın yerleşmesi pek güvenli görünmüyordu. Fransa-Prusya savaşını izleyen çeyrek yüzyılda ise, yeniden güçlenen barış çıkarının temsilciliğini yeni ve güçlü bir birimin, Avrupa Konseyi'nin (Concert of Europe) üstlendiğini görüyoruz.

Ama çıkarlar da niyetler gibi bir sosyal aracı kanalıyla siyasete dönüşmedikçe platonik bir düzeyde kalmaya mahkumdurlar. Yüzeysel olarak bakıldığında, ortada böyle bir aracı yoktu; hem Kutsal İttifak hem de Avrupa Konseyi sonuç olarak bağımsız egemen devletlerin oluşturdukları gruplardı ve dolayısıyla, güç dengesi ve savaş mekanizmasına hizmetle yükümlüydüler. Peki öyleyse barış nasıl sağlandı?

Doğru, bütün güç dengesi sistemleri, bir ülkenin kendi giriştiği statükoyu değiştirme çabalarının yol açacağı güç birleşmelerini görememesinden kaynaklanan savaşları önlemeye yöneliktir. Bunun önemli örneklerinden biri, Bismarck'ın 1875'te basında Fransa'ya karşı yürütülen kampanyayı Rus ve İngiliz müdahalesi karşısında durdurması olmuştur (bu durumda Avusturya'nın Fransa'ya yardım edeceği kuşkusuz görülmüştü). O zaman Avrupa Konseyi Almanya'ya karşı çalıştı ve ülke kendini tecrit edilmiş bir durumda buldu. 1877-1878'de Almanya, Rus-Türk savaşını engelleyemedi, ama İngiltere'nin Rusya'nın Çanakkale Boğazına ilerlemesiyle ilgili endişelerine arka çıkarak savaşın yerel niteliğini korumasını sağladı; Almanya ve İngiltere, Türkiye'yi Rusya'ya karşı desteklediler ve böylece barışı korumuş oldular. Berlin Kongresinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarının tasviyesiyle ilgili uzun dönemli bir plan ortaya konuldu; bu da, bütün taraflar çatışma durumunda karşı karşıya kalacakları güçleri önceden bildiklerinden, statükodaki değişikliklere karşı savaşın engellenebilmesini sağladı. Bu durumlarda barış, güç dengesi sisteminin hoşnutlukla karşılanan bir ürünü olarak ortaya çıktı.

Ayrıca, savaşlar bazen, yalnızca küçük devletlerin kaderinin söz konusu olduğu durumlarda, savaş nedeninin bilinçli olarak ortadan kaldırılmasıyla engellendi. Küçük uluslar denetim

altında tutulup statükoyu savaşa yol açabilecek herhangi bir biçimde bozmaları önlendi. 1831'de Hollanda'nın Belçika'yı istilası ülkenin etkisizleştirilmesine yol açtı. 1855'te Norveç etkisizleştirildi. 1867'de Hollanda Lüksemburg'u Fransa'ya sattı, Almanya'nın itirazı üzerine de Lüksemburg etkisizleştirildi. 1856'da Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün Avrupa dengesi için gerekli olduğuna karar verildi ve Avrupa Konseyi İmparatorluğun korunması çabalarına girişti. 1878'te, parçalanmasının bu denge için gerekli olduğu düşünüldüğünde, aynı düzenli ve planlı yöntemlerle bölünmesi sağlandı. Her iki durumda da, kararın küçük halklar için bir ölüm kalım sorunu oluşturması kararı etkilemedi. 1852 ve 1863'te Danimarka, 1851 ve 1856 arasında da Almanya dengeyi bozacak gibi oldu; her seferinde küçük devletler Büyük Devletler tarafından uyumlu davranmaya zorlandılar. Bütün bu örneklerde sistemin Büyük Devletlere sağladığı hareket serbestisi, ortak bir çıkarı korumak için kullanıldı – bu ortak çıkar barıştı.

Ama savaşların yer yer, güç durumunun zamanında açıklığa kavuşturulması ya da küçük devletlerin zorlanması gibi yöntemlerle engellenmesiyle, Yüz Yıllık Barışın çarpıcı gerçekliği arasında dağlar kadar fark var. Uluslararası dengesizlik, soylular arası bir aşk macerasından bir nehir ağzının doldurulmasına, teolojik bir anlaşmazlıktan teknolojik bir buluşa kadar bir çok nedenle ortaya çıkabilir. Yalnızca nüfusun ve zenginliğin artışı veya azalışı siyasal güçleri mutlaka harekete getirecek, dış denge her zaman iç dengeyi yansıtacaktır. Örgütlü bir güç dengesi sistemi bile, ancak bu iç unsurları doğrudan etkileyebildiği ve yeni gelişmelerin getirdiği dengesizliği önleyebildiği ölçüde sürekli savaş tehdidini dizginleyip barışı sağlayabilir, Dengesizlik bir kez hız kazandı mı onu ancak güç yerine oturtabilir. Barışı sağlamak için savaş nedenlerini ortadan kaldırmak gerektiğini herkes bilir, ama bunu yapabilmek için yaşamı kaynağında kontrol altına almak gerektiği çoğu zaman anlaşılmaz.

Kutsal İttifak bunu kendine özgü gereçlerle başarmaya yeltendi. Avrupa kralları ve soyluları uluslararası bir akrabalık

oluşturdular; Roma Kilisesi de onlara Güney ve Orta Avrupa'nın sosyal basamaklarında en üst düzeyden en alta kadar inen gönüllü mülkiye memurları sağladı. Aristokrasinin ve kilisenin hiyerarşileri, kıta düzeyinde barışı sağlayabilmek için yalnızca güçle pekiştirilmesi gereken, yerel olarak etkin bir idare yönteminin içine yerleşti.

Ama Kutsal İttifakın yerini alan Avrupa Konseyi, feodalizm ve kilisenin her yana uzanan kollarından yoksundu; en fazla, tutarlılık açısından Metternich'in şaheseriyle karşılaştırılamayacak, gevşek bir federasyon oluşturabildi. Büyük Devletlerin ortak bir toplantıya çağırılmaları nadir görülen bir durumdu. Kıskançlıklar, entrikalara, zıtlaşmalara ve diplomatik sabotajlara çok yatkın bir ortam hazırladı; ortak askerî harekâta ender rastlanır olur. Buna karşın, tam bir düşünce ve amaç birliği içindeki Kutsal İttifakın Avrupa'da ancak sık sık askerî müdahaleye başvurarak sağlayabildiğini, Avrupa Konseyi gibi ne olduğu pek belli olmayan bir birim, baskı gücüne çok nadiren gerek duyarak, dünya düzeyinde gerçekleştirebildi. Bu inanılmaz başarıyı açıklayabilmek için, yeni ortam içinde hanedanların ve piskoposların rolünü üstlenip barış çıkarına etkinlik sağlayabilen varlığı gizli kalmış çok güçlü bir sosyal araç kullanmamız gerekiyor. İşte bu adı konulmamış unsur uluslararası bankacılar çevresinin oluşturduğu büyük finans çevreleriydi (haute finance).

Ondokuzuncu yüzyılda uluslararası bankacılığın niteliği üzerine henüz kapsamlı bir araştırma yapılmadı; bu esrarengiz kurum daha yeni yeni politik iktisat mitolojisinin gölgeleri arasından sıyrılıp ortaya çıkıyor.[2] Bazıları onun yalnızca hükümetlerin kullandığı bir araç olduğunu söylemekle yetindiler, bazıları ise, hükümetlerin onun doymak bilmek kazanç açlığının bir aracı olduklarını. Bazılarına göre uluslararası anlaşmazlıkların kaynağı, bazılarına göre erkek ulusların gücünü tüketen kadınsı bir kozmopolitliğin aracıydı. Kimse de pek

2 Feis, H., *Europe, the World's Banker, 1870-1914*, 1930. Burada sık sık yararlandığımız bir çalışma.

haksız sayılmazdı. Büyük finans çevreleri, ondokuzuncu yüzyılın sonuyla yirminci yüzyılın başına ait bu kendine özgü kurum, o çağın dünyasında siyasal ve ekonomik örgütlenme arasındaki ana bağlantıyı kurma işlevini yüklenmişti. Büyük Devletlerin yardımıyla işleyen, ama onların kendi başlarına kurup koruyamayacakları barış sisteminin işlerliğini o sağladı. Avrupa Konseyi yalnızca aralıklı müdahalelerde bulunurken, büyük finans çevreleri son derece esnek, sürekli bir araç olarak işlev gördü. Hükümetlerin en güçlülerine bile bağımlı değildi, ama hepsiyle temas halindeydi; bütün merkez bankalarından, İngiltere Merkez Bankasından bile bağımsızdı, ama hepsiyle bağlantıları vardı. Maliyeyle diplomasi arasında çok yakın bir ilişki kurulmuştu; ne diplomasi ne maliye birbirlerinin onayı olmaksızın savaşa veya barışa yönelik uzun dönemli planlar yapamazlardı. Ama yaygın barışın başarılı bir biçimde sürdürülebilmesinin esrarı, hiç kuşkusuz, uluslararası finansın konumu, örgütlenişi ve yöntemlerinde yatıyordu.

Bu kendine özgü bünyenin hem personeli hem de amaçları, ona kökleri iş çıkarlarının, yalnızca bu çıkarların, özel dünyası içine sapasağlam yerleşmiş bir konum sağlıyordu. Rothschild'lar hiçbir hükümete tabi değillerdi; bir aile olarak soyut enternasyonalizm ilkesini benimsemişlerdi; bağlılıkları bir şirketeydi, kredisi, hükümetlerle hızla büyüyen dünya ekonomisi içinde sanayie yönelik çabalar arasındaki tek uluslarüstü bağı oluşturan bir şirkete. Son tahlilde, bağımsızlıkları, çağın hem devlet adamlarının hem de uluslararası yatırımcıların güvenini kazanmış özerk bir aracıya duyduğu ihtiyaçtan kaynaklanıyordu; Avrupa başşehirlerine yerleşmiş Yahudi banker hanedanlarının metafizik mekansızlıklarının neredeyse kusursuz bir biçimde karşıladıkları, işte bu hayati ihtiyaçtı. Barışseverlikten başka her şey atfedilebilirdi onlara; servetlerini savaş finansmanından elde etmişlerdi; ahlâk kuralları onlara işlemezdi; önemsiz, kısa, yerel savaşlara hiçbir itirazları yoktu. Ama Büyük Devletler arasındaki yaygın bir savaşın sistemin parasal temellerini etkilemesi durumunda işlerinin bozulacağı açıktı. Bu gerçeğin mantığı içinde, dünya halklarını etkileyen dev-

rimci dönüşümün ortasında yaygın barışın gereklerini yerine getirme sorumluluğu onlara düştü.

Örgütsel olarak, büyük finans çevrelerinin faaliyetleri insan tarihinin ürettiği en karmaşık kurumlardan birinin çekirdeğiydi. Sanayi ve ticarete yönelik insan çabaları bütününün bir çeşit yansıması ve kopyasını oluşturuyordu. Geçici niteliğine karşın, kapsamlılığı, yarattığı gereçlerin ve aldığı biçimlerin çeşitliliği açısından, ancak bu bütünle karşılaştırılabilirdi. Uluslararası merkezin, yani uluslararası büyük finans kurumlarının yanı sıra tedavül bankaları ve borsalar etrafında kümelenmiş yarım düzine kadar ulusal merkez bulunuyordu. Ayrıca, uluslararası bankacılık yalnız hükümetlerle, onların savaş ve barış maceralarının finansmanıyla ilgili değildi; sanayi, kamu kuruluşları ve bankalara yapılan yabancı sermaye yatırımları, dış ülkelerdeki kamu şirketlerine ve özel şirketlere verilen uzun vadeli borçları da kapsıyordu. Burada da ulusal maliye kendi içinde bir dünya oluşturuyordu. Yalnızca İngiltere'de elli değişik tip banka vardı; Fransız ve Alman bankacılığı da aynı biçimde uzmanlaşmıştı; bu ülkelerin herbirinde, Hazinenin faaliyetleri ve özel finansla ilişkileri çok çarpıcı ve çoğu zaman ayrıntılarda çok büyük incelikler gösteren değişiklikler içeriyordu. Para piyasasında sayısız ticari tahvil, uluslararası poliçe, normal mali tahvil ve çeşitli borsa ödeme aracı dolaşıyordu. Üstelik, değişik uluslardan gelme gruplar ve kişiler de, herbiri kendine özgü bir prestij ve güvenilirlik, otorite ve bağlılık, para ve ilişki zenginliği, arka sağlamlığı ve sosyal havalılık içinde ortada gezinerek ortamın karmaşıklığını artırıyorlardı.

Uluslararası finans bir barış aracı olarak düşünülmemişti; tarihçiler onun bu işlevi kazara yüklendiğini söyleyebilir, sosyologlar da ortada zaten hazır bulunan bir şeyin kullanılmaya başlanmasıyla ilgili yasalardan söz edebilirler. Büyük finans çevrelerinin amacı maddi çıkar sağlamaktı; bu amaç da, ancak hedefleri güç ve fetih olan hükümetlere yanaşarak sağlanabilirdi. Bu noktada, siyasal ve ekonomik güç arasındaki, hükümetlerin siyasal ve ekonomik amaçları arasındaki farkları ra-

hatlıkla göz ardı edebiliriz. Aslında bu ayrımların böylesine önemsiz oluşları, çağın devletlerinin bir özelliğini oluşturuyordu çünkü amaçları ne olursa olsun, hükümetler bu amaçları ulusal gücü kullanarak ve bu gücü artırarak sağlamaya çalışıyorlardı. Uluslararası finansın örgütlenişi ve içerdiği unsurlar ise uluslararası nitelikteydiler, ama ulusal örgütlenmeden tam anlamıyla bağımsız değillerdi. Çünkü bankacıların heyet ve birliklere, yatırım gruplarına, yabancı borçlara, mali kontrollere ve diğer büyük çaplı iş ilişkilerine katılımlarının faaliyet merkezi olan büyük finans, ulusal bankacılığın, ulusal sermaye ve ulusal finans çevrelerinin desteğini sağlamak durumundaydı. Ulusal finans hükümetten çok ulusal sanayie bağımlı olmakla birlikte, hükümete olan bağımlılığı da, uluslararası finansı, ulusal finansla ilişkileri çerçevesinde, hükümetle temas kurmak istemeye yöneltecek kadar önemliydi. Bununla birlikte –gene konumu ve içerdiği unsurlar, özel serveti ve ilişkileri nedeniyle– uluslararası finans tek bir hükümete bağımlı değildi. Bu yüzden, kendine ait özel organları olmayan, emrinde hazır başka bir kurum bulunmayan, buna karşılık topluluk için hayati önem taşıyan yeni bir çıkara, yani barışa, hizmet edebilecek durumdaydı. Ne pahasına olursa olsun barış değil, bağımsızlığın, egemenliğin, şan ve şerefin veya ilgili devletlerin geleceğe yönelik emellerinin bir parçası pahasına bile değil. Ama gene de barış, eğer böyle bir fedakarlığa gerek kalmadan elde edilebilirse.

Başka türlüsü değil. Güç kâra göre öncelik taşıyordu. Ne kadar iç içe girmiş olsalar bile, ticaret kurallarını belirleyen son tahlilde savaştı. Örneğin, Fransa ve Almanya 1870'ten beri birbirlerine düşmandılar. Bu, aralarındaki bağlayıcı olmayan ilişkilerin sürmesini engellemedi. Yer yer, geçici amaçlarla ortak bankacılık heyetleri kuruldu; Alman yatırım bankaları sınırın ötesinde muhasebe defterlerine girmeyen özel yatırımlarda bulundular; kısa vadeli borç piyasasında Fransız bankalarının garantilerine dayanarak bonolar kırılıyor ve borçlar veriliyordu; demir ve kömür ortaklığında ya da Normandiya'daki Thyssen fabrikasının durumunda görüldüğü gibi, doğrudan

sermaye yatırımlarına da rastlanıyordu, ama bu yatırımlar yalnızca Fransa'nın kısıtlı bölgelerinde yer alıyorlar ve hem milliyetçilerin hem de sosyalistlerin sürekli eleştirilerine hedef oluyorlardı; doğrudan sermaye yatırımları, Almanya'nın Cezayir'deki yüksek kaliteli madenleri elde etmek için giriştiği inatçı çabalarda veya Fas'taki karışık girişimlerde olduğu gibi, daha çok sömürgelerde yaygınlaşmıştı. Ama 1870'ten sonra Paris Borsasında Alman senetlerinin dolaşmasını engelleyen zımnî, gene de resmî yasağın hiçbir zaman kaldırılmamış olması da yadsınamaz bir gerçek olarak karşımızda. Fransa yalnızca, "sermaye borçlarının kendine karşı kullanılması riskini göze almamayı seçmişti".[3] Avusturya da güvenilmez görülüyordu; 1905-1906 Fas buhranında yasak Macaristan'a da uygulandı. Paris mali çevreleri, Macar senetlerinin kabul edilebilmesi için uğraştılar, ama sanayi çevreleri, hükümeti askerî bir düşmana dönüşebilecek bir güce karşı aldığı kesin tavırda sonuna kadar desteklediler. Düşman görülen tarafın gücünü artırabilecek her hareket hükümetin vetosuyla karşılandı. Bir çok defa anlaşmazlık yüzeysel olarak ortadan kalkmış gibi göründü, ama işin içindekiler onun yalnızca dostluk görünümünün altında daha gizli bir noktaya kaymış olduğunun farkındaydılar.

Ya da Almanya'nın Doğu emellerini ele alalım. Orada da, siyaset ve maliye iç içe girmiş durumdaydı, ama üstün olan siyasetti. Çeyrek yüzyıl süren tehlikeli bir çekişmeden sonra, Almanya ve İngiltere 1914 Haziranında, Bağdat demiryoluyla ilgili kapsamlı bir anlaşma imzaladılar, çoğunlukla "anlaşma imzalandığında artık büyük savaşı engellemek için çok geç olmuştu" denildi. Bazıları da, aksine, anlaşmanın imzalanışını İngiltere ve Almanya arasındaki savaşın ekonomik genişleme emelleriyle ilgisi olmadığının kesin kanıtı olarak görürler. Gerçekler iki görüşü de desteklemiyor. Anlaşma aslında temel soruna bir çözüm getirmiyordu. Alman demiryolu gene İngiliz hükümetinin rızası olmadan Basra'nın ötesine uzanacaktı, ge-

3 Feis, op. cit., s. 201.

lecekte anlaşmanın belirlediği ekonomik alanların çatışmaya yol açması kaçınılmazdı. Bu arada, Büyük Devletler, Büyük Güne hazırlanmayı sürdürdüler, bugün de, sandıklarından daha yakındı.[4]

Uluslararası finans, büyük ve küçük devletlerin birbiriyle çatışan emelleri, entrikalarıyla baş etmek durumundaydı; planları diplomatik oyunlarla bozuluyor, yatırımları tehlikeye giriyor, yapıcı çabaları siyasal sabotajlar ve sahne gerisi engellemeleriyle karşılaşıyordu. Yardımlarına gerek duyduğu ulusal bankacılık örgütleri çoğu zaman hükümetlerinin iş birlikçisi olarak çalışıyorlardı, ve bu ortamda, her katılanın payını önceden ayırıp bir kenara koymayan hiçbir planın başarıya ulaşma olasılığı yoktu. Bununla birlikte, bir çok durumda da, *güç finansı*, finans çevrelerinin kadife eldivenlerine çelik destek sağlayan *dolar diplomasisinin* kurbanı değil, ondan yararlanan taraf konumundaydı. Çünkü ticari başarıları, zayıf ülkelere karşı acımasız bir güç kullanımını, geri idare örgütlerinin rüşvetle satın alınmasını ve sömürge ve yarı sömürge ortamlarının vahşi ormanlarında istenen sonuca varmak için kullanılan karanlık uygulamaları gerektiriyordu. Ama işlevsel kurallar gereği, yaygın savaşları engellemek büyük finans çevrelerine düştü. Diğer yatırımcılar ve tüccarlar gibi devlet tahvili sahiplerinin büyük bir kısmı da, bu tür savaşlarda, özellikle ulusal paraların savaştan etkilenmeleri durumunda, ilk zarara uğrayacak kesimi oluşturuyorlardı. Uluslararası finansın Büyük Devletler üzerindeki etkisi, her zaman, tutarlı bir biçimde, Avrupa barışını korumaya yönelikti. Bu etkinin gücü de hükümetlerin çeşitli alanlarda ne dereceye kadar büyük finans çevrelerinin desteğine ihtiyaç duyduklarına bağlıydı. Sonuç olarak, Avrupa Konseyi konseylerinde barış çıkarının temsil edilmediği bir ana bile rastlanmadı. Eğer buna, yatırımcılığın kök saldığı her ulusta gelişen barış çıkarını da eklersek, düzinelerce, neredeyse seferberlik halinde devletin "silahlanmaya dayanan barışı" gibi korkunç bir buluşun, 1871'den 1914'e kadar Avrupa'nın

4 Kaynaklarla ilgili notlar, s. 375.

üzerinde bir hayalet gibi dolaştığı halde, nasıl olup da yıkıcı bir savaş patlamasına dönüşmediğini görebiliriz.

Finans, bir grup küçük egemen devletin politikalarında güçlü bir ılımlılık unsuru oldu – bu onun etki yollarından biriydi. Borçlar ve borç yenilenmeleri ulusun itibarına, itibar da doğru davranmaya bağlıydı. Anayasal hükümetlerde (anayasal olmayanlara pek tepeden bakılıyordu), doğru davranış bütçenin durumuna göre değerlendirildiği, döviz kurları da bütçeyi etkilediği için, borçlu hükümetlere ulusal paranın dış değerini kontrol altında tutup bütçe dengesini bozabilecek politikalardan dikkatle kaçınmaları öğütleniyordu. Bu yararlı düstur, altın standardını kabul eden ülkelerin durumunda kesin bir kurala dönüştü, altın standardı zaten kabul edilebilir kur oynamalarını en aza indiriyordu. Altın standardı ve anayasal hükümet fikri, yeni uluslararası düzene bağlılığın bu simgelerini kabul eden bir çok küçük ülkede, Londra'nın sesini duyurma araçlarıydı. Pax Brittanica, hakimiyetini zaman zaman gemilerdeki ağır topların meşum görüntüsüyle korudu, ama daha sık başvurulan yöntem uluslararası para ağının iplerinden birinin tam zamanında çekilivermesiydi.

Uluslararası finansı etkili kılan yollardan biri de, geniş yarı sömürge bölgelerinde maliyenin gayri resmi yönetimiydi; bu bölgelerin içine, hemen alevlenmeye hazır Yakın Doğu ve Kuzey Afrika'daki çürüyen İslam İmparatorlukları da giriyordu. Bankerlerin günlük işleri, buralarda iç düzeni belirleyen çok incelikli konulara karışıyor ve barışın en sallantılı durumda olduğu bu bölgelerde bilfiil yönetimi sağlıyordu. Başa çıkılmaz gibi görünen engeller karşısında, uzun dönem sermaye yatırımlarının gerekli koşulları bu bölgelerde işte böyle yerine getirilebiliyordu. Balkanlar'da, Anadolu'da, Suriye, Mısır, Fas ve Çin'de döşenen demiryollarının öyküsü, Kuzey Amerika kıtasındaki benzer serüvenleri hatırlatan hiç eskimeyen nefes kesici bir efsane oluşturur. Bununla birlikte, Avrupa kapitalistlerinin karşısındaki en büyük tehlike teknolojik veya mali başarısızlık değil, savaştı. Küçük ülkeler arasındaki bir savaş değil (bu kolayca kontrol altına alınabilirdi), Büyük Devletlerden

birinin küçük bir ülkeye açtığı savaş da değil (sık sık rastlanan, çoğu zaman da işe yarar yönleri olan bir olay). Tehlikeli olan, Büyük Devletlerin kendi aralarında girişecekleri yaygın savaştı. Avrupa tenha bir kıta değil, milyonlarca eski ve yeni halkın yerleşim alanıydı; her demiryolu, değişik sağlamlıkta, bazıları ilişkilerin artmasıyla zayıflayan, bazıları ise güçlenen sınırdan geçmek durumundaydı. Felaketi yalnızca finans çevrelerinin geri bölgelerdeki mecalsiz hükümetler üzerindeki çelikten kontrolü önleyebilirdi. 1875'te, Türkiye borç yükümlülüklerini yerine getiremez duruma geldiğinde, derhal askerî çatışma başladı ve 1876'dan 1878'de Berlin Anlaşmasının imzalanışına kadar sürdü. Ondan sonra gelen otuzaltı yıl boyunca barış korundu. Bu akıl almaz barış, Konstantinopolis'te Düyunu Umumiyenin kurulmasına yol açan 1881 Muharrem Kararnamesiyle uygulandı. Büyük finans çevreleri, Türk maliyesinin tümünün idaresini üstlenmişlerdi. Sayısız kereler Büyük Devletler arasında uzlaşma sağladılar; bazen de doğrudan doğruya Büyük Devletlerin siyasal aracılığını yaptılar; her zaman alacaklının parasal çıkarlarını, olanak bulunduğu zaman da Türkiye'den kâr sağlamak isteyen kapitalistlerin çıkarlarını korudular. Bütün bu işler, Düyunu Umumiye idaresinin, özel olarak alacaklıları temsil eden bir kuruluş değil, büyük finans çevrelerini yalnızca gayri resmi bir biçimde temsil eden Avrupa kamu yasasının bir organı olması dolayısıyla epeyce karmaşıklaşmıştı. Ama özellikle bu iki düzeyi de içeren yapısı, uluslararası finansın devrin siyasal ve ekonomik örgütleri arasındaki uçurumu kapatabilmesini sağlıyordu.

Ticaretle barış arasında bir bağ kurulmuştu. Eskiden ticaretin örgütlenişi askerî ve savaşçı bir nitelik taşırdı; ticaret korsanlar ve başıbozuklara yoldaşlık ederdi, silahlı kervana, avcı ve tuzakçıya, kılıçlı tüccara, silahlı burjuvaya, maceracılar ve kaşiflere, malikane sahipleri ve fatihlere, insan avcıları ve köle tacirlerine, fermanlı şirketlerin sömürge ordularına... Artık bütün bunlar unutulmuştu. Şimdi ticaret yaygın bir savaş halinde işlemeyecek bir uluslararası para sistemine dayanıyordu. İstediği barıştı, Büyük Devletler de barışı korumak için çaba sar-

fediyorlardı. Ama daha önce gördüğümüz gibi, güç dengesi sistemi tek başına barışı sağlayamazdı. Bu, uluslararası finans tarafından gerçekleştirildi, varoluşu ticaretin barışa bağlılığı ilkesine dayanan uluslararası finans tarafından.

Biz, şimdilerde, kapitalizmin yayılmasını yalnızca barışçı bir süreç, mali sermayeyi ise sayısız sömürgecilik günahlarının ve yayılma emellerine bağlı saldırganlığın baş aracı olarak görmeye alıştık. Mali sermayenin ağır sanayi ile yakın ilişkisi, Lenin'in onu emperyalizmin sorumlusu olarak görmesine yol açtı, yani etki alanları için girişilen mücadelenin, uzlaşmaların, başka ülkeler üzerinde edinilen hakların, batılı devletlerin geri bölgelerde demiryolu, belediye hizmetleri, köprüler ve ağır sanayiin üzerinden kâr ettiği diğer alt yapı kuruluşlarında yatırım yapmak için kullandıkları sayısız kontrol sağlama aracının sorumlusu. Doğru, ticaret ve finans bir çok sömürge savaşının sorumlusuydular, ama aynı zamanda bir çok savaşın engellenebilmesinin de sorumlusu. Ağır sanayi ile olan ilişkileri dolayısıyla (aslında yalnız Almanya'da gerçekten yakın bir ilişkiydi bu), iki durum da geçerliydi. Ağır sanayiin çatısını oluşturan mali sermayenin çeşitli sanayi kollarıyla o kadar çok değişik türden ilişkileri vardı ki, izlediği politikaların tek bir grup tarafından etkilenmesi olanaksızdı. Savaştan çıkar sağlayabilecek her grubun karşısında bundan zararlı çıkacak bir düzine başka grup bulunuyordu. Doğal olarak, uluslararası sermaye savaştan zararlı çıkmak durumundaydı; ama ulusal sermaye bile ancak olağanüstü durumlarda savaştan kazanç sağlayabilirdi. Bu olağanüstü durumlara düzinelerce sömürge savaşına yol açabilecek kadar sık rastlanıyordu, doğru, ama bu savaşların yerel niteliklerini korumaları, yayılmamaları gerekliydi. Hemen hemen her savaş mali sermaye tarafından örgütleniyordu, ama barışı örgütleyen de oydu.

Bir yandan yaygın savaş tehlikesine karşı çok ciddi önlemler geliştirirken, bir yandan da bir alay küçük savaşın ortasında barış içinde ticarete olanak sağlayan bu son derece pragmatik sistemin niteliğini, en iyi onun uluslararası hukuk alanında yol açtığı değişikliklere bakarak açıklayabiliriz. Milliyetçi-

lik ve sanayi savaşlara daha azgın ve daha yaygın bir nitelik kazandırırken, savaşın ortasında ticaretin barışçı bir biçimde sürdürülebilmesini sağlama yöntemleri geliştiriliyordu. 1752'de Büyük Frederich'in "misilleme amacıyla" Silezya'nın İngiliz tebasına olan borçlarını ödemeyi reddetmesi tarihe geçti.[5] Hershey, "bu tarihten sonra böyle bir olaya rastlanmadığını" söylüyor. "Fransız devriminin yol açtığı savaşlarda, savaş içindeki ülkelerde düşman ülke tabiyetindeki kişilerin özel mülkiyetine el konulması durumunun son örneklerine rastlıyoruz." Kırım Savaşı'nın patlak vermesinden sonra, düşman ülke tüccarlarının limanı terketmelerine izin verildi, bunu izleyen elli yıl boyunca, Fransa, Prusya, Rusya, Türkiye, İspanya, Japonya ve Amerika Birleşik Devletler'i aynı ilkeyi uyguladılar. Söz konusu savaştan itibaren, savaşan ülkeler arasındaki ticarete büyük hoşgörü gösterildi. Dolayısıyla, İspanya-Amerika savaşı sırasında, savaşla ilgili ticaretin söz konusu olmadığı durumlarda, Amerikan gemileri İspanya limanlarından rahatça geçebildiler. Onsekizinci yüzyıl savaşlarının *her açıdan* ondokuzuncu yüzyıldakilerden daha az yıkıcı oldukları yolundaki görüş bir önyargıdan başka bir şey değil. Düşman tebasındaki azınlıkların konumu, düşman tebasındaki alacaklılara karşı yükümlülüklerin yerine getirilmesi, düşmana ait mülk veya düşman tacirlerinin limanlardan geçiş hakkı gibi konularda, ondokuzuncu yüzyıl, savaş içinde ekonomik sistemin işleyişini sağlamak açısından büyük yenilikler getirmiştir. Bu gelişmenin, ancak yirminci yüzyıla gelindiğinde yön değiştirdiğini görüyoruz.

Böylece, ekonomik yaşamın yeni örgütleniş biçimi Yüz Yıllık Barış ortamını hazırlamıştı. Dönemin başında, yeni ortaya çıkan orta sınıf temel olarak, Napolyon Savaşlarında görüldüğü gibi, barışı tehlikeye atan devrimci bir unsur oluşturuyordu; Kutsal İttifakın gerici barış örgütleri bu yeni ulusal kargaşa unsuruna karşı geliştirilmişti. Dönemin ikinci yarısında ise,

5 Hershey, A.S., *Essentials of International Public Law and Organization*, 1927, s. 565-69.

yeni ekonomik düzen hakimdi. Artık orta sınıf barış çıkarını sahiplenmişti; üstelik bu çıkar eskisinden çok daha güçlüydü ve yeni ekonominin ulusal/uluslararası niteliğiyle pekiştirilmişti. Ama her iki durumda da, barış çıkarı etkinliğini yalnızca güç dengesi sisteminin desteğini sağlayabilmesine, bu sistemin barış alanında önemli rol oynayan iç unsurları kontrol altında tutabilen sosyal organlarına borçluydu. Kutsal İttifak içinde, bu organlar, kilisenin maddi ve manevi gücüyle desteklenen feodalizm ve krallıktı; Avrupa Konseyi içinde ise uluslararası finans ve ona bağlı olan ulusal bankacılık sistemleri. Ayrımı fazla büyütmeye gerek yok. Daha 1816-1846 yılları arasında, Otuz Yıllık Barış süresinde, Büyük Britanya, barış ve ticareti korumaya uğraşıyordu, Kutsal İttifakın da Rothchildlar'ın yardımını geri çevirdiği yoktu. Avrupa Konseyi içinde de, uluslararası finans pek çok defalar hanedanlarla, soylularla olan ilişkilerinden destek aldı. Ama bu gerçekler temelde bizim öne sürdüğümüz görüşü güçlendirecek nitelikteler, yani, her durumda, barışın yalnız Büyük Devletlerin elçiliklerince değil, genel çıkarlara hizmet amacına yönelik özel örgütlerce korunduğunu gösteriyorlar. Başka bir deyişle, güç dengesi sistemi, büyük patlamaları yalnızca yeni ekonomik düzen çerçevesinde engelleyebiliyordu. Ama Avrupa Konseyi'nin başarısı, Kutsal İttifakınkiyle karşılaştırılamayacak kadar önemliydi, çünkü ikincisi barışı değişmeyen bir kıtada, kısıtlı bir bölge içinde korurken, ilki aynı işi, sosyal ve ekonomik gelişmenin yeryüzü haritasında devrimci değişikliklere yol açtığı bir dönemde, dünya çapında gerçekleştirmişti. Bu büyük siyasal başarı, belirli bir birimin, uluslararası yaşamın siyasal ve ekonomik örgütlenişi arasındaki bağları oluşturan uluslararası büyük finansın, ortaya çıkması sonucu elde edildi.

Bu noktada artık barışın örgütlenişinin ekonomik örgütlenişe dayandığı açıklığa kavuşmuş olmalı. Ama bu iki örgüt aynı yapıda değillerdi. Ancak terimin en geniş anlamında dünya çapında siyasal bir barış örgütünden söz edilebilirdi, çünkü Avrupa Konseyi özünde bir barış sistemi değil, bağımsız devletlerin oluşturduğu, savaş mekanizmasınca korunmuş bir sistem-

di. Oysa dünya ekonomik sistemi için bunun tersi geçerli. Eğer "örgüt" terimini, dar anlamında, yalnızca bir merkeze bağlı olarak kendi unsurları aracılığıyla işleyen organlar olarak almıyorsak, hiçbir şeyin dünya ekonomik örgütünün temelindeki ilkelerden daha belirgin, onun fiili unsurlarından daha açık seçik olamayacağını görebiliriz. Bütçeler ve silahlar, dış ticaret ve hammadde kaynakları, ulusal bağımsızlık ve egemenlik artık para ve kredi mekanizmasının işlevleri olmuştu. Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğine gelinmeden önce, dünya hammadde fiyatları milyonlarca Avrupa köylüsünün yaşamlarının temel gerçeği olup çıktı; dünyanın dört bir yanındaki iş adamları Londra para piyasasından gün be gün etkilenir oldular; hükümetler geleceğe yönelik planlarını dünya sermaye piyasasının durumunu göz önüne alarak tartışıyorlardı. Uluslararası ekonomik sistemin insan soyunun maddi yaşamının belkemiğini oluşturduğunu yadsıyabilmek için çılgın olmak gerekirdi. Sistemin işlerliği barışı gerektirdiği için, güç dengesi sistemi barışa hizmet amacıyla kuruldu. Bu ekonomik sistem ortadan kalktığında, barış çıkarı da siyasetten silinip gidecekti. Böyle bir çıkarın ne başka bir yeterli varoluş nedeni, ne de başka bir korunma olanağı vardı. Avrupa Konseyi'nin başarısı yeni uluslararası ekonomik örgütlenmeden kaynaklanıyordu ve kaçınılmaz olarak bu örgütlenmeyle birlikte yok olacaktı.

Bismarck devrinde (1861-90) Avrupa Konseyi en parlak dönemini yaşıyordu. Almanya, Büyük Devletler arasında yerini almasından sonra yirmi yıl boyunca, barış çıkarından yarar sağlayanların en başında geliyordu. Avusturya ve Fransa'nın zararına en ileri saflara ulaşmıştı; statükoyu korumak ve savaşı (kendine karşı bir intikam saldırısından başka bir şey olmayacak savaşı) önlemekte büyük çıkarı vardı. Bismarck, bilinçli bir biçimde, barış fikrinin Büyük Devletlerin ortak hedefi olarak kabul edilmesi için uğraştı, Almanya'nın bu barış gücü konumunu yitirmesine yol açabilecek taahhütlerden dikkatle kaçındı. Balkanlar ve deniz aşırı ülkelerde yayılma emellerinin karşısına çıktı; serbest ticareti, tutarlı bir biçimde, Avusturya'ya, hatta Fransa'ya karşı bir silah olarak kullandı;

Rusya'nın ve Avusturya'nın Balkanlar üzerindeki emellerini güç dengesi oyununun yardımıyla engelledi ve böylece yandaşı olabilecek devletlerle arasını bozmamayı ve Almanya'yı savaşa sürükleyebilecek durumlardan kaçınmayı başardı. 1863-70 döneminin düzenci saldırganı, 1878'in dürüst arabulucusuna, sömürge maceracılıklarının engelleyicisine dönmüştü. Bismarck, Almanya'nın ulusal çıkarlarına hizmet amacıyla, devrin barışçı eğilimleri olarak gördüğü gelişmelerde bilinçli bir biçimde başı çekti.

Buna karşın, yetmişli yılların sonunda serbest ticaret olayı (1846-79) kapanmıştı; Almanya'nın altın standardını kullanmaya başlaması, korumacılık ve sömürgeci yayılma döneminin başlangıç noktası oldu.[6] Artık Almanya durumunu, Avusturya-Macaristan ve İtalya'yla sağlam ittifaklara giderek koruyordu; aradan çok geçmeden Reich politikası Bismarck'ın kontrolünden çıktı. Bu noktadan sonra Avrupa'da barış çıkarının önderliğini Büyük Britanya üstlendi; Avrupa ise hâlâ bir bağımsız devletler grubu oluşturuyordu, dolayısıyla güç dengesine bağlıydı. Doksanlı yıllarda uluslararası büyük finans zirvesine ulaşmıştı ve barış her zamankinden daha güvence altında görünüyordu. Afrika'da İngiliz ve Fransız çıkarları çatışıyordu; Asya'da İngiliz ve Ruslar rekabet halindeydiler; Konsey biraz topallayarak da olsa işlerliğini koruyordu; Üçlü İttifakın karşısında hâlâ birbirlerini kıskançlıkla gözleyen ikiden fazla bağımsız güç vardı. Bu durum uzun sürmedi. 1904'te İngiltere Fransa'yla, Fas ve Mısır'la ilgili olarak kapsamlı bir anlaşma yaptı; birkaç yıl sonra Rusya'yla İran'la ilgili bir anlaşmaya girdi ve böylece karşı ittifak oluşmuş oldu. Avrupa Konseyi, bağımsız güçlerin bu gevşek federasyonu, sonunda yerini birbirine düşman iki güç gruplaşmasına bıraktı; artık bir sistem olarak güç dengesi ortadan kalkmıştı. Aynı zamanda, dünya ekonomisinin eski biçimini yitirdiğinin, sömürgelerle ilgili hasımlıklar ve Doğu piyasalarında rekabet gibi belirtileri de önem

---

6 Eulenburg, F., "Aussenhandel und Aussenhadelspolitik". *Grundriss der Sozialökonomik* içinde, Abt. viii, 1929, s. 209.

kazanıyordu. Uluslararası büyük finans çevrelerinin savaşların yayılmasını önleme yeteneği hızla azalmaktaydı. Barış yedi yıl daha sürüklendi, ama ondokuzuncu yüzyıl ekonomik örgütlenmesinin çözülüşü sonucu Yüz Yıllık Barış döneminin kapanması artık an meselesiydi.

Bu gözlemlerin ışığında, barışın temel dayanağını oluşturan bu yapay ekonomik örgütlenişin gerçek niteliği tarihçiler için büyük önem kazanıyor.

2. Tutucu Yirmiler, Devrimci Otuzlar

Uluslararası altın standardının çöküşü, yüzyılın başında dünya ekonomisinin çözülmeye başlamasıyla uygarlığın tümünün otuzlu yıllarda geçirdiği dönüşüm arasındaki görünmez bağı oluşturuyordu. Bu unsurun taşıdığı hayati önem anlaşılmadıkça, ne Avrupa'yı felakete sürükleyen mekanizma, ne de bir uygarlığın biçim ve içeriğinin böylesine çürük temellere dayanmasını açıklayan olgular doğru bir biçimde değerlendirilebilir.

İçinde yaşadığımız uluslararası sistemin gerçek niteliği, bu sistem yıkılıncaya kadar anlaşılmadı. Hemen hemen hiç kimse, uluslararası para sisteminin gördüğü siyasal işlevin farkında değildi; dolayısıyla dönüşümün korkunç hızı herkesi gafil avladı. Buna karşın, altın standardı geleneksel dünya ekonomisinin ayakta kalan tek dayanağıydı; onun yıkılışı, kaçınılmaz olarak ani bir etki yapacaktı. Liberal iktisatçılara göre, altın standardı yalnızca ekonomik bir kurumdu; onu sosyal mekanizmanın bir parçası olarak görmeyi reddettiler. Bunun sonucunda da, buhranın gerçek niteliğini en son anlayanlar ve karşı önlem almak için en geç harekete geçenler demokratik ülkeler oldu. Felaket çöktüğü sırada bile, bu ülkelerin yöneticileri hâlâ, uluslararası sistemin yıkılışının ardında ileri ülkelerin geçmişindeki sistemi tutarsız kılan bir dizi gelişmenin yat-

tığının farkında değillerdi; başka bir deyişle, piyasa ekonomisinin iflasını hâlâ göremiyorlardı.

Sanıldığından daha ani bir dönüşümdü yaşanan. Birinci Dünya Savaşı ve savaş sonrası devrimleri hâlâ ondokuzuncu yüzyılın parçasıydılar. 1914-1918 çatışması buhranın nedeni değildi, yalnızca buhranı çabuklaştırıp boyutlarını ölçülemeyecek kadar büyüttü. Ama o sırada ikilemin temelini görmek olanaksızdı; Büyük Savaşın dehşeti ve yol açtığı yıkım, başını kurtarabilenlere, hiç beklenmedik bir biçimde ortaya çıkan ve uluslararası sistemin işleyişini engelleyen unsurların kaynağı olarak göründü. Çünkü birdenbire dünyanın hem ekonomik, hem de siyasal sistemi işlemez olmuştu ve Birinci Dünya Savaşı'nın insanlığın özünde açtığı korkunç yaralar buna çok akla yakın bir açıklama getiriyordu. Gerçekte ise, savaş sonrasında barış ve dengenin sağlanmasını engelleyen unsurlarla Büyük Savaş aynı yerden kaynaklanıyorlardı. 1914'te patlak veren siyasal gerilimin sorumlusu, dünya ekonomik sisteminin 1900'den beri süren çöküşüydü. Savaşın yol açtığı sonuç ve imzalanan anlaşmalar, Alman rekabetini ortadan kaldırarak gerginliği yapay bir biçimde yok etti, ama aynı zamanda gerginlik nedenlerini güçlendirdi ve dolayısıyla barışı güçleştiren siyasal ve ekonomik engellerin önem kazanmasına yol açtı.

Siyasal olarak, anlaşmalar ölümcül bir çelişkiyi içeriyorlardı. Güç, güç dengesi sisteminin vazgeçilmez bir unsuru olduğu için, yenilen ulusların tek taraflı silâhsızlandırılması sistemin yeniden kurulmasını engelliyordu. Cenevre, Milletler Cemiyeti (League of Nations) adı verilerek genişletilmiş ve geliştirilmiş yeni bir Avrupa Konseyi aracılığıyla böyle bir sistemin yeniden kurulması için başarısızca uğraştı. Milletler Cemiyeti yönetmeliğinin içerdiği müzakere ve ortak eylem ilkeleri de yararsızdı, çünkü bunların gerekli koşulu, bağımsız güç birimlerinin varlığı, artık ortadan kalkmıştı. Cemiyet hiçbir zaman tam olarak kurulmadı; ne anlaşmaların yürürlüğe konulmasıyla ilgili 16. madde, ne de anlaşma hükümlerinin barışçı yollarla değiştirilebilmesiyle ilgili 19. madde işlerlik kazandı. Barış

sorunu acil bir çözüm gerektiriyordu, oysa tek geçerli çözüm, güç dengesi sisteminin yeniden kuruluşu, artık bütünüyle olanaksızdı; o kadar olanaksızdı ki, yirmilerin en yapıcı devlet adamlarının gerçek amaçları tarifsiz bir karmaşa içindeki halk tarafından anlaşılmadı bile. Bir grup ülke silahlanmışken, diğer bir grubun silahsızlandırılması gibi, barışın sağlanmasına doğru atılacak her yapıcı hamleyi olanaksız kılan bir durum karşısında Cemiyet içindeki duygusal tavır, anlaşılmaz bir biçimde, yaklaşan bir barış dönemini müjdeler nitelikteydi. Sanki barışın yerleşmesi için gerekli olan yalnızca cesaret verici sözlerdi. Amerika'da, "Amerika Cemiyete girmeye bir razı olsa her şey başka türlü olurdu" yolunda fikirler yaygınlaşmıştı. Savaş sonrası "sözde" sisteminin organik zayıflığını görmekten ne denli aciz kalındığının bundan iyi kanıtı bulunmaz. "Sözde" diyoruz, çünki eğer sözcükler bir anlam taşıyorsa, Avrupa'nın artık siyasal sistemi filan kalmamıştı. Böylesine bir statüko, ancak tarafların fiziksel tükenişi sürdüğü kadar sürebilirdi; bu durumda, ondokuzuncu yüzyıl sistemine geri dönüşün son çare olarak görülmesine şaşmamak gerek. Bu arada Milletler Cemiyeti, hiç olmazsa Avrupa Konseyi'nin zirvesindeyken başardığı işlevi, bir Avrupa heyeti işlevini görebilirdi. Buna da, yaygaracı küçük devletlere dünya barışı konusunda hakemlik yetkisi veren oy birliği ilkesi engel oldu. Yenilen ülkelerin süresiz silahsızlandırılması gibi saçma bir yöntemin uygulanması da, yapıcı çözüm olanaklarını bütünüyle ortadan kaldırdı. Bu korkunç durumun tek alternatifi, ulusal egemenliğin ötesinde, örgütlü güce sahip bir uluslararası düzenin kurulmasıydı. Oysa bu yol çağın olanaklarının dışında kalıyordu. Birleşik Devletler'i saymazsak bile, Avrupa'nın hiçbir ülkesi böyle bir sisteme uymayı kabul etmezdi.

Ekonomik açıdan, Cenevre politikasının barışı korumanın ikinci yolu olarak dünya ekonomisinin yeniden inşası üzerinde durması çok daha tutarlıydı. Çünkü başarılı bir biçimde yeniden düzenlenmiş bir güç dengesi sistemi bile, ancak düzenli bir uluslararası para sistemi içinde barışa hizmet edebilirdi. Kur dengesi ve ticaret özgürlüğü sağlanamadığı sürece, çeşitli

ülkelerin hükümetleri barışı ikinci bir çıkar olarak görecek ve barışı korumak için ancak bu daha önemli çıkarlarıyla çatışmadığı sürece çaba göstereceklerdi. Devrin devlet adamları içinde barışla ticaret arasındaki ilişkiyi ilk kavrayan Woodrow Wilson oldu; bu ilişki, yalnız ticaretin değil, barışın da garantisi olarak önemliydi. Bu durumda, Milletler Cemiyeti'nin, egemen uluslar arasında barışı korumanın tek geçerli yöntemi olarak uluslararası para ve kredi sistemini yeniden düzenlemek için sistematik çabalara girişmiş olmasına şaşmamak gerek. Dünyanın hiçbir devrinde büyük finans çevrelerine bu denli bağımlı olunmamış olmasına da... J.P. Morgan, gençleşmiş bir ondokuzuncu yüzyılın tanrısal gücü olarak N.M. Rothschild'in yerini almıştı.

Çağın ölçütlerine göre, savaşı izleyen ilk on yıl devrimci bir dönem olarak karşımıza çıkıyor; yeni deneyimlerimizin ışığında ise, bunun tersi olarak. Dönemin amaçları kesinlikle tutucu amaçlardı ve yalnızca 1914 öncesi sisteminin, "bu defa sağlam temeller üzerinde", yeniden kurulmasıyla, barış ve refahın sağlanabileceği yolundaki hemen hemen evrensel inancı yansıtıyorlardı. Zaten 1930'lu yıllardaki dönüşümün kaynağı da, bu geçmişe dönme çabalarının başarısızlığıydı. Savaş sonrası devrim ve karşı devrimleri, bütün çarpıcılıklarına karşın, ya askerî yenilgiye karşı bir tavır alış, ya da Batı uygarlığının bildiğimiz liberal ve anayasacı oyununu Orta ve Doğu Avrupa'da sahneleme çabalarından başka bir şey değillerdi. Batı tarihine yeni unsurların girişi ancak 1930'lu yıllarda yer aldı.

Orta ve Doğu Avrupa'da 1917-20 arasındaki karmaşa ve karşı karmaşa, senaryo ne olursa olsun, savaş alanında çökmüş düzenleri yeniden kurmak için uygulanan çapraşık çözümlerden başka bir şey değildi. Karşı devrimin tozu dumanı dağıldığında, Budapeşte, Viyana ve Berlin'deki siyasal sistemlerin savaş öncesindekilerden pek farklı olmadığı ortaya çıktı. Bu 1920'li yılların ortalarına kadar, kabaca Finlandiya, Baltık devletleri, Polonya, Avusturya, Macaristan, Bulgaristan ve hatta İtalya ve Almanya için geçerliydi. Bazı ülkelerde ulusal özgürlük ve toprak reformu alanlarında büyük ilerlemeler görü-

lüyordu, bunlar 1789'dan beri Avrupa'da alışılagelmiş ilerlemelerdendi. Rusya bu açıdan bir istisna oluşturmuyordu. Devrin eğilimi, İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimlerinin idealleriyle uyumlu bir sistemin kurulması (ya da yeniden kurulması) doğrultusundaydı. Bu anlamda, yalnız Hindenburg ve Wilson değil, Lenin ve Troçki de Batı geleneğini sürdürüyorlardı.

Otuzlu yılların başında değişiklik birdenbire kendini gösterdi. Dönüm noktasını oluşturan olaylar arasında Büyük Britanya'nın altın standardını terketmesi, Rusya'daki Beş Yıllık Planlar, New Deal'in Yürürlüğe girmesi, Almanya'da Nasyonal Sosyalist devrim, otarşist imparatorluklar yararına Milletler Cemiyeti'nin çöküşü sayılabilir. Büyük Savaşın sonunda, ondokuzuncu yüzyıl idealleri büyük önem taşıyorlardı ve bunlar, savaşı izleyen on yıl boyunca etkili olmuşlardı. Oysa 1940'a gelindiğinde, uluslararası sistemin izi bile kalmamıştı. Uluslar bütünüyle değişik bir ortamda yaşıyorlardı.

Buhranın temel nedeninin, uluslararası ekonomik sistemin çöküşü olduğunu kabul ediyoruz. Bu sistem yüzyılın başından beri zaten düşe kalka yürüyordu. Büyük Savaş ve savaşı izleyen anlaşmalar onu bütünüyle yıktı. Bu, 1920'li yıllarda iyice ortaya çıktı; bu yıllarda Avrupa'da hemen hemen bütün ulusal buhranlar uç noktalarına dış ekonomik ilişkiler alanında ulaşıyorlardı. Siyaset araştırmacıları, artık ülkeleri kıtalara göre değil, sağlam bir para birimine bağlılıklarına göre sınıflandırıyorlardı. Rusya rubleyi çökerterek bütün dünyayı şaşırttı, bu görüş çok basit bir biçimde, enflasyon kanalıyla gerçekleştirilmişti. Almanya, Anlaşmaya uyma çabası içinde aynı umutsuz deneyimi tekrarladı; rantiye sınıfın mallarına el konuşu ise Nazi devriminin temelini oluşturdu. Cenevre saygınlığını Avusturya ve Macaristan'a ulusal paranın değerini korumakta yardım ederek sağladı. Avusturya kronunu korumak için girişilen başarılı girişimden ötürü, Viyana liberal iktisatçıların Mekkesi durumuna geldi. Ama, girişimin başarısına karşın, hasta ne yazık ki yaşatılamamıştı. Bulgaristan, Yunanistan, Letonya, Litvanya, Estonya, Polonya ve Romanya'da, ulusal para değerinin korunması, karşı devrimin iktidar taleplerine yol aç-

tı. Belçika, Fransa ve İngiltere'de Sol, para biriminin sağlamlığı ilkesi adına iktidardan uzaklaştırıldı. Hemen hemen kesintisiz bir biçimde uzayıp giden para buhranları, uluslararası kredi sisteminin esnek ipliğiyle yoksul Balkanları zengin Birleşik Devletler'e bağladı. Bu da, döviz kuru dengesizliklerinin yarattığı gerginliği, önce Doğu Avrupa'dan Batı Avrupa'ya, sonra da Batı Avrupa'dan Birleşik Devletler'e yansıttı. Sonunda Birleşik Devletler de, Avrupa paralarının istikrarını sağlamak için girişilen zamansız işlemlerin etkisine girdi. Çöküşün son aşaması başlamıştı.

İlk sarsıntı ulusal düzeyde yer aldı. Rus, Alman, Macar paraları gibi bazı ulusal paralar bir yıl içinde silinip gittiler. Para değerindeki eşi görülmemiş bir hızdaki değişmelerin yanı sıra, bir de bu değişikliğin bütünüyle parasallaşmış bir ekonomi içinde yer alması olgusu vardı. İnsan toplumunun hücre yapısını değiştiren bir süreç başlamıştı, bunun etkileri daha önceki bütün deneyimleri aşıyordu. Hem içerde, hem dışarda, değerini yitiren para birimleri yıkımın haberciliğini yapıyordu. Uluslar birbirlerinden uçurumlarla ayrılmış gibiydiler, aynı zamanda da halkın çeşitli kesimleri, olaylardan değişik, çoğu zaman da taban tabana zıt biçimlerde etkileniyorlardı. Entellektüel orta sınıf gerçek bir yoksullaşma içindeydi, kurt sermayedarlar tiksindirici servetler ediniyorlardı. Ölçülmez bir bölücü ve birleştirici güç unsuru sahneye çıkmıştı.

"Sermaye kaçışı" yeni bir olguydu. Ne 1848'de, ne 1866'da, hatta ne de 1871'de böyle bir olay görülmemişti. Ama bu olay, 1925 ve 1938'de Fransa'da liberal hükümetlerin düşmesinde ve 1930'da Almanya'da faşist hareketin yükselişinde çok önemli bir rol oynuyordu.

Para ulusal politikanın en önemli unsuru olmuştu. Modern bir para ekonomisinde kimse, mali ölçütün kısalıp uzamasından gün be gün etkilenmeden yaşayamazdı. Bütün halklar büyük bir para bilinci edindiler; kitleler enflasyonun gerçek gelir üzerindeki etkisini hesaplamaya başladılar; dünyanın her yerinde kadınlar ve erkekler, para değerinin dengesinin sağlanmasını insan toplumunun en önemli amacı olarak görüyorlar-

dı. Ama böyle bir bilinçlenme, para değerinin ulusal sınırlar dışından kaynaklanan bazı siyasal unsurlardan etkilenebileceğinin farkına varılmasıyla yanyana gidiyordu. Böylece, paranın doğal dengesine duyulan inancı sarsan sosyal karmaşa, aynı zamanda, karşılıklı bağımlılık ilişkileri içindeki bir dünya ekonomisinde ulusların mali egemenliğine duyulan safiyane inancı da yıktı. Bundan böyle, parasal konularda ortaya çıkan iç buhranlar önemli dış sorunları gündeme getirecekti.

Altın standardına duyulan inanç çağın imanını oluşturuyordu. Bazılarında saf, bazılarında eleştirel, bazılarında ise şeytani bir itikattı bu, ruhu yadsıyıp teni kabullenen bir itikat. İnanç ise her zaman aynıydı: Kâğıt para, altın karşılığı olduğu için değerlidir. Altının değerini, sosyalistler içerdiği emek miktarıyla, ortodoks teori ise yararlı ve kıt oluşuyla açıklıyordu, ama burada bu farkların önemi yoktu. Para konusu, cennetle cehennem arasındaki savaşın dışında kalıyor ve sosyalistlerle kapitalistleri mucize kabilinden biraraya getiriyordu. Ricardo'yla Marx'ın birleştiği noktada ondokuzuncu yüzyıl kuşku tanımıyordu. Bismarck ve Lasalle, John Stuart Mill ve Henry George, Philip Snowden ve Calvin Coolidge, Mises ve Troçki, hepsi aynı inancı paylaşıyorlardı. Karl Marx, Proudhon'un ütopik yaklaşımında paranın yerini alacak olan emek-para fikrinin bir yanılgıyı içerdiğini göstermek için kendini az sıkıntıya sokmadı; *Das Kapital*, Ricardo'daki gibi bir meta para teorisi içeriyordu. Rusya'da bolşevik Sokolnikoff, ülke parasının değerini altına bağlı olarak düzenleyen ilk savaş sonrası devlet adamı olarak ortaya çıktı; Almanya'da sosyal demokrat Hilferding, sağlam para ilkelerine bağlılığı yüzünden partisini tehlikeye attı; Avusturya'da sosyal demokrat Otto Bauer, büyük hasmı Seipel'in kronun degerini yeniden tesbit etme çabalarını yönlendiren ilkeleri savundu; İngiliz sosyalisti Philip Snowden, sterlinin İşçi Partisi'nin elinde güvencede olmayacagına inandığı için Partiye sırt çevirdi; Duce, liretin altın değerini "90" olarak taşa kazıtıp bu değeri korumak için öleceğine ant içti. Bu kouda Hoover'la Lenin'in, Churchill'le Mussolini'nin söyledikleri arasında bir fark bulmak çok zor. Gerçekten de,

altın standardının uluslararası ekonomik sistemin işleyişi için gerekli olduğu fikri, bütün ülkelerin ve sınıfların, dini mezhepler ve sosyal felsefelerin tek uzlaşma noktasını oluşturuyordu. İnsanlık dağılıp giden varlığını toparlamaya giriştiğinde, yaşama arzusunun dört elle sarıldığı görünmez gerçeklik bu oldu.

Başarısızlığa uğrayan bu çaba, dünyanın gördüğü en geniş kapsamlı çabaydı. Avusturya, Macaristan, Bulgaristan, Finlandiya, Romanya ve Yunanistan'da, çöküşün eşiğindeki ulusal paraların istikrarını sağlama çabaları, yalnızca altın sahillerine ulaşacağız diye açlıktan ölecek duruma gelen bu küçük ülkeler açısından bir iman sorunu oluşturmuyordu. Bu çaba sonucu, küçük ülkelerin güçlü ve zengin kefilleri, Batı Avrupa galipleri de epeyce zorlandılar. Galip ulusların paraları dalgalandığı sürece, gerginlik fazla duyulmadı; galipler, savaş öncesindeki gibi borç vermeyi sürdürerek yenilen ulusların ekonomilerinin ayakta kalmasına yardım ettiler. Ama Büyük Britanya ve Fransa altın standardına dönünce, onların dengeli kurlarının yükü duyulmaya başlandı. Zamanla, altın ülkelerinin başında gelen Birleşik Devletler'in konumunda sterlinin güvenliği için duyulan sessiz endişeler önem kazandı. Atlantik Okyanusu'nu aşan bu endişe, Amerika'yı beklenmedik bir biçimde tehdit alanına soktu. Bu teknik bir nokta gibi görülebilir, ama iyice anlaşılması çok önemli. 1927'de Amerika'nın sterlini desteklemesi, Londra'dan New York'a büyük sermaye hareketlerini önlemek üzere, New York'taki faiz hadlerinin düşük tutulması demekti. Amerikan merkez Bankası, İngiltere Merkez Bankasına faiz hadlerini düşük tutacağına dair söz vermişti; ama o dönemde Amerika'da fiyatlar maliyetlere göre tehlikeli bir biçimde yüksek tutulduğu için, faiz hadlerinin de yüksek olması gerekiyordu. Bu tehlike, fiyat düzeyi büyük maliyet düşüşlerine karşın sabit kaldığı için gözden kaçabiliyordu. 1929'da, yedi yıllık refahın sonunda, rakkasın doğal salınımı sonucu, çoktandır beklenen ekonomik çöküşe gelindiğinde, durum gizli enflasyonun varlığıyla daha da ciddi boyutlara varmıştı. Deflasyonun yüklerini hafifiettiği borçlular, alacakla-

rının çöküşüne kadar varlıklarını sürdürdüler. Bu çöküş bir felaket habercisiydi. Amerika 1933'te içgüdüsel bir kurtuluş hamlesiyle, altın standardını bıraktı ve geleneksel dünya ekonomisinin son kalıntısı da ortadan kayboldu. O sırada olayın öneminin farkında olan yok gibiydi, ama bunun hemen ardından, tarihin akışı değişti.

On yıldan uzun bir süre, altın standardına dönüş, dünya dayanışmasının simgesi olmuştu. Döviz kurlarının dengesini sağlamak amacıyla, Brüksel'den Spa ve Cenevre'ye, Londra'dan Lukarno ve Lozan'a kadar sayısız konferans düzenlendi. Biraz da uluslararası rekabet koşullarında eşitlik sağlamak ve böylece yaşam düzeyinde düşüşlere yol açmadan ticareti serbestleştirmek amacıyla, Milletler Cemiyeti Uluslararası İş Örgütünün kuruluşuyla desteklendi. Wall Street'in, transfer sorununu çözmek ve savaş borçlarını önce ticarileştirip sonra yatırımlarda kullanabilmek için giriştiği kampanyanın merkezini ulusal para değeri sorunu oluşturuyordu. Cenevre bu onarım ve denge sağlama sürecinin kefili durumundaydı; bu süreç içinde Londra'nın ve para konusunda mutlak inançlarıyla Viyana neoklasiklerinin ortak baskısı, altın standardının emrinde işlev görüyordu. Her uluslararası çaba bu amaca yönelmişti, ulusal hükümetler ise, kural olarak, politikalarını, özellikle dış ticaret, borçlar, bankacılık ve döviz kuru politikalarını, para değerinin korunmasına göre biçimlendiriyorlardı. Ulusal para dengesinin dış ticaretin serbest bırakılmasına bağlı olduğu herkesçe kabul ediliyorduysa da, serbest ticaret savunucularının en bağnazları dışında herkes, dış ticaret ve dış ödemeleri sınırlayan politikaların derhal yürürlüğe konulması gerektiğinin farkındaydı. Durum bir çok ülkede, ithalat kotaları, dış ödemelerin durdurulması, karşılıklı ihracatı belirli düzeyde tutma anlaşmaları, kliring sistemleri, ikili ticaret anlaşmaları, takas uygulamaları, sermaye çıkışına uygulanan ambargolar, dış ticaret kontrolleri ve kur ayarlama fonları gibi uygulamalara yol açtı. Gene de kendine yeterlilik fikri, para değerinin dengesini sağlama çabalarının üzerine bir kâbus gibi çökmüştü. Amaç ticaretin serbestleşmesi, sonuç ise giderek kı-

sıtlanmasıydı. Hükümetler, dünya piyasalarına ulaşmak yerine, ülkelerinin uluslararası bağlarını kendi elleriyle koparıyorlardı. Dolayısıyla, ticaretin sürebilmesi için giderek artan fedakarlıklar gerekiyordu. Paranın dış değerini korumak için girişilen ölesiye çaba, istenilenin aksine, halkları dışa kapalı ekonomilere sürükledi. Geleneksel iktisattan temel bir kopuş oluşturan ticareti kısıtlayıcı politikalar, aslında tutucu serbest ticaret amaçlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardı.

Altın standardının kesin çöküşüyle bu gelişme aniden yön değiştirdi. Onun yerleşmesi için girişilen fedakarlıklar, bu sefer de onsuz yaşayabilmek için yapılmaya başlandı. Yaşamı ve ticareti dengeli bir para sistemi oluşturmak için kısıtlamak üzere geliştirilen kurumlar, artık ekonomik yaşamı böyle bir sistemin mutlak yokluğuna uydurabilmek için kullanılıyorlardı. Modern sanayiin mekanik ve teknik yapısı belki bu yüzden altın standardının çöküşünün yaptığı etkiye karşın ayakta kalabildi. Çünkü dünya, altın standardını koruma çabası içinde farkında olmadan kendini onun yokluğuna uyum sağlamak için gerekli girişimler ve örgütlere hazırlıyordu. Ama artık istenilen bunun tam tersiydi; erişilmeze erişmek için girişilen bu uzun mücadeleden en çok acı çeken ülkelerde muazzam bir güç, zincirinden boşanmıştı. Ne Milletler Cemiyeti, ne de uluslararası büyük finans, altın standardından uzun yaşayabildiler; onun çöküşüyle birlikte Cemiyetin örgütlü barış çıkarı ve bunun temel uygulama araçları (Rothschildlar ve Morganlar) siyasetten silinip gittiler. Ama ibrişimin kopuşu, dünya devriminin başladığının habercisiydi.

Ama altın standardının çöküşünün, bu çöküşün neden olamayacağı kadar büyük bir olayın tarihini belirlemekten fazla bir şey yaptığı söylenemez. Dünyanın büyük bir bölümünde buhranın yanısıra yer alan, ondokuzuncu yüzyıl toplumunun ulusal kurumlarının tam bir yıkımı gibi önemli bir olguydu. Bu kurumlar her yerde değişikliğe uğrayıp tanınmayacak biçimlerde yeniden kuruldular. Bir çok ülkede liberal devlet yerini totaliter diktatörlüklere bıraktı ve yüzyılın temel kurumu, serbest piyasaya dayanan üretim, yeni ekonomi biçimleriyle

yer değiştirdi. Büyük uluslar, düşüncelerini yeniden biçimlendirerek, evrenin niteliği üzerine eşi duyulmamış kavramlar adına dünyayı köleleştirme savaşlarına atılırken, daha da büyük uluslar ellerinde aynı derecede duyulmamış bir anlam kazanan özgürlük ilkesini korumaya yöneldiler. Uluslararası sistemin çöküşü dönüşümü başlatmıştı, doğru. Ama dönüşümün derinliğini ve içeriğini açıklayamazdı. Olmuş olanın, neden birdenbire olduğunu biliyoruz belki. Ama neden olduğu konusu hâlâ karanlık olabilir.

Dönüşümün, görülmemiş boyutlarda savaşlarla birlikte yer alması bir rastlantı değil. Tarih sosyal değişim içindeydi, ulusların kaderleri ise kurumsal bir değişim içindeki konumlarıyla ilgiliydi. Bu tür bir birlikte varoluşun tarihte başka örneklerine de rastlanılabilir; ulusal gruplar ve sosyal kurumların kendilerine özgü başlangıç noktaları vardır, ama varoluş mücadelesi içinde birbirlerine bağlanırlar. Böyle bir birlikte varoluşun önemli örneklerinden biri, kapitalizmi Atlantik kıyısı ülkeleriyle birleştirmişti. Kapitalizmin yükselişiyle o derece yakından ilgili bir olay, Ticari Devrim, Portekiz, İspanya, Hollanda, Fransa ve Birleşik Devletler'in güçlenmesine yol açtı. Bu ülkelerden herbiri, bu geniş ve köklü oluşumdan yarar sağlarken, kapitalizm de bu yükselen güçlerin aracılığıyla yeryüzüne yayılıyordu.

Yasa tersine de işleyebilir, varlığını sürdürme çabası içindeki bir ulus, kurumlarının, ya da kurumlarından bazılarının, eskimişliği tarafından kösteklenebilir – İkinci Dünya Savaşı sırasında, altın standardı böyle bir modası geçmiş kıyafet örneği oluşturuyordu. Öte yandan, kendilerine özgü nedenlerle statükoya karşı olan ülkeler, kurumsal düzenin zayıflığını hemen farkedip çıkarlarına daha uygun kurumların oluşmasına yöneleceklerdir. Böyle gruplar, düşeni itip, kendilerine doğru, kendiliğinden ilerleyene sarılırlar. Bu yüzden sosyal değişim sürecini onların başlattığı düşünülebilir, oysa yalnızca bu süreçten yararlanmakta ve onu kendi amaçlarına alet etmek üzere çarpıtmakta olabilirler.

Örneğin Almanya, yenilgiden sonra, ondokuzuncu yüzyıl

düzeninin gizli aksaklıklarını sezebilecek ve bu sezgiyi düzenin yıkılmasını çabuklaştırmak için kullanabilecek bir konumdaydı. Olayları kendi politikalarının eğilimine uydurmaya çalışırken, bu yıkım işine –çoğu zaman yeni finans, ticaret, savaş ve sosyal örgütlenme yöntemlerinin geliştirilmesini de kapsayan bu işe– kafa yoran Alman devlet adamları fesat bir entellektüel üstünlük içindeydiler. Ama sorunları yaratan, bunları kendi çıkarları için kullanan devlet adamları değildi; gerçek, nesnel olarak ortaya çıkmış sorunlardı bunlar ve tek tek ülkelerin kaderi ne olursa olsun, varlıklarını sürdüreceklerdi. Burada da Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki farkı görüyoruz: Birincisi hâlâ ondokuzuncu yüzyıl tarzına uygundu – güç dengesi sisteminin çöküşüyle ortaya çıkan bir devletler çatışması; ikincisi ise dünya düzeyinde bir altüst oluşun parçasıydı.

Bu bize, çağın çarpıcı ulusal tarihlerini süregiden sosyal dönüşümden ayırma yetkisi vermemeli. Buna dikkat edilirse, güç birimleri olarak Almanya ve Rusya'nın, Büyük Britanya ve Birleşik Devletler'in, nasıl içinde bulundukları sosyal süreç tarafından desteklendikleri veya kösteklendiklerini görmek kolaylaşacaktır. Ama aynı şey sosyal sürecin kendisi için de geçerli faşizm ve sosyalizm, ilkelerini yaymaya yardımcı olan devletlerin güçlenmesinde kendilerini destekleyen bir araç buldular. Almanya ve Rusya, faşizm ve sosyalizmin dünya çapında temsilcileri durumuna geldiler. Bu sosyal hareketlerin gerçek boyutlarını, ancak onları, iyi veya kötü, aşkın nitelikleriyle göz önüne alıp onlara hizmet eden ulusal çıkarlardan bağımsız olarak gördüğümüzde ölçebiliriz.

Almanya ve Rusya'nın, hatta İtalya ve Japonya, Büyük Britanya veya Birleşik Devletler'in, İkinci Dünya Savaşı sırasında oynadıkları rol evrensel tarihin bir parçasını oluşturmakla birlikte, bu kitabın doğrudan ilgilendiği bir konu değil; buna karşılık, faşizm ve sosyalizm kitabın konusunu oluşturan kurumsal dönüşüme can veren güçler. Alman ve Rus halklarında, insan soyunun tarihi içinde kendileri için daha önemli bir yer isteme dürtüsünü yaratan yaşam hamlesi *(élan vital)*, öykümü-

zün içinde geliştiği koşulların nesnel verilerinden olarak kabul edilmeli. Faşizmin, sosyalizmin veya New Deal'in anlamı ise, öykünün bir parçasını oluşturuyor.

Bu bizi henüz kanıtlamadığımız tezimize getiriyor: Yani, dönüşümün kaynaklarının, ekonomik liberalizmin ütopik çabasında, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa sistemi kurma çabasında yattığı tezine. Böyle bir tezin sisteme neredeyse efsanevi güçler yakıştırdığı düşünülebilir. Önerilen şey çok iddialı: Güç dengesi, altın standardı ve liberal sistemin, ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının bu temellerinin, son tahlilde, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın oluşturduğu ortak bir çerçeve tarafından belirlendiğini iddia ediyoruz.

Bu çok sivri bir iddia gibi görünüyor, hatta kaba maddeciliği içinde tüyler ürpertici. Ama çöküşüne tanık olduğumuz uygarlığın belirleyici özelliği de buydu, ekonomik temeller üzerinde duruşu. Öteki toplumlar ve uygarlıklar da varlıklarının maddi koşullarıyla sınırlıydılar – bu, insan yaşamının, daha doğrusu, dinî veya dinî olmayan, maddiyatçı veya maneviyatçı, bütün yaşamın ortak özelliği. Bütün toplum biçimleri ekonomik unsurlarla sınırlı. Ama ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı, değişik ve belirgin bir biçimde ekonomikti, çünkü insan toplumlarının tarihinde çok ender olarak geçerli sayılan, kesinlikle daha önce hiçbir zaman günlük yaşam içindeki eylem ve davranışların açıklayıcısı düzeyine yükselmemiş bir amaç, yani kişisel kazanç amacı üzerine kuruluydu. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemi, benzersiz bir biçimde, bu ilkeden kaynaklanıyordu.

Etkinlik açısından, kazanç amacını harekete getiren mekanizma yalnızca tarihteki en şiddetli dinî galeyana gelişlerle karşılaştırılabilir. Bir nesil içinde, insan dünyasının tümü onun su katılmamış etkisi altına girmişti. Herkesin bildiği gibi, olgunlaşması, ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, İngiltere'de, Sanayi Devrimi'nin dümen suyunda yer aldı. Kıta Avrupası'na ve Amerika'ya elli yıl kadar sonra ulaştı. Zamanla, İngiltere'de, Avrupa'da ve hatta Amerika'da benzer seçenekler, günlük konuları ana özellikleri Batı uygarlığı içindeki ülkele-

rin hepsinde aynı olan bir kalıba yerleştirdi. Dönüşümün kaynaklarını bulmak için, piyasa ekonomisinin yükseliş ve düşüşüne bakmamız gerekiyor.

Piyasa toplumu İngiltere'de doğmuştu – ama zayıflığının yol açtığı en önemli trajik kargaşalıklar Kıta Avrupası'ndaydı. Alman faşizmini anlamak için, Ricardo İngilteresi'ne dönmemiz gerekiyor. Ondokuzuncu yüzyılın, İngiltere'nin yüzyılı olduğunu söylemek abartma olmaz. Sanayi Devrimi bir İngiliz olayıydı. Piyasa ekonomisi, serbest ticaret ve altın standardı da, İngiliz buluşları. Yirminci yüzyılda bu kurumlar her tarafta çöktüler – Almanya, İtalya ve Avusturya'da olay yalnızca daha siyasal nitelikli ve daha dramatik oldu. Ama finalin yer aldığı sahne ve iklim ne olursa olsun, bu uygarlığı yıkan uzun dönemli unsurlar Sanayi Devriminin doğdugu yerde, İngiltere'de incelenmeli.

İKİNCİ KISIM

Piyasa Ekonomisinin Yükselişi ve Düşüşü

I. İBLİS FABRİKA

3. "Yaşam Alanı İlerlemeye Karşı"

Onsekizinci yüzyıl Sanayi Devriminin temelinde, üretim aletlerinin neredeyse mucizevi denebilecek ilerlemesi yatıyordu. Bu ilerleme, halktan insanların yaşamında kökten bir sarsılmayla birlikte yer aldı.

Bu sarsıntının aşağı yukarı yüzyıl önce en kötü biçimiyle göründüğü İngiltere'de onu belirleyen unsurları ayrıştırmaya çalışacağız. İnsanları öğütüp kitlelere dönüştüren hangi "iblis fabrika"ydı? Buna ne ölçüde yeni fiziksel koşullar, ne ölçüde bu yeni koşulların belirlediği ekonomik unsurlar neden olmuştu? Ve eski doku yırtılıp, büyük bir başarısızlıkla insanla doğa arasında yeni bir bütünleşme aranırken kullanılan mekanizma neydi?

Liberal felsefe hiçbir noktada değişim sorununun açıklanmasında olduğu kadar açık seçik bir başarısızlığa uğramadı. Kendiliğindenliğe olan duygusal inancın aleviyle, ekonomik ilerlemenin sonuçlarını, ne olurlarsa olsunlar, oldukları gibi kabul etmeye hazır mistik bir tavır karşısında, değişime karşı sağduyuya dayanarak alınan tavırlar bir kenara itildiler. Siyaset biliminin ve devlet idaresinin en basit doğruları önce gözden düştü, sonra unutuldular. Çok hızlı, yönlendirilmemiş bir değişim sürecinin, topluluğun refahını korumak amacıyla ola-

bildiğince kontrol altına alınması gerektiği fazla açıklamaya gerek kalmaksızın görülebilir. Ama geleneksel devlet, idaresinin çoğu zaman eskilerin sosyal felsefe öğretilerinden kalma böyle gündelik gerçekleri, ondokuzuncu yüzyılda, kaba bir faydacılık ve bilinçsiz büyümenin kendi açtığı yaraları iyileştirme niteliğine düşünmeden duyulan güven aracılığıyla, eğitilmiş kişilerin düşüncelerinden silindi.

Ekonomik liberalizm, sosyal olayları ekonomik açıdan açıklamakta direndiği için, Sanayi Devrimi tarihini yanlış yorumladı. Bunu açıklamak için belki ilk bakışta ilgisiz görünebilecek bir konuyu ele alacağız: İngiltere'de, tarlaların ve ortak arazinin soylular tarafından parsellendiği ve bir çok yörenin nüfus azalması tehlikesiyle karşılaştığı Tudor Devri'nin ilk dönemlerinde, toprak çevrilmeleri (enclosures) ve ekilen toprakların otlaklara dönüştürülmesi konusunu. Toprak çevrilmeleri ve ekilen toprakların otlağa dönüştürülmesi iki amaçla gündeme getirilecek. Geriye bakıldığında yararlı sonuç vermiş olan toprak çevrilmelerinin yol açtığı yıkımla Sanayi Devriminin yol açtıkları arasındaki koşutluğu göstermek ve, daha genel bir yaklaşımla, denetlenmemiş ekonomik gelişmenin etkisindeki bir toplumun karşılaştığı seçenekleri açıklığa kavuşturmak, bu iki amacı oluşturuyor.

Eğer ekilen toprakların otlağa dönüştürülmesi olmasaydı, toprak çevrilmeleri kendi içinde tartışmasız bir ilerleme oluşturacaktı. Toprak çevrilmeleriyle özel mülkiyete dönüştürülen toprak, eskisinden iki üç kat daha değerliydi. Ekimin sürdüğü durumlarda istihdamda bir düşüş görülmedi, yiyecek arzı da yükseldi. Toprağın verimi, özellikle kiraya verildiği durumlarda, gözle görülecek biçimde arttı.

Ama ekilen toprakların koyun otlağına dönüştürülmesi bile, yerleşim üzerindeki etkilerine ve istihdamı kısıtlamasına karşın, çevre üzerinde bütünüyle olumsuz bir etki yapmadı. Onbeşinci yüzyılın ikinci yarısından beri ev sanayii (cottage industry) gelişmekteydi ve bir yüzyıl içinde kırsal kesimin belirleyici özelliklerinden birini oluşturmaya başlamıştı. Koyun çiftliklerinden gelen yün, küçük çiftçilere ve ekimden uzaklaş-

tırılan topraksız köylülere iş olanakları sağlıyordu. Yün sanayii merkezlerinde birçok zanaatkâra ekmek kapısı açılmıştı.

Ama –önemli olan da bu– yalnız bir piyasa ekonomisi içinde bu tür karşı etkilere güvenilebilirdi. Böyle bir ekonominin dışında, koyun yetiştirip yün satmak gibi kârlı bir iş ülkeyi düpedüz iflasa sürükleyebilirdi. "Kumu altına dönüştüren koyunlar", pekala altını da kuma dönüştürebilirlerdi. Nitekim, koyun çiftliklerinin aşırı yayılmasıyla yoksullaşan toprakların bir daha eski durumlarına gelemedikleri onyedinci yüzyıl İspanyası'nın zenginliği böyle yokolmuştu. 1607'de hazırlanan resmî bir belge, değişme sorununu çok güçlü bir cümleyle ortaya koyuyordu: "Yoksulun amacı, Yerleşebileceği Bir Yer, gerçekleştirilecek; efendilerin istekleri, İlerleme, dizginlenmeyecek." Bu ifade, saf ekonomik gelişmenin özünü, sosyal sarsıntı pahasına ilerlemenin gerçekleştirilmesini, tartışmasız kabul eder gibi görünüyor. Ama ayrıca, yoksulu kulübeciğine dört elle sarılmaya iten trajik gereksinime de işaret ediyor, zenginin kendisine özel çıkar sağlayan sosyal ilerlemeye duyduğu istek karşısında başarısızlığa mahkum olan bu çabaların da farkında.

Toprak çevrilmelerine, haklı olarak, zenginlerin yoksullara karşı gerçekleştirdikleri bir devrim denilmiştir. Soylular, bazen şiddete başvurarak, sık sık da baskı ve yıldırma yoluyla, eski düzeni bozuyor, eski yasa ve gelenekleri ortadan kaldırıyorlardı. Yoksulların ortak arazideki paylarını alenen ellerinden alıyor, onların eskiden geleneğin yıkılmaz gücüne dayanarak kendilerinin ve mirasçılarının bildikleri meskenleri yerle bir ediyorlardı. Toplumsal doku parçalanıyordu. Terkedilmiş köyler ve yıkılmış evler, ülkenin savunma mekanizmalarını tehdit eden, nüfusunu azaltan, toprağını yıpratıp toza çeviren, insanlarını bizar eden, onları namuslu çiftçilerden dilenci ve haydut çetelerine dönüştüren devrimin acımasızlığına tanıklık ediyorlardı. Buna yer yer rastlanıyordu, doğru, ama kara noktaların birleşip toptan bir felaket oluşturmaları tehlikesi de vardı.[1] Bu musibete karşı kral ve konseyi, nazırlar ve piskoposlar, toplu-

---

1 Tawney, R.H., *The Agrarian Problem in the 16th Century*, 1912.

luğun refahını, aslında toplumun insani ve doğal özünü savunuyorlardı. Hemen hemen hiç ara vermeksizin, bir buçuk yüzyıl boyunca –en geç 1490'lı yıllardan 1640'lı yıllara kadar– nüfus azalmasına karşı mücadele ettiler. Kral naibi Somerset, Kett ayaklanması binlerce köylünün katledilmesiyle bastırıldıktan sonra, toprak çevrilmeleriyle ilgili kısıtlayıcı yasaları ortadan kaldıran ve otlak ağalarının diktatörlüğünü kuran karşı devrimin ellerinde can verdi. Somerset, toprak çevrilmelerine karşı tutumuyla isyankâr köylülere cesaret vermiş olmakla suçlanıyordu. Suçlama pek de haksız sayılmazdı.

Aşağı yukarı yüzyıl sonra, aynı taraflar arasında ikinci bir güç denemesine girişildi, ama toprak çevrilmesi taraftarları artık soylulardan çok zengin toprak sahipleri ve tüccarlardı. Kraliyet, yetkilerine dayanarak açıkça toprakların çevrilmesini önlemeye çalışıyor ve, gene açıkça, çevrilme sorununu, Strafford ve Laud'ın Parlamentonun elinde can vermelerine yol açan anayasal mücadele içinde, orta sınıfa karşı kendi konumunu güçlendirmek için kullanıyordu. Bu işlere artık hem kilise içinde hem de kilise dışında yürütülen yüksek siyaset karışmıştı. Kraliyetin izlediği politika, yalnız sanayi açısından değil, siyasal olarak da gericiydi; ayrıca, toprak çevrilmeleri artık otlakçılıktan çok ekime yönelikti. İç savaş, Tudor dönemi ve Stuart döneminin başında yürütülen kamu politikasını yutup ortadan kaldırmıştı.

Ondokuzuncu yüzyıl tarihçileri, Tudor döneminde ve Stuart döneminin başında yürütülen politikaları gerici, hiç olmazsa demagojik politikalar olarak nitelemekte ağız birliği ederler. Doğal olarak, Parlamentoya ve toprak çevrilmesi taraflarına yakınlık duyarlar. Yoksul halkın hararetli bir savunucusu olan H. de B. Gibbins bile şöyle yazıyordu: "Bu tür koruyucu yasaların çoğu gibi, bütünüyle boşa harcanmış çabalardı."[2] Innes'in tavrı daha da kesindi: "Serseriliğin cezalandırılması, sanayii uygun olmayan alanlara itme çabası ve istihdam sağlamak amacıyla sermayenin yeterli kâr sağlamayan yatırımlara yönel-

2 Gibbins, H. de B., *The Industrial History of England*, 1895.

tilmesi gibi bilinen çareler, çoğu zaman olduğu gibi, başarısızlığa uğradı."[3] Gairdner hiç duraksamadan serbest ticaret kavramlarına "ekonomik yasalar" olarak değiniyordu: "Doğal ekonomik yasalar anlaşılmıyordu" diyordu, "böylece, ekilebilir toprakları otlaklara dönüştürerek yün üretimini artırmayı kârlı bir iş olarak gören toprak sahiplerinin çiftçilerin meskenlerini ortadan kaldırmaları yasalarla önlenmeye çalışılıyordu. Bu tür yasaların sık sık yeniden çıkarılışı ne kadar etkisiz kaldığının bir kanıtıydı."[4] Son zamanlarda Heckscher gibi bir iktisatçı, merkantilizmin, esas olarak, ekonomik olguların karmaşıklığının yeterince anlaşılamamasıyla açıklanması gerektiği yolundaki inançlarını dile getirdi.[5] Besbelli insan aklının bu incelikleri kavrayabilmesi için birkaç yüzyıl geçmesi gerekmişti! Aslında, toprakların çevrilmesine karşı çıkarılan yasalar çevrilme hareketini hiçbir zaman durduramamış, hatta ona ciddi bir engel bile oluşturamamışlardı. Commonwealth ilkelerine bağlılıkta John Hales'in üzerine kimse bulunmazdı, ama o bile toprak çevrilmesi davalarında yeterli kanıt bulunmasının olanaksız olduğunu kabul ediyordu. Açık araziyi çevirenler, hizmetkârlarını mahkeme önüne çıkarıp yeminli tanıklık ettiriyorlardı ve "yanlarında çalışıp sofralarında yemek yiyenlerin sayısı o kadar çoktu ki, bunları dışarda bırakarak bir jüri oluşturmak olanaksızdı." Bazen tarlanın ortasında bir kere çift sürmüş olmak gibi bir yöntem, tarlayı çevirip sahiplenen zenginin mahkemede suçsuz kabul edilmesine yetebiliyordu.

Özel çıkarların yasalara galebe çaldığı bu gibi durumlar, çoğu zaman yasamanın etkin olmayışının kanıtı sayılır ve başarısızca engellenmeye çalışılan eğilimin zaferi, "gerici müdahalelerin" beyhudeliğinin tartışılmaz göstergesi olarak alınır. Ama böyle bir görüş, temel noktayı bütünüyle gözden kaçırmaktadır. Neden bir eğilimin sonuçtaki başarısı, onun ilerlemesini yavaşlatma çabalarının etkin olmadığının kanıtı olsun? Ve neden bu önlemlerin amacı tam tamına başardıkları şey, yani de-

---

3 Innes, A.D., *England under the Tudors*, 1932.

4 Gairdner, J., "Henry VIII", *Cambridge Modern History*, c. II., 1918.

5 Heckscher, E.F., *Mercantilism*, 1935, s. 104.

ğişim hızını yavaşlatmak olarak alınmasın? Belirli bir gelişmeyi durdurmakta başarılı olamayan şey, bu yüzden bütünüyle başarısız sayılmaz. Değişim hızı, çoğu zaman, değişimin yönü kadar önemlidir. Ama ikincisi çoğu zaman bizim irademizin dışındadır, oysa değişimin hangi hızla gerçekleşmesi gerektiğine biz karar verebiliriz.

Kendiliğinden gelişmeye olan inanç gözümüzü kör edip hükümetin ekonomik yaşam içindeki rolünü görmemizi engelliyor olmalı. Bu rol, çoğu zaman, değişim hızının değiştirilmesine, onun duruma göre hızlandırılmasına veya yavaşlatılmasına indirgenebilir; eğer bu hızın değişmez olduğuna –veya, daha kötüsü, onu değiştirmenin adeta günah olduğuna– inanıyorsak, doğal olarak müdaheleye yer kalmaz. Toprak çevrilmeleri buna bir örnek oluşturuyor. Geriye baktığımızda, tarım tekniklerinin yapay bir biçimde korunan tekdüzeliğini, bölünmemiş toprakları ve ilkel ortak arazi kurumunu ortadan kaldırmaya yönelen Batı Avrupa gelişme eğilimini bütün açıklığıyla görebiliyoruz. İngiltere'ye gelince, yün sanayiinin ülke için bir servet kaynağı olduğu, Sanayi Devriminin aracı olan pamuklu dokuma sanayiinin kurulmasına yol açtığı kesin. Ayrıca, yerli dokumacılığın, yerli yün arzının artışına bağımlı olduğu da kesin. Bu gerçekler, toprak çevrilmesi hareketiyle birlikte ekilen toprakların otlağa dönüştürülmesinin de ekonomik gelişme eğilimiyle özdeş olduğunu açıkça göstermeye yeterli. Gene de, Tudor ve erken Stuart dönemi devlet adamlarının tutarlı bir biçimde uyguladıkları politikalar olmasaydı, gelişme hızı yıkıcı bir nitelik kazanacak ve süreç yapıcı bir olay olmaktan çıkıp yozlaştırıcı bir olaya dönüşecekti. Çünkü, topraktan uzaklaştırılanların insani, fiziksel, ekonomik ve ahlâkî özleri zedelenmeden yeni koşullara uyum sağlayıp sağlayamayacakları bu değişim hızına bağlıydı; değişimle dolaylı olarak ilgili alanlarda yeni iş olanakları bulup bulamayacakları da, işlerini kaybedenlere, artan ihracatın körüklediği ithalat artışlarının etkisiyle, yeni geçim olanakları açılıp açılamayacağı da buna bağlıydı.

Bütün bu soruların yanıtı, değişim ve uyumun görece hızına bağlıydı. Ekonomik kuramın ünlü "uzun dönem" yaklaşımla-

rını kabul edemeyiz; bunlar olayın bir piyasa ekonomisinde yer aldığını varsayarak peşin hükümlere yol açacaklardır. Bu varsayım, bize ne kadar doğal görünürse görünsün, kabul edilemez; çoğu zaman kolayca unuttuğumuz gibi, piyasa ekonomisi, bizim çağımızdan başka çağlarda eşine rastlanmayan, bu dönemde bile ancak kısmen varolan kurumsal bir yapıdır. Ama bu varsayımın dışında "uzun dönem" yaklaşımların anlamı yoktur. Eğer değişimin ilk etkisi zararlıysa, tersi kanıtlanmadığı sürece, nihai etkisi de zararlıdır. Eğer ekilen toprakların otlağa dönüştürülmesi belirli sayıda meskenin yıkılmasına, belirli miktarda iş olanağının ortadan kalkmasına ve yerel gıda maddeleri arzının düşmesine yol açıyorsa, karşı kanıtlar ortaya konmadığı sürece bu etkiler nihai kabul edilmelidir. Bu, ihracat artışlarının toprak sahiplerinin gelirlerinde yol açacağı yükselişlerin dikkate alınmasını engellemez; yerel yün arzının artışıyla yaratılabilecek istihdam olanaklarının dikkate alınmasını veya toprak sahiplerinin gelir artışlarını başka yatırımlara mı, yoksa lüks tüketime mi yönelteceklerinin incelenmesini de engellemez. Değişimin zaman içindeki hızıyla değişime uyumun zaman içindeki hızı, birlikte, değişimin net etkisini belirlerler. Ama kendi kurallarına göre işleyen bir piyasanın varlığı ortaya konulmadıkça, piyasa yasalarının işlediği varsayılamaz. Piyasa yasaları yalnızca piyasa ekonomisinin kurumsal çerçevesi içinde geçerlidir; gerçeklerden sapan Tudor devlet adamları değil, onları eleştirirken bir piyasa sisteminin varolduğuna dair varsayımlardan yola çıkan modern iktisatçılardı.

İngiltere toprak çevrilmeleri belasının tehlikeli sonuçlarından, yalnızca Tudor ve erken Stuart'ların krallık gücünü, ekonomik gelişmenin hızını sosyal açıdan kabul edilebilir bir düzeye indirgemek için kullanmaları sonucu kurtuldu. Dönemin devlet adamları, merkezî gücü dönüşümün kurbanlarına yardım etmek ve değişme sürecini daha az yıkıcı kılabilmek üzere yönlendirmek için kullandılar. Yürütme organlarının ve yüksek mahkemelerin görüşleri tutucu olmaktan çok uzaktı; bunlar, yeni devlet idaresi yöntemlerinin bilimsel ruhunu temsil ediyorlardı. Yabancı zanaatkârların göçmen olarak alınmaları-

nı savunuyor, yeni yöntemleri canla başla uyguluyor, istatistik ve ayrıntılı belgeleme yöntemleri kullanımını benimsiyor, adetleri ve gelenekleri hor görüyor, kabul edilmiş haklara karşı çıkıyor, kilisenin yetkilerini sınırlıyor ve Emsal Hukukunu (Common Law) hiçe sayıyorlardı. Eğer devrimcilik uygulanan yeniliklerle tanımlanacaksa, çağın devrimcileri onlardı. Hükümdarın gücü ve haşmetinde yücelen avamın refahını koruma amacına bağlıydılar; ama gelecek, meşrutiyete ve Parlamentoya aitti. Krallık hükümeti, yerini sınıf hükümetine bıraktı – sanayi ve ticaretin gelişmesini yönlendiren sınıfın hükümetine. Büyük meşrutiyet ilkesi, Kraliyetin gücünü elinden alan siyasal devrimle birleşti. Zaten o zamana kadar Kraliyet bütün yaratıcı niteliklerini kaybetmiş, koruyucu işlevler ise, geçiş dönemi fırtınasını atlatmış bir toplum için önemsizleşmişti. Artık Kraliyetin mali politikası ülkenin gücünü gereksiz yere dizginliyor, ticaretini engellemeye başlıyordu; Kraliyet yetkilerini koruyabilmek için onları giderek kötüye kullanıyor ve böylece ülke kaynaklarına zarar veriyordu. Çalışma yaşamı ve iş gücünü parlak bir biçimde düzenleyişi, toprak çevrilmesi hareketini ihtiyatla kontrol etmesi, onun son başarılarıydı. Ama bütün bunlar, yükselen orta sınıf içindeki kapitalistler ve işverenler koruyucu faaliyetlerden özellikle zarar gördükleri için, kolayca unutuldu. İngiltere'nin Commonwealth'in yok ettiği kadar etkin ve iyi düzenlenmiş bir sosyal idareye kavuşabilmesi için iki yüzyıl geçmesi gerekti. Bu tür paternalist bir idareye artık eskisi kadar ihtiyaç duyulmadığı kabul edilebilir. Ama bu iki yüzyıllık ara bir açıdan çok zararlıydı, çünkü ulusun belleğinden, toprak çevrilmeleri döneminde yaşanan facialarıı ve hükümetin nüfus azalması tehlikesini önlemekteki başarısını silmeye yardım etmişti. Belki bu, 150 yıl sonra, Sanayi Devriminin oluşturduğu aynı tür bir felaket ülkenin yaşamını ve refahını tehdit ettiği sırada, buhranın gerçek niteliğinin neden anlaşılmadığını açıklamaya yardım edebilir.

Olay, bu defa da, İngiltere'ye özgüydü; deniz ticareti bu defa da ülkenin bütününü etkileyen hareketin kaynağıydı; ve bu defa da, halkın yaşam alanında görülmemiş boyutlarda hasara

neden olan şey, muazzam bir ilerlemeydi. Süreç fazla yol almadan önce, emekçiler yeni sefalet merkezlerinde, İngiltere'nin sözde sanayi şehirlerinde kümelenmişlerdi; kırsal kesimden gelenler insanlıktan çıkıp gecekondu halkına dönüşmüşlerdi; aile kurumu yok olma yolundaydı ve kırsal alanların büyük bir kısmı "iblis fabrikanın" kustuğu sanayi artığı yığınları altında hızla yok oluyordu. Değişik görüşlerden ve partilerden yazarlar, liberaller ve tutucular, kapitalistler ve sosyalistler, hep aynı biçimde, Sanayi Devrimi sırasındaki sosyal koşullara insanın insanlıktan çıktığı bir cehennem olarak değiniyorlardı.

Olayın doyurucu bir açıklaması henüz yapılmadı. O dönemde yaşayanlar, lanetlenişin açıklamasını servet ve sefaleti belirleyen çelik yasalarda bulduklarını sandılar; bunlara ücretler yasası ve nüfus yasası adlarını verdiler; yanıldıkları ortaya çıktı. Sömürü, hem servetin, hem de sefaletin başka bir açıklaması olarak öne sürüldü; ama bu da sanayi bölgelerindeki gecekondularda neden ücretlerin başka bölgelerden daha yüksek olduğunu ve bir yüzyıl boyunca yükselmeye devam ettiklerini açıklayamıyordu. Sık sık da, bir nedenler örgüsü kanıt olarak ortaya konuluyor ve o da doyurucu olamıyordu.

Bizim çözümümüz basit bir çözüm olmaktan çok uzak; aslında bu kitabın büyük bir bölümü ona ayrılmış durumda. Diyoruz ki: Toprak çevrilmeleri dönemindekini fazlasıyla aşan boyutlarda bir sosyal çözülme çığ gibi İngiltere'nin üzerine devrilmişti; bu felaket büyük bir ekonomik ilerleme hareketinin yanında yer alıyordu; yepyeni bir kurumsal mekanizma Batı toplumunu etkilemeye başlamıştı; yarattığı tehlikeler hiçbir zaman tam olarak ortadan kaldırılamadı ve ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının tarihi, büyük ölçüde, toplumu böyle bir mekanizmanın yıkımından korumaya yönelik çabalardan oluştu. Sanayi Devrimi fanatik tarikat mensuplarının kafalarından çıkabilecek kadar aşırı bir devrimin başlangıcıydı yalnızca, ama yeni ilke bütünüyle maddeciydi ve sınırsız bir meta arzıyla insan sorunlarının tümünün çözülebileceği inancını içeriyordu.

Öykü sayısız defalar anlatıldı: Piyasaların genişlemesi, kömür ve demir kaynakları ve pamuk sanayiinin gelişmesi için uygun

bir iklim, onsekizinci yüzyıl toprak çevrilmelerinin mülksüz bıraktığı çok sayıda insan, özgür kurumların varlığı, makinalarla ilgili buluşlar ve diğer nedenlerin, nasıl Sanayi Devrimini başlatan bir etkileşim içine girdiklerinin öyküsü. Varılan sonuç, hiçbir nedenin tek başına ötekilerden ayrılıp bu ani ve beklenmedik olayın tek nedeni olarak kabul edilemeyeceğiydi.

Ama bu devrimi nasıl tanımlayacağız? Temel özelliği neydi bunun? Fabrika şehirlerinin yükselişi mi, yoksulların oturduğu varoşların ortaya çıkışı, çocukların çalışma saatleri, belirli işçi gruplarının düşük ücretleri, nüfus artışının hız kazanışı mı, yoksa sanayide tekelleşme mi? Biz, bütün bunların, temel değişimin, piyasa ekonomisinin kuruluşunun yanında önemsiz kaldığını ve bu kurumun niteliğinin ancak makina kullanımının ticari bir toplum üzerindeki etkisini göz önüne alarak anlaşılabileceğini söylüyoruz. Makina kullanımının olaylara neden olduğunu söylemek istemiyoruz, ama bir kez ticari bir toplumdaki üretimde karmaşık makinalar ve fabrikalar kullanılmaya başlayınca, kendi yasalarına göre işleyen piyasa fikrinin oluşması kaçınılmazdı diyoruz.

Tarımsal ve ticari bir toplumda, belirli işlerde o işler için özel olarak yapılmış makinaların kullanımı belirli bazı etkiler yapacaktır. Böyle bir toplum, toprak ürünlerini alıp satan ziraatçılar ve tüccarlardan oluşur. Uzmanlaşmış, karmaşık ve pahalı makinalarla üretim, ancak alım satıma oranla ikinci planda kalarak böyle bir topluma uyum sağlayabilir. Bu girişimi yapabilecek tek kişi tüccardır, o da bunu ancak söz konusu faaliyet kendisini zarara sokmayacaksa yapar. Satış işlemini başka durumlardakinden farksız bir biçimde yürütür; ama sattığı malı ele geçiriş biçimi değişiktir. Onu hazır olarak almaz, gerekli emek ve hammaddeyi satın alarak elde eder. Tüccarın verdiği talimata göre biraraya getirilen emek ve hammadde, artı gerekli bekleme süresi, yeni ürünü oluşturur. Bu yalnızca ev sanayii veya "sipariş sistemi" (putting out system) değil, günümüzdeki biçimi de dahil olmak üzere bütün sanayi kapitalizmi türlerinin de bir özelliğidir. Bu da sosyal sistem açısından önemli sonuçlar doğurur.

Karmaşık makinalar pahalı olduklarından, kullanımları ancak büyük miktarlarda mal üretildiği zaman kârlı olacaktır.[6] Ancak üretilen malın satışının belirli ölçüde garantiye alındığı, hammadde sıkıntısının üretimi aksatmadığı durumlarda zarara uğramadan kullanılabilirler. Tüccar açısından bu, ilgili bütün üretim faktörlerinin satın alınabilirliğini gerektirir, yani onları satın almak için para vermeye hazır birinin olduğu her durumda, yeterli miktarlarda bulunabilmelidirler. Bu koşulun gerçekleşmediği durumda, özel makinalarla üretim, hem onlara para yatıran tüccar, hem de gelir, istihdam ve ihtiyaçların karşılanması açısından üretimin sürekliliğine bağlı olan toplum için çok fazla riskli olacaktır.

Tarımsal bir toplumda bu koşullar doğal olarak hazır değildir, yaratılmaları gerekir. Yavaş yavaş ortaya çıkmaları, yol açtıkları değişimin çarpıcı niteliğini hiç değiştirmez. Dönüşüm, toplumun bireyleri açısından, davranışları belirleyen amaçlarda bir değişikliği içerir: Geçim amacının yerini kazanç amacı alır. Bütün alış veriş ilişkileri parasal ilişkilere dönüşürler, bunlar da ekonomik yaşamın her noktasında bir değişim aracı kullanılmasını gerektirirler. Bütün gelirler herhangi bir malın satışından kaynaklanmalı ve bir insanın gelirinin asıl kaynağı ne olursa olsun, onun bir satış işleminin sonucu olduğu düşünülmelidir. Anlattığımız kurumsal modeli tanımlamakta kullandığımız "piyasa sistemi" gibi basit bir terim, işte bütün bu özellikleri içeriyor. Ama sistemin en şaşırtıcı özelliği, bir kez kurulduktan sonra müdahalesiz işlemesi gerekmesi. Sistem içinde kârlar garantiye alınmış filan değildir ve tüccar piyasada kâr etmek durumundadır. Fiyatlar kendi kendilerine dengeye gelmelidirler. Piyasa ekonomisinden anladığımız, böyle kendi yasalarına göre işleyen bir piyasalar sistemi.

Eski ekonomiden bu sisteme dönüşün öyle bir bütünlüğü var ki, süreklilik içinde büyüme ve gelişme terimleriyle belirtilebilecek bir değişimden çok, bir tırtılın geçirdiği biçim değişikliklerini andırıyor. Örneğin, tüccar-üreticinin alım faaliyet-

6 Clapham, J.H., *Economic History of Modern Britain*, vol. III.

leriyle satım faaliyetlerini karşılaştıralım: sattıkları yalnızca sanayi ürünlerini içerir, alıcı bulsa da bulmasa da toplumsal doku bundan etkilenmeyecektir. Ama aldıkları hammadde ve emektir – doğa ve insan. Ticari bir toplumda makinayla üretimin içerdiği şey, aslında, toplumun doğal ve insani özünü metalara dönüştürmektir. Sonuç tuhaf görünebilir, ama kaçınılmazdır, amaca ancak bu hizmet edebilir: Bu yöntemin neden olduğu sarsıntı mutlaka insan ilişkilerini altüst edecek ve doğal çevreyi yok etme tehdidini taşıyacaktır.

Gerçekten de, tehlike çok yaklaşmıştı. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizmasının yasalarını onun gerçek niteliğini incelersek görebiliriz.

4. Toplumlar ve Ekonomik Sistemler

Ondokuzuncu yüzyılın kurmaya çalıştığı türden bir piyasa ekonomisine hakim olan yasaların tartışmasına girişmeden önce, böyle bir sistemin altında yatan olağanüstü varsayımları iyice kavramamız gerekiyor.

Piyasa ekonomisi, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasalar sistemi demektir; daha teknik terimler kullanırsak, piyasa fiyatları ve yalnızca piyasa fiyatlarıyla yönetilen bir ekonomidir bu. Ekonomik yaşamın tümünü dışarıdan yardım ve müdahale gelmeden örgütleyebilen bu tür bir sisteme, kesinlikle kendi kurallarına göre işleyen bir sistem denilebilir. Bu kaba göstergeler, söz konusu serüvenin insan soyunun tarihinde eşi görülmemiş bir nitelik taşıdığını açıklamak için yeterli olmalı.

Bunun anlamını biraz daha kesinleştirelim. Doğal olarak, hiçbir toplum belirli bir ekonomik sisteme sahip olmadan uzun süre yaşayamaz; ama günümüzden önce, yalnızca ilke olarak bile, piyasalar tarafından kontrol edilen bir ekonomi var olmamıştı. Ondokuzuncu yüzyılda ısrarla ve koro halinde tekrarlanan akademik ilahilere karşın, değişimden sağlanan kâr ve kazanç insan ekonomilerinde daha önce hiçbir zaman önemli olmamıştı. Taş devrinin son dönemlerinden beri piyasa

kurumu oldukça yaygındı, ama oynadığı rol ekonomik yaşam içinde hiçbir zaman ön plana çıkmamıştı.

Bu nokta üzerinde bu kadar ısrarla durmamızın önemli nedenleri var. Adam Smith gibi büyük bir düşünür, toplumdaki iş bölümünü piyasaların varlığına, veya, kendi deyişiyle, "insanın bir şeyi başka bir şeyle takas, trampa ve mübadele etme eğilimine" bağlı olduğunu öne sürüyordu. Bu cümle daha sonraları "Ekonomik Birey" kavramına yol açacaktı. Geriye baktığımızda, geçmişin hiçbir yanlış yorumunun geleceğe dair böylesine doğru bir kehanet içerdiği görülmemiştir diyebiliriz. Çünkü Adam Smith'in devrinde söz konusu eğilim, ortadaki toplumların hiçbirinde yaşamın önemli bir yönü olarak gözlemlenmemekle, ve ekonomik yaşamın en fazla ikinci planda kalan bir özelliğini oluşturmakla birlikte, yüz yıl sonra, pratikte ve kuramsal olarak, bu eğilimin insan soyunun bütün ekonomik faaliyetlerinin, hatta politik, zihinsel ve manevi çabalarının temel belirleyicisi olduğu bir ekonomik sistem yeryüzüne yayılmıştı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, iktisata yarım yamalak bir aşinalığı olan Herbert Spencer, iş bölümü ilkesini takas ve değişimle özdeşleştirebiliyor ve elli yıl sonra da Ludwig von Mises ve Walter Lippmann aynı hatayı tekrarlıyabiliyorlardı. Politik iktisat, sosyal tarih, politik felsefe ve genel sosyoloji dallarından birçok yazar, Smith'in dümen suyundan giderek, takasla uğraşan vahşiyi bilim dallarının temel aksiyomu yapıp çıktılar. Gerçekte ise, Adam Smith'in eski insanların ekonomik psikolojileri üzerine önerileri, Rousseau'nun vahşilerin siyasal psikolojisi üzerine önerileri kadar yanlıştı. İş bölümü, toplum kadar eski bu olgu, cinsiyet, coğrafya ve bireysel donanımın içerdiği farklılıklardan kaynaklanır, insanın sözde takas ve değişim eğilimi ise bütünüyle safsatadır. Tarih ve etnografi değişik türden, birçoğu piyasa kurumunu içeren, birçok ekonomiyi incelemiş, ama bizimkinden önce, kısmen bile olsa, piyasa tarafından yönlendirilen bir ekonominin varlığına rastlamamışlardır. Bu nokta, ayrıca sunacağımız ekonomik sistemler ve piyasalar tarihinin kuş bakışı bir taramasıyla açıklığa kavuşacak. Çeşitli ülkelerin ekonomilerinde piyasanın

oynadığı rolün zamanımıza kadar çok önemsiz olduğunu göreceğiz ve piyasa mekanizmasının hakim olduğu bir ekonomiye geçişin niteliği açık seçik ortaya çıkacak.

Başlangıç olarak, Adam Smith'in ilkel insanın kazanç sağlayan uğraşlara duyduğu ilgi hakkındaki varsayımların temelindeki bazı ondokuzuncu yüzyıl önyargılarını bir kenara atmamız gerekiyor. Bu aksiyom, karanlık geçmişten çok yakın gelecek için geçerli olduğundan, ona inananlarda insanın uzak tarihine karşı acayip bir tavır uyandırdı. Bu aksiyom karşısında, veriler ilkel insanın kapitalist bir psikolojiye sahip olmayıp, komünist bir psikoloji taşıdığını gösteriyorlardı (sonradan bunun da yanlış olduğu kanıtlandı ya). Sonuç olarak iktisat tarihçileri ilgi alanlarını takas ve değişimin oldukça geniş bir düzeyde yer aldığı yakın tarih dönemleriyle sınırlayıp, ilkel iktisatı tarih öncesine havale ettiler. Bu, bilinçsiz olarak, dengeyi bir pazarlama psikolojisi lehine bozdu, çünkü son bir iki yüzyılın sınırlı çerçevesi içinde, geçici olarak bastırılmış diğer eğilimler göz önünde tutulmadan, her şeyin sonunda kurulmuş olanın, yani piyasa sisteminin, kurulmasına doğru yöneldiği düşünülebiliyordu. Bu "kısa dönemli" görüşün düzeltilmesi için iktisat tarihiyle sosyal antropoloji arasında bir bağ kurulabilirdi doğal olarak, ama bu yola gitmekten sürekli kaçınıldı.

Bugün artık bu yolda yürümeyi sürdüremeyiz. Eski toplumlara ve son onbin yıla, yalnızca uygarlığımızın "gerçek" tarihine, aşağı yukarı 1776'da *Ulusların Zenginliği*'nin yayınlanmasıyla başlayan tarihe, bir önsöz olarak bakmak en azından modası geçmiş bir tavır. Tarihin bu sayfası günümüzde kapanmış bulunuyor ve gelecekle ilgili seçenekleri anlamak için, atalarımızın yolundan gitme eğilimimizi bastırmamız gerekli. Ama Adam Smith'in neslini ilkel insanda takas ve değişim eğilimleri bulmaya iten önyargı, onlardan sonra gelenleri de eski insanlara karşı toptan bir ilgisizliğe itti, çünkü artık eski insanın bu soylu tutkulara kapılmadığı biliniyordu. Piyasa yasasını doğanın içinde yaşayan insana atfedilen eğilimlere dayandırmaya kalkan klasik iktisatçıların geleneği, yerini "uygar olmayan" insanın kültürlerine, çağımızın sorunlarının anlaşılması açı-

sından yararsız oldukları düşünülerek, ilgisiz kalınmasına bırakmıştı.

Eski uygarlıklara karşı böylesine öznel bir tavır, bilimsel düşünenlere hiç de çekici gelmemeli. Özellikle ekonomik alanda, uygar ve "uygar olmayan" halklar arasındaki farklar çok fazla abartılır. Oysa tarihçilere göre, çok yakın zamana kadar, tarımsal Avrupa'daki çalışma yaşamı biçimleri birkaç bin yıl öncekinden pek farklı değildi. Sabanın –temel olarak hayvanların çektiği bir çapa– kullanılmaya başlanmasından beri, Batı ve Orta Avrupa'nın büyük bir bölümünde tarım yöntemleri modern çağın başlangıcına kadar aynı kaldılar. Bu bölgelerde uygarlığın ilerlemesi, esas olarak, siyasal, zihinsel ve manevi bir ilerlemeydi; maddi koşullar açısından, İsa'dan sonra 1100 yılının Avrupası bin yıl önceki Roma dünyasına ancak yetişmişti. Daha sonraları bile, değişim, sanayiden çok devlet idaresi, edebiyat, sanat, ama özellikle din ve eğitim kanallarıyla ilerledi. Ekonomisine bakılırsa, Ortaçağ Avrupası genel olarak eski İran, Hindistan veya Çin'le aynı düzeydeydi; zenginlik ve kültür açısından kesinlikle iki bin yıl öncesinin Mısır Yeni Krallığıyla boy ölçüşemezdi. Max Weber, ilkel iktisatın, uygar toplumların amaç ve yöntemleri sorunu açısından yararsız bulunarak bir kenara itilmesine karşı çıkan ilk modern iktisat tarihçilerinden biriydi. Daha sonra yapılan sosyal antropoloji çalışmaları, onun kesin olarak haklı olduğunu kanıtladılar. Çünkü, eğer son zamanlarda eski toplumlar üzerine yapılan çalışmaların sonuçları arasında en çarpıcısını seçmemiz gerekirse, bunun bir sosyal varlık olarak insanın değişmezliği olduğunu söyleyebiliriz. İnsanın doğal donanımı, bütün çağların ve yörelerin toplumlarında hayret verici bir değişmezlikle karşımıza çıkıyor, ve insan toplumunun yaşamını sürdürebilmesi için gerekli önkoşulların her yerde aynı oldukları görülüyor.

Son zamanlarda yapılan tarih ve antropoloji çalışmalarının göze çarpan sonucu, insan ekonomisinin, kural olarak, insanın sosyal ilişkilerinin içine yerleşmiş olduğu. İnsan, maddi zenginlik edinmekteki bireysel çıkarlarını korumak gayesiyle hareket etmez; toplumsal konumunu, sosyal haklarını ve sos-

yal değerlerini korumak üzere hareket eder. Maddi zenginliğe ancak bu amaçlara hizmet ettiği için değer verir. Ne üretim ne de dağıtım süreci, mal sahipliğiyle ilgili özel ekonomik çıkarlara bağlıdır; bu süreç içinde her aşama, gerekli işlemlerin yapılmasını sağlayan bir dizi sosyal çıkara göre ayarlanmıştır. Bu çıkarlar, avcılık ve balıkçılıkla uğraşan küçük bir toplulukta ve büyük bir despotik toplumda önemli farklılıklar göstereceklerdir, ama iki durumda da, ekonomik sistem, ekonomi dışı amaçlara göre işleyecektir.

Varoluşu sürdürme açısından, bunun açıklaması basit. Bir kabileyi ele alalım. Burada bireyin ekonomik çıkarı çok ender olarak önem kazanır, çünkü büyük felaket durumları dışında, topluluk bireylerin aç kalmasını önleme görevini üstlenmiştir. Felaket durumunda da, tehdit altında bulunan bireyin çıkarları değil, topluluğun çıkarlarıdır. Öte yandan, sosyal bağların korunması çok önemlidir. İlk olarak, kabul edilmiş şeref ve eli açıklık ölçülerinin dışına çıkan birey toplumdan soyutlanıp toplum dışına itileceği için; ikincisi, uzun dönemde bütün sosyal yükümlülükler karşılıklı olduğu ve bireyin alıp verme çıkarları en iyi biçimde bu yükümlülüklerin yerine getirilmesiyle karşılandığı için. Böyle bir durum, bireyin üzerinde sürekli bir baskı oluşturarak onun bilincinden kişisel ekonomik çıkar kavramının silinmesine yol açacaktır. O kadar ki, sonunda birey, birçok durumda (her durumda değil doğal olarak) kendi eylemlerinin sonuçlarını böyle bir çıkar açısından değerlendiremez olacaktır. Bu tavır, ortak avın paylaşılması veya uzak ve tehlikeli bir kabile seferinden elde edilenlerin bölüşülmesi gibi toplu faaliyetlerin sık sık yinelenmesiyle iyice yerleşir. Sosyal saygınlık kazanma açısından cömertliğe verilen değer o kadar büyüktür ki, tam bir kendini unutma tavrının dışında hiçbir davranışın çekiciliği kalmaz. Kişiliklerin bununla ilgisi yoktur. İnsan bir değerler bütününe, ya da diğer insanlara göre, iyi veya kötü, sosyal veya asosyal, kıskanç veya cömert olabilir. Törensel dağıtımın kabul edilmiş ilkelerinden biri, kıskançlık nedenlerini ortadan kaldırmaktır. Aynı şey, çalışkan, becerikli veya herhangi bir biçimde başarılı

bir bahçıvana topluluk içinde yöneltilen övgüler için de söylenebilir. (Doğal olarak, eğer gerektiğinden fazla başarılı değilse – çok sıra dışı başarılı olma durumlarında, birey büyü kurbanı olduğu düşünülerek "haklı nedenlerle" bir kenara itilebilir). İyi veya kötü, insan tutkuları yalnızca ekonomi dışı amaçlara yönelir. Törensel gösteri, başarılı olanı taklit etmeyi en uç noktasına itmeye yarar; ortak çalışma geleneği, niceliksel ve niteliksel ölçütleri en büyük düzeye çıkarma eğilimindedir. Karşılık bekleyen, ama karşılığın armağanı alan tarafından verilmesini gerektirmeyen armağan alış verişleri – karmaşık toplumsal gösteriler, büyü törenleri ve karşılıklı yükümlülüklerle birbirine bağlı gruplar arasındaki ilişkiler yoluyla dikkatle düzenlenen ve kusursuz bir biçimde korunan bu yöntem – tek başına, geleneksel olarak sosyal saygınlık sağlayan nesneler dışında, kazanç, hatta servet kavramına rastlanmadığını gösterebilir.

Batı Malinezya topluluğuna özgü bu niteliklerin kabataslak bu anlatımı içinde, âdet, yasa, büyü ve dinin etkilerini belirleyen cinsel ve bölgesel örgütlenişten söz etmedik, çünkü yalnızca sözde ekonomik amaçların nasıl sosyal yaşamın çerçevesi içinden kaynaklandıklarını göstermeye çalışıyorduk. Bütün modern etnografların söz birliği ettikleri nokta bu: Kazanç amacının yokluğu, ücret karşılığı çalışma ilkesinin yokluğu, çalışırken sarfedilen gayreti olabildiğince azaltma gayretinin yokluğu ve, özellikle, ekonomik amaçlar üzerine kurulu ayrı ve belirgin bir kurumun yokluğu. O zaman, üretim ve dağıtımın düzeni nasıl sağlanıyor?

Bu soru, iktisatla ilk elden ilişkisi olmayan iki davranış ilkesi yardımıyla yanıtlanabilir: Bu ilkeler, *karşılıklılık* (reciprocity) ve *yeniden dağıtım* (redistribution).[1] Bu tür bir ekonomiye örnek olarak aldığımız Batı Malinezya'nın Trobriand adalıları arasında, karşılıklılık, özellikle toplumun cinsel örgütlenmesine, yani aile ve akrabalığa bağlı olarak işlev görüyor; yeniden dağıtım ise, ortak bir şefin emrindekilerle ilgili olarak

1 Kaynaklar üzerine notlara bkz., s. 384. Bu bölümde Malinowski ve Thurnwald'ın çalışmalarından geniş ölçüde yararlanıldı.

etkinlik kazanıyor, yani bölgesel nitelikte. Şimdi bu ilkeleri ayrı ayrı gözden geçirelim.

Ailenin –kadınlar ve çocukların– geçimi, ana tarafından akrabaların yükümlülüğü. Kızkardeşi ve onun ailesine bakan, mahsulünün en iyi bölümünü onlara ayıran erkek, iyi davranışları için takdir edilecek, ama bundan maddi çıkar sağlamayacaktır; eğer bu sorumlulukları yerine getirmezse, ilk tehlikeye giren şey topluluk içindeki şöhreti olacaktır. Karşılıklılık ilkesi, onun karısı ve çocukları yararına da işler, böylece erkek de, iyi yurttaşlık görevlerini yerine getirdiği için dolaylı olarak ödüllendirilmiş olur. Ürününün, hem kendi bahçesinde, hem de ürünün bir kısmını verdiği kişinin bahçesinde törensel olarak sergilenmesi, kişinin bahçıvanlık niteliklerinin herkesçe bilinmesini sağlayacaktır. Burada, bahçe ve ev ekonomisinin, usta çiftçilik ve iyi vatandaşlıkla ilgili sosyal ilişkilerin bir parçasını oluşturduğu açıkça görülüyor. Karşılıklılık genel ilkesi, hem üretimin, hem de aile yaşamının sürdürülmesine yardımcı olmakta.

Yeniden dağıtım ilkesinin etkinliği de daha az değil. Ada üretiminin büyük bir bölümü köyün ileri gelenleri tarafından, depolanmak üzere, şefe teslim ediliyor, ama topluluk faaliyetlerinin tümü, ziyafetler, danslar ve adalıların birbirlerini ve başka adalardan komşularını ağırladıkları diğer toplantılar çevresinde yer aldığı için, depolama sistemi büyük önem kazanıyor. Ekonomik açıdan, depolama, yürürlükteki iş bölümü sisteminin, dış ticaretin, toplumsal amaçlarla vergi koymanın, savunma gereklerinin çok önemli bir parçası. Ama her eylem sosyal sistemin bütünü içinde yer aldığı için, ekonomik sisteme özgü bu işlevler, ekonomi dışı amaçlara bol bol yer veren çok yoğun deneyimler içinde özümsenmiş durumdalar.

Bununla birlikte, eğer yürürlükteki kurumsal kalıplar uygulamaya yatkın değillerse, bu tür davranış ilkeleri etkinlik kazanamazlar. Karşılıklılık ve yeniden dağıtım ilkeleri, yazılı kayıtlar ve karmaşık idare yöntemleri olmadan ekonomik sistemin işlerliğini sağlayabiliyorlarsa, bu yalnızca söz konusu toplumların, simetri (symmetry) ve merkezleşme (centricity) kalıpla-

rının yardımıyla böyle bir çözümün gereklerini karşılamış olmalarına bağlıdır.

Karşılılıklılık ilkesinin işleyişi, yazı kullanmayan halklar arasında sosyal örgütlenmenin sık sık rastlanan bir özelliği olan simetri dediğimiz kurumsal kalıp yardımıyla büyük ölçüde kolaylaşır. Kabile alt bölünmelerinde çarpıcı bir biçimde ortaya çıkan "ikililik" (duality), bireysel ilişkilerin çiftlere ayrılabilmelerine yol açar ve böylece, sürekli kayıtların bulunmadığı durumlarda, mal ve hizmet alışverişini düzenler. İlkel toplumun her alt bölünmeye bir eş parça oluşturan öğeleri, hem sistemin temelindeki karşılılılık davranışlarından kaynaklanırlar, hem de bu yöndeki faaliyetleri desteklerler. "İkililiğin" başlangıcı üzerine çok az şey biliyoruz, ama Trobriand adalarındaki her kıyı köyünün, iç kesimlerde bir "eşi" olduğu görülüyor. Böylece, ekmek ağacı meyveleriyle balık değişimi, zaman içinde kopuk bir armağan alışverişi görüntüsü altında, son derece düzenli bir biçimde örgütlenebiliyor. Kula ticaretinde de, her bireyin başka adalardan birinde bir eşi vardır, dolayısıyla karşılıklılık ilişkisi dikkate değer bir biçimde kişiselleştirilmiştir. Kabile içi alt bölünmelerde, yerleşme merkezlerinin konumunda ve kabileler arası ilişkilerde sık sık görülen simetri olmasaydı, birbirinden ayrı alışveriş eylemlerinin uzun dönemdeki etkisine dayanan yaygın bir karşılıklılık uygulanamazdı.

Bir ölçüde gene bütün insan topluluklarında görülen merkezleşme gibi bir kurumsal kalıp da, mal ve hizmetlerin toplanması, depolanması ve yeniden dağıtılmasını yönlendirir. Avcı bir kabilenin üyeleri, genellikle avı yeniden dağıtım için kabile şefine teslim ederler. Avcılığın niteliği gereği, ürün miktarı istikrarsızdır, ayrıca ortak bir çaba sonucu elde edilmiştir. Bu koşullar altında, her avdan sonra grubun birbirine girmesini önleyebilecek tek dağıtım yöntemi budur. Ama bütün bu tip ekonomilerde benzer ihtiyaçlara rastlanır. Alan genişleyip üretimin çeşitliliği arttıkça da, yeniden dağıtım etkin bir iş bölümüne dönüşür, çünkü artık mekan içinde birbirinden ayrılmlış üretici gruplarını birleştirmek durumundadır.

Simetri ve merkezleşme, karşılıklılık ve yeniden dağıtımın gerekleriyle bütünleşirler; kurumsal kalıplar ve davranış ilkeleri, karşılıklı uyum içindedirler. Sosyal örgüt kendi doğrultusunda yürüdüğü sürece, bireysel ekonomik dürtülere gerek duyulmaz; kişisel çaba göstermekten kaçınılması gibi bir sorundan korkmak gereksizdir; iş bölümü kendiliğinden sağlanacak, ekonomik yükümlülükler gerektiği gibi yerine getirileceklerdir; ve en önemlisi, bütün toplu ziyafetlerde coşkun bir servet gösterisi yapılabilmesi için gerekli maddi olanaklar sağlanacaktır. Böyle bir topluluğa kâr fikri giremez; pazarlık etmek kınanır; elindekini avucundakini cömertçe dağıtmak bir meziyet olarak görülür; o ünlü takas ve değişim eğilimine de rastlanmaz. Yani ekonomik sistem, yalnızca sosyal örgütlenişin bir fonksiyonudur.

Bundan kesinlikle bu tür sosyo-ekonomik ilkelerin yalnızca küçük topluluklara ve ilkel yöntemlere özgü şeyler olduğu, kazançsız ve piyasasız bir toplumun mutlaka basit olması gerektiği sonucu çıkarılmamalı. Batı Malinezya'da karşılıklılık ilkesine dayanan "Kula halkası", insanlığın bilinen en karmaşık ticaret işlemlerini oluşturuyor. Piramitler uygarlığında ise, yeniden dağıtım ilkesi devasa bir düzeyde uygulanıyordu.

Trobriand Adaları, kabaca bir daire oluşturan bir takımadanın içinde yer alırlar ve bu takımada halkının önemli bir bölümü zamanının çoğunu Kula ticaretini oluşturan faaliyetlere ayırır. Yapılana ticaret diyoruz, ama ne parasal ne de aynî bir biçimde kâr söz konusu değildir; mal biriktirmek, mallara sürekli sahip olmak diye bir şey yoktur; elde edilen malların kullanımı onların başka birine verilmesiyle gerçekleşir; pazarlık, takas, trampa veya değişim işin içine girmez; işlemler tümüyle görgü kuralları ve büyü yoluyla yürütülür. Gene de yapılan ticarettir, bu halka biçimindeki takımadanın yerlileri, belirli aralıklarla büyük seferler düzenleyerek değerli malları, yelkovanın işlediği yönde ilerleyerek, takımadayı çevreleyen uzak adalara götürürler. Diğer seferlerle de, diğer değerli mallar, ters yönde ilerleyerek, başka adalara götürülür. Uzun dönemde bu iki tip mal –geleneksel yöntemlerle yapılan beyaz deniz

kabuğundan bileziklerle, kırmızı deniz kabuğundan gerdanlıklar– tamamlanması on yıl sürebilecek bir yol izleyerek takımadanın çevresinde döner. Ayrıca, Kula'da birbirleriyle eşdeğerli bilezik ve gerdanlıklar alıp vererek bir karşılıklılık ilişkisine giren çiftler vardır – bu armağanların daha önce önemli biri tarafından kullanılmış olması tercih edilir. Uzak mesafelere götürülen değerli malların böylesine sistematik ve örgütlü alışverişi, haklı olarak, ancak ticaret kavramıyla tanımlanabilir. Ama bu karmaşık mekanizma, bütünüyle karşılıklılık ilkesine dayanarak yürütülmektedir. Yüzlerce millik uzaklıklara ve onlarca yıla uzanan, yüzlerce insan arasında herbiri ötekinden kesinlikle farklı binlerce nesne kanalıyla bir bağ oluşturan bu karmaşık sistem, hiçbir kayıt ve idare mekanizması olmadan, aynı zamanda da kazanç veya takas amacına rastlanmadan yürütülebiliyor. Hakim olan takas eğilimi değil, sosyal davranışlarda karşılıklılık ilkesi. Gene de, alınan sonuç ekonomik alanda akıllara durgunluk veren bir örgütlenme başarısı. Gerçekten de, ince muhasebe yöntemlerine dayanan en ileri modern piyasa düzeninin bile, böyle bir işin altından kalkıp kalkamayacağını düşünmek ilginç olurdu. Herhalde, birbirinden farklı mallar alıp satan sayısız tekel karşısında ve her satış işlemine konulan sayısız kısıtlama içinde, zavallı satıcılar normal bir kâr elde edemezler ve işi bırakmayı seçerlerdi.

Avlanmaktan dönen erkeğin de kök, meyva veya yaprak toplamaktan dönen kadının da, ellerindekinin çoğunu topluluğun kullanımına ayırmaları beklenir. Uygulamada bu, onların faaliyetlerinin ürününü birlikte yaşadıkları insanlarla paylaşmaları anlamına gelir. Bu noktaya kadar karşılıklılık ilkesi geçerlidir; bugün verileni, yarın alınan karşılar. Buna karşılık, bazı kabilelerde şefin, ya da grup içinde önemli birinin, kişiliğinde bir aracı ortaya çıkar; özellikle depolamanın gerektiği durumlarda, alan ve elindekini dağıtan odur. Burada tam anlamıyla yeniden dağıtım söz konusudur. Açıkça görülebileceği gibi, bütün toplumlar ilkel avcılar gibi demokratik olamayacaklarından, böyle bir dağıtım yöntemi her türlü sonuç verebilir. Yeniden dağıtımı, nüfuzlu bir aile veya sivrilmiş bir birey,

baştaki soylular veya bir bürokrat topluluğu gerçekleştirebilir. Bunların herbiri, uyguladıkları dağıtım yöntemi aracılığıyla kendi siyasal güçlerini artırmaya çalışacaklardır. Kwakiutl yerlilerinin potlaç töreninde, şef için elindeki hayvan postlarını sergilemek ve dağıtmak bir şeref sorunudur; ama bunu, alanları yükümlülük altına sokacak, borçlandıracak ve nihayet yanaşması olmaya zorlayacak bir biçimde yapar.

Bütün geniş çaplı ekonomiler yeniden dağıtım ilkesi yardımıyla yönetilmişlerdir. Babil'de Hammurabi Krallığı ve özellikle Mısır'ın Yeni Krallığı, böyle ekonomiler üzerine kurulu bürokratik despotluklardı. Burada ataerkil ailenin muazzam boyutlarda bir modelini buluyoruz. Ama bu aile içindeki "komünist" dağıtım kademelenmiş ve paylar arasında büyük farklılıklar oluşmuştu. Hayvancı olsun, avcı, fırıncı, bira mayalayıcısı, çömlekçi, dokumacı olsun, ne yaparsa yapsınlar, bütün köylülerin ürettiklerini toplayıp biriktirmek için sayısız depo vardı. Ürün miktarı dikkatle kayıtlara geçirilir ve yerel olarak tüketilmeyen bölümü küçük depolardan büyüklere sürekli nakledilerek Firavun'un sarayına ulaşırdı. Kumaşlar, sanat eserleri, süs eşyası, kozmetik malzeme, gümüş işleri ve kralın giyecekleri için ayrı ayrı hazine daireleri bulunuyordu; muazzam tahıl depoları, silah depoları ve şarap mahzenleri vardı.

Ama piramit ustalarınınki gibi geniş düzeyde yeniden dağıtım, yalnızca parayı tanımayan ekonomilere özgü değildi. Aslında, bütün eski krallıklarda vergi ve ücret ödemeleri için madeni para kullanılır, ama diğer ödemeler için silolara ve depolara başvurulurdu. Buralardan her çeşit mal, özellikle toplumun üretici olmayan kesimine, yani memurlara, bürokratlara ve soylulara dağıtılırdı. Çin'de, İnka İmparatorluğu'nda, Hint Krallıklarında ve Babil'de uygulanan, bu sistemdi. Büyük ekonomik başarılar sağlamış birçok başka uygarlıkta olduğu gibi, buralarda da, yeniden dağıtım mekanizması karmaşık bir işbölümünü yönlendiriyordu.

Feodal koşullar altında da bu ilke geçerliydi. Afrika'nın etnik olarak katmanlaşmış toplumlarında, yüksek katmanları, bazen, toprağı kazmak için hâlâ sopa veya basit bir çapa kulla-

nan ziraatçıların arasına yerleşen çobanlar oluşturur. Çobanlara verilen armağanlar, büyük ölçüde tahıl veya bira gibi tarımsal ürünlerdir, onların dağıttığı armağanlar ise koyun veya keçi gibi hayvanlardır. Bu durumlarda, toplumun çeşitli katmanları arasında bir iş bölümüne, ama eşitsiz bir iş bölümüne rastlanır: Dağıtım çoğu zaman bir sömürü yöntemini gizlemektedir, ama aynı zamanda da, birlikte yaşam, işbölümünün artmasıyla, iki katmana da yarar sağlar. Ayrıcalıklı değer, ister sürüler, ister toprak olsun, siyasal olarak bu tür toplumlar feodal bir rejim altında yaşarlar. "Doğu Afrika'da, sığır yetiştirilen malikanelere" rastlanıyor. Yeniden dağıtım konusundaki açıklamalarda, çalışmalarından büyük ölçüde yararlandığımız Thurnwald, bu yüzden, feodalizmin her yerde bir yeniden dağıtım mekanizmasının varlığına işaret ettiğini söylüyor. Yalnızca çok ileri koşullarda ve olağanüstü durumlarda, bu sistemin siyasal niteliği, Batı Avrupa'da olduğu gibi, ağır basıyor. Burada değişiklik, vasalın korunma ihtiyacından kaynaklanmış ve armağanlar feodal vergilere dönüşmüştü.

Bu örnekler, ayrıca, yeniden dağıtımın ekonomik sistemi sosyal ilişkiler ağının içine alma eğilimini gösteriyorlar. Kural olarak, yeniden dağıtımın, yürürlükteki siyasal rejimin (kabile, şehir devleti, sürü veya toprak feodalizmi gibi) bir parçasını oluşturduğunu görüyoruz. Malların üretimi ve dağıtımı, toplama, depolama ve yeniden dağıtım yoluyla örgütleniyor ve mekanizmanın işleyişi içinde şef, tapınak, despot veya feodal bey önem kazanıyor. Yönetici grupla yönetilenler arasındaki ilişki politik gücün temellerine göre değiştiği için, yeniden dağıtım ilkesi, avcıların avı kendi istekleriyle paylaşmalarından, fellahların ceza tehdidi altında aynî vergilerini ödemelerine kadar değişen birçok kişisel davranış nedenine bağlı olabiliyor.

Bu açıklamada, bilinçli olarak, homojen ve katmanlaşmış toplumlar arasındaki önemli ayrımı dikkate almadık. Yani, sosyal olarak birleşmiş toplumlarda, yönetenlerle yönetilenlere ayrışmış olanlar arasında bir ayrım yapmadık. Köleler ve efendiler arasındaki sosyal konum farklarıyla bazı avcı kabile-

lerin özgür ve eşit bireyleri arasında büyük bir uçurum olduğundan, iki toplumda davranışları belirleyen unsurlar da farklı olacaktır. Gene de, ekonomik sistem, değişik insan ilişkilerince belirlenen değişik kültürel özelliklerin yanında yer alan birbirinin aynı ilkeler üzerine kurulmuş olabilir.

Tarihte büyük bir rol oynamış olan ve insanın kendi kullanımı için yaptığı üretimi içeren üçüncü ilkeye, *ev idaresi* (householding) diyeceğiz. Yunanlılar buna *oeconomia* derlerdi, "ekonomi" sözcüğünün kökeni de bu. Etnografya kayıtlarına bakılırsa, bir kişinin veya grubun kullanımı için üretimin, karşılıklılık veya yeniden dağıtımdan daha eskiye gittiğini varsaymak için bir neden yok. Tersine, geleneksel düşüncenin de, bazı yeni kuramların da, yanlışlığı kanıtlanmış durumda. Kendisi veya ailesi için yiyecek arayan ve avlanan bireyci vahşi tipi, hiç varolmadı. Gerçekte, ailenin ihtiyaçlarını karşılamak, ancak tarımın ileri bir düzeye ulaşmasından sonra ekonomik yaşamın bir özelliği durumuna geldi; bununla birlikte, o zaman bile, bunun ne kazanç dürtüsü, ne de piyasa kurumuyla bir ilişkisi vardı. Kapalı bir grup içinde biçimlenen bir şeydi bu. Kendine yeten birimi ister aile, ister malikane oluştursun, ilke her zaman aynı: Yani, grup üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için üretim ve depolama. İlkenin uygulama alanı karşılıklılık ve yeniden dağıtımınki kadar yaygın. Kurumsal özün niteliği önemli değil: Ataerkil ailede görüldüğü gibi cinsiyet de olabilir bu, köy yerleşiminde olduğu gibi mekansal da; ya da, feodal beyin malikanesindeki gibi siyasal. Grubun iç örgütlenişi de önemsiz. Roma ailesi (*familia*) gibi despotça, ya da Güney Slav *zadrugası* gibi demokratik bir biçimde yönetilebilir. Karolenj soylularının arazileri kadar geniş, Batı Avrupa'nın ortalama çiftlikleri kadar küçük olabilir. Bütün bu durumlarda, ticaret ve piyasaya duyulan ihtiyaç, karşılıklılık ve yeniden dağıtım durumlarında olduğundan fazla değildir.

Aristo'nun iki bin küsur yıl önce genel kural olarak kabul ettirmeye çalıştığı, işte bu durumdu. Şimdi, dünya çapında bir piyasa ekonomisinin giderek alçalmakta olan zirvesinden geriye baktığımızda, *Politika*'sının giriş bölümünde ev idaresi ile

para kazanma arasında yaptığı ünlü ayrımın, sosyal bilimler alanında yapılan gelmiş geçmiş kehanetlerin herhalde en önemlisi olduğunu görebiliyoruz. Bu konuda elimizde bulunan çözümlemelerin en iyisinin bu olduğu kuşkusuz. Aristo ev idaresinin özünü, kazanç için üretime karşı kullanım için üretimin oluşturduğunu vurguluyor; ama piyasa için yan üretimin, satılan malın nasıl olsa geçim dürtüsüyle üretildiği durumlarda, evin kendine yeterliliğini bozmayacağını öne sürüyor; "artan ürünün satılması ev idaresinin temelini sarsmaz" diyor. Kazancın piyasa için üretime özgü bir dürtü olduğunu ve para unsurunun bir yenilik oluşturduğunu, gene de piyasa ve para genelde kendine yeterliliğini koruyan ev ekonomisi içinde ikinci planda kaldıkları sürece, kullanım için üretim ilkesinin geçerli olabileceğini, yalnızca Aristo gibi bir sağduyu dehası görebilirdi. Bunda kuşkusuz haklıydı, ama Yunan ekonomisinin kendini toptan ticaret ve dış sermayeye bağımlı kıldığı bir ortamda piyasaların varlığını gözardı etmenin sakatlığını göremedi. Oysa devir, Delos ve Rodos'un nakliye sigortası, deniz ticareti kredileri, ciro bankacılığı üzerine kurulu, bin yıl sonraki Avrupa'nın yanlarında ilkelliğin ta kendisi gibi kalacağı ticaret merkezlerine dönüştüğü devirdi. Gene de Balliol Koleji dekanı Jowett, ev idaresiyle para kazanma arasındaki farkı Aristo'dan daha iyi anlamış olduğunu düşünmekte çok haksızdı. Jowett, "insanla ilgili bilginin konusunu oluşturan şeyler içiçe girmiş durumdadır, Aristo'nun devrinde bunları birbirinden ayırmak kolay değildi" diyerek Aristo'ya özür bulmaya çalıştı. Doğru, Aristo iş bölümünün sonuçlarını, bunun piyasalar ve parayla ilişkisini açıkça görememişti, paranın kredi ve sermaye olarak kullanımını da anlamıyordu. Buraya kadar Jowett'in yargısı geçerli. Ama para kazanma uğraşının insani sonuçlarını göremeyen Aristo değil, Balliol'un dekanıydı. Kullanım ve kazanç ilkeleri arasındaki farkın yepyeni bir uygarlığın belirleyicisi olduğunu göremeyen oydu. Oysa Aristo, devrinin daha taslak halindeki piyasa ekonomisine bakarak, bu uygarlığın ana hatlarını onun tam biçimini almasından iki bin yıl önce doğru bir biçimde tanımlayabilmişti. Jowett ise,

gözünün önündeki son biçimini almış örneği gözden kaçırıyordu. Aristo, kazanç için üretim ilkesini "insan doğasına uygun olmadığı", hiçbir sınır tanımadığı için reddederken, çok önemli bir noktaya, sınırları oluşturan sosyal ilişkilerden bağımsız ekonomik amaçlar olamayacağına, işaret ediyordu.

Genelde, Batı Avrupa feodalizminin sonuna kadar, tanıdığımız bütün ekonomik sistemlerin, ya karşılıklılık, yeniden dağıtım ve ev idaresi ilkelerine, ya da bu üçünün bir bileşimine göre düzenlenmiş oldukları önermesi geçerliliğini koruyor. Bu ilkeler, simetri, merkezleşme ve kendine yeterlilik kalıplarından yararlanan sosyal yöntemlerle kurumsallaştırılmışlardı. Bu çerçeve içinde, malların düzenli olarak üretilip dağıtılması, genel davranış ilkelerine göre biçimlenmiş bireysel dürtüler aracılığıyla sağlanıyordu. Bu dürtüler arasında, kazanç önemli bir yer tutmuyordu. Âdetler ve yasalar, büyü ve din elele vererek bireyi ekonomik sistemin işleyişini sağlayan davranış kurallarına uymaya yöneltiyorlardı.

Yunan-Roma devri, gelişmiş ticaretine karşın, bu bağlamda bir istisna oluşturmuyordu; dönemin belirleyici özelliği, temelini ev idaresinin oluşturduğu bir ekonomi içinde Roma yönetiminin uyguladığı geniş çapta tahıl dağıtımıydı. Bu örnek, Ortaçağın sonuna kadar ekonomik sistem içinde piyasaların önemli bir rol oynamadığını, başka kurumsal kalıpların geçerli olduğunu belirten kurala ters düşmüyor.

Onaltıncı yüzyıldan bu yana piyasalar hem çoğaldı, hem de önem kazandılar. Hatta merkantilist sistem içinde hükümetin ana sorunu durumuna geldiler; gene de piyasaların insan toplumunu kontrol altına alacaklarını gösteren bir belirti yoktu. Aksine, düzenleme ve müdahaleler her zamankinden daha şiddetliydi; kendi kurallarına göre işleyen piyasa fikri bile yoktu ortada. Şimdi, ondokuzuncu yüzyılda yepyeni bir ekonomi biçimine birdenbire nasıl geçildiğini anlamak için, piyasanın tarihine, geçmişteki ekonomik sistemleri gözden geçirirken neredeyse bütünüyle konu dışı bırakabildiğimiz bu kurumun tarihine bakmalıyız.

5. Piyasa Kalıbının Evrimi

Eğer ondokuzuncu yüzyıl hurafelerinden kurtulmak isteniyorsa, kapitalist ekonomi içinde piyasaların oynadıkları hakim rol ve bu ekonomi içinde takas veya değişim ilkelerinin taşıdığı önem gözönünde tutularak, piyasaların niteliği ve başlangıcı dikkatle incelenmelidir.[1]

Takas, trampa ve değişim, etkinliği piyasa mekanizmasına bağlı bir ekonomik davranış ilkesidir. Piyasa, takas veya alışveriş amacıyla bir araya gelinen bir buluşma yeridir. Bu kurumsal kalıp hiç olmazsa yer yer işlerlik kazanmamışsa, takas eğilimi yeterli gelişme alanı bulamaz: Yani fiyatları oluşturamaz.[2] Çünkü karşılıklılık ilkesinin simetrik bir örgütlenme kalıbıyla desteklendiği, yeniden dağıtımın merkezileşmeye yönelik önlemlerle kolaylaştırıldığı ve ev idaresi kendine yeterliliğe bağlı olduğu gibi, takas ilkesinin etkinliğini de piyasa kalıbı sağlar. Ama nasıl karşılıklılık, yeniden dağıtım ve ev idaresi, bir toplumda, o topluma bütünüyle hakim olmadan yaşayabi-

1 Kaynaklar üzerine notlar, s. 385.

2 Hawtrey, G.R., *The Economic Problem*, 1925, s. 13. "Uygulamada bireycilik ilkesi bütünüyle değişim uygulanmasına bağlıdır." Bununla birlikte, Hawtrey'in piyasaların ortaya çıkışının değişim uygulamasının hemen ardından geldiğini varsayması yanlış.

liyorlarsa, takas ilkesi de, diğer ilkelerin önem kazandığı bir toplumda ikincil bir konuma sahip olabilir.

Ama, bazı açılardan, takas ilkesi öteki ilkelerle aynı düzeyde değildir. Bağlı olduğu piyasa kalıbı, simetri, merkezleşme veya kendine yeterlilikten daha belirgindir. Aslında, bunlar, piyasa kalıbıyla karşılaştırıldıklarında, yalnızca "özellikler" olarak ortaya çıkar ve tek bir işlev gören kavramlar oluşturmazlar. Simetri yalnızca sosyolojik bir düzenlemedir; yeni kurumlara yol açmaz, yalnızca varolan kurumları biçimlendirir. Bir kabilenin ya da köyün simetrik olarak düzenlenip düzenlenmemesi, belirgin kuramların varlığı ya da yokluğu demek değildir. Sık sık belirgin kuramlar yaratmakla birlikte, merkezleşme de, ortaya çıkan kurumun tek bir işlev görmesini gerektirmez. Örneğin kabile reisi (village headmen) veya başka bir merkezî görevli, bir dizi değişik siyasal, askerî, dinî veya ekonomik görevi aynı anda üstlenebilir. Nihayet, ekonomik kendine yeterlilik, dışarıya kapalı bir grubun yalnızca bir yan özelliğidir.

Oysa kendine özgü bir dürtüye, takas dürtüsüne bağlı olan piyasa kalıbı, belirgin bir kurumu, piyasayı, yaratabilir. Sonuçta, ekonomik sistemin piyasa tarafından kontrolünün toplumsal düzenin bütününü etkileyen sonuçlar vermesi de, buna bağlıdır: Bu da, bütün toplumun piyasanın bir parçası olarak işlemesi anlamına gelir. Ekonomi toplumsal ilişkiler içine yerleşecek (embedded) yerde, sosyal ilişkiler ekonomik sistemin içine yerleşirler. Ekonomik unsurun toplumun varoluşu açısından taşıdığı hayatî önem başka bir sonuca varılmasını engeller. Çünkü bir kez ekonomik sistem belirgin dürtülere dayanan ve özel sosyal konumlara yolaçan ayrı kurumlar aracılığıyla düzenlenince, toplumun da bu sistemin kendi yasalarına göre işlemesine olanak verecek biçimde düzenlenmesi gerekir. Çok duyduğumuz "piyasa ekonomisi ancak bir piyasa toplumunda işleyebilir" cümlesinin anlamı budur.

Tek tek piyasalardan bir piyasa ekonomisine, dışardan düzenlenen piyasalardan kendi kurallarına göre işleyen piyasaya geçiş gerçekten çok önemli. Ondokuzuncu yüzyıl, bu geçişi uygarlığın zirvesi olarak yücelttiğinde de, onu kanserli bir bü-

yüme olarak görüp yakındığında da, bu gelişmeyi, büyük bir saflıkla, piyasaların yayılmasının doğal bir sonucu olarak gördü. Oysa, piyasaların kendi kurallarına göre işleyen çok güçlü bir sisteme bağlanışı, piyasaların çığ gibi büyüme eğilimiyle açıklanamazdı. Bu, toplumsal bünyeyi, aynı derecede yapay bir olguya karşı korumak için geliştirilmiş, yapay uyarıcıların etkilerine bağlıydı. Kendi içinde piyasa kalıbının sınırlı ve yayılma eğilimi olmayan niteliği gözden kaçmıştı; oysa, modern araştırmacılar bu gerçeği çok inandırıcı bir biçimde ortaya koyuyorlar.

"Piyasalara her yerde rastlanmaz; yoklukları, belirli bir kendini dışardan soyutlayış ve ayrı kalma eğilimine işaret etse de, aynı varlıkları gibi, belirli bir gelişmenin göstergesi olarak düşünülemez." Thurnwald'ın *İlkel Topluluklarda İktisat*'ından (Economics in Primitive Communities) alınmış bu renksiz cümle, konuyla ilgili modern araştırmaların sonuçlarını özetliyor. Başka bir yazar, Thurnwald'ın piyasalarla ilgili olarak söylediklerini, parayla ilgili olarak tekrarlıyor: "Bir kabilenin para kullanıyor olması, onunla aynı kültürel düzeydeki para kullanmayan kabileler arasında önemli bir ekonomik farklılaşma oluşturmuyordu." Bizim, bu cümlelerden çıkan anlamın bazı yapıcı yönleriyle dikkat çekmekten başka bir şey yapmamız gerekmiyor.

Piyasaların veya paranın varlığı ya da yokluğu, ilkel bir toplumun ekonomik sistemini etkilemez; bu paranın piyasalar açıp işbölümünün artmasını sağlayarak, insanın takas ve değişim eğilimini dizginlerinden kopartarak, kaçınılmaz bir toplumsal dönüşüme yol açan bir buluş olduğu yolundaki ondokuzuncu yüzyıl efsanelerini çürütüyor. Yerleşmiş iktisat tarihi görüşleri, piyasaların öneminin sınırsız bir biçimde abartılmasına dayanıyordu. Oysa, "belirli bir kendini soyutlayış" ve belki de "bir ayrı kalma eğilimi", ekonomik özellikler açısından piyasaların varolmamasından çıkarabileceğimiz tek sonuç; iç ekonomik düzen bakımından varlıkları veya yoklukları hiç fark etmiyor.

Bunun nedenleri basit. Piyasalar ekonominin içinde değil,

dışında işleyen kurumlar. Uzak mesafeler arası ticaretin buluşma yerleri. Yerel piyasaların etkisi ise önemsiz. Ayrıca, ne uzak mesafelerarası ticaret piyasaları, ne de yerel piyasalarda rekabet yok. Sonuç olarak da, bölgesel bir ticaret, yerel veya ulusal bir piyasa oluşması için herhangi bir baskı yok. Bu önermelerin her biri, klasik iktisatçıların aksiyomatik varsayımlarından bazılarını sarsıyor, ama modern araştırmanın ışığında ortaya çıkan gerçeklerle uyum içinde.

Gerçekten de durumun mantığı, klasik doktrinin temelinde yatan mantığın hemen hemen tam tersi. Yerleşmiş öğreti, bireyin takas eğiliminden yola çıktı; bu eğilimden yerel piyasaların ve işbölümünün gerekliliği sonucunu çıkardı; ve nihayet ticaretin, giderek dış ticaretin, hatta uzak mesafeler arası ticaretin, gerekliliği sonucuna vardı. Bugünkü bilgimizin ışığında bu mantığı neredeyse tam tersine çevirmemiz gerekiyor: Gerçek başlangıç noktasını uzak mesafeler arası ticaret oluşturuyordu, bu da malların coğrafî konumu ve bölgeler arası "iş bölümünün" bir sonucuydu. Uzak mesafeler arası ticaret, çoğu zaman piyasaları ortaya çıkarıyordu. Yani takas ve paranın kullanıldığı durumlarda, alış-veriş faaliyetlerine yer veren, dolayısıyla da çoğu kez (ama kesinlikle her zaman değil), bazı bireylere, kendilerine atfedilen pazarlık eğilimlerine uyma olanağı tanıyan bir kurum çıkıyordu ortaya.

Bu yaklaşımın temel özelliği, ticaretin başlangıcının, ekonominin içsel örgütlenişinden bağımsız olarak dış dünyada yer alması: "Avlanma sırasında gözetilen bazı ilkelerin *bölge sınırları dışında* bulunan bazı malların elde edilmesinde uygulanmasıyla, daha sonra bize ticaret olarak görünen bir değişim türü ortaya çıktı."[3] Ticaretin doğuşunu araştırırken, başlangıç noktamız, av örneğindeki gibi, uzak mesafedeki malların elde edilmesi olmalı. "Orta Avusturyalı Dieri'ler her yıl Temmuz veya Ağustosta bedenlerini boyamak için kullandıkları kırmızı aşı boyasını elde edebilmek için güneye doğru bir sefer düzenlerler... Komşuları Yantruwuntalar da, 800 kilometre uzaklık-

---

3 Thurnwald, R.C. *Economics in Primitive Communities*, 1932, s. 147.

taki Flinders Tepesinden kırmızı aşı boyası ve ot tohumlarını ezmek için kullandıkları taşları getirmek için aynı tür girişimlerde bulunurlar. İki durumda da, eğer yerel halk aranan nesnelerin alınıp götürülmesine karşı çıkarsa, savaşmak gerekebilir..." Bu tip bir talep ya da define avcılığı, bizim eskiden ticarete yakıştırdığımız haydutluk ve korsanlık özellikleri taşır; temel olarak tek yönlü bir faaliyettir. İkili bir biçim alması, yani "belirli bir değişim biçimine" dönüşmesi, çoğu zaman ilgili güçlerin birbirlerine bir tür şantaj yapmalarıyla olur; ya da, Kula halkasında, Batı Afrika Pengwe'lerinin ziyaret toplantısında veya şefin bütün ziyaretçileri ağırlamakta direterek dış ticareti tekeli altına aldığı Kpelle'lerde olduğu gibi, karşılıklılık düzenlemeleri, faaliyeti iki yönlü bir duruma getirir. Doğru, bu ziyaretler rastlantısal şeyler değil, onların olmasa bile bizim açımızdan gerçek ticaret yolculukları; gene de, mal değişimi, her zaman, karşılıklı armağanlar kisvesi altında, genellikle ziyaretler aracılığıyla gerçekleşiyor.

Vardığımız sonuç, insan topluluklarının dış ticaretten hiçbir zaman bütünüyle uzak olmamaları, ama bu ticaretin mutlaka piyasalar gerektirmediği. Dış ticaret, başlangıcında, takastan çok macera, keşif, av, korsanlık ve savaş nitelikleri taşıyor. Ne barış ne de iki yönlü bir ilişki anlamı taşımadığı olabiliyor, ama bu iki anlamı da taşıdığı durumlarda, genellikle, takas değil, karşılıklılık ilkesine göre düzenleniyor.

Barışçı takasa geçiş iki açıdan incelenebilir: Takas açısından veya barış açısından. Yukarıda belirtildiği gibi, bir kabile seferi, ilgili güçler tarafından yerinde saptanan bazı koşullar doğrultusunda yer alabilir, örneğin yabancılardan armağanlara karşılık vermeleri istenebilir; bu tip bir ilişki, bütünüyle barışçı olmamakla birlikte, takasa yol açabilir ve böylece tek taraflı yürütülen şey iki taraflı yürütülen şeye dönüşür. Diğer gelişme yönü ise, Afrika'nın avcı-toplayıcı kabilelerinde görülen "sessiz ticaret": Burada çatışma tehlikesi örgütlü bir ateşkes aracılığıyla önleniyor ve barış, emniyet, güven unsurları, ihtiyatlı bir biçimde ticaret ilişkisinin içine yerleştiriliyor.

Bildiğimiz gibi, daha sonraki aşamalarda piyasalar dış ticare-

tin örgütlenişine hakim oldular. Ama ekonomik açıdan, dış piyasalar, hem yerel piyasalardan, hem de iç piyasalardan çok farklı bir olgu. Farklılık yalnız büyüklükte değil; söz konusu olan, işlevleri ve başlangıçları açısından farklı durumlar. Dış ticaret taşımaya dayanır; önemli olan nokta, bölgede belirli tip malların bulunmayışıdır; İngiliz yünlülerinin Portekiz şaraplarıyla değişimi bunun bir örneği. Yerel ticaret o yörenin mallarıyla kısıtlıdır, bu mallar ya çok ağır ve hacimli, ya da bozulabilir olduklarından taşımaya yatkın değillerdir. Yani dış ticaret de, yerel ticaret de, coğrafî uzaklığa bağlıdır, biri uzaklığı aşamayan mallarla, öteki yalnızca bunu aşabilenlerle sınırlıdır. Bu tür ticaret haklı olarak "tamamlayıcı" sıfatıyla tanımlanır. Şehirle kırsal alanlar arasındaki yerel ticaret de, değişik iklim bölgeleri arasındaki dış ticaret de, bu ilkeye dayanır. Bu tür ticarette rekabet olması gerekmez, hatta eğer rekabet ticaretin düzenini bozma eğilimleri gösteriyorsa, hiç de çelişkili olmayan bir biçimde ortadan kaldırılabilir. Yerel ticaret ve dış ticaretin aksine, iç ticaret özünde rekabeti içerir; tamamlayıcı değişimin dışında, değişik kaynaklardan gelen ve birbirleriyle rekabet içinde piyasaya sürülen benzer mallarla ilgili çok daha fazla sayıda değişim burada yer alır. Dolayısıyla, yalnızca iç ticaretin, veya ulusal ticaretin ortaya çıkışıyla rekabet ticaretin genel bir ilkesi olarak kabul edilmeye başlanır.

Ekonomik işlevlerine göre farklılaşan bu üç tip ticaretin başlangıçları da değişiktir. Dış ticaretin doğuşundan söz ettik. Piyasalar da onun içinden çıktı ve tüccarların konakladığı geçit yerleri, limanlar, nehir kaynakları veya iki kara ticareti seferinin karşılaştığı noktalarda gelişti. "Limanlar" (port) sevkiyatın yapıldığı yerlerde geliştiler.[4] Kısa bir süre için önem kazanan Avrupa paraları da, uzak mesafeler arası ticaretin yol açtığı özel bir piyasa türünün örneklerinden; İngiltere'nin hammadde ticareti merkezleri, bunun diğer bir örneği. Ama panayırlar ve hammadde ticareti merkezlerinin, evrimcileri huzursuz edecek biçimde birdenbire ortaya çıkmalarına karşın, li-

[4] Pirenne, H., *Medieval City*, 1925, s. 148 (dipnot 12)

manlar (*portus*) Batı Avrupa'nın şehirleşmesinde son derece önemli bir rol oynadı. Ama şehirlerin dış piyasaların yanında kurulmuş olduğu yerlerde bile, yerel piyasalar yalnız işlevsel açıdan değil örgütleniş biçimleri bakımından da ayrılıklarını korudular. Ne liman, ne panayır, ne de hammadde ticareti merkezleri, iç veya ulusal piyasaların başlangıçlarını oluşturmuyordu. Peki bu başlangıcı nerede aramalıyız?

Bireysel takas faaliyetlerinin zamanla yerel piyasaların gelişmesine yol açtıklarını varsaymak doğal görülebilir. Böylece bu piyasaların da, bir kez ortaya çıktıktan sonra, gene doğal olarak iç veya ulusal piyasaların kurulmasına yol açtıkları söylenebilir. Ama bunların ikisi de doğru değil. Ortadaki gerçekler, bireysel takas faaliyetlerinin, başka ekonomik davranış ilkelerinin geçerli olduğu toplumlarda, piyasaların kurulmasına yol açmadığını gösteriyor. Bu tür faaliyetlere hemen hemen bütün ilkel toplum tiplerinde rastlanıyor, ama yaşam için gerekli olan nesneler bu faaliyetler yoluyla sağlanmadığından, ikincil olarak değerlendiriliyorlar. Eskinin büyük yeniden dağıtım sistemlerinde, yerel piyasalar gibi takas faaliyetleri de yer alıyordu, ama her zaman önemsiz bir özellik olarak. Aynı şey, karşılıklılığın hakim olduğu yerlerde de geçerli. Burada takas faaliyetleri çoğu kez emniyet ve güven unsurlarını içeren geniş kapsamlı ilişkiler içine yerleşmiş durumda; bu da işlemin iki yönlülük özelliğini önemsizleştiriyor: Kısıtlayıcı unsurlar sosyolojik çerçevenin her yanından kaynaklanabiliyorlar: Âdetler ve yasa, din ve büyü hep aynı sonuca yöneliyorlar, yani değişim faaliyetlerini kişiler, nesneler, zaman ve durum açısından kısıtlıyorlar. Kural olarak, takas işleminde birey, hem nesnelerin, hem de bunların tam karşılıklarının veri olarak alındığı, önceden belirlenmiş bir işleme girmiş oluyor. Tikopia dilinde *Utu* sözcüğü, karşılıklı değişimin bir parçasını oluşturan bu geleneksel eşit karşılığı belirliyor.[5] Onsekizinci yüzyıl düşüncesinin temel özelliği olarak karşımıza çıkan iradi pazarlık unsuru, değiş-tokuş eğiliminin tanımlayıcısı olarak bireyin çıka-

5 Firth, R., *Primitive Polynesian Economics*, 1939, s. 347.

rına uygun bir fiyat saptama çabası, sözünü ettiğimiz işlemlerde önem kazanamıyor; işlemin temelinde bu eğilimler yatsa bile, bunların suyüzüne çıkmasına nadiren izin veriliyor.

Alışılmış davranış biçimi, aksine, bunların tam tersi eğilimlere yol açıyor. Örneğin, veren taraf nesneyi yere düşürebiliyor, alan da, sanki bu bir rastlantıymış gibi, onu yerden kaldırabiliyor, hatta bunu da yapmayıp, daha sonra başka birisinin onu alıp kendisine vermesini bekleyebiliyor. Burada verilene karşılık olarak alınan nesneyi iyice incelemek geçerli davranış biçimlerine son derece ters düşen bir şey. Elimizde, bu yüksekten tavırların işlemin maddi yönüne duyulan gerçek bir ilgisizlikten kaynaklanmadığını gösteren epeyce veri olduğuna göre, bu görgü kurallarını, takası bir toplumsal özellik olarak belirli sınırlar içinde tutmak üzere düzenlenmiş karşı gelişmeler olarak tanımlayabiliriz.

Elimizdeki verilere dayanarak, yerel piyasaların bireysel takas işlemlerinden kaynaklandığını söylemek, dikkatsiz bir acelecilik olur. Yerel piyasaların başlangıcıyla ilgili ne kadar az şey bildiğimizi düşünerek, ancak şu kadarını söyleyebiliriz: Başından beri bu kurum, toplumun yürürlükteki ekonomik düzenini, piyasa faaliyetlerinin etkisinden korumak üzere geliştirilmiş bir çok güvenlik önlemiyle kuşatılmıştı. Piyasanın huzuru, hem onun alanını sınırlayan hem de bu sınırlar içinde işleyebilmesini sağlayan ayinler ve törenlerle korunuyordu. Piyasaların en önemli sonucu da –şehirlerin ve şehir uygarlığının doğuşu– bu çelişik gelişmeden kaynaklanıyordu. Çünkü piyasanın ürünü olan şehirler, yalnız piyasanın koruyuculuğunu yapmıyor, aynı zamanda da onun kırsal alanlara yayılıp toplumun yürürlükteki ekonomik düzenine tecavüz etmesini engelliyorlardı. "İçinde tutmak" (contain) deyiminin iki anlamı, şehirlerin piyasalarla ilgili olarak gördükleri bu çift yönlü işlevi çok güzel açıklıyor: Şehirlerin piyasaları içlerinde barındırmalarını ve onların yayılmasını önlemelerini.

Takas, bu insan ilişkisi türünün ekonomik düzenin işlevlerini aksatmasını önlemek amacıyla çeşitli tabularla çevrilirken, piyasa üzerinde daha sıkı bir disiplin uygulanıyordu. İşte Cha-

ga ülkesinden bir örnek: "Pazara, pazar kurulan günlerde, düzenli bir biçimde gidilmelidir. Eğer herhangi bir olay, bir veya birkaç gün pazar kurulmasını engellerse, pazar yeri şartlanmadan alış-veriş yeniden başlayamaz... Pazar yerinde kan dökülmesine yol açan bir olay acele kefaret gerektirir. O andan itibaren hiçbir kadının pazar yerini terketmesine izin verilmez ve mallara kesinlikle dokunulmaz; alınıp yiyecek olarak kullanılmadan önce her şeyin temizlenmesi gerekir. Derhal en azından bir keçi kurban edilmelidir. Bir kadının pazar yerinde doğurması veya çocuk düşürmesi durumunda, daha ciddi ve daha pahalı bir kefaret gerekir. Bu durumda süt veren bir hayvan kurban edilmesi gereklidir. Ayrıca, şefin evi de sağmal bir ineğin kanı dökülerek şartlanmalıdır. Bölgedeki bütün kadınların üzerine bu kandan serpilmelidir."[6] Bu tür kuralların piyasaların yayılmasına pek de elverişli olmadıkları açık.

Ev kadınlarının bazı günlük ihtiyaçlarını karşıladıkları, tahıl ve sebze üreticileriyle yerel zanaatkârların mallarını sattıkları yerel piyasaların özellikleri, zaman ve mekan içinde şaşırtıcı benzerlikler gösteriyor. Bu tür biraraya gelişlere ilkel toplumlarda sık sık rastlandığı gibi, bu toplumlarda gördüklerimiz Batı Avrupa'nın en ileri ülkelerinde onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar rastlananlardan pek değişik değil. Bunlar yerel yaşamın önemsiz bir parçasını oluşturuyor ve Orta Afrika kabile yaşamında olsun, Meroverj Dönemi Fransası'nın sitelerinde veya Adam Smith zamanının İskoç köylerinde olsun, büyük farklılıklar göstermiyorlar. Ama köy için geçerli olan, şehir için de geçerli. Yerel piyasalar özünde mahalle piyasaları ve topluluğun yaşamı için önemli olmakla birlikte, hiçbir yerde yürürlükteki ekonomik sistemi kendi kalıplarına uydurma eğilimi taşımıyorlar. İç veya ulusal ticaretin başlangıç noktasını bunlar oluşturmuyorlar.

Batı Avrupa'da iç piyasayı yaratan devlet müdahalesiydi. Ticaret Devrimi'ne kadar, bize ulusal ticaret gibi görünen şey ulusal düzeyde değil, yerel yönetimler düzeyinde yer alıyor-

6 Thurnwald, R.C., op.cit.., s. 162-164.

du. Hanseler, Alman tüccarları değil, Kuzey Denizi ve Baltık şehirlerinden çıkmış bir ticaret oligarşisiydi. Hanse, Alman ekonomik yaşamını ulusallaştırmak bir yana, iç kesimleri bilinçli olarak ticaretten koparmıştı. Antwerp veya Hamburg'un, Venedik veya Lyon'un ticaretine, hiçbir biçimde Hollanda, Alman, İtalyan veya Fransız ticareti denilemezdi. Londra da bir istisna oluşturmuyordu; Lübeck ne kadar Almansa, o da o kadar İngilizdi. O devrin Avrupa ticaret haritası haklı olarak yalnızca şehirleri içine alıyor, kırsal kesimi boş bırakıyordu. Örgütlü ticaret açısından, kırsal kesim olmasa da olurdu. Sözde uluslar yalnızca siyasal birimlerdi, üstelik de çok gevşek birimler. Ekonomik olarak, sayısız irili ufaklı aileden ve köylerdeki önemsiz yerel piyasalardan oluşmuşlardı. Ticaret örgütlü şehir birimleriyle sınırlıydı, burada ya mahalle ticareti biçiminde yerel olarak, ya da uzak mesafeler arası ticaret biçiminde yürütülüyordu. Bu ikisi kesinlikle birbirlerinden ayrıydı ve ikisinin de kırsal alanlara dilediklerince sızması engellenmişti.

Şehir düzeni içinde yerel ticaretle uzak mesafeler arası ticaretin böyle kesinlikle birbirinden ayrılmış olması, her şeyin içiçe girerek geliştiğini düşünen evrimcilere başka bir darbe. Oysa bu gerçek, Batı Avrupa şehir yaşamının sosyal tarihi açısından bir kilit noktası. İlkel ekonomilerden çıkarsadığımız, piyasaların doğuşu hakkındaki önermelerimizi de büyük ölçüde destekliyor. Yerel ve uzak mesafeler arası ticaret arasındaki kesin ayrım çok katı görünebilir. Özellikle bunun bizi şaşırtıcı bir sonuca, ne yerel ticaretin ne de uzak mesafeler arası ticaretin modern çağların iç ticaretinin kaynağı olmadığı sonucuna götürdüğü düşünülürse, açıklamalarda *deus ex machina* olarak devlet müdahalesine sığınmaktan başka yol kalmadığı düşünülebilir. Şimdi göreceğimiz gibi, bu konuda da yeni araştırmalar sonuçlarımızı destekler nitelikte. Ama önce, ortaçağ şehri içinde, yerel ve uzak mesafeler arası ticaret arasındaki bu ayrımın biçimlendirdiği şekliyle şehir uygarlığı tarihini ana hatlarıyla gözden geçirelim.

Gerçekten de bu ayrım, Ortaçağ şehir merkezlerinin kurul-

masının en önemli yönü.[7] Şehir, şehir eşrafının düzenlediği bir şeydi. Yalnızca onlar vatandaşlık haklarına sahiptiler ve bütün sistem, eşraftan olanlarla olmayanlar arasındaki ayrım üzerinde duruyordu. Doğal olarak, kırsal kesimden köylüler gibi, başka şehirlerdeki tüccarlar da şehir eşrafından değildi, ama şehrin siyasal ve askerî gücü çevredeki köylülerle uğraşmayı kolaylaştırıyorsa da, yabancı tüccarlar üzerinde böyle bir yetki kurmak olanaksızdı. Bu yüzden eşrafın, yerel ticaretle uzak mesafeler arası ticaret karşısındaki konumları bütünüyle değişikti.

Yiyecek ikmalinde, ticareti kontrol altında tutmak ve yüksek fiyatları önlemek amacıyla, alış-verişin gözler önünde yapılması ve aracıların ortadan kaldırılması gibi müdahaleler yer alıyordu. Ama bu müdahaleler, yalnızca şehir ve yakın çevresi arasındaki ticarete uygulanıyordu. Uzak mesafeler arası ticarette durum bütünüyle değişikti. Baharat, tuzlanmış balık veya şarap uzaktan geliyor ve yabancı tüccarlarla onların uyguladığı kapitalist toptan ticaret yöntemlerinin alanında kalıyordu. Bu tür ticaret yerel müdahalelerden bağımsızdı ve yapılabilecek tek şey, onu alabildiğince yerel piyasanın dışında tutmaktı. Yabancı tüccarların perakende satış yapmalarının kesinlikle yasaklanmış olması, bu amaca hizmet ediyordu. Kapitalist toptan ticaretin hacmi büyüdükçe, ithalat kapsamında onun yerel piyasaların dışında tutulmasına daha da özen gösterilmeye başlandı.

Sanayi mallarının durumu, ihracat için üretimin örgütlenişini etkilediğinden, bu alanda yerel ve uzak mesafeler arası ticaretin birbirinden ayrılışı daha da kesindi. Bunun nedeni, sanayi üretimini düzenleyen loncaların niteliğinde yatıyordu. Yerel piyasada üretim, üreticilerin ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş, dolayısıyla da belirli bir gelir düzeyini tutturabilmek üzere kısıtlanmıştı. Doğal olarak, bu ilke üretici çıkarlarının üretime hiçbir sınır getirmediği ihracat alanında uygulanamazdı. Sonuçta, yerel ticaret sıkı bir kontrol altında tutulurken, ihracat için

7 Açıklamalarımızda H. Pirenne'nin çalışmalarını izliyoruz.

üretim zanaatkâr örgütleri tarafından, yalnızca biçimsel olarak düzenleniyordu. Devrim en önemli ihracat sanayii, kumaş ticareti, kapitalist ücretli emek çerçevesinde düzenlenmişti.

Yerel ticaretin dış ticaretten giderek daha dikkatle ayrılması, şehir yaşamının hareketli sermayenin şehir kurumlarını parçalama tehdidine karşı gösterdiği tepkinin sonucuydu. Tipik ortaçağ şehri, tehlikeyi, kontrol edilebilen yerel piyasayla, kontrol edemediği uzak mesafelerle ticaretin çılgınlıkları arasındaki uçurumu kapatarak atlatmaya çalışmadı. Aksine, tehlikeyi kendi varoluş nedenini oluşturan dışlama ve koruma politikalarını şiddetle uygulayarak karşıladı.

Uygulamada bu, şehirlerin, kapitalist toptancının kurulması için uğraştığı bir ulusal veya iç piyasanın oluşmasını engellemek üzere, ellerinden gelen her şeyi yapmaları sonucunu verdi. Şehir eşrafı, rekabetçi olmayan yerel ticaretle gene rekabetçi olmayan uzak mesafeler arası ticaret ilkelerine sarılarak, kırsal bölgelerin ticaret alanı içine alınmasını ve şehirlerle kırsal bölgeler arasında eşit ticaret ilişkilerine girilmesini önlemek üzere bütün güçlerini kullandılar. Bölgesel devletin, piyasanın ulusallaşmasının aracı ve iç ticaretin yaratıcısı olarak ortaya çıkmasını gerekli kılan bu gelişmelerdi.

Onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda, devletin bilinçli uygulamaları, merkantilist sistemi korumacı şehirler ve eyaletlere zorla kabul ettirdi. Merkantilizm, yerel ve yerel yönetimler arası ticaretin modası geçmiş ayrılığına son verdi. Bunu, bu iki rekabetçi olmayan ticaret tipi arasındaki engelleri kaldırarak, böylece hem şehir ve kırsal kesimler, hem de değişik şehirler ve eyaletler arasındaki ayrımları giderek gözardı eden, bir ulusal piyasa kurulmasına yol açarak sağladı.

Aslında merkantilist sistem, birden fazla soruna karşı oluşturulmuş bir tepkiydi. Siyasal açıdan merkezî devlet, Ticaret Devrimi'nin gerektirdiği yeni bir oluşumdu. Ticaret Devrimi, Batı Dünyasının ağırlık merkezini Akdeniz'den Atlantik Kıyısına kaydırmış ve böylece geniş tarım ülkelerinin geri halklarını ticaret yapmak üzere örgütlenmek durumunda bırakmıştı. Dış politika alanında, egemen bir güç oluşturulması günün

ihtiyaçlarındandı; dolayısıyla, merkantilist devlet idaresi, ulusal bölgenin bütün kaynaklarının dış işlerde güç sağlamak amacıyla seferber edilmesini içeriyordu. Böyle bir çaba, kaçınılmaz olarak, iç politikada, feodal ve yerel partikülarizmle parçalanmış ülkelerin birleştirilmesi sonucunu verdi. Ekonomik olarak, birleştirme aracı sermayeydi, yani istifçilerden gelen özel kaynaklar. Bu da ticaretin gelişmesine özellikle uygundu. Son olarak, merkezî devletin iktisat politikasının temelindeki idari yöntem, geleneksel yerel yönetim sisteminin devlet düzeyinde daha geniş bir alana yayılmasıyla elde edilmişti. Loncaların devlet organlarına dönüşme eğilimi gösterdiği Fransa'da, lonca sistemi kolayca ülke düzeyine uzandı; surlar içindeki şehirlerin çürüyüşüyle sistemin iflah olmaz bir biçimde zayıfladığı İngiltere'de ise, kırsal alanlar lonca denetimi olmaksızın sanayileşti. İki ülkede de, ticaret ulusun tüm topraklarına yayılarak belirgin ekonomik faaliyet biçimini oluşturdu. Merkantilizmin iç ticaret politikasının kaynaklarını bu durum belirliyordu.

Ticareti ayrıcalıklı şehrin kısıtlamalarından kurtarıp özgürleştiren devlet müdahalesi, şimdi, şehrin o zamana kadar başarıyla göğüsleyebildiği birbiriyle yakından ilgili iki tehlikeyle, tekel ve rekabetle, başetmek durumundaydı. Rekabetin sonunda mutlaka tekelleşmeye yol açacağı, o zamanlar çok iyi bilinen bir gerçekti. Tekellerden ise, bugün olduğundan daha çok korkuluyordu, çünkü bunlar çoğu zaman günlük ihtiyaçları etkiliyor ve bütün toplumu ilgilendiren bir tehlikeye dönüşebiliyorlardı. Ekonomik yaşamın, artık yalnızca yerel yönetim düzeyinde değil ulusal düzeydeki topyekûn düzenlenişi, buna karşı düşünülmüş çareyi oluşturuyordu. Modern bakış açısıyla, rekabetin dar görüşlü bir kısıtlaması olarak görülebilecek yöntemler, devrin koşulları altında piyasaların işleyişini sağlama aracı olarak kullanılıyorlardı. Çünkü piyasaya geçici olarak bazı alıcı ve satıcıların girmeleri dengeyi bozacak ve sürekli alıcı ve satıcıların işini karıştıracaktı. Bunun sonucunda da piyasa işlemez olacaktı. Eski satıcılar mallarının uygun bir fiyat bulup bulamayacağından emin olmadıkları için

piyasadan çekilecekler, piyasa da yeterli bir arz düzeyi oluşmadan tekelcilerin eline kalacaktı. Daha önemsiz olmakla birlikte, aynı tehlikeler, hızlı bir talep azalışının bir alıcı tekeline dönüşmesi durumunda, talep yönünden de söz konusuydu. Devletin piyasayı partikülarist yasaklar ve kısıtlamalardan, harçlar ve yasalardan arındırmak için attığı her adım üretim ve dağıtım sisteminin düzenini bozuyordu. Artık sistem, başıboş rekabet ve dışarıdan gelip hiçbir süreklilik garantisi vermeksizin piyasadan pay alanlar tarafından tehdit edilmekteydi. Doğal olarak, yeni ulusal piyasalarda belli bir ölçüde rekabet vardı, ama geçerli olan yeni rekabet unsuru değil, geleneksel düzenlemenin özellikleriydi.[8] Geçimi için çalışan köylünün kendine yeterli ailesi, iç piyasanın oluşmasıyla geniş ulusal birimlere katılırken de ekonomik sistemin yaygın temelini oluşturmaya devam ediyordu. Bu ulusal piyasa, artık, yerel ve dış piyasaların yanında yer almış ve onlarla kısmen içiçe girmişti. Şimdi tarıma eklenmiş olan iç ticaret, kısmen içine kapalı piyasalardan oluşan, kırsal kesime hâlâ hakim olan ev idaresi ilkesiyle tamamen uyumlu bir sistemdi.

Böylece Sanayi Devrimi'ne kadar piyasanın tarihiyle ilgili özetimizi bitiriyoruz. Bildiğimiz gibi, insanlık tarihinin bundan sonraki aşaması, kendi kurallarına göre işleyen tek bir büyük piyasa oluşturma çabasını birlikte getirdi. Merkantilizmin Batı ulusu devletinin belirgin politikasının içinde, böylesine kendine özgü bir gelişimin haberciliğini yapan hiçbir şey yoktu. Merkantilizmin başardığı ticareti "özgürleştirme", ticareti yalnızca tek tek bazı birimlerin uyguladıkları kısıtlamalardan kurtardı, ama aynı zamanda da müdahale alanını genişletti. Ekonomik sistem, yaygın sosyal ilişkilerin içine gömülmüştü, piyasalar sosyal olarak her zamankinden daha yoğun bir biçimde kontrol edilen ve düzenlenen kurumsal bir çevrenin yalnızca bir yan özelliğini oluşturuyorlardı.

---

8 Montesquieu, *L'esprit des lois*, 1748. "İngilizler tüccara kısıtlamalar getirirler", ama bu ticaretin yararına yapılır.

6. Kendi Kurallarına Göre İşleyen Piyasa ve Hayali Metalar: Emek, Toprak, Para

Ekonomik sistemin ve piyasaların ayrı ayrı ele alındığı bu kabataslak özet, piyasaların günümüze kadar hiçbir zaman ekonomik yaşamın bir yan özelliği olmaktan öteye geçmediklerini gösteriyor. Kural, ekonomik sistemin sosyal sistemin içine yerleşmesiydi, ekonomiye hakim olan davranış ilkesi ne olursa olsun, kurumsal bir kalıp olarak piyasanın varlığı onunla uyum sağlayabiliyordu. Bu kalıbın temelini oluşturan takas veya değişim ilkesi, sistemin geri kalan kısmının zararına yayılma eğilimleri göstermiyordu. Merkantilizmdeki gibi, en fazla gelişmiş oldukları yerlerde piyasalar, hem köylülük içinde hanelerin, hem de ulusal yaşamın kendilerine yeterliliğini teşvik eden bir merkezî idarenin kontrolü altında işliyorlardı. Nitekim düzenlemeler ve piyasalar birlikte geliştiler. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa bilinmiyordu; hatta, "kendi kurallarına göre işleme" fikrinin ortaya çıkışı, gelişme yönünde yükseksen derecelik bir değişikliğe yol açmıştı. Piyasa ekonomisinin temelindeki olağanüstü varsayımlar, ancak bu gerçeklerin ışığında tam olarak anlaşılabilir.

Piyasa ekonomisi yalnızca piyasalar tarafından kontrol edilen, düzenlenen ve yönlendirilen bir ekonomik sistemdir; malların üretim ve dağıtımının düzeni, bu kendi kurallarına

göre işleyen kurumsal kalıba bırakılmıştır. Bu tür bir ekonomi, insanların kendilerine en fazla parasal çıkar sağlayacak biçimde davranacakları beklentisinden kaynaklanır. Belirli bir fiyat düzeyindeki mal (ve hizmet) arzının o düzeydeki talebe eşit olduğu piyasaları varsayar. Sahibinin elinde satınalma gücü işlevini gören paranın varlığı da, savları arasındadır. Bu durumda, üretimi yönlendirenlerin kârları fiyatlara bağlı olduğundan, üretimi fiyatlar kontrol edecektir; fiyatlar gelirleri oluşturduğundan ve üretilen mallar bu gelirlere göre toplumun bireyleri arasında dağıtıldığından, malların dağıtımı da fiyatlara bağlı olacaktır. Bu varsayımlara göre, malların üretim ve dağıtım düzeni yalnızca fiyatlar tarafından sağlanır.

Kendi kurallarına göre işleyiş, üretimin tümünün piyasada satıldığı ve bütün gelirlerin bu satışlardan kaynaklandığı anlamını taşır. Böylece, üretimin bütün unsurları için piyasalar ortaya çıkar, yalnızca mallar (ve hizmetler) için değil, emek, toprak ve para için de. Fiyatlar da sırasıyla, meta fiyatları, ücretler, rant ve faiz adını alır. Bu terimler fiyatların gelirleri oluşturduğunu gösterir: Faiz para kullanımının fiyatıdır ve para sağlayabilecek durumda olanların gelirini oluşturur; rant toprak kullanımının fiyatıdır ve toprak arzını sağlayanların gelirlerini oluşturur; ücretler emek gücü kullanımının fiyatıdır ve onu satanların gelirlerini oluşturur; nihayet, meta fiyatları girişimcilik hizmetlerini satanların gelirlerine katkıda bulunur, çünkü kâr denilen gelir iki fiyat grubu arasındaki farktır, yani üretilen malların fiyatlarıyla maliyetleri, veya üretilmeleri için gerekli malların fiyatları arasındaki fark. Eğer bu koşullar yerine getirilirse, bütün gelirler piyasadaki satışlardan kaynaklanacak ve üretilen bütün malları satın almaya yeterli olacaktır.

Başka bir varsayımlar grubu da, devlet ve devlet politikasıyla ilgili olarak ortaya çıkıyor. Hiçbir şeyin piyasaların kurulmasını engellemesine izin verilmemeli ve satış dışında kanallardan gelir sağlanması önlenmelidir. Ayrıca, mal, emek, toprak ve para fiyatlarının tümü için, fiyatların değişen piyasa koşullarına uyum sağlama sürecine müdahalede bulunulmamalıdır. Yani, yalnızca bütün üretim unsurları için piyasalar bulun-

ması değil,[1] aynı zamanda bu piyasaların işleyişinin etkilerine karşı hiçbir önlem veya politika bulunmaması da gereklidir. Ne fiyat, ne arz, ne de talep, tespit edilip düzenlenemez; burada, yalnızca, piyasayı ekonomik alanın tek düzenleyici gücü durumuna getiren koşulların sağlanmasıyla, piyasanın kendi kurallarına göre işlemesini garanti altına alan politika ve yöntemlere yer vardır.

Bunun ne anlama geldiğini tam olarak anlayabilmek için bir an merkantilizme ve onun gelişmelerine büyük katkıda bulunduğu ulusal piyasalara dönelim. Feodalizm ve lonca sistemi içinde toprak ve emek sosyal düzenin bir parçasını oluşturuyorlardı (para daha henüz yeni yeni üretimin temel unsurlarından biri durumuna geliyordu.) Toprak, feodal düzenin mihver unsuru, askerî, yasal, idarî ve siyasal sistemin temelini oluşturuyordu; sosyal konumu ve işlevi, yasal ve geleneksel kurallarca belirlenmişti. Mülkiyetinin devredilebilir olup olmadığı, devredilebildiği durumda, kime ve hangi kısıtlamalar altında devredilebildiği, mülkiyet haklarının neleri içerdiği, toprağın hangi biçimlerde kullanılabileceği gibi sorular, alımsatım düzeninin dışında yer alıyorlardı ve bütünüyle değişik bir grup kurumsal düzenlemeye bağlıydılar.

Aynı şey emeğin örgütlenişi için de geçerliydi. Geçmişteki bütün ekonomik sistemlerde olduğu gibi, lonca sisteminde de, üretici faaliyetin amaçları ve koşulları toplumun genel düzeni içine yerleşmişti. Usta, kalfa, çırak ilişkileri, zanaatin gereklilikleri, çırak sayısı, işçi ücretleri, hep loncanın ve şehrin âdetleri ve kurallarınca düzenlenirdi. Merkantilizmin yaptığı tek şey, bu koşulları, ya İngiltere'deki gibi yasalarla ya da Fransa'daki gibi loncaların "millileştirilmesiyle", birleştirmekti. Toprağın feodal konumuna gelince, bu yalnızca eyaletlere bağlı ayrıcalıklar sözkonusu olduğu ölçüde ortadan kaldırılmıştı; bunun dışında, Fransa'da olduğu gibi, İngiltere'de de toprak, "ticaret dışı" (extra commercium) bırakıldı. 1789 Büyük Dev-

---

1 Henderson, H.D., *Supply and Demand*, 1922. Piyasa uygulaması iki yönlüdür: Üretim faktörlerinin değişik kullanımlar arasında dağıtımı ve faktörlerin toplam arzını etkileyen güçlerin düzenlenmesi.

rimine kadar Fransa'da toprak sahipliği sosyal ayrıcalıkların kaynağını oluşturuyordu; bu tarihten sonra bile, İngiltere'de toprakla ilgili emsal hukuku, özünde Ortaçağ'dan kalmaydı. Bütün ticarileştirme eğilimine karşın, merkantilizm bu iki temel üretim unsurunun, toprak ve emeğin, ticaret konusu olmalarını engelleyen koruyucu önlemlere karşı çıkmadı. İngiltere'de emek yönetmeliğinin Zanaatkârlar Yasası (Statue of Artificers, 1563) ve Yoksullar Yasası (Poor Law, 1601) aracılığıyla "millileştirilmesi", emeği tehlikeli bölgenin dışına aldı; Tudor Devri ve Stuart Devri'nin ilk dönemindeki toprak çevrilmelerine karşı politikalar, toprak sahipliğinin kazanç amacıyla kullanımı ilkesine karşı tutarlı bir tepki oluşturuyorlardı.

Ulusal politikanın ticarileşmesi üzerinde ısrarla durmuş olmasına karşın, merkantilizmin piyasaları piyasa ekonomisine bütünüyle ters düşen bir biçimde değerlendirmiş olduğunu, en iyi onun üretimde devlet müdahalesini nasıl genişlettiğine bakarak anlayabiliriz. Bu noktada, merkantilistlerle feodalistler arasında, krallık planlamacılarıyla çıkar grupları, merkezileştirme yanlısı bürokratlarla tutucu sınırlama yanlıları arasında hiçbir fark yoktu. Tek ayrıldıkları nokta, düzenleme yöntemleriydi: Loncalar, şehirler ve eyaletler, âdet ve geleneğin gücüne dayanmayı seçiyorlar, yeni devlet yetkilileri ise, yasalar ve yönetmelikleri tercih ediyorlardı. Ama iki grup da, emek ve toprağın ticarileştirilmesine –yani piyasa ekonomisinin ön koşuluna– aynı derecede karşıydılar. Fransa'da loncalar ve feodal ayrıcalıklar ancak 1790'da ortadan kaldırıldı; İngiltere'de Zanaatkârlar Yasası ancak 1813-14'te, Elizabeth Devri Yoksullar Yasası ise 1834'te yürürlükten kalktı. İki ülkede de, özgür bir emek piyasasının kuruluşu onsekizinci yüzyılın son on yılından önce tartışma konusu bile edilmedi; ekonomik yaşamın kendi yasalarına göre işlemesi fikri ise, bütünüyle çağın ufku dışında kalıyordu. Merkantilizm, ticaret yoluyla, ülke kaynaklarının gelişmesiyle, bu bağlamda tam istihdamla ilgiliydi; toprak ve emeğin geleneksel düzenlenişini sorgulamıyordu. Bu alanda da, modern kavramlardan, siyaset alanında olduğu kadar uzaktı. Siyaset konusunda, merkantilizmin aydın despotun mutlaka gücü-

ne inancı hiçbir demokrasi eğilimiyle sulandırılmamıştı. Demokratik düzen ve parlamenter sistemine geçiş nasıl devrin gidişatını bütünüyle değiştirdiyse, onsekizinci yüzyıl sonunda düzenlenmiş piyasalardan kendi kurallarına göre işleyen piyasalara geçiş de, toplumun yapısını bütünüyle değiştirdi.

Kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa, toplumun ekonomik ve sosyal düzeylere bölünmesi gibi önemli bir talebi beraberinde getirir. Aslında bu ikilik, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasanın varolduğunun, bütün toplum açısından, başka bir ifadesidir. Bu iki alanın ayrılığının, her çağda, bütün toplum tiplerinde görüldüğü söylenebilir. Ama bu bir yanılgıya dayanır. Doğru, hiçbir toplum malların üretimi ve dağıtımını sağlayan bir sistem olmadan yaşayamaz. Ama bundan ayrı ekonomik kurumların varolduğu sonucunu çıkaramayız; normal olarak ekonomik düzen yalnızca sosyal düzenin bir fonksiyonudur ve onun içine yerleşmiştir. Gösterdiğimiz gibi, ne kabilelerde, ne feodal, ne de merkantilist koşullar altında, toplum içinde ayrı bir ekonomik sisteme rastlanır. Ekonomik sistemin soyutlanmış ve belirgin ekonomik amaçlara bağlanmış olduğu ondokuzuncu yüzyıl toplumu, gerçekten kendine özgü bir sapmaydı.

Böyle bir kurumsal kalıp, toplum herhangi bir biçimde onun gereklerine uymadan işleyemezdi. Bir piyasa ekonomisi yalnızca bir piyasa toplumu içinde varolabilirdi. Bu sonuca piyasa mekanizmasının incelenmesinden çıkan genel nedenlere dayanarak ulaştık. Şimdi öne sürdüğümüz görüşün dayandığı nedenleri tek tek belirtebiliriz. Bir piyasa ekonomisinin, emek, toprak ve parayı da kapsayan bütün üretim unsurlarını içermesi gerekir. (Bir piyasa ekonomisinde para da üretim yaşamının temel bir unsurunu oluşturur ve göreceğimiz gibi, onun piyasa mekanizması kapsamına girişi çok önemli kurumsal sonuçlara yol açmıştır.) Ama emek ve toprak, bütün toplumları oluşturan insanlardan ve toplumun içinde yaşadığı doğal çevreden başka bir şey değillerdir. Onları piyasa mekanizmasına sokmak, toplumun özünü piyasa kurallarının hakimiyeti altına almak anlamına gelir.

Şimdi piyasa ekonomisinin kurumsal niteliğini ve toplumu içine attığı tehlikeleri daha somut bir biçimde açıklayabilecek bir konumdayız. Önce, piyasa mekanizmasının üretim yaşamının unsurlarını kontrol altına alıp yönlendirmesini sağlayan yöntemleri tanımlayacağız; sonra da, böyle bir mekanizmanın, onun işleyişinin egemenliği altındaki bir toplum üzerindeki etkilerinin niteliğini açıklamaya çalışacağız.

Piyasa mekanizması, üretim yaşamının çeşitli unsurlarıyla meta kavramı yardımıyla ilişki kurar. Burada metalar, ampirik olarak, piyasada satılmak üzere üretilen nesneler biçiminde tanımlanıyor; gene ampirik olarak, piyasaları alıcılarla satıcılar arasında yer alan ilişki diye tanımlıyoruz. Buna göre, bütün üretim unsurları satılmak üzere üretilmiş gibi görülüyorlar çünkü, bu unsurlar, yalnızca ve yalnızca bu durumda fiyatla etkileşim içindeki arz ve talep mekanizmasına bağımlı olabilirler. Uygulamada bu, her üretim unsuru için piyasa oluşması gerektiği, bu piyasalarda bu unsurlardan herbirinin belirli bir arz ve talep grubu içinde düzenlendiği, ve her unsurun arz ve taleple etkileşim içinde bir fiyatı olduğu anlamına gelir. Bu piyasalar –ki sayısız piyasa vardır– birleşip Bir Büyük Piyasa oluştururlar.[2]

Can alıcı nokta şu: Emek, toprak ve para temel olarak üretim unsurlarıdır; piyasalar içinde düzenlenmiş olmalıdırlar; bu piyasalar, ekonomik sistemin hayatî önem taşıyan bir parçasını oluştururlar. Ama emek, toprak ve para, açıkça görülebileceği gibi, meta değildirler; alınıp satılan her şeyin satılmak üzere üretilmiş olduğu yolundaki önerme, bu unsurların durumunda geçerli değildir. Başka bir deyişle, ampirik meta tanımına göre bunlar meta değildirler. Emek yalnızca yaşamın yanında yer alan bir insan faaliyetine verilen addır. Satılmak üzere değil, bütünüyle değişik nedenlerle ortaya koyulur ve yaşamın diğer yönlerinden ayrılmaz, saklanması veya işletilmesi olanağı yoktur; toprak yalnızca doğanın başka bir adıdır, insan tarafından üretilmemiştir; nihayet para, yalnızca satın alma

2 Hawtrey, G.R., op. cit. Hawtrey bunun işlevini "bütün metaların görece piyasa değerlerini birbiriyle uyumlu kılmak" olarak görüyor.

gücünün kural olarak hiçbir zaman üretilmeyen, bankacılık sistemi ve devlet maliyesince düzenlenen bir simgesidir. Hiçbiri satılmak üzere üretilmez. Emek, toprak ve paranın meta tanımı bütünüyle hayaldir.

Ama emek, toprak ve para piyasaları bu hayal yardımıyla örgütlenmişlerdir;[3] gerçekten de, piyasada alınıp satılırlar, arz ve talepleri gerçek değerler oluşturur; bu tür piyasaların oluşmasını engelleyen bütün önlemler ve politikalar, fiilen sistemin kendi kurallarına göre işleyişi açısından tehlikelidir. Meta hayali, böylece, tüm topluma ilişkin, toplumun bütün kurumlarını birçok biçimde etkileyen piyasa mekanizmasının meta hayaline göre işleyişini engelleyebilecek hiçbir düzenleme veya davranışa izin verilmemesi ilkesini, hayatî bir örgütleme ilkesini ortaya çıkarır.

Ama emek, toprak ve para açısından böyle bir önerme savunulamaz. Piyasa mekanizmasının insanların ve onların doğal çevresinin kaderinin, hatta satın alma gücünün miktarı ve kullanımının, tek yönlendiricisi olmasına izin vermek, toplumun çöküşüyle sonuçlanırdı. Çünkü sözde meta emek, bu özle metanın sahibi olan insanı etkilemeksizin sağa sola taşınamaz, istenildiği gibi kullanılamaz, hatta kullanılmadan bırakılamaz. İnsanın emekgücünü kullanırken, sistem, aynı zamanda, bu etikete yapışık fiziksel, psikolojik ve ahlâkî bir birim olarak "insanı" da kullanmak durumundaydı. Kültürel kurumların koruyuculuğunu yitiren insanlar, maruz kaldıkları sosyal etkiler altında yok olabilir, günah, sapıklık, cinayet ve açlığın yol açtığı şiddetli sosyal çözülmelerin kurbanları olarak ölüp gidebilirlerdi. Doğa ilkel unsurlara indirgenir, çevre bozulur, nehirler kirlenir, askerî güvenlik tehlikeye girer, yiyecek ve hammadde üretme gücü yok olurdu. Nihayet, satın alma gücünün piyasa tarafından idare edilmesi, işletmeleri belirli aralıklarla yok eder; para darlığı veya fazlası, iş yaşamı üzerinde sel ve kuraklıkların ilkel toplumlar üzerindeki etkisine benzer etki-

3 Marx'ın meta değerlerinin fetiş niteliği üzerine söyledikleri gerçek metaların değişim değerleriyle ilgilidir ve metinde sözü edilen hayalî metalarla hiçbir bağlantısı yoktur.

ler yapardı. Kuşkusuz emek, toprak ve para piyasaları, piyasa ekonomisi için vazgeçilmez şeyler. Ama hiçbir toplum, insanî ve doğal özü ile iş düzenini bu şeytanî dişlilerin hasarından korumadan, çok kısa bir süre için bile, böylesine ham hayallerden oluşan bir sistemin etkilerine dayanamazdı.

Piyasa ekonomisinin aşırı yapaylığı, burada üretimin alışveriş biçiminde örgütlenmiş olmasına dayanıyor.[4] Ticarî bir toplumda, piyasa için üretimi örgütlemenin başka yolu yok. Ortaçağın sonunda ihracat için üretim zengin şehirliler tarafından örgütleniyor ve şehrin doğrudan denetimi altında yer alıyordu. Daha sonra, merkantilist toplumda, üretim tüccarlar tarafından örgütlenmiş ve artık şehirle sınırlanmış değildi; bu, üretim sürecini bütünüyle ticari bir işletme gibi kontrol eden tüccar kapitalistin ev sanayiine ara mallar sağladığı "sipariş sistemi" (putting-out system) devriydi. Sanayi üretiminin, kesin olarak ve çok geniş bir düzeyde, tüccarın düzenleyici kontrolü altına girişi bu dönemde oldu. Tüccar, piyasayı, talebin hem miktarını hem de niteliğini tanıyordu; ayrıca, o sırada yalnızca, yün, boya ve bazen de ev sanayiinin kullandığı çıkrık ve dokuma tezgâhlarından oluşan arzı da temin edebiliyordu. Arz yetersizliği durumunda bundan en çok etkilenen bir süre için işini kaybeden ev üreticisiydi; ama pahalı bir yatırım sözkonusu değildi ve tüccar üretim sorumluluğunu üstlenirken, ciddi bir riski göze alamıyordu. Yüzyıllar boyunca bu sistemin gücü ve kapsadığı alan arttı ve sonunda İngiltere gibi bir ülkede yün sanayii, önde gelen ulusal üretim alanı, ülkenin üretiminin kumaş üreticisi tarafından örgütlendiği geniş bölgeleri kapladı. Alıp satan, üretimi de üstleniyordu – bunun için ayrı amaçlar gerekli değildi. Malların üretimi artık ne karşılıklı yardımlaşmaya, ne aile reisinin bakmak durumunda olduklarına karşı duyduğu sorumluluğa, ne zanaatkârların meslek onuruna ne de övgünün sağladığı doyuma bağlıydı – mesleği alışveriş olan insanların çok iyi tanıdığı – basit bir kazanç amacından başka hiçbir şeye bağlı değildi. Onsekizinci yüzyılın

4 Cunningham, W., "Economic Change", *Cambridge Modern History*, c. I.

sonuna kadar Batı Avrupa'da sanayi üretimi yalnızca ticaretin bir parçasını oluşturuyordu.

Makine ucuz ve çok uzmanlaşmamış bir araç olarak kaldığı sürece bu durum değişmedi. Ev üreticisinin aynı zaman süresince daha çok üretim yapabileceğini görmesi, onu kazancını artırmak için makine kullanmaya itebilirdi, ama bunun tek başına üretimin örgütlenişini etkileyeceği kesin değildi. Ucuz makinelere işçinin ya da tüccarın sahip olması tarafların sosyal konumlarında bazı farklılıklar doğurabilirdi, kendi ucuz aletlerine sahip olduğu sürece daha iyi bir durumda olan işçi için bu kesinlikle önemliydi; ama tüccar, sanayi kapitalisti olmaya, ya da parasını sanayi kapitalistlerine ödünç vermeye, zorlanmıyordu. Malların satışı nadiren sorun çıkarıyordu; güçlükler daha çok bazen kaçınılmaz kesintilere uğrayan hammadde arzı alanında ortaya çıkmaya devam etti. Ama bu durumlarda bile, makinelere sahip olan tüccarın uğradığı zarar çok önemli değildi. Tüccarın üretimle ilişkisini bütünüyle değiştiren kendi içinde makinelerin ortaya çıkışı değil, karmaşık ve dolayısıyla uzmanlaşmış makinelerin varlığıydı. Dönüşümün bütün niteliğini belirleyen yeni üretim düzenini gerçekleştiren tüccardı. Ama karmaşık makinelerin kullanımı, fabrika sisteminin gelişmesine neden oldu ve böylece, ticaretle sanayiin görece öneminde ikincinin yararına kesin bir değişikliğe yol açtı. Sanayi üretimi, tüccar tarafından bir alım-satım işlemi olarak düzenlenen ticaretin bir parçası olmaktan çıktı; uzun vadeli yatırımları ve bunlarla ilgili riskleri içermeye başladı. Üretimin sürekliliği belli bir ölçüde sağlanmadığı sürece, bu riskin göze alınması olanaksızdı.

Ama sanayi üretimi karmaşıklaştıkça, arzının garantiye alınması gereken üretim unsurlarının da sayısı artıyordu. Doğal olarak unsurların üçü hayatî bir önem taşıyordu: Emek, toprak ve para. Ticarî bir toplumda bunların arzını örgütlemenin tek bir yolu vardı: Satınalınabilirliklerini sağlamak. Dolayısıyla piyasada satılabilecek şekilde –yani meta olarak– örgütlenmeliydiler. Piyasa mekanizmasının üretim unsurlarını –emek, toprak ve parayı– içine alışı, fabrika sisteminin ticari bir toplu-

ma girişinin kaçınılmaz sonucuydu. Üretim unsurları satışa çıkarılmalıydı.

Bu bir piyasa sistemi talebiyle eş anlamlıydı. Böyle bir sistemde kârları garantiye almanın tek yolunun, yalnızca, kendi kurallarına göre işleyiş ilkesinin birbirine bağlı rekabet piyasaları aracılığıyla korunması olduğunu biliyoruz. Fabrika sisteminin gelişmesi alım-satım sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkmış olduğuna göre, üretimin sürebilmesi için emek, toprak ve paranın metalara dönüşmesi gerekiyordu. Doğal olarak, bunlar, piyasada satılmak üzere üretilmediklerinden, gerçekten metalara dönüştürülemezlerdi. Ama böyle üretildikleri efsanesi, toplumun temel düzenleyici ilkesi olup çıktı. Bu üçünden biri özel önem taşıyordu: Emek, işveren değil işçi oldukları durumda insanlar için kullanılan teknik terim. Bunun ardından, artık emek düzeninin piyasa sisteminin düzeniyle birlikte değişeceği fikri geliyordu. Ama emek düzeni halkın yaşam biçimlerinden başka bir şey demek olmadığına göre, ortaya çıkan sonuç piyasa sisteminin gelişmesiyle birlikte, toplumsal düzenini de değişikliğe uğratacağıydı. Böylece insan toplumu, ekonomik sistemin bir aksesuarı haline geldi.

İngiliz tarihinde toprak çevirmelerinin yol açtığı hasarla Sanayi Devrimini izleyen sosyal felaketler arasında daha önce kurduğumuz koşutluğu hatırlayalım. "İlerlemelerin sosyal çözülmelere yol açması kuraldır" demiştik. Eğer çözülmenin hızı çok fazlaysa, toplum bu sürece dayanamaz. Tudor ve erken-Stuart Devri devlet adamları, değişimi onu dayanılır kılmak ve daha az yıkıcı bir duruma getirmek üzere yönlendirerek, İngiltere'nin İspanya'nın kaderini paylaşmasını engellediler. Ama İngiltere halkını hiçbir şey Sanayi Devrimi'nin etkisinden korumadı. Kendiliğinden gelişmeye duyulan kör inanç, insan aklına hakim olmuştu ve en aydın kesimler, tutucu din adamlarının yobazlığıyla, sınırsız ve kontrolsüz bir toplumsal değişim için çalıştılar. Halkın yaşamı üzerindeki etki, tarif edilemeyecek kadar korkunçtu. Eğer bu yıkıcı mekanizmanın etkilerini bir dereceye kadar zayıflatan koruyucu karşı hareketler olmasaydı, insan toplumunun yok olması işten bile değildi.

Dolayısıyla, ondokuzuncu yüzyıl tarihi iki yönlü bir hareketin sonucuydu: Piyasa örgütünün gerçek metaları içine alarak gittikçe yayılması, onun hayali metalarla ilgili olarak sınırlanmasıyla birlikte yer alıyordu. Bir yandan piyasalar yeryüzünün her tarafına yayılır ve içerdikleri metaların sayısı inanılmaz düzeylere ulaşırken, bir yandan da, bir önlemler ve politikalar ağı piyasanın emek, toprak ve parayla ilgili etkilerini kontrol altına almak üzere düzenlenmiş güçlü kurumlarla bütünleşiyordu. Bir yanda dünya hammadde piyasaları, dünya sermaye piyasaları ve dünya döviz piyasalarının kurulması, altın standardının himayesinde, piyasa mekanizmasına eşi görülmemiş bir ilerleme gücü sağlarken, bir yandan da piyasa kontrolündeki ekonominin tehlikeli etkilerine direnmek üzere köklü bir hareket ortaya çıktı. Toplum kendini, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sisteminin tehlikelerine karşı koruyordu – bu çağın tarihinin genel özelliğiydi.

7. Speenhamland, 1795

Onsekizinci yüzyıl toplumu, onu piyasanın önemsiz bir parçası durumuna düşürme çabalarına karşı bilinçsizce direndi. Bir emek piyasası içermeyen bir piyasa ekonomisi düşünülemezdi; ama böyle bir piyasanın kurulması, özellikle İngiltere'nin kırsal uygarlığı içinde, ancak toplumun geleneksel dokusunun toptan parçalanmasıyla gerçekleşebilirdi. Sanayi Devriminin en canlı döneminde, 1785'ten 1834'e kadar, İngiltere'de bir emek piyasasının yaratılması Speenhamland Yasası'yla engellendi.

Emek piyasası, yeni üretim sistemi içinde örgütlenen piyasaların sonuncusuydu ve bu son adım piyasa ekonomisi işlemeye hazır duruma geçtikten ve bir emek piyasasının yokluğu, halk tabakaları için bile, gerçekleştirilmesinin birlikte getireceği felaketlerden daha büyük bir bela oluşturmaya başladıktan sonra atıldı. Sonunda, gerçekleştirilişinde kullanılan insanlık dışı yöntemlere karşın, özgür emek piyasası, mali açıdan, bütün taraflar için yararlı oldu.

Ama can alıcı sorun ancak bundan sonra ortaya çıktı. Özgür emek piyasasının ekonomik yararları, onun yol açtığı sosyal yıkımı karşılayamıyorlardı. Emeği koruyacak yeni tip düzenlemeler gerekliydi, ama bu defa bunlar piyasa mekanizmasının işleyişinden kaynaklanacaklardı. İşçi sendikaları ve sanayi ya-

saları gibi yeni koruyucu kurumlar, ekonomik mekanizmanın gerekliliklerine elden geldiğince uyarlanmış olmalarına karşın, gene de, onun kendi kurallarına göre işlemesine karşı müdahaleler oluşturdular ve sonuçta sistemi yıktılar.

Bu gelişmenin genel mantığı içinde, Speenhamland Yasası stratejik bir konumdaydı.

İngiltere'de hem toprak hem para emekten önce örgütlenmişti. Emekçi fiilen bağlı olduğu kilisenin yetki alanıyla sınırlandığı için, yer değiştirmesini engelleyen katı yasalarla ulusal bir emek piyasasının oluşması önlendi. "Kilise mıntıkası serfliği" (Parish serfdom) denen durumun kurallarını belirleyen 1662 İskân Yasası (Act of Settlement), 1795'te gevşetilmişti. Eğer aynı yıl Speenhamland Yasası ya da "Yardım Sistemi" (Allowance System) yürürlüğe girmemiş olsaydı, bu adım ulusal bir emek piyasası oluşturulmasına yol açabilirdi. Oysa Speenhamland Yasası'nın eğilimi bütünüyle ters yöndeydi; yani Tudor ve Stuartlar'dan miras kalan paternalist emek düzeninin güçlendirilmesi yönünde. 6 Mayıs 1795'te büyük bir bunalım döneminde, Newsbury yakınındaki Speenhamland'de Pelikan Hanı'nda toplanan Berkshire yargıçları, yoksullara *kazançlarından bağımsız olarak* belirli bir asgari gelir sağlanması için, ekmek fiyatlarına göre düzenlenen bir ölçüte göre ücretlerin desteklenmesine karar verdiler. Yargıçların ünlü önerisi şöyleydi: Belirli nitelikteki bir galonluk* bir somun ekmeğin 1 şilin olduğu durumda, her yoksul ve emekçi geçimi için haftada 3 şilin, karısının ve diğer aile bireylerinin geçimi için de 1 şilin 6 peni alacaktır. Bu, ya kendisinin veya ailesinin emeğiyle, ya da bu amaçla konulan vergi gelirleriyle sağlanacaktır. Galonluk somunun fiyatı 1/6 olursa, haftada 4 şilin artı 1/10, ekmek fiyatlarının 1 şilin üzerine çıktığı durumlarda da 1 penilik her yükseliş için kendisi için 3 peni, diğer aile bireyleri için de 1 peni alacaktır. Bu rakamlar bölgelere göre değişiyordu, ama çoğu yerde Speenhamland ölçütü kabul edilmişti. Bu bir olağanüstü hal önlemi olarak düşünülmüş ve gayrı resmî olarak

---

(*) Galon: 4 litrelik bir ölçü – ç.n.

kabul edilmişti. Çoğunlukla yasa olarak anılmasına karşın, ölçütün kendisi hiçbir zaman yasalaşmadı. Ama kısa sürede kırsal kesimin büyük bir kısmında, hatta daha sonraları bazı sanayi bölgelerinde, yerel yasa durumuna geldi; fiilen getirdiği, "yaşam hakkı" denebilecek sosyal ve ekonomik bir buluştu ve 1834'te yürürlükten kaldırılmasına kadar rekabetçi bir emek piyasası oluşmasını engelledi. Bundan iki yıl önce, 1832'de, orta sınıf, kısmen de yeni kapitalist ekonominin karşısındaki bu engeli ortadan kaldırmak üzere, iktidarı ele geçirmişti. Aslında ücret sisteminin Speenhamland'in getirdiği "yaşama hakkı"nın ortadan kaldırılmasını talep etmesinden daha doğal bir şey olmazdı – yeni "ekonomik birey düzeninde" bir şey yapmadan para kazanabilen bir kimsenin ücret karşılığında çalışması düşünülemezdi.

Speenhamland yönteminin kaldırılmasının, ondokuzuncu yüzyıl yazarlarının çoğunun görmekte güçlük çektikleri başka bir yönü daha vardı: Ücret sisteminin evrenselleştirilmesi, ücret karşılığı çalışanların da yararınaydı, bu onların yasal geçim haklarının ellerinden alınması anlamına gelse bile. "Yaşama hakkı"nın bir ölüm tuzağı olduğu artık ortaya çıkmıştı.

Çelişki yalnız görünüşte. Speenhamland'in önerdiği, Yoksullar Yasası'nın esnek bir biçimde uygulanmasıydı –gerçekte ise, başlangıçtaki niyetinin tam tersi bir duruma yol açtı. Elizabeth Devri Yasası'na göre, yoksullar ücret ne olursa olsun bulabildikleri işte çalışmak zorundaydılar, yalnız iş bulamayanların yardım almaya hakkı vardı; ne niyette ne uygulamada ücretlerin desteklenmesi diye bir şey vardı. Speenhamland Yasası'na göre, ücretlerin ölçütün öngördüğü aile gelirini sağlamadığı durumlarda, işi olan biri bile yardıma hak kazanıyordu. Dolayısıyla, ücreti ne olursa olsun aynı geliri elde eden işçinin, işvereni memnun etmekten sağlayacağı herhangi bir maddi çıkar yoktu; durum yalnızca ödenen ücret ölçütü aştığı zaman farklılaşıyordu, bu da, işveren ne kadar düşük ücret verirse versin, vergilerle karşılanan destekler geliri belli bir düzeye çıkardığından hemen hemen her ücret düzeyinde işçi bulunabildiği için, özellikle kırsal kesimde pek sık rastlanan bir şey de-

ğildi. Birkaç yıl içinde, emek verimliliği dilenci emeğinin düzeyine düştü; bu da, işverenler için, ücretleri ölçütün üzerinde bir düzeye çıkarmamak için fazladan bir sebep oluşturdu. Çünkü, bir kez işin yoğunluğu, özen ve etkinlik, belli bir düzeyin altına düştükten sonra, çalışmanın "dostlar alış-verişte görsün" tavrından veya yalnızca iş yapar görünmek için iş yapmaktan pek farkı kalmıyordu. Çalışma ilkesi uygulanmaya devam ettiği halde, yardım genelleşmişti ve yardımın yoksullar evi çerçevesinde düzenlendiği durumda bile, buradakilerin yaptığına çalışmak demek epeyce yersiz kaçıyordu. Bu da Tudor yasalarından, paternalizmi azaltmak değil çoğaltmak üzere, vazgeçilmesi anlamına geliyordu. Yoksullar evi dışında yardımın yaygınlaşması, eş ve çocuklar için ayrı ödemeleri de içeren ücret desteklemeleri, desteğin ekmek fiyatıyla birlikte artıp eksilmesi, çalışma yaşamının bütününden hızla kaybolmakta olan düzenleyici ilkeleri emekle ilgili olarak dramatik bir biçimde devreye sokmak demekti.

Hiçbir önlem bu derece yaygın bir kesim tarafından olumlu karşılanmamıştı.[1] Ana-babalar çocuklarına bakma sorumluluğundan kurtuluyorlardı, ve çocuklar artık ana-babalarına bağımlı değillerdi, işverenler istedikleri gibi ücretleri düşürebiliyorlar, işçiler de, çalışkan da olsalar tembel de olsalar, aç kalmayacaklarını biliyorlardı; insancıl kişiler onu "adil olmasa bile merhametli bir uygulama" diye alkışladılar, benciller ise "merhametli olsa bile hiç olmazsa liberal değil" diye kendilerini avuttular. Yardımı karşılayan vergileri ödeyenler bile, insanın geçimini sağlayacak bir ücret kazanıp kazanmamasından bağımsız bir "yaşama hakkı" ilan etmiş bir sistemde yardım düzeyinin nerelere varabileceğini anlamakta gecikmişlerdi.

Uzun dönemde sonuç korkunçtu. Halktan insanların yoksul yardımı almayı ücrete tercih edecek derece kendilerine olan saygılarını yitirmeleri epey zaman almıştı, doğru, gene de kamu kaynaklarından desteklenen ücretlerin durmadan düşmesi ve işçinin yardım almak zorunda kalması kaçınılmazdı. Yavaş ya-

---

1 Meredith, H.D., *Outlines of the Economic History of England*, 1908.

vaş kırsal kesim halkı muhtaç duruma düşürüldü, "bir kere yardım alan hep yardım alır" vecizesi doğru çıkmıştı. Yardım sisteminin yaygın etkileri ortada olmasaydı, kapitalizmin ilk dönemlerindeki insanî ve sosyal çöküşü açıklamak çok zor olurdu.

Speenhamland olayı, yüzyılın en ileri gelen ülkesinin insanlarına atılmakta oldukları sosyal maceranın gerçek niteliğini gösterdi. Yönetenler de yönetilenler de o aptallar cennetinden alınan dersleri hiç unutamadılar. Eğer 1832 Reform Tasarısı ve 1834 Yoksullar Yasası Değişikliği modern kapitalizmin başlangıcı olarak görülüyorlarsa, bu, onların iyi yürekli toprak sahibinin yönetimine ve onun yardım sistemine son verdiklerindendir. Emek piyasası olmayan bir kapitalist düzen yaratma çabası korkunç bir başarısızlığa uğradı. Bu düzeni yöneten yasalar kendilerini kabul ettirdiler ve paternalizm ilkesine temelden karşı olduklarını gösterdiler. Bu yasaların gücü açıkça görüldü ve onlara uymayanlar bunun bedelini acı bir biçimde ödediler.

Speenhamland'ın yürürlükte olduğu dönemde toplum iki zıt etki altında bölünmüştü. Bunlardan biri, paternalizmden kaynaklanıyor ve emeği piyasa sisteminin tehlikelerinden koruyordu; diğeri, toprak da dahil olmak üzere, üretim unsurlarını bir piyasa sistemi içinde örgütlüyor ve böylece halktan insanları eski sosyal konumlarından ayırıp, emeklerini satarak geçinmeye zorluyor, ama aynı zamanda da emeğin piyasa değerini bulmasını önlüyordu. Yeni bir işveren sınıfı oluşuyor, ama buna karşı bir işçi sınıfı örgütlenemiyordu. Yeni toprak çevrilmesi hareketleri dev bir dalga halinde toprağı kullanıma açıyor ve kırsal bir proletarya yaratıyor, aynı zamanda da "Yoksullar Yasasının Kötü Uygulanışı" bu proletaryanın emeğiyle yaşamını sağlamasını engelliyordu. O dönemde yaşayanların üretimin mucizevi denilebilecek artışıyla kitlelerin açlıktan ölme sınırına gelmeleri arasındaki görünüşte çelişkiyi tiksindirici bulmaları boşa değildi. 1834'te yaygın bir inanç –izan sahibi insanların çoğunun tutkuyla savundukları bir inanç– hakimdi: Hiçbir şey Speenhamland'ın yürürlükte kalması kadar kötü olamaz. Ya Luddistlerin denediği yoldan makineler

yok edilecek ya da bir emek piyasası yaratılacaktı. Böylece insanlık, ütopyacı bir deneyimin yollarına sürüklendi.

Bu noktada Speenhamland'ın ekonomik yönüyle ilgili uzun açıklamalara girmenin yeri yok, daha sonra buna fırsat bulacağız. Görünüşte "yaşama hakkının" ücretli emeği bütünüyle ortadan kaldırması gerekirdi. Yürürlükteki ücretler yavaş yavaş sıfıra düşmeli ve ücret faturasını olduğu gibi kiliseye yükleyerek düzenlemenin saçmalığını ortaya koymalıydı. Ama bu özünde kapitalizm öncesi bir dönemdi, halktan insanlar hâlâ geleneksel düşüncelere bağlıydılar ve yalnızca parasal dürtülerle hareket etmekten çok uzaktılar. Kırsal kesimde yaşayanların çoğu, her türlü yaşam biçimini, sonradan görülen itici ve tiksindirici durumları bilinçli bir biçimde içermese bile eninde sonunda muhtaç statüsüne indirgenmek olan şeye tercih eden toprağı kullanma hakkına sahip küçük çiftçilerdi. Eğer işçiler birleşebilselerdi, yardım sistemi doğal olarak ücretler üzerinde değişik bir etki yapacaktı: Çünkü sendika hareketi, Yoksullar Yasası'nın böylesine geniş bir uygulamasının içerdiği işsizlik yardımı tarafından büyük ölçüde desteklenecekti. 1799-1800'de işçilerin örgütlenmesine karşı çıkarılan adaletsiz yasaların (Anti-Combination Laws) nedenlerinden biri herhalde buydu. Berkshire yargıçlarının da, parlamento üyelerinin de, genelde yoksulların yaşam koşullarını düşünen insanlar olduklarını ve 1797'den sonra siyasal huzursuzluğun önemini kaybetmiş olduğunu göz önüne alırsak, bu yasaların çıkarılmasını başka türlü açıklamak çok güçleşiyor. Gerçekten de, Speenhamland'ın paternalist müdahalelerinin başka bir müdahaleyi gerekli kıldıkları söylenebilir. Bu müdahaleyi, Speenhamland'ın tek başına bırakıldığı takdirde ulaşacağı doğal sonucu, ücretlerin yükselmesini engelleyen işçi örgütlenmesine karşı yasalar oluşturuyorlardı. Yirmibeş yıl daha yürürlükten kalkmayan örgütlenmeye karşı yasalarla birlikte Speenhamland çok tuhaf bir durum yarattı: Mali önlemlerle uygulanan "yaşama hakkı", sonuçta, onca gösterişle yardımlarına koştuğu insanların felaketine yol açmıştı.

Daha sonraki nesiller için hiçbir gerçek, ücret sistemi ve "yaşama hakkı" gibi kurumların bağdaşmazlığı kadar, veya

başka bir deyişle, ücretler kamu kaynaklarından desteklendiği sürece kapitalist sistemin işlemesinin olanaksızlığı kadar ayan beyan ortada olamazdı. Ama o dönemde yaşayanlar, zeminini hazırladıkları düzeni anlayamamışlardı. Yoksulların kayıtsız-şartsız yardım alma haklarının ortadan kaldırılması gerekliliği, ancak kitlelerin üretim kapasitesinin ciddi bir biçimde düşmesinden ve makine uygarlığının ilerlemesine karşı engellerin gerçek bir ulusal sorun oluşturmalarından sonra toplumun bilincine işleyebildi. Speenhamland'ın karmaşık ekonomisi devrin en nitelikli gözlemcilerini bile aşıyordu; ama ücret desteklemelerinin, adeta mucizevî bir biçimde herkese, hatta yardım alanlara bile, zararı dokunduğuna göre, uygulamanın özünde zararlı olduğu sonucu tartışılmaz bir biçimde ortaya çıkmıştı.

Piyasa sisteminin tehlikeleri henüz kolayca görülecek gibi değildi. Bunu iyice anlayabilmek için makineleşmenin başlangıcından beri İngiltere'de emekçilerin başından geçen çeşitli olayları birbirinden ayırmamız gerekiyor: İlk olarak, 1795 ve 1834 arasında Speenhamland döneminin olayları; ikincisi, 1834'ü izleyen on yıl boyunca Yoksullar Yasası Reformunun getirdiği güçlükler; üçüncüsü, 1834'le İşçi Sendikalarının tanınmasının belli bir korunak sağladığı 1870 arasındaki dönemde rekabetçi emek piyasalarının yıpratıcı etkileri. Kronolojik olarak, Speenhamland piyasa ekonomisinden önce geliyordu; Yoksullar Yasası Reformu'nun yapıldığı on yıl ise, bu ekonomiye geçiş dönemiydi. Bundan öncekiyle içiçe girmiş son dönem, piyasa ekonomisi dönemiydi.

Üç dönem birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmışlardı. Speenhamland halktan insanların proleterleşmesini önlemek, veya hiç olmazsa bunu yavaşlatmak üzere hazırlanmıştı. Sonuç, bu süreç içinde neredeyse insanlıktan çıkan kitlelerin sefalete düşmeleriydi.

1834 Yoksullar Yasası Reformu emek piyasasının bu biçimde engellenmesine son verdi: "Yaşama hakkı" ortadan kaldırıldı. Reform Yasası'nın bilimsel acımasızlığı 1830'lu ve 1840'lı yılların kamu duyarlılığına böyle ters gelmişti ki, o sırada gösterilen tepkilerin şiddeti daha sonraki nesillerin gözünde durumun

berraklık kazanmasını uzun süre engelledi. Yoksulların en muhtaç durumda olanlarından çoğunun yoksullar evi dışında verilen yardımların ortadan kalkmasıyla kaderleriyle başbaşa kaldıkları doğruydu; ayrıca en çok acı çekenler arasında, bir utanç bölgesi durumuna gelmiş olan yoksullar evine* sığınmayacak kadar gurur sahibi olan "yardımı hak etmiş" yoksullar bulunuyordu. Herhalde modern tarihte daha acımasız bir reform örneğine rastlanamaz; bu reform, yeni tip yoksul evlerindeki aşağılayıcı çalışma koşullarının oluşturduğu sınamayla gerçekten muhtaç durumda olanların saptanabileceği varsayımı temelinde, sayısız insan yaşamını ezip geçmişti. Psikolojik işkence, ılımlı insanseverler tarafından, emek çarkını yağlama yöntemi olarak soğukkanlı bir biçimde önerilip rahatça uygulamaya konuldu. Ama şikayetlerin çoğu, aslında, yerleşmiş bir kurumun aniden ortadan kaldırılıp kökten bir dönüşümün etkisini hızla göstermeye başlamasından kaynaklanıyordu. Disraeli, insanların yaşamındaki bu "akıl almaz devrimi" kınadığını belirtti. Gene de, eğer yalnız parasal gelirlere bakılacak olursa, halkın koşullarının kısa zamanda iyileştiği söylenebilir.

Üçüncü dönemin sorunları daha öncekilerle karşılaştırılamayacak kadar derine iniyordu. 1834'ü izleyen on yıl boyunca, yeni Yoksullar Yasası yetkilileri tarafından yoksullara edilen bürokratik eziyet modern kurumların en güçlüsünün, emek piyasasının, yaygın etkilerinin yanında hiç kalıyordu. Bu, kapsamı açısından, Speenhamland'in oluşturduğu tehdide benziyordu; aradaki fark, şimdi tehlikenin rekabetçi bir emek piyasasının yokluğundan değil varlığından kaynaklanmasıydı. Eğer Speenhamland'in bir işçi sınıfının oluşmasını engellediği söylenebilirse, şimdi çalışan yoksullar, duygusuz bir mekanizmanın baskısıyla, böyle bir sınıfa dönüştürülüyordu. Eğer Speenhamland çerçevesinde, insanlarla pek de değerli olma-

---

(*) Bundan sonraki bölümde belirtileceği gibi, 1722'de yapılan yasa değişikliğiyle kilise tarafından yönetilen yoksullar evi (poor house) dışında, birden fazla kilise yetki alanını kapsayan bir düzeyde yönetilen, yoksulların çalıştırıldığı değişik tipte bir yoksullar evi (work house) uygulanmasına geçildi. Burada sözü edilen yoksulların çalıştırıldığı bu ikinci türden düşkünler evi – ç.n.

yan hayvanlar gibi ilgileniliyorduysa, şimdi, her şeyin onlara karşı olduğu bir durumda, kendi başlarının çaresine bakmaları bekleniyordu. Eğer Speenhamland'in aşağılanmanın yerleşmiş sefaleti anlamını taşıdığı düşünülürse, şimdi çalışan insan toplum içinde mekansız kalmıştı. Eğer Speenhamland'in komşuluk, aile ve kırsal çevre değerlerini sömürdüğü düşünülürse, şimdi insan evinden ve yakınlarından ayrılmış, köklerinden ve anlamlı bir çevreden koparılmıştı. Kısacası, eğer Speenhamland'in durağanlığın çürüyüşü anlamına geldiği düşünülürse, şimdi tehlike korunmasızlıktan ölmekti.

İngiltere'de 1834'e kadar rekabetçi bir emek piyasası kurulmadı; dolayısıyla sanayi kapitalizminin bu tarihten önce bir sosyal sistem olarak varolduğu söylenemez. Ama toplum neredeyse anında kendini korumaya başladı: Sanayi yasaları ve sosyal politika düzenlemeleri, aynı zamanda da, siyaset ve sanayi alanında bir işçi sınıfı hareketi ortaya çıktı. Koruyucu önlemlerle sistemin kendi kurallarına göre işleyişi arasındaki ölümcül çatışma, piyasa mekanizmasının yepyeni tehlikelerini atlatmak için girişilen bu çabalar içinde yer aldı. Ondokuzuncu yüzyıl sosyal tarihi, 1834 Yoksullar Yasası Reformu'yla dizginlerinden boşanan piyasa sisteminin mantığı tarafından belirlenmişti dersek, durumu abartmış olmayız. Bu dinamiğin başlangıç noktası Speenhamland Yasasıydı.

Speenhamland'in incelenmesi ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının doğuşunun incelenmesidir dediğimizde, aklımızdaki yalnızca onun ekonomik ve sosyal etkisi, hatta bu etkilerin modern siyasal tarihimizi biçimlendirişleri değil. Söylenmek istenen, bugünkü nesillerce büyük ölçüde bilinmeyen bir gerçek: Sosyal bilincimizin onun kalıbına göre yoğrulmuş olduğu gerçeği. Muhtaç durumdaki insan tipi, o zamandan beri neredeyse unuttuğumuz bu tip tarihin en çarpıcı olayları kadar güçlü bir iz bırakmış olan bir tartışmaya hakim olmuştu. Fransız Devrimi'ni Voltaire ve Diderot, Quesnay ve Rousseau'nun düşüncesine borçlu olduğumuz gibi, Yoksullar Yasası tartışması, Fransız Devrimi'yle birlikte ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının manevi babalığını paylaşan Bentham ve Burke,

Godwin ve Malthus, Ricardo ve Marx, Robert Owen ve John Stuart Mill, Darwin ve Spencer'ın düşüncelerini biçimlendirdi. İnsan aklının içinde yaşanan topluma yeni bir endişeyle yönelişi, Speenhamland ve Yoksullar Yasası Reformu'nu izleyen yıllardaydı: Berkshire yargıçlarının durdurmak için boş yere çabaladıkları ve sonunda Yoksullar Yasası Reformu'nun önündeki engelleri kaldırdığı devrim, insanların gözlerini kendi toplumsal varlıklarına çevirmişti, sanki onu ilk kez görüyorlarmışçasına. Daha önce varlığından habersiz yaşanan bir dünya, karmaşık bir toplumu yöneten yasaların dünyası, gözler önüne serilmişti. Toplumun bu yeni ve özel anlamda ortaya çıkışı ekonomi alanında yer almıştı, ama olay evrenseldi.

Bu yeni doğan gerçeğin bilincimize giriş biçimi politik iktisattı. Onun şaşırtıcı düzenliliklerinin ve çarpıcı çelişkilerinin, insan anlamları dünyasına girebilmesi için, felsefe ve teoloji kalıplarına sokulmaları gerekiyordu. Özgürlüğümüzü yok eder gibi görünen inatçı gerçekler ve amansız yasalar, şöyle veya böyle özgürlükle bağdaştırılmalıydılar. Pozitivistleri ve faydacıları gizlice destekleyen metafizik güçlerin ana kaynağı buydu. İnsan olanaklarının el değmemiş alanlarına yönelmiş sınırsız umut ve sonsuz umutsuzluk, aklın bu korkunç sınırlamalara gösterdiği çelişik tepkilerdi. Umut –kusursuzluk hayali– nüfus ve ticaret yasalarından damıtılmış ve ilerleme kavramına yerleşmişti; ilerleme o derece çekici bir kavramdı ki, gelecekteki yaygın ve acılı çözülmelerin hepsini haklı kılabilecek gibi görünüyordu. Umutsuzluk ise, daha da güçlü bir dönüşüm aracı olduğunu kanıtladı.

İnsan sürüp giden bir yokoluşa razı olmak durumunda bırakılmıştı: Ya soyunu sürdürmeyi durduracaktı, ya da kendini, bile bile, savaş ve salgın hastalıklar, açlık ve ahlâk düşkünlüğü aracılığıyla ortadan kalkmaya mahkûm edecekti. Yoksulluk toplumda yaşayan doğaydı, yiyeceklerin sınırlı ve insanın sayıca sınırsızlığının tam sonsuz bir servet artışı umudu yayıldığı sırada konu olup çıkması, çelişkinin acılığını artırıyordu.

Böylece toplumun keşfi, insanın manevi evreniyle birleşti; ama bu yeni gerçek, toplum, nasıl yaşamın kurallarına uydu-

rulacaktı? Uygulamaya rehber olmak üzere uyum ve çatışma ilkeleri sonuna kadar zorlandılar ve içinde çelişkiden başka bir şey olmayan bir kalıba döküldüler. Bireyin ve topluluğun çıkarları sonuçta özdeş olduğundan, uyum ekonominin parçasıdır denildi, ama bu uyumlu kendi kurallarına göre işlerlik bireyin ekonomik yasaya, bu yasanın kendini yok edeceğini bilse bile, uymasını gerektiriyordu. Çatışma, bireyler arası rekabet veya sınıf mücadelesi biçiminde, toplumun bir parçasıydı – ama bu çatışma da, o anda veya gelecekte, toplum içinde daha güçlü bir uyumun tek aracı olabilirdi.

Sefalet, politik iktisat ve toplumun keşfi, iç içe geçmişlerdi. Sefalet, yoksulluğun bollukla el ele yürümesi gibi anlaşılmaz bir gerçeğe dikkat çekiyordu. Ama bu sanayi toplumunun insanın karşısına çıkaracağı çelişkilerin yalnızca ilkiydi. İnsan bu yeni dünyaya iktisat kapısından girmişti ve çağa maddeci görünümünü kazandıran bu rastlantısal durumdu. Ricardo ve Malthus'a hiçbir şey mallardan daha gerçek görünmüyordu. Piyasa yasaları, onlar için, insan olanaklarının sınırı demekti. Godwin sınırsız olanaklara inanıyordu, bu yüzden de piyasa yasalarını yadsımak zorundaydı. İnsan olanaklarının piyasa yasalarıyla değil, toplumun kendisiyle sınırlı olduğunu anlamak yalnızca Owen'a nasip oldu. Yalnızca o, piyasa ekonomisi perdesinin ardında yükselen gerçeği, toplumu, gördü. Ama gördüğü şey, yeniden, bir yüzyıl boyunca yitirildi.

Bu arada insanlar, yoksulluk sorunu bağlamında karmaşık bir toplumda yaşamanın anlamını araştırmaya başladılar. Politik iktisatın evrensel alana yaygınlaşması iki zıt açıdan gerçekleşti: Bir yandan ilerleme ve kusursuzluk olanağı, bir yandan da determinizm ve lanetlenmişlik. Uygulamaya aktarılması da iki zıt açıdan oldu: Bir yanda uyumluluk ilkesi ve kendi kurallarına göre işleyiş, öte yandan rekabet ve çatışma. Ekonomik liberalizm ve sınıf kavramı, bu çelişkiler içinde biçimlendiler. Yeni bir fikirler kümesi bilincimize doğal bir olayın kaçınılmazlığı gibi yerleşti.

8. Evveliyat ve Sonuçlar

Speenhamland sistemi, başlangıçta, geçici bir önlemden başka bir şey değildi. Ama bir uygarlığın tümünün kaderini böylesine biçimlendirmeyi başarabilmiş çok az kurum sayabiliriz. Öyle ki, yeni bir dönemin başlayabilmesi için Speenhamland'ın ortadan kaldırılması gerekti. O, bir dönüşüm çağının tipik ürünüydü; insan konularıyla ilgilenen herkesin onu dikkate değer bulması gerekir.

Merkantilist sistemde İngiltere'nin emek düzeni, Yoksullar Yasasına ve Zanaatkârlar Yönetmeliğine dayanıyordu. 1536 ve 1601 yasalarına yansıdığı biçimiyle Yoksullar Yasasının adı oldukça yanıltıcıydı; aslında bu yasa ve daha sonra geçirdiği değişiklikler İngiltere emek düzenlemelerinin yarısını oluşturuyordu; öteki yarısı da 1563 Zanaatkârlar Yönetmeliğinin kapsamına giriyordu. Bu sonuncusu çalışanlarla ilgiliydi; Yoksullar Yasası ise işsiz ve (yaşlılarla çocukların dışında) işe alınamayacak durumda olanlarla. Daha önce gördüğümüz gibi, bu önlemlere sonradan insanların bölgeler arasında hareket edebilmesine sonsuz kısıtlamalar getiren 1662 İskân Yasası eklenmişti. (Çalışan, işsiz ve işe alınamayacak durumda olanlar arasında yapılan belirgin ayrımlarda bir tarihi çarpıklık olduğu açıkça görülebilir, çünkü bu ayrım daha 250 küsur yıl ortaya

çıkmayacak olan modern ücret sisteminin varlığını gerektiriyordu; biz bu çok genel sunuş içinde bu ayrımları kolaylık olsun diye kullanacağız.)

Zanaatkârlar Yönetmeliğine göre, emek düzeni üç unsura dayanıyordu: Çalışma zorunluluğu, yedi yıllık çıraklık ve kamu görevlileri tarafından yıllık ücret saptamaları. Üzerinde durulması gereken bir nokta, Yönetmeliğin zanaatkârlar kadar tarım işçileri için de geçerli olması ve şehirler kadar kırsal bölgelerde de uygulanmasıydı. Seksen yıl kadar Yönetmelik dikkatle uygulandı; sonradan yalnızca geleneksel zanaatkârlarla sınırlanmış olan çıraklık maddesi kullanılmaz oldu, çünkü bunun pamuk gibi yeni sanayi dallarına uygulanması açıkça olanaksızdı; Restorasyon'dan (1660) sonra fiyat yükselişlerine dayanan yıllık ücret saptamaları da, ülkenin büyük bir bölümünde uygulanmaz oldu. Biçimsel olarak, Yönetmeliğin ücret saptanması maddeleri ancak 1813'te ortadan kaldırıldı, ücret maddeleri ise 1814'te. Ama bir çok bakımdan çıraklık kuralı yönetmelikten daha uzun ömürlü oldu; İngiltere'de nitelikli işçilik gerektiren dallarda hâlâ genel uygulamanın bir parçası olduğu söylenebilir. Kırsal kesimde çalışma zorunluluğu yavaş yavaş ortadan kalktı. Gene de, sözkonusu iki buçuk yüzyıl boyunca Zanaatkârlar Yönetmeliğinin düzenleyicilik ve paternalizm ilkelerine dayanan bir ulusal emek düzeninin ana hatlarını belirlediği söylenebilir.

Zanaatkârlar Yönetmeliğini Yoksullar Yasası tamamlıyordu; bu terim "yoksul" ve "muhtaç" arasındaki ayrıma çok duyarlı olmayan modern anlayış açısından oldukça kafa karıştırıcı. Aslında İngiliz efendiler, çalışmadan yaşamalarına yetecek kadar geliri olmayan herkese yoksul gözüyle bakarlardı. Yani "yoksul" "halktan insan"la eş anlamlıydı, halktan insan da toprak sahibi olmayanların dışındaki herkesi kapsıyordu (başarılı tüccarların hemen hepsi toprak satın alırlardı). Dolayısıyla "yoksul" terimi ihtiyaç sahibi olan insanları ve ihtiyaç sahibi oldukları her durumda bütün insanları belirliyordu. Doğal olarak bu muhtaç durumdakileri de içeriyordu, ama yalnız onları değil. İçinde her Hıristiyanın kendine bir yer bulabile-

ceğini öne süren toplum, yaşlılar, sakatlar ve öksüzlere bakmayı üstlenmişti. Ama bunun ötesinde, iş bulabilseler elleriyle yaşamlarını kazanabileceklerini düşünerek işsiz dediğimiz gücü-kuvveti yerinde yoksullar vardı. Dilencilik şiddetle cezalandırılıyordu; serserilik, yinelendiğinde ölüm cezası gerektiren bir suç oluşturuyordu. 1601 Yoksullar Yasası gücü-kuvveti yerinde yoksulların kilisenin sağlayacağı işlerde çalışarak yaşamlarını kazanmalarını öngörüyordu; önlemin masrafları kiliseye aitti, o da bu masrafları yerel vergilerle karşılama yetkisine sahipti. Bu vergiler bütün mal sahiplerine ve işledikleri toprağı kiralayan çiftçilere varlıklı ve varlıklı olmayan herkese, yerleştikleri evin ve kullandıkları toprağın kira değerine göre, aynı biçimde uygulanıyordu.

Zanaatkârlar Yönetmeliği ve Yoksullar Yasası birlikte bir iş yönetmeliği oluşturuyorlardı. Ama, Yoksullar Yasası yerel olarak uygulanıyordu; her kilise mıntıkasına –küçük bir birim– yetki alanındaki gücü-kuvveti yerinde kişileri çalıştırma yöntemlerine, bir yoksullar evi bulundurmak, öksüz ve bakıma muhtaç çocukların çıraklık eğitimini ve yaşlılarla sakatların bakımını üstlenmek, muhtaçların cenazelerini kaldırmak olanaklarına sahipti; her kilisenin kendi vergi ölçütleri vardı. Bu açıklama, durumu gerçekte olduğundan daha kusursuz gösteriyor; çoğu kilise mıntıkasında yoksullar evi yoktu, daha çoğunda çalışabilecek durumda olanlara iş olanakları sağlanamıyordu; yerel vergi sorumluluklarından kaçınmanın bir türlü yolu bulunuyordu; yoksullarla ilgilenenlerin kayıtsızlığı, muhtaç durumda olanların sırtından yüzsüzce sağlanan çıkarlar, yasanın işleyişini etkisiz kılabiliyordu. Gene de, aşağı-yukarı on altı bin Yoksullar Yasası yetkilisi köyün sosyal dokusunun parçalanmasını engelleyebiliyordu.

Ama ulusal bir emek sisteminde işsizlik ve yoksulluk yardımının yerel olarak düzenlenmesi apaçık bir tuhaflıktı. Yoksullarla ilgili yerel düzenlemelerin çeşitliliği arttıkça, sosyal hizmetleri iyi örgütlenmiş kilise mıntıkalarının "profesyonel düşkünlerin" istilasına uğrama tehlikesi de artıyordu. Restorasyondan sonra "daha iyi" kilise mıntıkalarının düşkünlerin yü-

kü altında ezilmemeleri için İskân ve Tehcir Yasası çıkarıldı. Bundan yüzyılı aşkın bir süre sonra, Adam Smith bu yasayı, insanların yer değiştirmesini önleyip hem onlara yararlı işler bulmalarını, hem de kapitalistin işçi bulmasını engellediği için eleştiriyordu. Kişi, yalnızca yerel yargıçların ve kilise yetkililerinin iyi niyetine sığınarak, doğduğu kilise bölgesinin dışında bir yerde kalabilirdi; başka yerlerde, çevrede iyi tanınsa ve iş güç sahibi olsa bile, her zaman uzaklaştırılma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Dolayısıyla, insanların yasal konumu, özgürlük ve eşitliğin keskin sınırlamalara tabi olduğu bir konumdu. Yasa önünde eşit, kişi olarak özgürdüler. Ama kendilerinin ve çocuklarının uğraşlarını seçmekte özgür değillerdi; istedikleri yerde yerleşmekte özgür değillerdi ve çalışmak zorundaydılar. İki büyük Elizabeth Devri Yönetmeliği ile, İskân Yasası birlikte halktan insanların özgürlük fermanını oluştururken, bir yandan da onların çaresizliklerini damgalıyorlardı.

1795'te, sanayiin ihtiyaçlarının baskısı altında 1662 Yasası kısmen yürürlükten kalkar, kilise bölgesine bağlı serflik ortadan kaldırılır ve emekçinin bölgeler arasında yer değiştirilebilmesi sağlanırken, Sanayi Devrimi iyice yol almış durumdaydı. Artık ulusal düzeyde bir emek piyasası kurulabilirdi. Ama bildiğimiz gibi, aynı yıl, Yoksullar Yasasının işleyişinde Elizabeth Devri zorla çalıştırma ilkesinin geriye alınması anlamına gelen yeni bir uygulama başladı. Speenhamland "yaşama hakkını" garantiye alıyordu; ücret desteklemeleri genelleştirilmiş, aile yardımı buna eklenmişti, ve bütün bunlar yararlananları çalışmak zorunda oldukları yoksullar evine* bağlamıyor, yoksullar evi dışındakilere de sağlanıyorlardı. Yardım çok sınırlıydı, ama gene de yalnızca geçinebilmek için yeterliydi. Bu, düzenlemeciliğe ve paternalizme hırslı bir yeniden dönüş hareketiydi, hem de tam buhar makinesinin özgürlük diye ortalığı velveleye verdiği, makinelerin iş gücü diye feryat ettikleri bir dönemde. Ama Speenhamland, İskân Yasası'nın yürürlükten kalkmasıyla aynı zamana rastlıyordu. Çelişki ortadaydı: Sanayi Devri-

(*) Burada yoksullar evi "Work house" karşılığı olarak kullanıldı – ç.n.

mi ulusal bir ücretli emek arzı gerektirdiği için İskan Yasası ortadan kaldırılırken, Speenhamland hiç kimsenin açlıktan korkmak durumunda olmadığı, ne kadar az kazanırsa kazansın, kilisenin ona ve ailesine bakmakla yükümlü olduğu ilkesini getiriyordu. İki sanayi politikası arasında büyük bir çelişki vardı, bunların aynı anda sürekli olarak uygulanmasından sosyal bir musibetten başka ne beklenebilirdi?

Ama Speenhamland nesli, gelmekte olanın farkında değildi. Tarihin en büyük sanayi devriminin arifesinde, ortada hiçbir işaret görünmüyordu. Kapitalizm geliyorum demeden geldi. Kimse makine sanayiinin gelişmesini önceden sezememişti, bu gelişme beklenmedik bir biçimde ortaya çıktı. Baraj yıkılıp eski dünya, dünya ekonomisine doğru akan bir büyük sel içinde kaybolduğu sırada, İngiltere'de dış ticaretin sürekli bir durgunluk içine gireceği bekleniyordu.

1850'lere kadar kimse ne olup bittiğinin farkında değildi. Speenhamland yargıçlarının önerilerini anlamak için, onların karşılarındaki gelişmelerin yaygın sonuçlarından habersiz olduklarını dikkate almak gerekiyor. Geriye bakıldığında yalnızca bütünüyle olanaksız bir şey yapmaya çalışmış olduklarını değil, bunu, daha o zaman kolayca görülmesi gerektiği gibi, iç çelişkiler içeren yollardan gerçekleştirmeye kalkıştıklarını görebiliyoruz. Aslında, köyün çözülmesini önlemek amacını gerçekleştirmekte başarılı olmuşlardı, ama uyguladıkları politika o zaman göremedikleri başka alanlarda feci sonuçlar doğurmuştu. Speenhamland politikası, emek piyasasının gelişmesinin belli bir aşamasının sonucuydu, o zaman politikayı yönlendirebilecek konumda olanların bu duruma nasıl bir gözle baktıkları düşünülerek değerlendirilmeli. Bu açıdan, köy soylularının, yardım istemi artık emekçilerin yer değiştirmelerinin engellenemediği bir durumla başa çıkabilmek ve yerel koşullarda yüksek ücretleri de içeren bir karmaşayı önleyebilmek için gerçekleştirdikleri görülebilir.

Speenhamland'ın dinamiği, kaynağındaki koşullarda yatıyordu. Kırsal alanlardaki muhtaçların sayısının artması, gelmekte olan karmaşanın ilk belirtisiydi. Ama o zaman kimse

böyle düşünür gibi değildi. Kırsal kesimde yoksullukla dünya ticaretinin etkisi arasındaki ilişki hiç de açıklık kazanmamıştı. O dönemde yaşayanların köydeki yoksulların sayısıyla Yedi Deniz ticareti arasında bağ kurmaları için hiçbir neden yoktu. Genellikle yoksulların sayısındaki açıklanamayan artış hemen her zaman Yoksullar Yasası uygulamasının yöntemlerine bağlandı, pek de nedensiz sayılmazdı bu. Ama aslında, yüzeysel olanın ötesinde, kırsal alandaki muhtaçların artışı genelde ekonomik tarihin akışıyla doğrudan ilgiliydi. Ama bu hâlâ çok güç farkedilir bir ilgiydi. Düzinelerce yazar, yoksulların köye hangi kanallardan sızdığını araştırıyordu ve ortaya çıkışlarını açıklamak için öne sürülen nedenlerin çeşitliliği gerçekten başdöndürücüydü. Ama dönemin yazarlarından çok azı, çözülmenin Sanayi Devrimiyle bağlantılı belirtilerine dikkat çekti. 1785'e kadar İngiliz halkı, ticaretin çılgın artışı ve muhtaç durumda olanların çoğalması dışında, ekonomik yaşamda yer alan önemli değişikliklerin farkında değildi.

"Yoksullar nereden geliyor?", yüzyıl ilerledikçe kalınlaşan sürüyle broşürün ortaya attığı soruydu. Muhtaç durumdakilerin artmasının yol açtığı zararların en göze çarpanları biraz hafifletilebilse, sorunun bütünüyle ortadan kalkacağı inancından esinlenen bir yazında, sorunun nedenleriyle onunla mücadele yöntemleri arasında bir ayrım yapılması beklenemezdi. Bir noktada, çeşitli nedenlerin hep birlikte yoksulluk artışına yol açmış oldukları konusunda tam bir anlaşmaya varılmış gibi görünüyordu. Bunların arasında, tahıl yetersizliği, tarım kesimindeki yüksek ücretlerin yiyecek fiyatlarını artırması, tarım kesimindeki düşük ücretler, şehirlerdeki yüksek ücretler, şehirlerde istihdam düzensizlikleri, bağımsız çiftçiliğin ortadan kalkışı, şehirli işçilerin kırsal uğraşlara uyum sağlayamaması, çiftçilerin ücretleri artırmaktaki isteksizliği, toprak sahiplerinin ücret artışlarının rantları düşüreceği yolundaki endişeleri, yardım alanların çalıştırıldıkları yoksullar evinde* yapılan üretimin makinelerle rekabet edemeyişi, ev ekonomisinin yeter-

(*) "Work house" karşılığı kullanıldı – ç.n.

sizliği, evlerin kullanışsızlığı, kötü beslenme alışkanlıkları, uyuşturucu kullanımı bulunuyordu. Bazı yazarlar yeni, daha büyük bir koyun tipinin ortaya çıkışına kabahat buldular, bazıları da mutlaka yerlerini öküzlere bırakması gereken atlara; bazıları ise, daha az köpek beslenmesini önerdi. Bazı yazarlar yoksulların daha az ekmek yemeleri veya hiç ekmek yememeleri gerektiğine inanıyorlardı, diğerleri ise "en iyi cins ekmekle beslenmelerinin bile onlara karşı kullanılmaması" gerektiğini düşünüyorlardı. Çayın yoksulun sağlığını bozduğu, oysa evde yapılan biranın sağlığa iyi geleceği düşünülüyordu; bu konuda iyice güçlü kanaatlara sahip olanlar, çayın en ucuz alkollü içki kadar kötü olduğunu vurguluyorlardı. Kırk yıl sonra bile, Harriet Martineau hâlâ muhtaç durumdakilerin artışıyla ilgili sorunları ortadan kaldırmak için çay alışkanlığından vazgeçmek gerektiği yolunda vaazlar vermenin yararına inanıyordu.[1] Doğru, toprak çevirmelerinin yarattığı huzursuzluktan yakınan pek çok yazar vardı, diğer yazarlar da imalatçıların durumundaki değişikliklerin kırsal kesimde istihdamı olumsuz bir biçimde etkilediğini vurguluyorlardı. Ama genelde, sefalet sorunun kendine özgü (sui generis) bir olgu, çoğu Yoksullar Yasası'nın gerekli çareyi uygulamada yetersiz kalışından kaynaklanan çeşitli nedenlerin yol açtığı sosyal bir hastalık olarak değerlendirildiği izlenimini ediniyoruz.

Doğru yanıt, kuşkusuz, sorunun ciddileşmesi ve yardımın artmasının bugün görünmez işsizlik dediğimiz olgunun yükselişinden kaynaklandığıydı. Bu gerçek, istihdamın bile genel olarak görünmez olduğu ve bir noktaya kadar ev sanayii içinde yer aldığı bir dönemde kolayca görülemezdi. Gene de şu sorular yanıt bekliyordu: İşsizler ve yarı-işsizlerin sayısındaki artışı nasıl açıklamalı? Ve neden sanayideki değişiklikler dikkatli gözlemcilerin bile gözünden kaçmıştı?

Bu, büyük ölçüde, ilk dönemlerde ticaretteki aşırı dalgalanmaların ticaret hacmindeki mutlak artışı gizlemiş olmalarıyla açıklanabilir. Ticaret artışı istihdam genel düzeyini yükseltir-

---

1 Martineau, H., *The Hamlet*, 1833.

ken, dalgalanmalar çok daha büyük bir işsizlik artışına yol açıyordu. Ama istihdam genel düzeyindeki artışın oldukça yavaş olmasına karşın, işsizlik ve yarı işsizlik artışı hızlıydı. Dolayısıyla Friedrich Engels'in yedek sanayi ordusu dediği şeydeki artış, sanayi ordusunun kendisinin oluşmasının önünde gidiyordu.

Bunun önemli bir sonucu, işsizlikle toplam ticaretin artması arasındaki ilişkinin kolayca gözden kaçabilmesi oldu. İşsizlik artışlarının büyük ticaret dalgalanmalarından kaynaklandığı gözlemine sık sık rastlanıyordu, ama bu dalgalanmaların daha geniş çaplı bir sürecin, yani mamul mallara giderek daha çok dayanan ticaretteki genel büyümenin, bir parçası olduğu göze çarpmıyordu. Bu dönemde yaşayanlar için, özellikle şehirlerde kurulmuş olan imalathanelerle kırsal kesim yoksullarının sayısındaki büyük artış arasında hiçbir ilişki yoktu.

Toplam ticaretteki artış, doğal olarak istihdam hacmini genişletirken, bölgesel işbölümü, ticaretteki keskin dalgalanmalarla birlikte hem köy hem şehir uğraşlarını sarsarak işsizliğin hızla yükselmesine yol açtı. Başka yerlerdeki yüksek ücretlerle ilgili uzaklardan gelen söylentiler, yoksullarda tarımın sağladığı olanaklara karşı bir hoşnutsuzluk ve karşılığı bu kadar düşük bir emeğe karşı soğukluk uyandırdı. O çağın sanayi bölgeleri binlerce göçmeni kendine çeken yeni bir ülkeye, âdeta başka bir Amerika'ya benziyordu. Göç çoğu kez, yeniden göçün yanında yer alıyordu. Kırsal nüfusta mutlak bir düşüşün kaydedilmemiş olması da, köylere doğru ters yönde bir akımın gerçekleştiği düşüncesini destekler nitelikte. Böylece, çeşitli zamanlarda, değişik grupların ticari ve sanayi uğraşlar alanına kayıp, sonra da yeniden eski kırsal yerleşim bölgelerine dönmeleriyle, gittikçe artan bir köksüzleşme ve yerleşmemişliğe rastlanıyordu.

İngiltere'nin kırsal alanlarındaki sosyal hasarın büyük bir bölümü, ilk önce, ticaretin doğrudan doğruya kırsal kesim üzerinde yaptığı sarsıcı etkilerden kaynaklandı. Tarımda Devrim, kesinlikle, Sanayi Devriminden önce gelmişti. Tarım yöntemlerindeki önemli ilerlemelerin yanında yer alan toprak

çevrilmesi hareketleri ve tarım işletmelerinin birleşmesi, güçlü bir köksüzleşme etkisi yarattı. Köy evlerine açılan savaş, onlara ait bahçe ve alanların büyük topraklar içinde yutulması, ortak toprakların üzerindeki hakların ortadan kalkması, ev sanayiinin iki ana dayanağını yok etmişti: Aile kazançları ve tarımın oluşturduğu temel. Ev sanayii, küçük bir bahçe, bir parça toprak veya hayvan otlatma haklarının sağladığı desteğe sahip olduğu sürece, para ekonomisine bağımlılık mutlak değildi; ortak arazideki patates parseli veya "yolunacak birkaç kaz", bir inek veya yalnızca bir katır bile çok önemliydi; aile kazançları bir tür işsizlik sigortası işlevini görüyordu. Tarımın akılcı bir biçimde düzenlenmesi, kaçınılmaz olarak, emekçiyi köklerinden koparmış, sosyal güvenliğini sarsmıştı.

Şehirlerde ise, istihdam düzeyindeki iniş çıkışlar gibi yeni bir afetin etkileri doğal olarak açıkça ortadaydı. Sanayi uğraşları genellikle bir çıkmaz olarak değerlendiriliyordu. David Davies "Bugün iş gücü sahibi olan işçiler, yarın sokakta ekmek dileniyor olabilirler..." diye yazıyor ve ekliyordu: "Bu yeniliklerin en korkunç sonucu iş koşullarının belirsizliği." "Bir sanayi şehri bu konumunu yitirdiğinde, orada yaşayanlar felç geçirmişse dönerler ve derhal kilise mıntıkasında bir yük durumuna gelirler; ama hasar yalnız o nesille de sınırlı kalmaz..." Aynı zamanda da iş bölümü intikamını alır; işsiz kalan zanaatkârın köyüne dönüşü boşadır, çünkü "dokumacının elleri başka hiçbir işe yaramaz." Şehirleşmenin ölümcül geri dönüşsüzlüğü çok basit bir gerçeğe dayanıyordu, Adam Smith'in sanayi işçisinin akılca toprakla uğraşanların en zavallısından bile daha geri olduğunu çünkü toprak işçisinin genellikle her işi yapabileceğini söylerken görmüş olduğu gerçeğe. Gene de, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'ni yayımladığı tarihe kadar muhtaç durumda olanların sayısı endişe verici bir biçimde artmıyordu.

Ondan sonraki yirmi yıl içinde görünüm bütünüyle değişti. Burke 1795'te Pitt'e takdim ettiği *Nedret Üzerine Düşünceler ve Ayrıntılar* (Thougts and Details on Scarcity) adlı kitabında, geneldeki ilerlemeye karşın "yirmi yıllık son bir kötü dönem"in

varlığını teslim ediyordu. Gerçekten de, Yedi Yıl Savaşları'nı (1763) izleyen on yıl içinde, yoksullar evi dışında verilen yardım artışının gösterdiği gibi, işsizlik gözle görülecek biçimde artmıştı. İlk kez bir ticaret yükselişi döneminin, yoksulların artan sefaletiyle birlikte yer aldığı gözlemleniyordu. Bu görünüşte çelişki, gelecek neslin Batı insanlığı için sosyal yaşamın yinelenen olgularının en şaşırtıcısı durumuna gelecekti. Nüfus fazlası kâbusu insanların akıllarını meşgul etmeye başlıyordu. *Yoksullar Yasası Üzerine Tez*'de (Dissertation on the Poor Laws) William Towsend "Spekülasyon bir yana, İngiltere'de bizim doyurabileceğimizden ve yürürlükteki yasa çerçevesinde kârlı biçimde istihdam edebileceğimizden çok daha fazla insan var" uyarısında bulunuyordu. 1776'da Adam Smith, sakin gelişme havasını yansıtıyordu. Yalnızca on yıl sonra yazan Townsend ise, daha o zaman fırtınanın farkındaydı.

Gene de, Townsend'den yalnızca beş yıl sonra İskoçyalı köprü inşaatçısı Telford kadar siyasetten uzak, başarılı ve heyecansız bir adamın dayanamayıp hükümetin normal gidişinden hiçbir şey umulamayacağını, devrimin tek umut olduğunu söyleyebilmesi için epeyce bir şeyler olması gerekti. Telford'un Paine'in *İnsan Hakları*'nın (Rights of Man) tek bir kopyasını doğduğu köye postalamasıyla köyde isyan çıktı. Paris Avrupa'nın mayasında bir katalizör etkisi görüyordu.

Canning'in inancına göre Yoksullar Yasası İngiltere'yi devrimden korumuştu. Düşündüğü özellikle 1790'lar ve Fransız Savaşlarıydı. Yeni toprak çevrilmeleriyle kırsal kesimde yoksulların yaşam düzeyi daha da düştü. Bu toprak çevrilmesini haklı çıkarmaya çalışan, S.H. Clapham bile "ücretlerin sistematik olarak yardımlarla desteklendiği bölgelerin yeni toprak çevrilmelerinin en fazla yoğunlaştığı bölgelerle çarpıcı bir biçimde çakıştığını" kabul ediyordu. Başka bir deyişle, ücret desteklemeleri olmasaydı, yoksullar İngiltere'nin kırsal kesimlerinin büyük bir bölümünde açlıktan ölme düzeyinin altına düşeceklerdi. Samanlıkları ateşe verme olayları hızla artıyordu. Sık sık ayaklanmalar oluyor, ayaklanma söylentilerine daha da sık rastlanıyordu. Hampshire'da –yalnız orada da değil–

mahkemeler "yolda veya pazar yerinde malların fiyatını zorla indirme girişimlerinin" ölümle cezalandırılacağı tehdidinde bulundular, ama aynı zamanda aynı bölgenin yargıçları, genel ücret desteklemeleri gerektiğini öne sürdüler. Önlem alma zamanının geldiği açıkça görülüyordu.

Ama neden bütün yöntemler içinde sonradan herkese uygulanması en zor yöntem gibi görünmüş olan seçilmişti? Durumu ve işin içindeki çıkarları bir gözden geçirelim. Kırsal kesim eşrafı ve papaz köyü yönetiyordu. Townsend durumu şöyle özetliyordu: Toprak sahipleri sanayii "uygun bir mesafede" tutuyorlardı, çünkü "sanayide dalgalanmalar olduğunu ve sanayiden elde edecekleri çıkarın mülkleri üzerine binen yüke değmeyeceğini düşünüyorlardı..." Yükü oluşturan esas olarak sanayiin birbiriyle çelişen iki etkisiydi, yani muhtaç durumda olanların sayısının artışıyla ücret yükselmeleri. Ama etkiler arasındaki çelişki yalnızca rekabetçi bir emek piyasası varsayıldığında ortaya çıkıyordu: Çünkü rekabet normal olarak çalışanların ücretlerini düşürerek işsizliği ortadan kaldırabilecekti. Böyle bir piyasanın olmadığı durumda –İskan Yasası hâlâ yürürlükteydi– muhtaçların sayısı ve ücretler aynı anda yükselebilirdi. Bu koşullar altında şehirlerdeki işsizliğin bedeli, esas olarak, işsiz kalanların geri döndüğü köy birimi tarafından ödeniyordu. Şehirlerdeki yüksek ücretler kırsal ekonomi üzerinde daha da büyük bir yük oluşturuyordu. Tarımda ücretler çiftçinin ödeyebileceğinden daha yüksek, ama işçinin geçimi için gerekli olandan daha düşüktü. Tarımın şehirdeki ücretlerle rekabet edemeyeceği açıkça görünüyordu. Öte yandan, işçinin iş işverenin de işçi bulabilmesi için İskan Yasasının kaldırılması, ya da en azından gevşetilmesi gerekliliği konusunda herkes hemfikirdi. Bunun genelde emeğin verimliliğini artıracağı ve böylece ücret ödemelerinin gerçek yükünü azaltacağı düşünülüyordu. Ama şehirlerdeki ücretlerle köylerdeki arasındaki fark, ücretlerin "kendi düzeylerini bulmalarına" fırsat verildiği durumda, köy üzerinde, doğal olarak, daha büyük bir baskı oluşturmaya başlayacaktı. Sanayide istihdamın işsizlik spazmlarıyla alçalıp yükselmesi, kırsal topluluklarda eskisin-

den daha önemli çözülmeler doğuracaktı. Köyü yükselen ücretler selinden korumak üzere bir baraj yapılmalıydı. Kırsal çevreyi sosyal çözülmeye karşı korumak, geleneksel yetkileri güçlendirmek, kırsal işgücü kaybını önlemek ve çiftçiyi fazla yük altında bırakmadan tarımda ücretlerin yükselmesini sağlamak için yöntemler bulunmalıydı. Speenhamland Yasası, böyle bir araçtı. Bu araç Sanayi Devriminin dalgalarına atıldığında, ekonomik bir girdap yaratması kaçınılmazdı. Gene de, köyün hakim çıkarları, yani kırsal kesim eşrafının çıkarları açısından, Speenhamland'in sosyal etkisi sorunu göğüslüyordu.

Yoksullar Yasası yönetimi açısından, Speenhamland acı bir biçimde geriye doğru atılmış bir adım oluşturuyordu. 250 yılın deneyimi, kilise mıntıkasının Yoksullar Yasasını uygulamak için çok küçük bir birim olduğunu göstermişti. Çünkü soruna gücü kuvveti yerinde işsizlerle yaşlılar, sakatlar ve çocuklar arasında ayrım yapamayan çözümler getirmek hiçbir zaman yeterli olamazdı. Bu, bugün bir belediyenin işsizlik sigortasını tek başına ele alacağına bu sigortayı yaşlıların bakımıyla birlikte uygulaması gibi bir şeydi: Dolayısıyla, Yoksullar Yasası, yalnızca, hem *ulusal* hem de *ayrışmış* olduğu bazı kısa dönemlerde azçok etkinlik sağlayabildi. Bu dönemlerden biri, Burleigh ve Laud idaresinde, Kraliyetin Yoksullar Yasasını sulh yargıçları aracılığıyla yürüttüğü ve zorla çalıştırmayla birlikte yoksul evleri kurulmasını da içeren iddialı bir uygulamaya girişildiği 1590-1640 dönemiydi: Ama Commonwealth (1642-60), o zaman Kraliyetin kişisel yönetimi diye kınadığı şeyi yıktı ve, tuhaf bir biçimde Restorasyon, Commonwealth'in başladığı işi tamamladı. 1662 İskan Yasası, Yoksullar Yasasını kilise mıntıkalarıyla sınırladı, ve yasama onsekizinci yüzyılın üçüncü on yılına kadar sefalet sorunuyla pek az ilgilendi. 1722'de, nihayet, ayrıştırma çabaları başarıya ulaştı; kilise birlikleri tarafından yerel yoksul evlerinden ayrı, yoksulların çalıştırıldığı yerler* kurulacaktı: Artık bu yeni kurumların uyguladığı sınama yöntemleri kişinin gerçekten muhtaç durumda olup olmadığı-

(*) "Work house" – ç.n.

nı belirleyeceğinden, bunun dışında ancak yer yer yardım verilebilecekti. 1782'de Gilbert Yasasıyla kilise birliklerinin kurulması teşvik edilerek idare birimlerini genişletme yolunda önemli bir adım atıldı: O dönemde, kilisenin gücü-kuvveti yerinde olanlara çevrede iş sağlaması teşvik ediliyordu. Bu politika, gücü-kuvveti yerinde olanlara verilen yardımın maliyetini azaltmak üzere yoksullar evi dışında verilen yardım ve hatta ücret desteklemeleriyle tamamlanacaktı. Kilise birlikleri kurulması zorunlu değildi, ama gene de daha geniş idare birimlerine ve yardım edilen değişik durumlardaki yoksullar arasında bir ayrım yapılmasına doğru önemli bir ilerlemeydi. Dolayısıyla, sistemin aksaklıklarına karşın, Gilbert Yasası doğru yönde bir çabaydı; yoksullar evi dışında verilen yardım ve ücret desteklemeleri, yalnızca önleyici sosyal yasamanın önemsiz bir parçası olarak kaldıkları sürece, akılcı bir çözüm için büyük bir tehlike oluşturmayacaklardı. Speenhamland, reformu durdurdu. Yoksullar evi dışında verilen yardımı ve ücret desteklemelerini genelleştirerek (yanlış bir biçimde yorumlandığı gibi) Gilbert Yasasının izinden gitmedi, aksine eğilimleri tam tersine çevirip Elizabeth Devri Yoksullar Yasası Sistemi'ni bütünüyle yıktı. Yoksulların çalıştırıldığı yerlerle düşkünler evi arasında dikkatle yapılan ayrım* anlamsızlaştı; değişik durumlardaki muhtaçlarla gücü kuvveti yerinde işsizler, hep birlikte, ayrışmamış bir bağımlı yoksullar kitlesine dönüştüler. Ayrıştırma çabalarının tersi bir gelişmeyle, yoksulların çalıştırıldığı yerler, giderek düşkünler eviyle birleşirken, düşkünler evi yavaş yavaş yok olmaya başladı; ve kilise bir kere daha bu kurumsal yozlaşma şaheserinin tek ve nihai birimi durumuna geldi.

Speenhamland, kırsal kesim eşrafının ve papazın zaten olabildiğince güçlü olan hakimiyetini daha da güçlendirmişti. Yoksullardan sorumlu yetkililerin yakındıkları "güçlülerin ayrım yapmadan dağıttıkları insanlar", "Troy sosyalizmi" çerçevesinde en net biçimlerinde ortaya çıktılar; sulh yargıçları bu ihsanları saçarlarken, hayır işlerinin bedeli kırsal orta sınıfın

(*) "Work house" ile "poor house" arasındaki ayırım – ç.n.

kesesinden ödeniyordu. Bağımsız çiftçilik (Yeomanry) Tarım Devrimi içinde çoktan yok olmuş ve geride kalan küçük toprak sahipleri kırsal kesimin güçlülerinin gözünde rençberlerle birlikte aynı sosyal tabakanın içine yerleşmişti. Tepedekiler, muhtaçlarla belirli bir dönemde güç durumda kalmış olanlar arasında ayrım yapamıyorlardı; yerleştikleri yüksek konumdan bakıldığında, köyün yaşam mücadelesi içinde yoksulu muhtaçtan ayıran çizgiyi görmek güçtü. Bu konumdakiler, mahsulün kötü olduğu bir yıl küçük çiftçinin önce yüksek vergiler yüzünden iflas edip sonra da bu vergilerle karşılanan yoksullar yardımına muhtaç olduğunu öğrendiklerinde haklı olarak şaşırabilirlerdi. Bu tür durumlara çok sık rastlanmıyordu, doğru. Ama bunun olanak dışı olmayışı bile, yardımları karşılamak için vergi ödeyen bir çok kişinin kendilerinin de yoksul olduğu gerçeğini vurguluyordu. Bütüne bakıldığında, vergi ödeyenlerle muhtaçlar arasındaki ilişki, çalışanların geçici olarak işsiz kalanlara bakmayı üstlenmesine dayanan bugünün işsizlik sigortası düzenlemelerinde çalışanlarla işsizler arasındaki ilişkiyi andırıyordu. Gene de, normal koşullar altında, vergi yükümlüleri yoksul yardımı alamıyorlar ve ortalama tarım işçisi vergi ödemiyordu. Siyasal olarak Speenhamland, zengin toprak sahiplerinin köy yoksullarıyla olan ilişkilerini sağlamlaştırırken, orta sınıfla olan ilişkilerini zayıflatmıştı.

Sistemin en çılgın yönü iktisat yönüydü. "Speenhamland'in faturasını kim ödedi?" sorusunu yanıtlamak hemen hemen olanaksızdı. Doğrudan bakıldığında, esas yükün, doğal olarak, vergi yükümlülerinin üzerine bindiğini görüyoruz. Ama aynı zamanda çiftçiler, doğrudan doğruya Speenhamland sayesinde, çalıştırdıkları işçilere düşük ücret ödüyorlardı. Ayrıca iş bulamazsa yardım alma durumunda kalacak bir köylüyü çalıştırmayı kabul eden çiftçiler, vergi iadesinden yararlanabiliyorlardı. Doğal olarak, çiftçinin mutfağı ve bahçesinin pek de gerekli olmayan, üstelik çoğu zaman çalışmaya da pek hevesli görünmeyen işçilerle dolmasını zarar hanesine yazmak gerek. Halen yardım alan işçileri çalıştırmak daha da ucuza geliyordu. Bunlar çoğu zaman boğaz tokluğuna gündelikçi olarak ça-

lışmak durumunda kalıyor veya köy meydanında günde birkaç peni karşılığında açık artırmaya çıkarılıyorlardı. Bu tür emeğin aslında kaç para ettiği de ayrı bir soruydu. Hepsinin üstüne, bazen yoksullara kira ödemeleri için yardım ediliyor, pervasız kulübe sahipleri de, bir odanın içine sağlıksız koşullar altında birkaç kiracıyı birden doldurarak para kazanıyorlardı; vergi yükümlülükleri yerine getirildiği sürece köy yetkilileri de buna göz yumabiliyorlardı. Böyle bir çıkar yumağının mali sorumluluğu yok edip her türlü yolsuzluğu teşvik edeceği açıktı.

Ama daha geniş anlamda alındığında, Speenhamland yararlı olmuştu. Uygulama görünüşte çalışanlara yarar sağlayan, ama aslında kamu kaynaklarıyla işverenleri destekleyen bir ücret yardımı olarak başladı. Yardım sisteminin esas etkisi ücretleri geçim düzeyinin altına düşürmekti. Bütünüyle sefalete düşmüş bölgelerde, çiftçilere hâlâ bir parça toprağa sahip olan tarım işçilerini çalıştırmak çekici gelmiyordu, çünkü "mülk sahibi olan kimseler kilise yardımından yararlanamazlardı ve yürürlükteki ücretler o kadar düşüktü ki, belirli bir destek olmaksızın evli bir adam için yetersiz kalacakları açıktı." Sonuçta, bazı bölgelerde yalnızca yardım alan kimselerin iş bulma şansına sahip oldukları görüldü; yardım almadan kendi emekleriyle geçinmeye çalışanların iş bulması hemen hemen olanaksızdı. Gene de, ülkenin bütününde kendi emekleriyle geçinenler çoğunluktaydı ve bu durumda, vergilerle sisteme katkıda bulunmadan düşük ücretlerden yararlanan işverenler bir sınıf olarak bu tür emekçilerin her birinin sırtından kâr ediyorlardı. Uzun dönemde bu derece ekonomik olmayan bir sistemin emeğin verimliliğini etkileyip yürürlükteki ücretleri ve hatta yargıçların yoksulların yararına belirledikleri "ölçütü" düşürmesi kaçınılmazdı. 1820'lere gelindiğinde, çeşitli bölgelerde ekmek ölçütü budanmaya başlamış ve yoksulların acınacak durumdaki gelirleri daha da düşürülmüştü. 1815 ve 1830 arasında ülkenin her yanında hemen hemen aynı olan Speenhamland ölçütü aşağı-yukarı üçte bir oranında azaltıldı (bu da hemen hemen ülke çapında bir

düşüştü). Birdenbire artan şikâyetlere bakılacak olursa, yardım ağır bir mali yük getiriyordu. Oysa Clapham bu yükün gerçekten çok ağır olduğundan kuşkulu. Bunda da haklı görünüyor. Çünkü bazı bölgelerin üzerine bir felaket gibi çöken yardım artışları gerçekten çok yüksek olmakla birlikte, belanın temelinde, yükün kendisinden çok, ücret desteklemelerinin emeğin verimliliği üzerindeki ekonomik etkisinin yatması olasılığı daha büyük görünüyor. En büyük darbeyi yemiş olan Güney İngiltere'de, yardıma ayrılan kaynaklar toplam gelirin yüzde 3.3'ünü oluşturuyordu. Clapham'a göre, söz konusu miktarın önemli bir kısmının "yoksullara ücret olarak ödenmiş olduğu düşünülürse", bu pekâlâ kaldırılabilir bir yüktü. Aslında, 1830'larda toplam yardım harcamaları hızla düşmekteydi, eğer aynı dönemdeki ulusal refah artışları dikkate alınırsa, yardımın göreli yükünün daha da hızlı azalmış olduğu düşünülebilir. 1818'de yoksullara yardım için yapılan harcamalar, aşağı-yukarı sekiz milyon sterlin tutuyordu; 1826'ya kadar sürekli bir düşüş göstererek altı milyonun altına indiler. Bu dönemde, ulusal gelir hızla yükseliyordu. Gene de, Speenhamland'a yöneltilen eleştiriler gittikçe daha saldırganlaşıyordu; bu, kitlelerin insanlıktan çıkışı sonucu ulusal yaşamın felce uğramasıyla ve özellikle, üretime yönelik enerjinin dizginlenmesiyle ilgiliydi.

Speenhamland sosyal bir felaketin gelişini hızlandırmıştı. Biz artık kapitalizmin ilk dönemlerinin korkunçluğunun anlatılmasını "duygu sömürüsü" faslından değerlendirmeye alıştık. Bunun hiçbir haklı nedeni yok. Yoksullar Yasası Reformunun ateşli savunucusu Harriet Martineau'nun çizdiği tablo, Yoksullar Yasası Reformuna karşı mücadelenin başını çeken Çartizm propagandacılarınınkine uyuyordu. Speenhamland'in derhal yürürlükten kalkmasını öneren Yoksullar Yasası Komisyonu Raporunun (1834) ortaya koyduğu gerçekler, Dickens'in Komisyonunun politikasına karşı yürüttüğü kampanyada malzeme olarak kullanılabilirdi. Ne Charles Kingsley, ne Friedrich Engels, ne Blake, ne de Carlyle, korkunç bir felaketin insan imajını çarpıtıp bozduğunu düşünmekte haksızdılar.

Şairlerle hümanistlerin acıları ve kızgınlıklarından daha da etkileyici olan, Malthus'la Ricardo'nun "kaçınılmaz son" felsefelerinin kaynağını oluşturan sahneler karşısındaki soğuk sessizlikleriydi.

Kuşkusuz makinenin yol açtığı sosyal çözülme ve içlerinde insanın makineye hizmet etmeye mahkum olduğu koşullar bazı kaçınılmaz sonuçlar doğurmuştu. İngiltere'nin kırsal uygarlığı, daha sonra Kıta Avrupası'nın sanayi bölgelerinin geliştiği şehir çevresinden yoksundu.[2] Yeni şehirlerde yerleşmiş bir şehirli orta sınıf, bir zanaatkârlar çekirdeği yoktu. Yüksek ücretlerin çekiciliğine kapılarak, veya toprak çevrilmeleri sonucu topraktan itildikleri için, yeni kurulan fabrikalarda köle gibi çalışmaya gelen kaba-saba işçileri içlerinde özümleyebilecek saygın küçük burjuvalar ve şehirliler yoktu. İç bölgelerin ve kuzey-doğunun sanayi şehri kültür açısından çöl gibiydi; varoşlar yalnızca geleneksizliği ve yurttaş olarak kendine saygı diye bir şeyin olmadığını yansıtıyorlardı. Bu kasvetli bataklığın içine gömülen köylü göçmen, hatta eski bağımsız çiftçi, kısa sürede çamurda yaşayan, ne olduğu belirsiz bir hayvana dönüşüyordu. Sorun çok az kazanması değildi, hatta çok fazla çalışması da değildi. Bunların ikisi de fazlasıyla doğruydu, ama asıl sorun artık insanca bir yaşam biçimini yitiren varoluş koşullarıydı. Kafeslere konulan ve köle tacirinin gemisinde nefes alabilmek için çabalar durumunda kalan Afrika zencileri, herhalde bu insanların duyduklarını duymuşlardır. Gene de bütün bunlar çözümsüz değildi. İnsan dört elle sarılabileceği bir sosyal konuma, hemcinslerince düzenlenmiş bir yaşam kalıbına sahip olduğu sürece onun için uğraşıp, ruhunu yeniden ele geçirebilirdi. Ama işçinin durumunda bunun tek bir yolu vardı: Kendini yeni bir sınıf içindeki bir bireye dönüştürmek. Yaşamını emeğiyle kazanamadığı sürece, işçi değil muhtaçtı. Onun yapay olarak bu duruma düşürülmesi, Speenhamland'in doğurduğu en iğrenç sonuçtu. Bu ne idüğü belirsiz insancıllık örneği, işçilerin bir ekonomik sınıf oluşturmalarını önledi ve

---

2 Profesör Usher genelde şehirleşmenin başlangıç tarihini 1795 olarak alıyor.

onları ekonomi çarkının kendilerini mahkûm ettiği kaderden kurtulabilmenin tek yolundan yoksun bıraktı.

Speenhamland, yaygın bir moral çöküntünün mutlak aracıydı. Eğer insan toplumunun temelindeki ölçütleri korumaya yönelik bir makine olduğunu düşünürsek, Speenhamland da herhangi bir toplumun temelini oluşturabilecek ölçütleri yıkmak üzere çalışan bir mekanizmaydı. Yalnızca işten kaçma ve çalışamaz görünme hilelerini desteklemiyor, aynı zamanda da insanın özellikle sefalet kaderinden kaçmaya çalıştığı bir dönemde muhtaç durumda olmayı çekici kılıyordu. İnsan bir kere yoksullar evine girdikten sonra (bu, çoğu kez, belirli bir süre yardım aldıktan sonra gelinen noktaydı) artık orada kalıyor ve nadiren kurtulabiliyordu. Yüzyıllarca süren yerleşik yaşamın getirdiği ahlâk anlayışı ve kendine saygı, yoksullar evinin ahlâk yoksunluğu içinde kolayca yıpranıp gitti. Burada insanın yanındakilerden daha iyi durumda görülmemesi gerekiyordu, yoksa bilinen çevrede iş yapar görünüp boş oturmak yerine, çıkıp iş aramak durumunda kalabilirdi. "Yoksul yardımı toplumsal bir ganimete dönüşmüştü... Paylarını alabilmek için zorbalar idarecileri tehdit ediyor, ahlâk düşkünleri beslemek zorunda oldukları piçlerini öne sürüyor, aylaklar kollarını kavuşturup istediklerini elde edinceye kadar bekliyorlardı, cahil oğlanlar ve kızlar yoksul yardımına güvenerek evleniyorlardı; haydutlar, hırsızlar ve fahişeler yıldırma yoluyla yardımdan yararlanıyorlardı; kırsal alandaki yargıçlar sevilen kişiler olmaya, uygulayıcılar da işlerini kolaylaştırmaya uğraşıyorlardı. Kaynaklar böyle kullanılıyordu..." "Tarlasını sürmek için uygun sayıda işçi –ücretlerini cebinden ödediği işçiler– tutacak yerde, ücretleri kısmen yardımla desteklenen bunun iki katı sayısında işçi çalıştırmak çiftçiye daha çekici geliyordu; ve bu yüzden, çalışmak zorunda kalan bu insanları kontrol altında tutmak olanaksızdı, canları istediği kadar çalışıyor, toprağın kalitesini düşürüyor ve bağımsız yaşayabilmek için canla başla çalışacak daha iyi işçilerin işe alınmasını engelliyorlardı. Bu daha iyiler en kötü durumda olanların arasına düşüyorlardı; vergi yükümlüsü çiftçi, bir süre boş yere çabaladıktan sonra, yardım

istemek için görevlilerin önüne çıkıyordu..." Bu Harriet Martineau'dan.[3] Sonraki dönemlerin utangaç liberalleri, inançlarının bu lafını esirgemeyen savunucusuna vefasız bir tavırla sırt çevirdiler. Ama Martineau'nun artık onları korkutan abartmaları bile aydınlanması gereken noktaları aydınlatabiliyordu. Martineau da güç durumdaki orta sınıftan geliyordu, asaletli yoksulluğu dolayısıyla Yoksullar Yasası'nın ahlâkî karmaşasına daha da duyarlıklı olan orta sınıftan. Toplumun yeni bir sınıfa, bir "bağımsız emekçiler" sınıfına duyduğu ihtiyacı anlamış ve açıkça belirtmişti. Rüyalarının kahramanları bunlardı ve bunlardan birine –yoksul yardımı almayı reddeden sürekli işsiz bir emekçiye– yardım almaya karar veren başka bir işçiyle konuşurken şunları söyletiyordu: "İşte burada duruyor ve beni küçümsemeye kalkanlara meydan okuyorum. Çocuklarımı kilisenin ortalık yerinde sıraya dizdiğimde onların toplumdaki yerini sorgulamaya cesaret edebilecek olanlara meydan okuyorum. Daha akıllı, daha varlıklı insanlar olabilir, ama daha şerefli birisi olamaz." Yönetici sınıfın büyük adamları, henüz bu yeni sınıfa duyulan ihtiyacı anlayabilmiş değillerdi. Bayan Martineau "aristokrasinin kaba yanılgısına, işleri dolayısıyla ilişki kurmak zorunda oldukları o varlıklı sınıfın altında yalnızca bir tek sınıf olabileceği düşüncesinin içerdiği yanılgıya" dikkat çekiyordu. Şöyle yakınıyordu: "Lord Eldon ve herkesten daha iyi düşünmeleri gereken onun gibiler, en varlıklı bankerlerin altındaki herkesi –sanayiciler, tüccarlar, zanaatkârlar, işçiler ve muhtaçları– tek bir kategoriye ('aşağı sınıflar' kategorisine) koyuyorlardı..."[4] Üzerinde hırsla durduğu şey, toplumun geleceğinin son iki grup, işçilerle muhtaç durumdakiler arasındaki ayrıma bağlı olduğuydu. "Bütün İngiltere'de, hükümdarla teb'a arasındaki ayrım dışında, bağımsız işçiyle muhtaç arasındaki kadar büyük bir sosyal fark yoktur; ve bu ikisini birbirine karıştırmak, cahillik, ahlâksızlık ve siyasal bir akılsızlıktır" diye yazıyordu. Doğal olarak, bu gerçekte olanı

3 Martineau, H., *History of England During the Thirty Years Peace (1818-1846)*, 1849.

4 Martineau, H., *The Parish, 1833*.

yansıtan bir görüş değildi; Speenhamland çerçevesinde iki tabaka arasındaki fark yok olmuştu. Martineau'nunki, daha çok, peygamberce bir kehanete dayanan bir politika önerisiydi. Önerilen politika Yoksullar Yasası Reform Komisyonu tarafından uygulanandı; kehanet, özgür, rekabetçi bir emek piyasasıyla ve bunun sonucunda sanayi proletaryasının doğuşuyla ilgiliydi. Speenhamland'in kaldırılışı, kendi çıkarları dolayısıyla toplumu makine uygarlığının içerdiği tehlikelerden koruma görevini üstlenen modern işçi sınıfının gerçek doğum tarihiydi. Ama, geleceğin onlara neler hazırladığından bağımsız olarak, işçi sınıfı ve piyasa ekonomisi tarihte aynı anda ortaya çıkmışlardı. Sosyal yardıma duyulan nefret, devlet müdahalesine karşı güvensizlik, saygınlık ve bağımsızlık düşkünlüğü, nesiller boyu İngiliz işçisinin temel özelliklerini oluşturdu.

Speenhamland'in yürürlükten kalkması, tarih sahnesine yeni giren bir sınıfın, İngiliz orta sınıflarının işiydi. Kırsal kesim eşrafı bu sınıflara düşen görevleri, toplumun bir piyasa ekonomisine dönüştürme görevini, üstlenemezlerdi. Bu dönüşüm başlamadan önce, düzinelerle yasayı yürürlükten kaldırmak ve düzinelerce yasa koymak gerekti. 1832 Parlamento Reform Yasası çökmüş durumdaki seçim bölgelerini ortadan kaldırdı ve Avam Kamarasındaki gücü avama teslim etti. Bu gücü kullanarak gerçekleştirilen ilk reform hareketi, Speenhamland'in kaldırılmasıydı. Bu paternalist yöntemin ülke yaşamına nasıl işlemiş olduğunu gördükten sonra, reformun en radikal destekçilerinin bile neden geçiş dönemi için on veya onbeş yıldan daha kısa bir süre önermekte çekimser davrandıklarını anlayabiliyoruz. Aslında her şey, daha sonraları radikal reformlara karşı kanıt aranırken ortaya sürülen İngiliz temkinliliği efsanelerinin saçmalığını gösterecek biçimde, aniden, birdenbire olmuştu. Olayın yarattığı şok, nesiller boyu İngiliz işçi sınıfının hayalinden silinmedi. Gene de, bu yırtıcı harekâtın başarısı toplumun emekçileri de içeren geniş katmanlarında yerleşmiş bir inanca bağlıydı: Görünüşte kendilerinden yana olan bu sistemin gerçekte onları soyup soğana çevirdiği, "yaşama hakkı"nın ölümcül bir hastalık olduğu inancı.

Yeni yasaya göre hiç kimseye yoksullar evi dışında yardım verilmeyecekti. Uygulama ulusal ve ayrımlaşmıştı. Bu açıdan da kapsamlı bir reformdu. Ücret desteklemeleri, doğal olarak, durduruldu. Yoksullar evinde zorla çalıştırılma sınaması yeniden uygulamaya konuldu, ama yeni bir anlamda. Artık, kendi rızasıyla, bilinçli olarak dehşet verici bir duruma getirilmiş bir barınağa sığınmayı seçecek kadar muhtaç olup olmadığına karar verme hakkı başvuruyu yapana bırakılmıştı. Buraya düşmek damgalanmaktı, orada yaşam psikolojik ve moral bir işkenceydi. Bu işkence sağlık ve edeplilik kurallarına uygun bir biçimde uygulanıyor, hatta bu kurallar başka tür yoksunlukları perçinlemek için bahaneler oluşturuyordu. Baskıcı bir merkezî denetimi sürdürenler, sulh yargıçları, hatta yerel denetçiler değil, daha alt düzeydeki yetkililer, gardiyanlardı. Ölen bir düşkünün gömülmesi bile, hemcinslerinin onunla dayanışmasını dışlayan bir olaya dönüşmüştü.

1834'te sanayi kapitalizminin başlaması için gerekli hazırlıklar yapılmış ve Yoksullar Yasası Reformu yürürlüğe girmişti. İngiltere'nin kırsal kesimlerini, dolayısıyla çalışan halkın tamamını, piyasa mekanizmasının etkisinden bir dereye kadar korumuş olan Speenhamland, toplumun iliğini sömürüyordu. Yürürlükten kalkmasından önceki günlerde çalışan halkın içinde geniş kitleler, insanın kâbuslarında karşılaştığı türden hayaletlere benzemişlerdi. Ama işçiler fiziksel olarak insanlıktan çıkarken, mülk sahibi sınıflar da ahlâkî açıdan çökmüşlerdi. Bir Hıristiyan toplumunun geleneksel birliği, yerini, hali vakti yerinde olanların hemcinslerinin sorumluluğunu yüklenmeyi kabul etmedikleri bir duruma bırakmıştı. İki ülke ortaya çıkıyordu. Düşünen kafaların şaşkınlığı önünde, eşi görülmemiş bir zenginlik eşi görülmemiş bir yoksulluktan ayrılamaz olmuştu. Âlimler, koro halinde, insan dünyasını yöneten yasaları kuşkusuz bir biçimde açıklığa kavuşturan bir bilimin ortaya çıktığını öne sürüyorlardı. Bu yasaların iradesiyle merhamet yüreklerden silindi ve "en çok sayıda insanın en büyük mutluluğu" adına insan dayanışmasını duygusuzca yadsıma kararı bir din saygınlığı kazandı.

Piyasa mekanizması yerleşiyor ve son aşamasına ulaşmak için insan emeğinin metaya dönüşmesini sağlamaya uğraşıyordu. Gerici paternalizm bu zorunluluğa karşı boş yere direnmişti. Speenhamland'in dehşetinden kaçanlar, körcesine, ütopik bir piyasa ekonomisine sığınmaya koştular.

9. Sefalet ve Ütopya

Yoksulluk sorununun merkezinde birbiriyle yakından ilgili iki konu vardı: Sefalet ve politik iktisat. Bunların modern bilinç üzerindeki etkilerini ayrı ayrı ele alacağız. Buna karşın, ikisi birlikte bölünmez bir bütünü oluşturuyorlardı: Toplumun keşfini.

Speenhamland dönemine kadar yoksulların nereden geldiği sorusuna doyurucu bir yanıt bulunamamıştı, ama onsekizinci yüzyıl düşünürleri, genel olarak, sefalet ve ilerlemenin birbirinden ayrılmayacağı konusunda birleşiyorlardı. 1782'de John M'Farlane, yoksullara en çok kıraç ülkelerde ve barbar uluslar arasında değil, en verimli ve en uygar yerlerde rastlanacağını yazıyordu. İtalyan iktisatçısı Giammaria Ortes, bir ülkenin zenginliğinin nüfusuyla, sefaletinin de zenginliğiyle çakıştığını öne sürdü (1774). Adam Smith bile, o temkinli üslubuyla, işçi ücretlerinin en yüksek olduğu yerlerin en varlıklı ülkeler olmadığını söylüyordu. Yani, M'Farlane, artık İngiltere büyüklüğünün doruğuna yaklaştığına göre, "yoksulların sayısı artmaya devam edecektir" yolunda bir inanç belirtirken, alışılmamış bir fikir öne sürmüyordu.[1]

1 M'Farlane, J., *Enquiries Concerning the Poor,* 1782. Ayrıca Postlethwayt'ın 1757 *Universal Dictionary*'deki 7 Ekim 1531 Hollanda Yoksullar Yasası üzerine söylediklerine bkz.

Aynı biçimde, bir İngiliz için ticarî durgunluk tahmininde bulunmak, o devrin yaygın düşüncesini yansıtmaktan başka bir şey değildi. Eğer 1782'de önceki yarım yüzyıl içinde ihracat baş döndürücü bir hızla arttıysa, ticaret dalgalanmaları daha da baş döndürücüydü. Ticaret, ihracat miktarını neredeyse yarım yüzyıl önceki düzeyine düşürmüş olan bir durgunluktan yeni yeni çıkıyordu. O dönemde yaşayanlar için, Yedi Yıl Savaşları'nı izleyen ulusal zenginlik dönemi, yalnızca, İngiltere'nin –Portekiz, İspanya, Hollanda ve Fransa'dan sonra– eline nihayet bir şans geçirmiş olduğunu gösteriyordu. Hızla yükselişi artık geçmişe ait bir konuydu ve şanslı gitmiş bir savaşın sonucundan başka bir şey olmayan ilerlemesinin süreceğine inanmak için hiçbir neden yoktu. Daha önce gördüğümüz gibi, hemen hemen herkes ticaret hacminin düşmesini bekliyordu.

Gerçekte ise, refah artık iyice yakındaydı, dev boyutlarda, yalnız bir ulus için değil bütün insanlık için bir yaşam biçimine dönüşecek olan refah. Ama ne devlet adamları ne de iktisatçılar bunun farkındaydılar. Devlet adamları buna kayıtsız kalabilirlerdi, çünkü iki nesil boyunca hızla yükselen ticaret hacmi ancak halkın sefaletini pekiştirmişti. Ama iktisatçılar için durum vahimdi. Çünkü kuramsal sistemlerinin tümü büyük ticaret ve üretim artışlarının insan sefaletinde korkunç bir artışla el ele gittiği bu "anormal" ortamda kurulmuştu. Aslında Malthus, Ricardo ve Mill'in ilkelerinin temelindeki gerçekler yalnızca bu sınırlı geçiş döneminin çelişik eğilimlerini yansıtıyordu.

Durum gerçekten şaşırtıcıydı. İngiltere'de yoksulların ortaya çıkışı onaltıncı yüzyılın ilk yarısındaydı; malikaneye veya "herhangi bir feodal üste" bağlı olmadıkları için göze batıyorlardı. Yavaş yavaş bir özgür emekçiler sınıfına dönüşmeleri, serseriliğin şiddetle cezalandırılmasıyla dış ticaretin sürekli genişlemesinin desteğinde gelişen ulusal sanayiin ortak sonucuydu. Onyedinci yüzyıl boyunca sefaletten daha az söz edildi, İskan Yasası gibi etkili bir önlem bile kamu oyunda fazla tartışılmadan kabul edildi. Yüzyılın sonunda tartışmalar canlandığı sırada, Thomas More'un *Ütopya*'sıyla ilk Yoksullar Ya-

salarının üzerinden yüz elli yıl geçmişti, manastırların dağıtılması ve Kett İsyanı ise çoktan unutulmuşlardı. Toprak çevrilmeleri ve bunun sonucundaki "palazlanmalar", Birinci Charles devrinde olduğu gibi, bir dereceye kadar devam ediyordu, ama genelde yeni sınıflar yerine oturmuştu. Ayrıca, onaltıncı yüzyılın ortalarında yoksullar toplumun üzerine düşman orduları gibi çöküp önemli bir tehlike oluştururken, onyedinci yüzyılın sonunda yoksullar yalnızca kamu kaynakları üzerinde bir yük olarak görünüyorlardı. Öte yandan, toplum artık yarı-feodal değil, yarı-ticarî bir toplumdu. Bu toplumun tipik bireyleri çalışmayı kendi içinde de değerli buluyorlardı, ne yoksulluğun bir sorun olmadığı yolundaki Ortaçağ görüşlerini benimseyebilir, ne de, toprak çevrilmelerinden yararlanan varlıklılar gibi, işsizlerin gücü-kuvveti yerinde asalaklardan başka bir şey olmadığını öne sürebilirlerdi. Bu noktadan itibaren, sefaletle ilgili düşünceler, eskinin teolojik sorunlarına çok benzer bir biçimde, felsefî görüşleri yansıtmaya başladılar. Yoksullarla ilgili görüşler giderek daha çok yaşamın bütünüyle ilgili görüşleri yansıtıyordu. Bu görüşlerin çeşitliliği ve karışık görünümü, aynı zamanda uygarlığımızın tarihi açısından taşıdıkları önem, buna bağlıydı.

İşsizliğin emeğin düzenlenmesindeki bozuklukların bir sonucu olması gerektiğini ilk farkedenler Quakerler, modern yaşamın getirdiklerini araştırmakta başı çeken bu öncülerdi. İş dünyasına özgü yöntemlere olan güçlü inançlarıyla, kendi aralarındaki yoksullara toplu kendine yardım ilkesini uyguladılar. Bunu, zaman zaman, sivil direnişçiler olarak, yetkilileri destekler durumda kalmamak için cezaevlerinde kendi masraflarını ceplerinden ödeyerek yaptılar. Ateşli bir Quaker olan Lawson, *İngiltere'de Dilenci Kalmaması İçin Parlamento'ya Yoksullarla İlgili Başvuru* (Appeal to the Parliament Concerning the Poor that there be no Beggar in England) kitabını yayınladı ve burada modern iş ve işçi bulma kurumları doğrultusunda "Emek Değişimi Büroları"nın kurulmasını önerdi. Bu 1660'daydı, on yıl önce Henry Robinson bir "Adres ve Görüşme Bürosu" önermişti. Ama Restorasyon Hükümeti, daha alı-

şılmış yöntemleri tercih ediyordu; 1662 İskan Yasalarının eğilimi, daha geniş bir emek piyasası yaratabilecek akılcı bir emek değişimi sistemine bütünüyle ters düşüyordu, iskân –ilk kez bu yasada kullanılan bir terim– emeği kilise mıntıkasına hapsediyordu.

Şanlı Devrimden (1688) sonra, Quaker felsefesi John Bellers'in kişiliğinde, geleceğin sosyal fikirlerinin eğilimini görebilen gerçek bir kâhin yarattı. Onun yoksulların istemeden elde ettikleri boş zamandan yararlanmaya yönelik "Sanayi Dayanışması Grupları" (Colleges of Industry) kurulması önerisi 1696'da "Acılar Toplantıları"nın (Meetings of Suffering) yerel havası içinde ortaya çıktı. Bu toplantılarda artık dinî yardım politikalarının bilimsel bir gerçeklik kazanmasını sağlamak üzere istatistikler kullanılıyordu. John Bellers'in önerisinin temelinde, Emek Değişiminin ilkeleri değil, emeğin değişiminin bütünüyle farklı ilkeleri yatıyordu. Emek Değişimi, bilinen bir fikirle, her işsize bir işveren bulma fikriyle ilgiliydi: Bellers'in önerisi ise, emekçilerin, ürünlerini kendileri satabildikleri durumda, işverene ihtiyaçları kalmayacağını ima edecek kadar ileri gidiyordu. Bellers'in dediği gibi, "Yoksulların emeği varlıklılar için bir altın madeni oluşturduğuna göre" bu zenginliği kendi çıkarları için kullanarak geçimlerini sağlamalarını, hatta ellerinde daha fazla bir şeyler kalmasını ne engelleyebilirdi? Gerekli olan tek şey, onları çabalarını birleştirebilecekleri bir "meslek dayanışması grubu" veya korporasyon çevresinde örgütlemekti. Bu, ister Owen'in "Birlik Komünleri"* (Villages of Union), Fourier'in Komünleri (Phalanstère), Proudhon'un Değişim Bankaları (Banks of Exchange), Louis Blanc'ın ve Lassalle'in Ulusal İşlikleri (Ateliers Nationaux, Nationale Werkstætten) biçimlerinde, ister Stalin'in Beş Yıllık Planları biçiminde olsun, yoksullukla ilgili daha sonraki sosyalist düşüncenin

(*) "Sendika" İngilizce "Union" (Birlik) sözcüğüyle karşılanıyor. Owen'ın, işçilerin birlikte dayanışma içinde çalışarak toplumda kendilerine bir yer sağlamaları amacına yönelik Birlik Komünleri de, bu bölümde sözü geçen Zanaatlar Birliği (Trades-Union) de, Sendikalizm Hareketi içinde çeşitli alanları içeren geniş kapsamlı bir Çalışanlar Birliği kurma çabalarının bir parçasını oluşturuyorlar – ç.n.

merkezinde yer alan fikirdi. Bellers'in kitabı, makinenin modern toplumda yarattığı o büyük çözülmelerin ilk ortaya çıkışından beri yoksulluk sorununun çözülmesiyle ilgili bütün önerileri içeriyordu. "Bu meslek dayanışmasını, parayı değil emeği bütün ihtiyaç maddeleri için değer ölçütü durumuna getirecek..." "Sistem", dışarıdan yardım almadan birbirleri için çalışacak bütün yararlı meslekleri içeren bir "dayanışma grubu" olarak düşünülmüştü. Emek-para, kendine yardım ve dayanışma ilkelerinin bir araya gelişi önemliydi. Sayıları üç yüze kadar çıkabilen emekçiler, yalnızca yaşamlarını sürdürmek için birlikte çalışacaklar, "daha çok iş yapan bunun karşılığını alacaktı". Yani geçimlik paylarla üretime göre ödeme yapılması bir arada yer alacaktı. Bazı önemsiz kendine yardım deneyimlerinde elde edilen malî artık Dayanışma Grubuna gitmiş ve dinî topluluğun öteki üyeleri yararına harcanmıştı. Oysa bu artığın önünde çok parlak bir gelecek vardı; yeni ortaya çıkan kâr fikri çağın her derde deva ilacıydı. Bellers'in işsizliğe çare olarak düşündüğü düzenleme, gerçekte kapitalistlerin kâr edebilmesi için işletilecekti. Aynı yıl, 1696'da John Cary, "Yoksullar İçin Bristol Şirketi"ni (Bristol Society for the Poor) kurdu. Şirket, başlangıçta bazı başarılar elde etti ama, diğer benzer girişimler gibi, sonuçta kâr sağlamayı başaramadı. Gene de Bellers'in önerisi, 1696'da John Locke'un öne sürdüğü emek hesabı sistemine benziyordu. Bu sisteme göre, köyün yoksullarıı, çalıştırılmak üzere, vergi yükümlülerine ödedikleri vergilerle orantılı olarak dağıtılacaktı. Bu fikir Gilbert Yasası çerçevesinde uygulanan kötü yazgılı gündelikçilik sisteminin kaynağını oluşturuyordu. Sefaletten kâr sağlanabileceği fikri, insanların aklında yer etmişti.

Sosyal model kurucularının en yaratıcısı Jeremy Bentham, tam yüz yıl sonra, kendisinden daha da yaratıcı kardeşi Samuel'in tahta ve metali işlemek üzere icadettiği makineleri çalıştırmak amacıyla, muhtaç durumda olanların geniş çapta üretim yapmak için kullanılmasını planladı. Sir Leslie Stephen şöyle diyor: "Bentham kardeşiyle birlikte buhar makinesinin peşindeydi. Sonra buhar yerine mahkûmları kullanabilecekle-

rini fark ettiler." Bu 1794'te oluyordu; Jeremy Bentham'ın zindanların daha ucuz ve daha etkin olarak denetlenebilecek biçimde düzenlenmelerine yardımcı olan Panopticon Planı birkaç yıldır yürürlükteydi ve şimdi aynı planı mahkûmları çalıştırdığı fabrikasına uygulamaya karar vermişti; yalnız mahkûmların yerini yoksullar alacaktı. Artık Bentham Kardeşler'in özel iş girişimleri sosyal sorunun bütününü çözmeye yönelik yerel bir düzenlemeyle birleşmişti. Speenhamland yargıçlarının kararı, Whitbread'ın asgari ücret önerisi ve hepsinden çok Pitt'in el altından dağıtılan Yoksullar Yasası reform tasarısı, sefalet sorununun devlet adamları arasında önemli bir konu durumuna gelmesine yol açmıştı. Pitt Tasarısına yönelttiği eleştirilerle tasarının geri çekilmesini sağladığı söylenen Bentham, şimdi, Arthur Young'ın *Annals*'ında kendi önerilerini ortaya koyuyordu (1797). Bentham'ın yardım alan yoksulların kullanımı için Panopticon Planı doğrultusunda düzenlenmesini düşündüğü Sanayi Evleri, İngiltere Merkez Bankası Yönetim Kurulu gibi, beş veya on sterlin değerinde hisseye sahip bütün üyelerine oy hakkı tanınan merkezî bir kurul tarafından yönetilecekti. Birkaç yıl sonra yayınlanan bir metinde şöyle diyordu: "1) Güney İngiltere'nin bütününde yoksullarla ilgili işlerin idaresi bir tek yetkili makamda toplanacak ve masraflar tek bir fondan karşılanacak. 2) Bu makam bir anonim şirketin yetkilerine sahip olacak ve Ulusal Hayır Şirketi gibi bir ad taşıyacak."[2] Herbiri ortalama 500.000 kişilik en az 250 Sanayi Evi kurulacaktı. Planın yanında çeşitli işsiz türlerinin ayrıntılı bir incelemesi de yer alıyordu; bu incelemede Bentham'ın gelecek yüzyıl boyunca bu alanda yapılacak çalışmaların sonuçlarını önceden kestirebilmiş olduğu görülüyordu. Burada, tasnifçi aklının gerçekçilik yeteneği en iyi biçimde ortaya çıkmıştı. Yeni işten çıkarılmış olan "işe yaramaz işçiler", "geçici durgunluk" yüzünden iş bulamayanlardan ayrılıyordu; mevsimlik işlerde çalışanları ilgilendiren "dönemsel durgunluk", "makine kullanımının gereksiz kıldığı", "başka bir şeyle ikame edilmiş emek"ten ve-

---

2 Bentham, J., *Pauper Manegement*, ilk basım, 1797.

ya, daha modern bir deyişle, teknolojik işsizlerden ayrılıyordu; "terhis edilen askerler", Bentham'ın devrinde Fransız savaşıyla önem kazanan başka bir modern kategori de, sonuncu grubu oluşturuyordu. Ama en önemli kategori, yukarıda sözü edilen "geçici durgunluk"la ilgili olandı. Bu yalnız "modaya bağlı" uğraşlarda çalışan zanaatkâr ve sanatçıları değil, "sanayideki genel bir durgunluk"la ilgili olarak işsiz kalanların oluşturulduğu daha da önemli bir grubu içeriyordu. Bentham'ın planı, konjonktür dalgalanmalarını işsizliğin geniş bir düzeyde ticaret konusu durumuna getirilmesi yoluyla engellemek gibi iddialı bir amaca yönelikti.

1819'da Robert Owen, Bellers'in 120 yıl önceki Sanayi Dayanışması planını yeniden yayımladı. Önceleri yer yer görülen düşkünlük, artık bir sefalet seli oluşturuyordu. Owen'in Birlik Komünleri ile Bellers'inkiler arasındaki en önemli fark, ilkinin çok daha geniş çaplı olmasıydı (beş bin dönümden geniş bir arazide, 1200 kişiyi kapsıyorlardı). İşsizlik sorununu çözmek için geliştirilen bu çok deneysel plana katılma çağrısında bulunanlar arasında, David Ricardo kadar yetkili biri de bulunuyordu. Plana katılmaya hevesli kimse çıkmadı. Daha sonraları, Fransız Charles Fourier, günlerini çağdaş maliye uzmanlarının en büyüklerinden birinin desteğini kazanmış olan Owen'ın fikirlerine çok benzer fikirlere dayanan Phalanstére Planına yatırım yapacak pasif bir ortak bekleyerek geçirdiği için alaya alındı. Öte yandan Robert Owen'in Jeremy Bentham'ın da ortak olduğu New Lenark'daki şirketi, iyiliksever uğraşlarıyla büyük bir mali başarı kazandığı için dünya çapında ün yapmış değil miydi? Kısacası henüz ortada yoksullukla ilgili yerleşmiş bir görüş ve yoksulları kullanarak kâr sağlamanın kabul edilmiş bir yöntemi yoktu.

Owen, Bellers'ın emek-para fikrini alıp onu 1832'de "Ulusal Eşit Emek Değişimi" uygulamasında kullandı; bu iflasla sonuçlandı. Bundan sonra gelen iki yıl içinde yer alan ünlü Zanaatkârlar Birliği hareketinin ardında da gene Bellers'dan alınma ve Owen'ınkine çok yakın bir ilke, emekçi sınıfın kendine yeterliliği ilkesi bulunuyordu. Zanaatkârlar Birliği, bütün

meslekler ve zanaatların, bazı küçük işletme yöneticilerini de dışlamayan, genel bir ortaklığıydı. Belirsiz bir amaca, katılanları barışçı bir yöntemle toplumsal bir organa dönüştürme amacına yöneliyordu. Bunun yüzyıl sürecek çatışmalarla dolu bir Büyük Çalışanlar Birliği, bir Büyük Sendika kurma çabalarının başlangıcı olduğunu kim bilebilirdi? Yoksullarla ilgili planları açısından, sendikalizm, kapitalizm, sosyalizm ve anarşizm arasında hemen hemen hiç fark yok gibiydi. 1848'de felsefî anarşizmin ilk uygulamaya yönelik macerası olan Proudhon'un Değişim Bankası, özünde Owen'ın deneyiminin bir uzantısıydı. Devlet sosyalisti Marx, Proudhon'un fikirlerine şiddetle saldırdı ve ondan sonra Louis Blanc'ın ve Lassalle'ınkileri de içeren bu tür kolektivist düzenlenmeler için sermaye temini sorumluluğu devlete yüklendi.

Muhtaç durumdakileri kullanarak para kazanılamamasının ekonomik nedeni pek esrarengiz olmasa gerek. Bu neden, 1704'te Defoe tarafından yayımlanan ve neredeyse 150 yıl önce Bellers'la Locke arasında başlayan tartışmayı sonuçlandıran bir broşürde açıklanmıştı. Defoe, destek gören yoksulların ücret karşılığında çalışmayacaklarını, kamu kurumlarında, sanayi üretiminde çalıştırıldıklarında da, özel sanayide daha büyük bir işsizliğe yol açacaklarını vurguladı. Broşürü şeytanca bir ad taşıyordu: *Sadaka Vermek İyilikseverlik Değildir ve Yoksullara İş Vermek Ulusun Zararınadır* (Giving Alms No Charty and Employing the Poor a Grievance to the Nation). Bunun arkasından doktor Mandeville'in, toplulukları kendini beğenmişlik ve kıskançlığı, kötülük ve ziyankârlığı teşvik ettiği için zenginleşen akıllı arılar üzerine zırvalıkları geldi. Ama acayip doktor, sığ bir ahlâkî çelişkiyle uğraşırken, broşürün yazarı Defoe yeni politik iktisadın temel unsurlarını yakalamıştı. Onun yazdıkları "alt düzeyde politika" çevrelerinin dışında çabucak unutuldu. Oysa Mendeville'ın ucuz paradoksu, Berkeley, Hume ve Smith ayarında kafaları uğraştırdı. Açıkça görünen şey, onsekizinci yüzyılın ilk yarısında taşınabilir servetin bir ahlâkî konu oluşturduğu, yoksulluğun ise oluşturmadığıydı. Püriten sınıflar, vicdanlarının lüks ve günah olarak suçladığı gösterişçi fe-

odal ziyankârlık karşısında irkiliyor, ama aynı zamanda bu kötülükler olmadan ticaret ve üretimin süremeyeceği konusunda, isteksizce de olsa, Mendeville'in arılarına hak verme durumunda kalıyorlardı. Daha sonra bu varlıklı tüccarların ticaretin ahlâklılığı konusunda ikna edilmeleri gerekti: Yeni pamuklu fabrikaları aylak gösterişe değil, günlük ihtiyaçlara hizmet ediyorlardı ve eskisinden daha az göze batmakla birlikte eskisinden daha ziyankâr olmayı becerebilen, yeni, ince ziyankârlık biçimleri gelişmişti. Defoe'nun yoksullara yardımın tehlikeleri üzerine söyledikleri, zenginliğin ahlâkî tehlikeleriyle ağırlaşmış vicdanlara nüfuz edebilecek kadar güncel değildi; henüz Sanayi Devrimi yaşanmamıştı. Gene de Defoe'nun paradoksu, gelecek karmaşanın habercisiydi: "Sadaka vermek iyilikseverlik değildir" – çünkü açlığı önlemek üretimi engelliyor ve yalnızca daha geniş düzeyde açlığa yol açabiliyordu; "yoksullara iş vermek ulusun zararınadır" – çünkü kamu istihdamı yaratmak yalnızca piyasadaki mal fazlalığına katkıda bulunuyor ve özel girişimcilerin iflasını hızlandırıyordu. Quaker John Bellers'la hapis cezasına çarptırılmış gazeteci Daniel Defoe arasında, azizle inançsız sinik arasında, onyedinci yüzyılın başında bir yerlerde, bundan sonraki ikiyüz yıl boyunca sürecek çalışmaların, umudun ve acının uğraşa uğraşa çözümleyecekleri bazı sorunlar ortaya atılmıştı.

Ama Speenhamland devrinde sefaletin gerçek niteliği hâlâ insan aklının erişebileceği bir yerde değildi. Devletin gücünü insanlar oluşturduğu için, olabildiğince geniş bir nüfusun istenirliği herkesçe kabul ediliyordu. Ucuz emeğin yararı konusunda da görüş birliği vardı, çünkü ancak emek ucuz olduğunda sanayi gelişebilirdi. Üstelik yoksullardan başka kim gemilere doluşup savaşa giderdi? Gene de, sefaletin kötü bir şey olabileceğine dair kuşkular vardı. Hem de, neden muhtaç durumda olanlar özel kâr amaçları için olduğu gibi kamu çıkarları içinde kârlı bir biçimde çalıştırılmasınlardı? Bu sorulara doyurucu bir yanıt verilemiyordu. Defoe, yetmiş yıl sonra Adam Smith'in bulup bulmadığından emin olamadığımız bir gerçeği yakalamıştı; piyasa sisteminin o zamanki geriliği, siste-

min temel zayıflığını saklıyordu. Ne yeni tür zenginlik ne de yeni tür yoksulluk pek anlaşılacak gibi değildi.

Sorunun daha açığa çıkmamış oluşu, Quaker Bellers, dinsiz Owen ve faydacı Bentham'ınki kadar birbirinden değişik kafaları yansıtan projeler arasındaki şaşırtıcı benzerlikten belliydi. Bir sosyalist olan Owen, insan eşitliğine ve insanın doğuştan bazı haklara sahip olduğuna sonuna kadar inanıyordu; oysa faydacı Bentham, eşitlikçilikten tiksiniyor, insan haklarını alaya alıyor ve iyice "laissez-faire" yanlısı görünüyordu. Gene de Owen'ın "Paralelogramları" Bentham'ın Sanayi Evlerine o derece benziyordu ki, eğer Owen'ın Bellers'dan etkilendiği bilinmese, tek ilham kaynağının Bentham olduğu söylenebilirdi. Bu üç adam da, işsizlerin emeğinin doğru bir biçimde örgütlenmesi için bir artık yaratması gerektiğine inanıyorlardı; hümanist Bellers, bu artığın yalnızca muhtaçların acılarını dindirmek için kullanılacağını umuyordu; faydacı liberal Bentham, onu hisse sahiplerine devretmek istiyordu; sosyalist Owen ise, artığı onu yaratan işsizlere geri vermeyi düşünüyordu. Ama aralarındaki farklar gelecekteki ayrılıkların belli belirsiz göstergelerini oluştururken, ortak yanılgıları, doğmakta olan piyasa ekonomisi içinde sefaletin gerçek niteliğini bütünüyle yanlış anladıklarını gösteriyordu. Aralarındaki bütün farklılıklardan en önemlisi, yoksulların sayısındaki sürekli artıştan kaynaklanıyordu: 1696'da, Bellers'ın bu konuda yazdığı günlerde, toplam yardım fonları 400.000 sterlin kadardı; 1796'da Bentham Pitt tasarısına karşı çıkarken 2 milyon sınırını aşmış olmaları gerekiyor; 1818'de Owen'ın ortaya çıkmasından önce, 8 milyona yaklaşmışlardı. Bellers'la Owen arasındaki 120 yıl için nüfus üç kat, yardım fonları ise yirmi kat artmıştı. Sefalet bir felaket habercisi olup çıkmıştı. Ama ne anlama geldiği hâlâ meçhuldü.

10. Politik İktisat ve Toplumun Keşfi

Yoksulluğun önemi anlaşıldığında, ondokuzuncu yüzyıla girmek için her şey hazırdı. Dönüm noktası 1780 civarında bir yerlerde. Adam Smith'in büyük eserinde yoksullara yardım henüz bir sorun değildi; yalnızca on yıl sonra ise, Townsend'in *Yoksullar Yasaları Üzerine Tez*'inde (Dissertation on the Poor Laws) geniş kapsamlı bir konu olarak ele alındı ve bir buçuk yüzyıl boyunca sürekli insanların kafalarını meşgul etti.

Adam Smith'le Townsend arasında oluşan bu hava değişikliği gerçekten çarpıcıydı. Birincisi devleti keşfedenlerle, Thomas More ve Machiavelli, Luther ve Calvin'le başlayan bir çağın kapanışını belirliyordu; ikincisi ise ondokuzuncu yüzyıla aitti, Ricardo ve Hegel'in, karşıt açılardan, devletin yasalarına bağlı olmayan, aksine devleti kendi yasalarına bağlı kılan bir toplumun varlığını keşfettikleri ondokuzuncu yüzyıla. Doğru, Adam Smith maddi zenginliği ayrı bir çalışma alanı olarak ele almıştı; bunu büyük bir gerçekçilik duygusuyla başarmış olması, onu yeni bir bilimin, iktisadın kurucusu yaptı. Bütün bunlara karşın, onun için zenginlik toplumun, amaçlarına baş eğdiği toplumun, yalnızca bir yönüydü; tarihte varoluşlarını sürdürebilmek için çabalayan ulusların bir parçasıydı zenginlik ve onlardan ayrılamazdı. Bu görüşe göre, ulusların zengin-

liğini belirleyen koşulların bir bölümü bir bütün olarak ülkenin gelişen, durağan veya gerileyen konumundan kaynaklanıyordu; diğer bir bölümü ise, güvenliğin taşıdığı önemden ve güç dengesine bağlı ihtiyaçlardan kaynaklanıyordu; gene başka bir bölümü de, hükümet politikasının şehirlere veya köylere, tarıma veya sanayie tanıdığı önceliklere göre, bu politika tarafından belirleniyordu; yani Adam Smith zenginlik sorununun ancak belirli bir siyasal çerçeve içinde ortaya konulabileceğine inanıyor ve buna "büyük halk kitlesinin" maddî zenginliği anlamını veriyordu. Çalışmasında kapitalistlerin ekonomik çıkarlarının toplum yasalarını belirlediğini ima eden hiçbir şey yok, onların ekonomi dünyasını ayrı bir birim olarak yöneten ilahi gücün dünyevî sözcüleri olduklarına dair de bir ima yok. Ona göre, ekonomi alanı henüz bize bir iyilik ve kötülük ölçütü sağlayabilecek kendine özgü yasalara bağlı değil.

Smith ulusların zenginliğini fiziksel ve ahlâkî yönleriyle ulusal yaşama bağlı olarak ele almak istedi; önerdiği denizcilik politikasının Cromwell'in Denizcilik Yasalarına böylesine güzel uyması, insan toplumuyla ilgili fikirlerinin John Locke'un doğal haklar sistemiyle böylesine uyum sağlayabilmesi bundandı. Onun görüşlerinde, ahlâkî yasa ve politik yükümlülüğün kaynağını oluşturabilecek, toplum içinde ayrışmış bir ekonomik alanın varlığına işaret eden hiçbir şeye rastlamıyoruz. Kişisel çıkar yalnızca bizi kendi içlerinde başkalarının da çıkarına hizmet edebilecek şeyleri yapmaya itecektir, kasabın kişisel çıkarlarının sonuçta yemeğimizin önümüze gelmesini sağlayacağı gibi. Smith'in düşüncesine büyük bir iyimserlik hakimdir, çünkü evrenin ekonomi alanını yöneten yasalar, diğer alanları yönetenler gibi, insanın kaderiyle uyum içindedir. Hiçbir gizli el kişisel çıkar adına bize yamyamlık ayinlerini kabul ettirmeye uğraşmaz. İnsanın değeri, ailenin, devletin ve "büyük insan Toplumunun" bir üyesi olarak ahlâkî bir varlık oluşundan gelir. Akıl ve insanlık bölünmeyi engelleyecektir, rekabet ve çıkar buna boyun eğme durumundadır. Doğal olan insan aklındaki ilkelerle uyumlu olandır, doğal düzen de bu ilkelerle uyumlu olan. Smith fiziksel anlamda doğayı bilinçli bir

biçimde zenginlik sorununun dışında bırakmıştır. "Bir ulusun toprağı, iklimi veya ülkesinin büyüklüğü ne olursa olsun, yıllık üretiminin bolluğu veya kıtlığı, *o belirli durumda,* iki koşula bağlıdır", yani emeğin becerisine ve toplumda çalışanlarla çalışmayanlar arasındaki orana. Doğal olanlar değil, yalnızca insanî unsurlar ele alınır. Kitabın başında biyolojik ve coğrafî unsurun dışarıda bırakılması son derece bilinçlidir. Fizyokratların yanlışları onun için bir uyarı olmuştu; onların tarım üzerinde durmaları, fiziksel doğayı insan doğasıyla karıştırmalarına ve yalnızca toprağın üretici olduğunu öne sürmelerine yol açmıştı. Hiçbir şey fiziksel olanın böylesine yüceltilmesi kadar Adam Smith'e uzak olamazdı. Politik iktisat bir insan bilimi olmalıydı; doğayla değil, insan için doğal olanla ilgilenmeliydi.

On yıl sonra Townsend'in *Tez*'i, keçiler ve atlar teoremi çevresinde kuruluyordu. Olay Pasifik Okyanusunda, Şili açıklarındaki Robinson Cruose'nin adasında yer alıyor. Juan Fernandez, ilerde uğranması durumunda, et ihtiyacını karşılamak üzere bu adaya birkaç keçi bırakmıştı. Keçiler kutsal kitap hikâyelerine yakışır bir hızla arttılar ve özellikle İspanyol ticaretini kasıp kavuran İngiliz korsanları için pek uygun bir gıda kaynağı oluşturdular. Korsanları yıpratmak için İspanyol yetkililer keçileri yok etmek üzere adaya bir dişi bir erkek köpek bıraktılar. Köpekler zaman içinde çoğalıp, avlayarak yaşadıkları keçilerin sayısında bir azalmaya yol açtılar. Townsend "sonra yeni bir denge oluştu" diye yazıyor, "iki türün en zayıfları doğa yasalarına ilk boyun eğenler oldu, en canlı ve güçlü olanlar yaşamlarını korudular." Ve ekliyor: "İnsan türünün sayısını belirleyen yiyecek miktarıdır."

Kaynaklara inen bir araştırmanın hikâyenin doğru olmadığını kanıtladığını belirtelim.[1] Juan Fernandes, keçileri bırakmıştı, ama efsaneye geçen köpekler William Funnell tarafından güzel kediler olarak tanıtılıyor. Ama ne köpeklerin ne de kedilerin çoğaldığı bilinmiyor. Üstelik keçiler erişilmez kaya-

1 Antonio de Ulloa, William Funnell ve Isaac James. James'de Kaptan Wood Rogers'in Alexander Selkirk açıklamasını da buluyoruz. Ayrıca, Edward Cooke'un gözlemleri.

lıklarda yaşarken, bütün kayıtların söz birliği ettiği gibi, kıyılar vahşi köpekler için çok daha çekici bir av oluşturabilecek tombul foklarla kaynıyordu. Ama paradigma ampirik desteğe bağlı değil. Eskiye inen kanıtların yokluğu, Malthus ve Darwin'in aynı kaynaktan ilham almış oldukları gerçeğini değiştirmiyor. Malthus bunu Condorcet'den öğrenmişti, Darwin de Malthus'tan. Gene de, Townsend'in keçiler ve köpeklerden çıkarıp Yoksullar Yasası reformuna uygulamak istediği dersler olmasaydı, ne Darwin'in doğal seçim kuramı ne de Malthus'un Nüfus Yasası, modern toplum üzerinde kayda değer bir etki yapamazlardı. Şöyleydi bu dersler: "Açlık en vahşi hayvanları bile ehlileştirir, en sapıklara bile ahlâklı ve uygar olmayı, itaat ve boyun eğmeyi öğretir. Genel olarak (yoksulları) çalışmaya itebilecek tek şey açlıktır; ama yasalarımız hiç aç kalınmayacağını belirtiyorlar. Teslim etmek gerekir ki, yasalar aynı zamanda nasıl çalıştırılacaklarını da belirtiyorlar. Ama yasal sınırlamanın yanında bir sürü güçlük, şiddet, patırtı, gürültü yer alır; bu kötü niyet yaratır ve hiçbir zaman iyi, kabul edilebilir bir hizmet sağlayamaz: Oysa açlık yalnız barışçı, sakin ve sürekli bir baskı oluşturmaz, aynı zamanda da en sıkı biçimde gayreti gerekli kılar; insanların özgür iradesinden kaynaklanan iyi niyet ve minnetin sağlam temellerini oluşturur. Köle, çalışmaya zorlanmalı, özgür insan ise kendi seçiminde serbest bırakılmalıdır; çok olsun az olsun kendisine ait olanı kullanırken korunmalı, komşusunun mülküne tecavüz ettiğinde cezalandırılmalıdır."

Bu, siyaset bilimi için yeni bir başlangıç noktasıydı. Townsend insan topluluğuna hayvan yönünden yaklaşarak, kaçınılamayacağı düşünülen hükümetin temelleri sorununu dışarda bıraktı; ve böylece insan meselelerine yeni bir yasa kavramını, doğa yasaları kavramını, getirmiş oldu. Hobbes'un geometri eğilimi, Hume'un ve Hartley'in, Quesnay ve Helvetius'un toplumun Newton yasaları peşinde koşmaları gibi, bu da yalnızca metafor düzeyindeydi: Toplum için de yerçekim yasasının doğa için olduğu kadar evrensel yasalar bulmak için yanıp tutuşuyorlardı, ama bunu bir insan yasası olarak düşünüyorlardı:

Örneğin, Hobbes'da korku gibi bir zihinsel güç, Hartley'de çağrışımcı psikoloji, Quesnay'de kişisel çıkar ya da Helvetius için fayda arayışı. Bu konuda titiz davranılmıyordu: Quesnay, Platon gibi, arada bir insana hayvan yetiştiricisi açısından bakıyordu, Adam Smith de kesinlikle gerçek ücretlerle uzun dönem emek arzı arasındaki ilişkiyi gözden kaçırmıyordu. Ama Aristo, yalnızca tanrılarla hayvanların toplum dışında yaşayabileceklerini, insanın da ne tanrı ne hayvan olduğunu öğretmişti. Hıristiyan düşüncesinde de insan ve hayvan arasındaki uçurum belirleyiciydi; psikolojik gerçekler beldesine yapılan keşif yolculuklarından hiçbiri, insan topluluğunun manevi kökleriyle ilgili teolojiyi bulandıramazdı. Hobbes eğer insanı insanın kurdu olarak gördüyse, bu toplum dışında insanların kurtlar gibi davrandığındandı, insanla kurt arasındaki biyolojik unsurlar yüzünden değil. Sonuçta bu, şimdiye kadar yasa ve hükümetle özdeşleşmemiş hiçbir insan topluluğu olmadığındandı. Oysa Juan Fernandez'in adasında ne hükümet ne de yasa vardı; gene de köpeklerle keçiler arasında bir denge kurulmuştu. Bu dengenin sürdürülmesini sağlayan da, köpeklerin adanın kayalık yörelerine kaçan keçileri yemekte karşılaştıkları zorluklar ve keçilerin köpeklerden kendilerini korumakta çektikleri rahatsızlıktı. Bu deneyi sürdürmek için hükümete ihtiyaç yoktu; onu sağlayan bir yandan açlık duygusu bir yandan da yiyeceğin kıt oluşuydu. Hobbes insanların hayvanlar *gibi* oldukları için bir despota ihtiyaç duyduklarını öne sürmüştü; Townsend onların *gerçekten* hayvan olduklarını ve tam bu nedenden dolayı yalnızca yetkileri çok sınırlı bir hükümet gerektiğini vurguladı. Bu yeni görüş açısından, özgür bir toplumun iki ırktan oluştuğu söylenebilirdi: Mülk sahipleri ve emekçiler. İkinci ırktan olanların sayısı yiyecek miktarıyla sınırlıydı ve mülkiyet güvence altında olduğu sürece açlık onları çalışmaya itecekti. Yargıç filan gerekli değildi, çünkü bir disiplin sağlayıcı olarak açlık yargıçlardan daha etkindi. Townsend'ın kesin bir biçimde belirttiği gibi, bu konuda yargıca başvurmak daha güçlü bir zorlayıcının daha zayıf olana başvurması olacaktı.

Yeni temeller doğmakta olan topluma tam tamına uyuyordu. Onsekizinci yüzyılın ortalarından beri ulusal piyasalar gelişiyordu; tahıl fiyatı artık yerel değil bölgeseldi; bu da yaygın para kullanımını ve malların büyük ölçüde piyasaya sürülebilir olmasını gerektiriyordu. Piyasa fiyatları ve rantlarla ücretleri de içeren gelirler büyük bir denge içindeydi. Bu düzene ilk dikkat çeken fizyokratlar oldu. Oysa bunu kuramsal olarak bir bütünün içine yerleştiremiyorlardı, çünkü Fransa'da feodal gelirler hâlâ önemliydi ve emek çoğu zaman yarı bağımlı durumdaydı. Yani kural olarak ne rantlar ne de ücretler piyasada belirleniyordu. Ama Adam Smith'in zamanında İngiltere'nin kırsal alanları ticarî toplumun bir parçası olmuştu; toprak sahibine ödenen rant da tarım işçisinin ücretleri de piyasa fiyatlarına açık bir bağımlılık gösteriyordu. Ücret ya da fiyatların yetkililerce saptanması enderdi. Gene de bu tuhaf yeni düzen içinde, yasal ayrıcalıkların ve kısıtlamaların kalkmış olmasına karşın, toplumun eski sınıfları aşağı yukarı daha önceki hiyerarşik konumlarında kalmışlardı. Emekçiyi çiftçiye hizmet etmeye veya çiftçiyi toprak sahibini bolluk içinde yaşatmaya zorlayan hiçbir yasa olmadığı halde, emekçiler ve çiftçiler sanki böyle bir zorlama varmış gibi davranıyorlardı. Emekçiyi yasal bir bağla bağlanmadığı bir efendiye itaat etmeye zorlayan neydi? Toplumu oluşturan sınıfları sanki ayrı türden insanlarmışçasına birbirinden ayıran hangi güçtü? Ve siyasal bir idareyi ne isteyen, hatta ne de buna katlanabilen, bu insan topluluğunda denge ve düzeni ne koruyordu?

Keçiler ve köpekler paradigması bu sorulara yanıt verebilecek gibi görünmüştü. İnsanın biyolojik doğası, siyasal bir düzen oluşturmayan toplumun temeli gibi, algılandı. Böylece iktisatçılar Adam Smith'teki insan temellerini atıp Townsend'inkileri benimsediler. Malthus'un nüfus yasasıyla Ricardo'daki biçimiyle azalan verimlilik yasası, insan ve toprağın verimliliğini varlığı açığa çıkarılan yeni alanın belirleyici unsurları durumuna getirdi. Ekonomik toplum politik devletten ayrı olarak ortaya çıktı.

Bu insan topluluğunun –karmaşık bir toplumun– varlığının

açığa çıktığı koşullar, ondokuzuncu yüzyıl düşüncesi tarihi için son derece önemli. Doğmakta olan toplum piyasa sisteminden başka bir şey olmadığı için, insan toplumu artık politikanın daha önce bir parçasını oluşturduğu ahlâk dünyasına bütünüyle yabancı temellere kayma tehlikesi içindeydi. Çözümsüz gibi görünen sefalet sorunu, Malthus ve Ricardo'yu Townsend'ın natüralizmini desteklemeye zorluyordu.

Burke, sefalet konusuna doğrudan doğruya kamu güvenliği açısından yaklaştı. Batı Hint Adaları'ndaki koşullar ona, özellikle çoğu kez zencilerin silah taşımasına izin verildiği için, beyaz efendilerin güvenliğini sağlama önlemleri alınmadan büyük bir köle topluluğu beslemenin tehlikelerini göstermişti. Hükümetin emrinde bir polis gücü olmadığına bakarak, aynı kaygıların ülke içinde işsiz sayısının artması durumunda da geçerli olacağını düşünüyordu. Patriyarkal geleneklerin açık bir savunucusu olmakla birlikte, ekonomik liberalizmin de ateşli taraftarlarındandı ve sefaletin oluşturduğu çok acil idarî sorunların çözümünü ekonomik liberalizmde görüyordu. Yerel yetkililer, pamuk fabrikalarının, çıraklık eğitimleri kiliseye bırakılmış muhtaç durumdaki çocuklara olan beklenilmeyen talebinden seve seve yararlanıyorlardı. Yüzlerce çocuk, bazen ülkenin uzak bölgelerindeki imalat sanayiinin emrine verilmişti. Yeni şehirlerin muhtaç durumdakilere duyduğu ihtiyaç hızla gelişiyordu; hatta bazen fabrikalar yoksulları kullanabilmek için bir şeyler ödemeye hazır görünüyorlardı. Yetişkinler geçimlerini sağlayan herhangi bir işverene gönderiliyorlardı, tam tamına gündelikçilik sisteminin herhangi bir biçiminde kilise yetki alanındaki çiftçilerin yanına verildikleri gibi. Onları çiftçilerin yanına vermek yoksulların çalıştırıldığı yoksul evlerini ya da başka bir deyişle "suçsuzlar için ceza evlerini" idare etmekten daha kolaydı. İdarî açıdan bu, "işverenin daha sürekli ve daha ayrıntı düzeyindeki yetkilerinin",[2] hükümet ve kilisenin çalışmaya zorlama yöntemlerinin yerini alması demekti.

2 Webb, S., ve B.; *English Local Government*, c. VII-IX, "Poor Law History"

Ortada bir devlet idaresi meselesi olduğu açıktı. Sonuçta kilise yükümlülüklerinden gücü-kuvveti yerinde olanları kapitalist girişimcilerin yanına vererek sıyrıldığına, girişimciler de bu emekten yararlanmak için bir şeyler ödeyecek kadar fabrikalarını doldurmak hevesinde olduklarına göre, neden yoksullar kamu fonlarından desteklenmesin ve geçimlerinden kilise sorumlu olsundu? Bütün bunlar yoksulların hayatlarını kazanmaları için kilise mıntıkası çevresindeki yöntemlerden daha etkin bir yol olduğunu açıkça göstermiyor muydu? Çözüm Elizabeth Yasaları'nı, yerlerine bir şey koymadan, yürürlükten kaldırmaktı. Ne ücret belirlenmesi, ne gücü-kuvveti yerinde işsizlere yardım olacaktı, ama asgari ücret veya yaşama hakkının korunması da olmayacaktı. Emek, fiyatı piyasada belirlenen bir metaydı, ona göre muamele görecekti. Ticaret yasaları doğa yasaları, dolayısıyla da Tanrı yasalarıydı. Bu, zayıf zorlayıcılardan güçlü zorlayıcılara, barış hukukundan mide kazınmasına bir geçiş değil de neydi? Yoksulları piyasaya bırakalım, işler kendiliğinden yoluna girsin. Akılcı Bentham'ın gelenekçi Burke'le anlaştığı nokta buydu. Acı ve zevk aritmetiği kaçınılabilecek acılara yol açmamayı gerektiriyordu. Açlık işleri yoluna koyduğu sürece, başka cezaya gerek yoktu. "Yasa yaşamı sürdürebilme konusunda ne yapabilir?" sorusunu Bentham, "Doğrudan doğruya hiçbir şey yapamaz" diye yanıtlıyordu.[3] Yoksulluk toplumda yaşayan doğaydı; fiziksel yaptırımı da açlık. "Fiziksel yaptırımın gücü yeterli olduğu sürece, siyasal yaptırımlar gereksiz olacaktı."[4] Gerekli olan tek şey, yoksullara karşı "bilimsel ve ekonomik" bir tavır alınmasıydı.[5] Bentham, Pitt'in Yoksullar Yasası Tasarısına şiddetle karşı çıktı; tasarı hem yoksullar evi dışında yardıma hem de ücret desteklemelerine yer verdiğinden Speenhamland'ın yeniden yürürlüğe girmesi demek olacaktı. Ama öğrencilerinin aksine, Bentham ne katı bir ekonomik liberal ne de bir demokrattı. Onun Sanayi Evleri, bilimsel idarecilik hilelerinin tümüyle uygulandığı, bü-

3 Bentham, J., *Principles of Civil Code* Bölüm 4 (Bowring, c. I, s. 333).

4 Bentham, J., *a.g.e.*

5 Bentham, J., *Observation on the Poor Bill*, 1797.

tün detaylarıyla düşünülmüş bir faydacı idare mekanizmasının kâbus gibi bir örneğiydi. Bentham, topluluk yoksulların kaderine hiçbir zaman tam olarak kayıtsız kalamayacağı için bütün bunların gerekli olduğunu öne sürüyordu. Yoksulluğun bolluğun bir parçası olduğuna inanmıştı. Şöyle diyordu: Toplumsal refahın en üst aşamasında, yurttaşların büyük bir bölümü büyük olasılıkla gündelik emekleri dışında pek az şeye sahip olacaklar, dolayısıyla da her zaman yoksulluğun yakınında bulunacaklardır..." Böylece "yoksullarla ilgili ihtiyaçları karşılamak üzere düzenli katkılardan oluşan bir fon sağlanması" önerisinde bulundu. Bir yandan da üzülerek, "bunun ihtiyaçları azaltıp çalışma isteğini köstekleyeceğini" ekliyordu, çünkü faydacı görüş açısından hükümetin görevi fiziksel açlık yaptırımını etkin kılmak üzere zarureti artırmaktı.[6]

Yurttaşların büyük bir bölümünün yoksulluğun eşiğinde yaşamasının zenginliğin en üst aşamasına ulaşma bedeli olarak kabul edilmesi, çok farklı tavırlarla birlikte yer alıyordu. Townsend, duygusal dengesini önyargı ve ucuz duygusallık yoluyla sağlıyordu. Yoksulların hesaplarını bilmezliği bir doğa yasasıydı, çünkü aksi takdirde hakir görülen, alçaltıcı, süflî işleri görecek kimse bulunmazdı. Ayrıca, yoksullara güvenilemeseydi anavatanın sonu ne olurdu? "Zira aşağı sınıfları fırtınalı okyanuslar veya savaş alanlarında kendilerini bekleyen facialarıı göğüslemeye razı eden şey, çaresizlik ve yoksulluktan başka nedir ki?" Ama bu kaba-saba vatanperverlik gösterisi daha yumuşak duygulara da yer bırakıyordu. Yoksulluk yardımı, doğal olarak, derhal ortadan kaldırılmalıydı. Yoksullar Yasaları "saçmalık sınırındaki ilkelerden kaynaklanır, dünyanın doğası ve yapısı gereği, olanaksız işleri başarma iddiasıyla yola çıkarlar." Ama yoksullar bir kez varlıklıların merhametine bırakıldığında, "tek sorunun" varlıklıların iyilikseverliğini sınırlamak olduğunu kim yadsıyabilir? Townsend "Doğada ılımlı bir iyilikseverliğin teveccühünden daha güzel ne olabilir?" diye haykırıyor ve bunu "beklenmeyen iyiliklere duyulan yap-

6 Bentham, J., *Principles of Civil Code*, s. 314.

macıksız minnettarlığın gösterişsiz bir biçimde belirtilmesine" bütünüyle yabancı bir ortamın, kilise yardım masalarının soğuk ruhsuzluğuyla karşılaştırıyordu. "Yoksullar zenginlerin dostluğunu kazanma durumunda bırakıldığında, zenginler hiçbir zaman yoksulların dertlerini dindirme eğiliminden yoksun olmayacaklardır." İki ulusun bu dokunaklı tasvirini okuyan hiç kimse Victoria Dönemi İngiltere'nin duygusal eğitimini, bilinç altında, keçiler ve köpekler adasından edinmiş olduğundan kuşku duyamaz.

Edmund Burke değişik hacimli bir adamdı. Townsend gibiler küçük yanılgılara uğrarken, o, büyük yanılgılara düştü. Dehası, acı gerçekleri trajediye çevirip, ucuz duygusallığa bir mistisizm hâlesi kazandırdı. "Çalışmazlarsa dünyanın sonu geleceği için çalışmaları gerekenlere yoksul diye acımaya kalkarsak, insanlığın durumunu ciddiye almıyoruz demektir." Kuşkusuz bu, kaba kayıtsızlıktan, boş yakınmalardan ve yapmacık anlayış gösterilerinden daha güzeldi. Ama bu gerçekçi tavrın mertliği, soylu debdebe sahnelerine dikkat çekerken sergilediği belli belirsiz hoşnutlukla zedelenmişti. Sonuç, gerçeklerin acımasızca gözler önüne serilişiydi, ama aynı zamanda, zamanında girişilen reform hareketlerinin başarı şansının küçümsenmesiydi de. Büyük bir olasılıkla, eğer Burke o zaman yaşıyor olsaydı, eski düzene (ancien regime) son veren 1832 Parlamento Reformu Tasarısı ancak kaçınılmaz bir devrim sonucu kabul edilebilirdi. Ve gene de Burke buna, "bir kez kitleler politik iktisat yasalarıyla sefalet içinde didinmeye mahkûm edildikten sonra, eşitlik fikri insanlığı kendini yok etmeye iten acımasız bir kandırmacadan başka ne olabilir" diyerek karşı çıkardı.

Bentham, ne Townsend'in kaypak uyuşmacılığına ne de Burke'ün aceleci tarihselciliğine sahipti. Yeni keşfedilmiş sosyal yasa beldesi akıl ve reforma inanmış bu mümine faydacı deneyimlere açık sahipsiz bir arazi gibi görünüyordu. Burke gibi o da, zoolojik determinizme uymayı reddediyor ve iktisadın siyasete üstünlüğünü kabul etmiyordu. *Faiz Üzerine Deneme* (Essay on Usury) ve *Politik İktisat Elkitabı*'nın (Manual of

Political Economy) yazarı olmasına karşın, bu bilim içinde ancak bir amatördü ve hatta faydacıların iktisada yapmaları beklenebilecek önemli bir katkıyı, yani faydadan kaynaklanan değerin bulunmasını, gerçekleştirmeyi başaramamıştı. Bunun yerine, çağrışımcı psikoloji, onun bir sosyal mühendis olarak sahip olduğu sınırsız hayal gücünü sınırsızca kullanabilmesine imkan verdi. Laissez-faire Bentham için yalnızca sosyal işlerliğin araçlarından biriydi. Sanayi Devriminin entellektüel saiki teknik buluşlar değil, sosyal buluşlardı. Doğa bilimlerinin mühendisliğine yaptığı belirleyici katkı ancak yüzyıl sonra, Sanayi Devrimi çoktan tamamlandıktan sonra, gerçekleşmişti. Mekanik ve kimya alanındaki yeni uygulamalı bilimler geliştirilmeden önce, genel doğa yasalarıyla ilgili bilgiler, pratik işlerle uğraşan köprü veya kanal inşaatçısı, makine ve motorların muciti için bütünüyle yararsızdı. İnşaat Mühendisleri Cemiyeti'nin kurucusu ve süresiz başkanı Telford, fizik okumuş olanların cemiyete katılma başvurularını geri çeviriyordu. Sir David Brewster'a göre, Telford hiçbir zaman geometrinin temellerini öğrenmeye çalışmamıştı. Doğa biliminin zaferleri gerçek anlamda kuramsaldı ve günün sosyal bilimlerinde gerçekleştirilenlerin pratik önemiyle karşılaştırılamazlardı. Alışılmış olanın, geleneksel olanın karşısında bilimin kazandığı saygınlık, sosyal bilimlere bağlıydı ve bizim neslimize ne kadar inanılmaz görünürse görünsün, doğa biliminin saygınlığı insan bilimleriyle olan ilişkisine çok şey borçluydu. Büyük önem taşıyan makineler, bazıları okuyup yazmayı ancak becerebilen, eğitilmemiş zanaatkârların buluşlarıydı. Buna karşılık iktisadın keşfi, toplumun dönüşümünü ve piyasa sisteminin kurulmasını büyük ölçüde çabuklaştıran baş döndürücü bir buluştu. Dolayısıyla, doğa güçlerini insana kul eden mekanik devrimin atasının doğa bilimleri değil sosyal bilimler olması, hak edilmiş, yerinde bir şeydi.

Bentham'ın kendisi de, yeni bir sosyal bilim dalı, ahlâk ve yasama dalını bulduğuna inanıyordu. Bu, çağrışımcı psikoloji yardımıyla kesin olarak hesaplanılabilen fayda ilkesine dayanacaktı. Bilim, tam olarak insan meseleleri çerçevesinde etkin-

lik kazanmış olduğu için, onsekizinci yüzyıl İngiltere'si'nde her zaman ampirik bilgiye dayanan pratik bir meslek anlamına geliyordu. Böylesine pragmatik bir tavra duyulan ihtiyaç gerçekten karşı konulamaz boyutlardaydı. Gerekli istatistikler olmadığı için, çoğu zaman nüfus artış ve düşüşleri, dış ödemeler dengesinin durumu veya hangi sınıfın ötekinin sırtından kazanç sağladığı hakkında bilgi edinmek olanağı yoktu. Çoğu kez, ülkenin zenginliği artıyor mu, eksiliyor mu, yoksullar nereden geliyor, kredi durumu nedir, bankacılık veya kârların durumu nedir gibi sorulara ancak tahmin yoluyla yanıt verilebiliyordu. Bu tür konulara eski usul mütalaa yoluyla yaklaşmak ampirik bir yaklaşım getirmek "bilim"den anlaşılan ilk şeydi; doğal olarak pratik çıkarlar ön planda olduğu için de, yeni olguların geniş alanını düzenleyip örgütleme yöntemleri öne sürmek bilime düşüyordu. Yoksulluğun niteliği konusunda azizlerin kafalarının karıştığını, nasıl dahiyane bir biçimde çeşitli kendine yardım yöntemleri geliştirme deneyimlerine giriştiklerini daha önce gördük. Nasıl kâr kavramının her cins değişik sorunun çözümü olarak yüceltildiğini, nasıl kimsenin sefaletin iyiye mi, kötüye mi işaret olduğunu söyleyemediğini, yoksul evlerini bilimsel yöntemlerle idare edenlerin yoksulların sırtından para kazanamadıkları için nasıl şaşırdıklarını, Owen'in nasıl fabrikalarını bilinçli bir yardımseverlik doğrultusunda yöneterek servet yaptığını ve nasıl aynı tür bilimsel kendine yardım tekniklerinin acıklı bir biçimde başarısızlığa uğrayıp yardımsever uygulayıcılarını şaşırttığını da gördük. Eğer incelememizi sefaletin ötesinde, kredi, para, tekeller, tasarruflar, sigorta, yatırım, kamu maliyesi veya cezaevleri, eğitim ve piyangolar gibi konuları da içine alacak biçimde genişletseydik, rahatça bunların her biriyle ilgili aynı tip girişimlere de rastlayabilirdik.

Bu dönem, aşağı-yukarı, Benhtam'm ölümüyle son buluyordu.[7] 1840'lardan sonra iş kuranlar yalnızca belirli girişimleri sürdüren kimselerdi; karşılıklı ilişkiler, yeni biçimlerde uygu-

---

7 1832.

lama buluşlarına girişenler değillerdi artık. Artık iş adamları faaliyetlerinin alması gereken biçimleri bildiklerine inanıyorlardı; bir banka kurmadan önce paranın niteliği üzerine düşünmek nadirattandı. Sosyal mühendisler artık çoğu kez yalnızca sahtekârlar arasından çıkıyor, bunlar da, çoğu kez, sonunda kendilerini demir parmaklıklar arkasında buluyorlardı. Paterson'dan John Law'a ve Pereires'e kadar, borsayı, dinî, sosyal ve akademik tarikat erbabının projeleriyle dolduran sanayi ve bankacılık sistemleri, artık denizde damlalardan başka bir şey değildi. İş dünyasının gündelik akışı içinde analitik fikirler ihtiyatla değerlendiriliyordu. Hiç olmazsa o zamanki düşünüşe göre, toplumun araştırılması tamamlanmıştı; insan haritasında doldurulmamış alan kalmamıştı. Bentham'ın yaptığı etkiyi yapacak birinin ortaya çıkması, yüzyıl boyunca olanaksızdı. Bir kez çalışma yaşamının piyasa tarafından örgütlenmesi belirleyici olduktan sonra, bütün diğer kurumsal alanlar bu düzene boyun eğmişti, sosyal buluşlar dehası yersiz yurtsuz kalmıştı artık.

Bentham'ın Panopticon'u, yalnızca "haydutları öğütüp namuslu, aylakları öğütüp çalışkan yapan bir çark"[8] değildi, aynı zamanda İngiltere Merkez Bankası gibi kâr payı dağıtan bir kurumdu. Desteklediği birbirinden son derece farklı projeler arasında şunlar vardı: Geliştirilmiş bir patent sistemi, limited şirketler, on yılda bir yapılacak nüfus sayımı, Sağlık Bakanlığı kurulması, tasarrufları yaygınlaştırmak için faiz getiren senetler, sebze ve meyveler için buzhaneler, mahkûm emeği veya yardım alan yoksulların emeğinden yararlanarak yeni tekniklerle çalışan silah fabrikaları, orta sınıfın üst kademelerine faydacılık dersleri veren bir okul, gayrimenkul tapu kayıtları, bir kamu muhasebesi sistemi, kamu eğitimi reformları, tefeciliğin kaldırılması, sömürgelerden vazgeçilmesi, yoksulların artışını önlemek için doğum kontrol yöntemleri kullanılması, Atlantik ile Pasifik'in bir hisseli şirket yardımıyla birleştirilmesi ve daha başkaları. Bu projelerin bazıları, çağrışımcı psikolojinin bulgu-

8 Stephen, Sir L., *The English Utilitarians*, 1900.

larına dayanarak insan kaynaklarının daha etkin kullanımına yönelik bir dizi yenilikten oluşan Sanayi Evlerinin durumunda olduğu gibi, bir sürü küçük ilerlemeyi içeriyorlardı. Townsend ve Burke, *laissez-faire*'i kısıtlı yasamayla bağdaştırırken, Bentham onda geniş kapsamlı reformları engelleyerek hiçbir şey görmüyordu.

Malthus'un 1798'de Godwin'e verdiği ve gerçek anlamda klasik ekonominin başlangıcını oluşturan yanıta geçmeden önce, tarihleri hatırlatalım. Godwin'in *Siyasal Adalet*'i (Political Justice), Burke'ün *Fransız Devrimi Üzerine Düşünceler*'ine (Reflections on the French Revolution [1790] karşı yazılmıştı. Yayımlanması, göz altında tutma yasalarının (Habeas Corpus) yürürlükten kalkması (1794) ve demokratik Muhabere Cemiyetleri (Correspondance Societies) hakkında kovuşturma açılmasıyla başlayan baskı döneminin hemen öncesine rastlıyordu. Bu sırada İngiltere Fransa'yla savaş halindeydi ve terör "demokrasi" sözcüğünü sosyal devrimle eş anlamlı kılmıştı. Gene de İngiltere'de Dr. Price'in "Eski Yahudilik" (Old Jewry) vaızıyla (1789) başlayıp Paine'in *İnsan Hakları*'yla (1791) edebî zirvesine ulaşan demokratik hareket politik alanla sınırlıydı; emekçi yoksulların hoşnutsuzluğu bu harekete yansımamıştı; genel oy hakkı ve yıllık parlamentolarla ilgili taleplerin sözcülüğünü yapan broşürlerde Yoksullar Yasası sorununun çoğu kez adı bile anılmıyordu. Ama gene de kırsal kesim eşrafının belirleyici tepkisi, Yoksullar Yasası çerçevesinde, Speenhamland'la kendini gösterdi. Bir yetki alanı olarak kilise mıntıkası yapay bir bataklığın gerisine çekilip bu siperde Waterloo'dan sonra yirmi yıl daha yaşadı. Belki 1790'lı yıllarda panik içinde uygulanan siyasal baskının kötü sonuçlarıyla baş edilebilirdi, ama bunların yanı sıra Speenhamland'in başlattığı yozlaşma süreci ülkeye damgasını vurmuştu. Kırsal kesim eşrafının gücünün Speenhamland sayesinde kırk yıl daha yaşatılması, avamın canlılığı ve gücü pahasına elde edilmişti. Mantoux şöyle diyor: "Mülk sahibi sınıflar yardım vergilerinin gittikçe arttığından yakınırlarken, bunun aslında devrime karşı sigorta işlevini gördüğünü gözden kaçırıyorlardı. Yoksullar da

kendilerine verilen üç-beş kuruşu kabul ederken, bunun kısmen kendi haklı kazançlarından yapılan kesintilerle sağlandığını fark etmiyorlardı. Çünkü 'yardımların' kaçınılmaz sonucu, ücretleri olabilecek en düşük düzeye indirmek, hatta onları ücretlilerin daha fazla kısıtlanamayacak ihtiyaçlarının oluşturduğu sınırın da altına düşürmekti. Çiftçi veya fabrika sahibi, adamlarına ödediği miktarla adamlarının geçinebilmesi için gerekli olan miktar arasındaki açığın kapatılması için kiliseye güveniyordu. Neden vergi ödeyenlerin sırtından kolayca sağlanabilecek bir şey için masrafa girsindi zaten? Bir yandan da, kiliseden yardım alanlar daha düşük ücretlerle çalışmaya razı olarak yardım almayanlar için bütün rekabet olanaklarını ortadan kaldırıyorlardı. Gerçek bir paradoks ortaya çıkmıştı: 'Yoksulluk Vergisi'... denilen şey işveren için bir tasarruf kaynağı, kamu kaynaklarından yardım dilenmeyen emekçiler içinse bir kayıp oluşturuyordu. Böylece, acımasız çıkar ilişkileri, merhametli bir yasayı çelikten bir çembere dönüştürdü."[9]

Yeni ücret ve nüfus yasalarının bu çelik çember üzeride durduğunu kabul ediyoruz. Malthus da, Burke ve Bentham gibi, Speenhamland'e şiddetle karşıydı ve Yoksullar Yasasının yürürlükten kaldırılmasını savunuyordu. Bu yazarlardan hiçbiri, Speenhamland'ın işçi ücretlerini asgari geçim düzeyine ve bu düzeyin altına düşüreceğini tahmin edememişti. Aksine, onun ücretleri yükselteceğini, hiç olmazsa yapay bir biçimde sabit tutacağını düşünüyorlardı. İşçi örgütlenmelerini yasaklayan yasalar olmasaydı, belki de durum gerçekten böyle olurdu. Ama gerçekte ücretlerle ilgili beklenti yanlıştı ve bu yanlış beklenti neden kırsal kesimdeki ücretlerin düşük düzeyinin Speenhamland'e değil de, sözde ücretlerin çelik yasasına bağlı olarak açıklandığını anlamamıza yardım edebilir. Şimdi yeni iktisat biliminin bu temeline bakabiliriz.

Kuşkusuz Townsend'in natüralizmi yeni politik iktisat bilimi için tek temeli oluşturmuyordu. Ekonomik bir toplumun varlığı, fiyatların düzenliliği ve bu fiyatlara göre belirlenen ge-

---

9 Mantoux, P.L., *The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, 1928.

lirlerin dengesinde kendini gösteriyordu; sonuç olarak ekonomik yasaların doğrudan doğruya fiyatlara bağlı olduğu söylenebilirdi. Ortodoks iktisatçıları, iktisadın temellerini natüralizmde aramaya iten, büyük üretici kitlelerinin başka türlü açıklanamayacak sefaletiydi. Bugün artık bildiğimiz gibi, bu eski piyasa yasalarına bağlanamazdı. Ama o dönemde yaşayanların gördükleri gerçekler kabaca şunlardı: Geçmişte emekçiler, hiç olmazsa alışılmış yaşam düzeyindeki değişmeler göz önüne alındığında, genellikle yoksulluğun eşiğinde yaşıyorlardı; şimdi de, ekonomik toplum nihayet son biçimini alırken, emekçi yoksulların durumlarının iyileşmediği, hatta daha da kötüye gittiği yadsınamaz bir gerçekti.

Bütün bu çarpıcı gerçeklerin işaret ettiği nokta ücretlerin çelik yasasıydı: Yani emekçilerin yaşamlarını sürdürdükleri asgari geçim düzeyinin, ücretleri başka bir düzeye ulaşmalarını engelleyecek biçimde düşüren bir yasaya bağlı oluşu. Doğal olarak bu açıklama yalnız yanıltıcı değil, aynı zamanda tutarlı bir kapitalist fiyat ve gelir kuramı açısından saçmaydı da. Ama son tahlilde, ücretler yasasının herhangi bir akılcı insan davranışı kuralına değil de, Malthus'un nüfus yasası ve azalan verimlilik yasası biçiminde dünyaya sunulan insan ve toprak verimliliğiyle ilgili natüralist gerçeklere dayandırılması, bu sözünü ettiğimiz tutarsızlık yüzündendi. Ortodoks iktisadın temelindeki natüralist unsur, özellikle Speenhamland'ın yarattığı koşulların bir sonucuydu.

Bundan ne Ricardo'nun ne de Malthus'un kapitalist sistemin işleyişini anlamadıkları sonucu çıkıyor. Bir piyasa sisteminde üretim faktörlerinin ürünü paylaştığı ve üretim arttıkça mutlak payların da kaçınılmaz olarak artacağı gerçeği, ancak *Ulusların Zenginliği*'nin yayınlanmasından yüz yıl sonra anlaşılabildi.[10] Adam Smith, Locke'un değerin emek kökeni üzerine yanılgılarını paylaşıyordu ama gerçekçiliği onu bu yanılgıyı tutarlı bir biçimde sürdürmekten korudu. Dolayısıyla, bir yandan, haklı olarak, bireylerinin çoğunluğu yoksulluk ve sefalet

10 Cannan, E., *A Rewiev of Economic Theory*, 1930.

içinde yaşayan bir toplumun gelişemeyeceğini vurgularken, bir yandan da fiyatlar üzerine karmakarışık görüşler öne sürdü. Bize herkesin bildiği bir şey gibi görünen olgu, onun devrinde bir paradoks oluşturuyordu. Smith'in kendi görüşüne göre evrensel bolluğun bir noktada halka inmesi kaçınılmazdı; bir toplum sürekli zenginleşirken halkın sürekli yoksullaşması olanaksızdı. Ne yazık ki, veriler daha uzun bir süre onu doğrulamayacaktı; kuramcılar da gerçekleri açıklamak durumunda olduklarından, Ricardo toplum ilerledikçe yiyecek sağlamanın giderek güçleşeceğini, toprak sahiplerinin güçlenerek hem kapitalistleri hem de işçileri sömüreceğini öne sürdü; kapitalistlerle işçilerin çıkarları arasında çözümlenemez bir tezat vardı, ama bu tezat sonuçta önemsizdi, çünkü ücretlerin asgari geçim düzeyinin üzerine çıkması olanaksızdı, kârlar da eninde sonunda azalmak durumundaydı. Bir anlamda bu fikirlerde çok ufak bir doğruluk payı olabilirdi, ama kapitalizmi açıklamak açısından daha gerçek dışı ve daha muğlak bir şey öne sürülemezdi. Bununla birlikte, gerçekler zaten birbiriyle çelişen biçimlerde ortaya çıkıyordu, bugün bile bu çelişkileri çözmekte güçlük çekiyoruz. Bu durumda üretim ve bölüşüm yasalarını bitki ve hayvanların değil, insanların davranışlarından çıkarsamak üzere yola çıkan yazarların geliştirdiği bilimsel bir sistem içinde, bitki ve hayvan çoğalmasının tepeden inip her şeyi açıklayan bir güç, bir *deus ex machina* olarak kullanılmasına pek de şaşmamak gerekiyor.

Speenhamland gerçekte emek piyasası olmayan bir kapitalist sistemin rekabetçi bir piyasa ekonomisi gibi görülmesine yol açmıştı. Şimdi iktisat kuramının temellerinin Speenhamland döneminde atılmış olmasının sonuçlarını kısaca gözden geçirelim.

İlk olarak, klasik iktisatçıların iktisat kuramı özünde karışıklıklarla doluydu. Zenginlik ve değer arasındaki koşutluk. Ricardo iktisadının her alanında bir alay son derece kafa karıştırıcı sözde sorun getirmişti. Adam Smith'in mirası olan ücret fonu kuramı, zengin bir yanılgı kaynağıydı. Rant, vergileme, dış ticaret gibi önemli başarılar elde edilen alanlar dışın-

da, kuram, fiyat hareketleri, gelirlerin oluşumu, üretim süreci, maliyetlerin fiyatlar üzerindeki etkisi, kâr, ücret ve faiz düzeyi gibi, çoğu eskisi kadar muğlak kalan konuları açıklamak için kullanılan gevşek tanımlanmış terimlerle ilgili kesin sonuçlara varmak üzere girişilen umutsuz bir çabadan başka bir şey değildi.

İkinci olarak, sorunun ortaya çıktığı koşullar içinde başka bir sonuca varmak olanaksızdı. Gerçekleri tek bir sistem açıklayamazdı, çünkü bunlar tek bir sistemin parçası değillerdi. Tersine, iki birbirini dışlayan sistemin, yani doğmakta olan piyasa ekonomisi ve en önemli üretim faktörüyle, emekle ilgili paternalist müdahaleciliğin eş anlı etkilerinin sonucu olarak ortaya çıkmışlardı.

Üçüncü olarak, klasik iktisatçıların buldukları çözüm, ekonomik toplumun niteliğini anlama açısından son derece geniş kapsamlı sonuçlara yol açacaktı. Bir piyasa ekonomisini yöneten yasalar yavaş yavaş anlaşıldıkça, bu yasalar doğrudan doğruya doğanın yetki alanına yerleştirildi. Azalan verimlilik yasası bir bitki fizyolojisi yasasıydı. Malthus'un nüfus yasası, insanın üretkenliğiyle doğanın üretkenliği arasındaki ilişkiyi yansıtıyordu. İki durumda da etkili olan güçler doğa güçleriydi, cinsel hayvan dürtüleri ve belirli bir toprakta bitki örtüsünün büyümesi. Söz konusu ilke, Townsend'in keçileri ve köpeklerinin durumunda geçerli olan ilkeydi: İnsanların çoğalma olanağı belirli bir sınırı aşamazdı ve bu sınırı oluşturan var olan yiyecek arzıydı. Townsend gibi Malthus da, tür içindeki fazlalıkların ölüp gideceği sonucuna vardı; keçiler köpekler tarafından öldürülürken, köpekler de yiyecek bulamadıkları için açlıktan öleceklerdi. Malthus için baskıyı oluşturan sınırlama, türün fazlasının doğanın zorba gücü tarafından yok edilmesiydi. İnsanların açlıktan ölmeyip savaş, salgın hastalık gibi nedenlerle yok edildiği durumlarda, bunlar da doğanın yıkıcı güçleriyle özdeşleştiriliyordu. Bu, sosyal güçlere doğanın gerektirdiği dengeyi sağlamak sorumluluğunu yüklediği için, kesin bir tutarsızlık içeriyordu. Ama Malthus bu eleştiriye savaş ve insan yıkıcılığının olmadığı durumda,

yeni erdemli bir topluluk içinde, barışçı erdemler yüzünden sağ kalan insan sayısının açlıktan öleceklerin sayısındaki artışa eşit olacağını öne sürerek karşılık verebilirdi. Özünde, ekonomik toplum, doğanın acı gerçekleri üzerine kurulmuştu; insan bu toplumun kurallarına başkaldıracak olursa, uyumsuzların nesli zalim cellat tarafından boğulup ortadan kaldırılırdı. Rekabetçi toplumun yasaları vahşi ormanın yaptırım gücüne emanet edilmişti.

Artık yoksulluğun oluşturduğu yakıcı sorunun gerçek önemi açığa çıkmıştı: Ekonomik toplum insan yasası *olmayan* yasalarca yönetiliyordu. Adam Smith'le Townsend arasındaki ayrım bir uçuruma dönüşmüş, ondokuzuncu yüzyıl bilincinin doğuşu bu ayrımla damgalanmıştı. O zamandan beri natüralizm, insan biliminden hiç eksik olmadı ve toplumun insan dünyasıyla yeniden bütünleşmesi sosyal düşünce evriminin değişmez amacı durumuna geldi. Bu tartışma çerçevesinde Marksist iktisat bu amaca ulaşmak için verilmiş başarısız bir çaba, Marx'ın Ricardo ve liberal iktisat ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalışının getirdiği bir başarısızlıktı.

Klasik iktisatçıların kendileri de bu ihtiyacın bilincindeydiler. Malthus ve Ricardo kesinlikle yoksulların kaderine kayıtsız kalmış değillerdi, ama insanca ilgileri yanlış kuramı büsbütün çapraşık yollara yöneltmekten başka bir işe yaramıyordu. Ücretlerin çelik yasasının kurtarıcı bir maddesi vardı. Bu maddeye göre, emekçi sınıfın alışılmış ihtiyaçları ne kadar fazlaysa, ücretlerin, çelik yasalar tarafından bile, altına düşürülemeyeceği düzey de o kadar yüksekti. Bu Malthus'un bel bağladığı "sefalet ölçütü"ydü[11] ve, kendi koyduğu yasalar gereği sefalete mahkûm olanların yalnızca bu biçimde sefaletin en beterinden kurtulacaklarına inandığı için, bu ölçütün ne yapıp yapıp yükseltilmesini istiyordu. Aynı nedenden dolayı Ricardo da bütün ülkelerde emekçi sınıfların rahatı ve zevki aramalarını istenilir buluyor ve "bu yolda verdikleri çabaların istenilenin elde edilebilmesi için desteklenmesi" gerektiğine

11 Hazlitt, W., *A Reply to the Essay on Population by the Rev. T.A. Malthus in a Series of Letters*, 1803.

inanıyordu. İronik bir biçimde, doğa yasasından kaçabilmek için insanlarınkendi açlıktan ölme düzeylerini yükseltmeleri gerekiyordu. Gene de bütün bunlar, klasik iktisatçıların kendi kuramlarının hazırlanmasına katkıda bulunduğu bir kaderden, yoksulları kurtarabilmek için giriştikleri, samimiyeti kuşku götürmez çabalardı.

Ricardo'nun durumunda, kuramın kendisi katı naturalizmi dengeleyebilecek bir unsur içeriyordu. Sistemin bütününe yayılmış ve değer kuramı içine sağlam bir biçimde yerleşmiş olan bu unsur, emek ilkesiydi. Ricardo, Locke ve Smith'in başladığı işi, ekonomik değere insanca bir özellik kazandırılması işini tamamlamıştı. Fizyokratların doğaya atfettiğini, Ricardo insana yakıştırdı. Son derece geniş boyutlu yanlış bir kuram içinde, emeğe değerin tek yaratıcısı olma özelliğini atfetti ve böylece ekonomik toplumda düşünülebilecek bütün alışveriş işlemlerini, bir özgür insanlar toplumunun eşit değişim ilkesine indirgedi.

Ricardo'nun sisteminde doğaya ve insana özgü unsurlar bir arada yer alıyorlardı ve ekonomik toplumda öncelik kazanma çabası içindeydiler. Durumun dinamiği başdöndürücü bir güçteydi. Sonucunda rekabetçi piyasaya yöneliş bir doğa süreci olarak karşı konulmaz bir güç kazandı. Çünkü artık kendi kurallarına göre işleyen piyasanın doğanın amansız yasalarını izlediğine ve piyasanın dizginlerinden boşanmasının kaçınılmaz bir gereklilik olduğuna inanılıyordu. Emek piyasasının kuruluşu toplumun canlı bünyesi üzerinde gerçekleştirilen bir ameliyattı, ameliyatı yapanlar yalnızca bilimin sağlayacağı bir güvenle katılaşmış, elleri titremeden işlerini görüyorlardı. Yoksullar Yasasının kaldırılması gerekliliği kesinlik kazanan şeylerden biriydi. Ricardo, "yerçekimi ilkesi, bu tür yasaların, zenginlik ve dinamizmi sonunda bütün sınıflar yaygın bir yoksulluğa itilinceye kadar, sefalet ve zayıflığa dönüştürme eğiliminden daha kesin değildir" diye yazıyordu.[12] Gerçekten de, eğer bunu bile bile, kendinde yoksulluk yardımının orta-

12 Ricardo, D., *Principles of Political Economy and Taxation* (Der. Gonner, 1929, s. 86).

dan kaldırılmasını içeren zalim ameliyatı gerçekleştirerek insanlığı kurtaracak gücü bulamasaydı, ahlâkî bir korkaklık içine düşmüş olacaktı. Bu noktada Townsend, Malthus ve Ricardo, Bentham ve Burke birleşiyorlardı. Yöntem ve görüş açısından farklılıkları ne derece güçlüyse de, politik iktisadın ilkelerine ve Speenhamland'e karşı çıkarken görüş birliğine varıyorlardı. Ekonomik liberalizmi karşı konulmaz bir güç durumuna getiren de zıt görüşler arasındaki bu uyumdu; Bentham gibi aşırı bir reformistle Burke gibi aşırı bir gelenekçinin birlikte kabul ettikleri şey, otomatik olarak kendiliğinden kanıtlanmış görüldü.

Belki de çağın öncü zekaları arasında hem sanayii yakından tanıyan hem de ilhama açık olan tek kişi olduğundan, tehlikenin anlamını da yalnızca bir kişi anlamıştı. Bugüne kadar hiçbir düşünür sanayi toplumu alanında Robert Owen'dan daha ileriye geçememiştir. Toplum ve devlet arasındaki farkın iyice bilincindeydi; Godwin gibi devlete karşı önyargı taşımadığı halde, onu yalnızca gerçekleştirebilecekleriyle değerlendiriyordu, çünkü müdahalelerin amacı toplumun düzenlenmesi değil, toplumu tehdit eden tehlikelerin uzaklaştırılmasıydı. Aynı biçimde, yansız (nötr) niteliğini fark ettiği makineye karşı da herhangi bir düşmanlığı yoktu. Ne devletin politik mekanizması ne de makinenin teknolojik bünyesi, esas olan olguyu, toplumu, gözden kaybetmesine yol açmamıştı. Topluma hayvansal açıdan yaklaşılmasına, bu yaklaşımın Malthus ve Ricardo'da görülen sınırlarını yadsıyarak karşı çıktı. Ama düşüncesinin temelinde Hıristiyanlıktan yüz çevirişi yatıyordu. Hıristiyanlığı "bireyselleştirme", ya da kişilik sorumluluğunu bireyin kendisine yüklemekle suçluyordu. Bu da, Owen'in düşüncesine göre, toplumun gerçekliğini, onun kişiliğinin oluşmasındaki güçlü etkisini yadsımaktı. "Bireyselleştirmeye" karşı çıkışının gerçek anlamı, insanın davranış nedenlerinin sosyal kaynaklarını vurgulamasında yatıyordu: "Bireyselleşmiş insan, Hıristiyanlıkta gerçekten değerli olan tek şey, öylesine bütünden kopmuştur ki, birliğe ulaşması sonsuza dek bütünüyle olanaksızdır." Owen'ı Hıristiyanlığı yadsıyarak onun ötesinde-

ki konuma geçmeye iten, toplumun keşfiydi. "Toplum gerçek olduğunu, bu yüzden insanın sonuçta ona boyun eğmesi gerektiğini anlamıştı. Sosyalizmin dayanağını, insan bilincinin toplum gerçekliğinin anlaşılması yoluyla reformu oluşturuyordu diyebiliriz. Şöyle diyordu: "Kötülüğün nedenlerinden herhangi birinin insanın ele geçirmek üzere olduğu yeni güçler tarafından yok edilemediği görülürse, bunların gerekli ve kaçınılmaz kötülükler olduğu anlaşılmış olacak, çocukça, yararsız yakınmalardan vazgeçilecektir."

Owen bu güçleri epeyce abartmış olmalı. Yoksa Lanark mıntıkası yetkililerine, kendi köy topluluklarında bulmuş olduğu "toplum çekirdeğinden" hareketle, toplumun yeniden oluşturulması gerektiğini önermeye kalkışmazdı. Böyle bir hayal gücü yalnızca dahilere özgü bir ayrıcalık, ama bunsuz da insanlığın kendini tanıması ve dolayısıyla varlığını sürdürmesi çok güç olurdu. Asıl önemli olan, işaret ettiği değiştirilemez özgürlük sınırıydı; bu sınırı koyan da, toplum içindeki kötülüğün bütünüyle yok olmasını engelleyen kısıtlamalardı. Ama Owen bu sınırın, ancak, insanın yeni ele geçirdiği güçlerle toplumu değiştirdikten sonra açık-seçik görülebileceğine inanıyordu; bundan sonra insan, bu sınırı çocukça yakınmalara yer bırakmayan bir olgunluk içinde kabul etme durumunda kalacaktı.

Robert Owen 1817'de Batılı insanın girdiği rotayı tanımlamış ve söyledikleri gelecek yüzyılın sorununu özetlemişti. Sanayiin *"kendi doğal gelişimine bırakıldığı durumda"* yol açabileceği önemli sonuçlara işaret ediyordu. "Bir ülkede sanayiin yaygınlaşması ülke hakkında yeni özellikler yaratır; bu özellikler, bireyin ve topluluğun mutluluğuna pek ters düşen ilkelere göre oluşur; yasamanın müdahalesi ve yönlendirmesiyle buna karşı çıkılmadığı takdirde, gayet üzücü ve sürekli kötülüklere yol açabilirler." Toplumun bütününün kazanç ve kâr ilkesine göre örgütlenmesinin geniş kapsamlı sonuçları olacaktır. Owen bu sonuçları insan kişiliğiyle ilgili terimlerle dile getiriyordu. Çünkü yeni kurumsal sistemin en göze çarpan özelliği, yerleşik halkların geleneksel özelliğinin yok olması ve bunların yeni tip insanlara dönüşmeleriydi, yer değiştiren,

göçmen, kendine saygıdan ve disiplinden yoksun, hem işçi hem de kapitalistin örneklerini oluşturdukları kaba-saba insanlara. Owen daha sonra, geçerli olan ilkelerin bireysel ve toplumsal mutluluğa ters düştüğü yolunda genellemelere girişti. Piyasa kurumlarının içerdiği eğilimler yasama yoluyla etkin kılınan bilinçli bir sosyal yönlendirme sonucu sınırlanmazsa, ortaya ciddi kötülükler çıkabilirdi. Doğru, emekçilerin acınacak durumu kısmen "yardım sisteminin" etkilerine bağlıydı. Ama işin özünde, Owen'ın gözlemleri hem şehir hem köydeki emekçiler için doğruydu. Yani işçiler, "artık kendileri için tek geçim kapısı olan sanayiin gelişmesiyle eskisine nazaran çok daha alçaltıcı ve sefil bir duruma düşmüşlerdi". Burada da, kazançları değil alçalma ve sefaleti vurgulayarak, tam söylenmesi gerekeni söylüyordu. Gene haklı olarak, bu alçalışın ana nedeni olarak tek ekmek kapısının fabrika oluşuna işaret ediyordu. Öncelikle ekonomik bir sorun olarak görünen şeyin aslında sosyal bir sorun olduğunu anlamıştı. Ekonomik açıdan işçinin sömürüldüğü kesindi: Değişimde hakkı olanı almıyordu. Gene de bu sömürüye karşın, mali açıdan eskisinden daha iyi bir durumda olabilirdi. Ama bireysel ve toplumsal mutluluğa karşı bir ilke, işçinin sosyal çevresine, mahallesine, topluluk içindeki yerine, zanaatına, özetle daha önceleri ekonomik varlığının içinde yer aldığı insan-doğa ilişkisine hasar veriyordu. Sanayi Devrimi akıllara durgunluk veren boyutlarda bir sosyal çözülmeye yol açıyordu ve yoksulluk sorunu bu olayın yalnızca ekonomik yönüydü. Owen, haklı olarak, yaşamanın müdahalesi ve yönlendirmesi bu yıkıcı güçlerin karşısına konulmadığı takdirde, büyük ve kalıcı kötülüklerden kaçınılamayacağını belirtiyordu.

İstediği şeyin, toplumun kendini korumasının, ekonomik sistemin işleyişiyle bağdaşamayacağını o sırada farketmemişti.

II. TOPLUMUN KENDİNİ KORUYUŞU

11. İnsan, Doğa ve Üretim Düzeni

Yüzyıl boyunca modern toplumun dinamiği çift yönlü bir hareket tarafından yönetildi: Piyasa sürekli genişliyor, ama bu hareket aynı zamanda genişlemeyi belirli yönlerde kısıtlayan karşıt bir hareketle karşılanıyordu. Bu karşıt hareket, toplumun korunması açısından hayatî önem taşımakla birlikte, son tahlilde piyasanın kendi kurallarına göre işleyişiyle, dolayısıyla piyasa sisteminin kendisiyle çelişiyordu.

Bu sistem sıçramalar ve atılımlarla gelişmişti; zaman ve mekanı kaplamış ve banka parasını ortaya çıkararak eşi görülmemiş bir dinamizme yol açmıştı. 1914'te en üst sınırına ulaştığında, yeryüzünün her tarafı, daha doğmamış nesiller dahil herkes, etten kemikten insanlarla şirket adı verilen kocaman hayalî varlıklar, hep onun içinde yer alıyordu. Yeni bir yaşam tarzı, Hıristiyanlığın başlangıcından beri eşi görülmemiş bir evrensellik iddiasıyla yeryüzüne yayılmıştı, ama bu kez hareket yalnızca maddi düzeydeydi.

Ama aynı zamanda ortada bir karşıt hareket vardı. Bu, değişimle karşılaşan bir toplumun olağan savunma davranışlarının ötesinde bir şeydi; toplumun dokusunu tehdit eden çözülmeye bir tepkiydi bu ve piyasanın yarattığı üretim düzenini yok edebilirdi.

Robert Owen'ınki gerçek bir sezgiydi: Piyasa ekonomisi, kendi kurallarına göre gelişmesine izin verildiğinde, büyük ve kalıcı kötülüklere yol açacaktı.

Üretim, insan ve doğa arasındaki karşılıklı ilişkidir; bu sürecin kendi kurallarına göre işleyen takas ve değişim mekanizmasıyla düzenlenebilmesi için, insan ve doğanın bu yörüngeye girmeleri gerekir; arz ve talebe uymaları, yani metalar, satılmak üzere üretilen mallar gibi işlem görmeleri gerekir.

Piyasa sistemindeki düzenleme tam buydu. Emek adı altında insan, toprak adı altında doğa satılabilir duruma geldiler; emek gücünün kullanımı, ücret denen bir fiyat üzerinden herkesçe alınıp satılabiliyor, toprak kullanımı da rant denilen bir fiyat karşılığında sağlanabiliyordu. Toprak için olduğu gibi, emek için de bir piyasa oluşmuştu ve her iki piyasada arz ve talep, ücretler ve rantların düzeyine göre belirleniyordu; emek ve toprağın satılmak üzere üretildikleri efsanesi tutarlılıkla sürdürülüyordu. Böylece, değişik emek ve toprak bileşimlerine yatırılmış sermaye, değişik dallardaki kazançlar arasında otomatik olarak eşitlik sağlayabilecek biçimde, bir üretim dalından ötekine kayabiliyordu.

Kuramsal olarak üretim bu biçimde düzenlenebilirdi, ama meta efsanesi, toprağın ve insanların kaderini piyasaya bırakmanın onları yok etmek olacağı gerçeğini göz ardı ediyordu. Bu durumda karşıt hareket, piyasanın üretim faktörleri, yani emek ve toprak üzerindeki etkisini kısıtlamayı içeriyordu. Bu müdahaleciliğin ana işleviydi.

Üretim düzeni de aynı türden tehditler altındaydı. Tehlikede olan, fiyat düzeyindeki değişikliklerden etkilendikleri ölçüde, tek tek sanayi, tarım ve ticaret işletmeleriydi. Çünkü bir piyasa sisteminde fiyatların düşmesi işleri bozuyor; eğer maliyetler de aynı zamanda bir düşüş göstermezlerse, işi tasfiye etmek gerekiyordu. Halbuki fiyat düşüşleri, maliyetlerde genel bir azalmaya değil, yalnızca para sisteminin düzenlenişine bağlı olabilirdi. Gerçekten de, göreceğimiz gibi, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa çerçevesinde durum buydu.

İlke olarak, satın alma gücü piyasa tarafından yaratılıp dü-

zenleniyordu; bu, "para, miktarı para işlevi gören malların arz ve talebi tarafından kontrol edilen bir metadır" dediğimiz zaman (ünlü klâsik para kuramı) söylemek istediğimiz şeydi. Bu doktrine göre para, yalnızca öteki metalardan daha çok değişim aracı olarak kullanılan, dolayısıyla özellikle değişimi kolaylaştırmak amacıyla elde tutulan bir metaya verilen addır. Bu amaçla deri, sığır, deniz kabuğu veya altın kullanılıyor olması önemli değildir; para işlevi gören nesnelerin değeri, bunlar yalnızca beslenme, giyinme, süslenme veya diğer amaçlar için isteniyorlarmış gibi belirlenir. Eğer altın para olarak kullanılma durumundaysa, altının değeri, miktarı ve el değiştirişi aynı öteki metalar için geçerli olan kurallarca yönetilir. Herhangi bir başka değişim aracı, paranın piyasa dışında –bankalar ya da hükümet tarafından– yaratılmasını gerektirir, dolayısıyla da piyasanın kendi kurallarına göre işleyişine bir müdahale oluşturur. Burada can alıcı nokta, para olarak kullanılan malların diğerlerinden farksız oluşu, arz ve taleplerinin diğer metaların durumunda olduğu gibi piyasa tarafından düzenlenişi, ve bunun sonucunda, paraya dolaylı bir değişim aracı olarak kullanılan bir metanın özelliklerinden değişik özellikler atfeden bütün yaklaşımların özünde yanlış oluşu. Buna göre altın para olarak kullanıldığında, banknotlar, eğer böyle bir şey varsa, altını temsil edeceklerdir. Ricardo okulu, para arzının İngiltere Merkez Bankasınca bu doktrine göre düzenlenmesini istiyordu. Gerçekten de, para sistemini "devlet müdahalesinden" koruyacak ve böylece piyasanın kendi kurallarına göre işleyişini başka bir yöntem düşünülemezdi.

Dolayısıyla, iş alanında da, toplumun insanî ve doğal özüyle ilgili duruma benzer bir durum geçerliydi. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa, aynı nedenlerden ötürü, bunların herbiri için bir tehlike oluşturuyordu. Ve çalışan insanı emek gücüyle ilgili meta efsanesinin sonuçlarından korumak için iş düzenlemeleri ve sosyal yasalar gerektiği gibi, doğal kaynakları ve kırsal kesim kültürünü bu alanlardaki meta efsanesine karşı koruma gerekliliği toprak yasaları ve tarımsal tarifeleri ortaya çıkardığı gibi, aynı biçimde, sanayi işletmelerini ve diğer üretken iş-

letmeleri parayla ilgili meta efsanesinden korumak için merkez bankacılığı ve para sisteminin yönetilmesi gerekliydi. Ortaya çıkan paradoks, yalnız insanların ve doğal kaynakların değil, kapitalist üretim düzeninin kendisinin de, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın yıkıcı etkisinden korunması gerekliliğiydi.

Şimdi yeniden çift yönlü hareket dediğimiz şeye dönelim. Bu, toplumdaki iki düzenleyici ilkenin etkisi biçiminde karşımıza çıkıyor; söz konusu olan, her biri belirli kurumsal amaçlara yönelmiş belirli sosyal güçlerin desteğinde, kendi belirli yöntemlerini kullanan iki düzenleyici ilke. Bunların ilki, ekonomik liberalizm ilkesiydi, kendi kurallarına göre işleyen bir piyasanın kurulması amacına yönelmişti, ticaret yapan sınıfların desteğinde *laissez-faire* ve serbest ticareti yöntemleri olarak kullanıyordu. İkincisi, sosyal koruma ilkesiydi. İnsan ve doğanın, aynı zamanda da üretim düzeninin korunmasını amaçlıyor, piyasanın yıkıcı etkilerinden doğrudan doğruya zarar gören çeşitli grupların –özellikle çalışan sınıflar ve toprak sahiplerinin, ama yalnız onların değil– desteğinden yararlanıyor ve yöntem olarak koruyucu yasama, kısıtlayıcı cemiyetler ve diğer müdahale araçlarını kullanıyordu.

Sınıf üzerinde durulması önemli. Toprak sahibi sınıflar, orta sınıflar ve çalışan sınıflar tarafından topluma yapılan hizmetler, ondokuzuncu yüzyıl sosyal tarihinin tümünü biçimlendirmişti. Bu sınıfların payları, toplumun içinde bulunduğu durumun bütününden kaynaklanan çeşitli işlevleri yerine getirmeye hazır olup olmadıklarına göre dağıtılmıştı. Doğmakta olan piyasa ekonomisini götürmeyi orta sınıflar üstlenmişti; iş çıkarları üretim ve istihdamla ilgili genel çıkarlarla birlikte gidiyordu; pazarlar genişlerken yatırım yapmak kolaylaşıyor, topluluk yabancılarla başarılı bir biçimde rekabet edebildiğinde ulusal para güvence altında bulunuyordu. Öte yandan, ticaret yapan sınıfların elinde, işçinin fiziksel gücünün sömürülmesinden, aile yaşamının yıkılması, mahallelerin çökmesi, ormanların yok olması, nehirlerin kirlenmesi, zanaatkârlık düzeyinin düşmesi, halk geleneklerinin çözülmesi, mesken ve zanaat dahil olmak üzere yaşamın genelde alçalıp bozulmasın-

dan doğacak tehlikeleri sezmelerine yardım edecek hiçbir araç yoktu. Orta sınıflar, işlevlerini, kârların evrensel yararına dair neredeyse dini bir inanç geliştirerek yerine getirdiler. Bu da onları, iyi bir yaşam için üretimin artması kadar önemli başka çıkarların koruyucuları olarak yetersiz kıldı. Pahalı, karmaşık ve uzmanlaşmış makinelerle üretim yapmayı uğraş edinmemiş sınıfların şansı burada ortaya çıkıyor. Kabaca, ülkenin büyük ölçüde insanlara ve toprağa bağlı olan savaşçı niteliklerini korumak görevi, toprak sahibi soylular ve köylülere düştü. Emekçi halk ise, sahipsiz kalmış ortak insan çıkarlarının temsilciliğini üstlendi. Ama her zaman, sosyal sınıflardan her biri, bilinçsizce de olsa, yalnızca kendi çıkarlarını aşan bir grup çıkarın savunucusu durumundaydı.

Ondokuzuncu yüzyılın başından başlayarak –artık genel oy hakkı iyice yaygınlaşmıştı– işçi sınıfı devlet içinde etkili bir unsur oluşturuyordu; öte yandan, artık yasama üzerindeki sorgulanmayan kontrollerini bir ölçüde yitirmiş olan orta sınıflar, sanayideki öncülüklerinin içerdiği politik gücün bilincine varmışlardı. Piyasa sistemi büyük gerilimler olmadan işlediği sürece, etki ve gücün bu belirli dağılımı sorun yaratmıyordu; ama sistemin içinden kaynaklanan nedenlerden ötürü durum değişip sosyal sınıflar arasında gerginlikler baş gösterdiğinde, çatışan tarafların hükümeti ve iş dünyasını, devleti ve sanayii bölüşüp kendi kaleleri durumuna getirmeleri, toplum için bir tehlike oluşturmaya başladı. Toplumun iki canalıcı işlevi, siyasal ve ekonomik işlevler, bölünmüş çıkarların çatışmasında kullanılıyor ve istismar ediliyordu. Yirminci yüzyılın faşist buhranı, böyle tehlikeli bir kilitlenme sonucu ortaya çıktı.

O halde biz, ondokuzuncu yüzyıl sosyal tarihini biçimlendiren hareketi bu iki açıdan özetlemek istiyoruz. Bunlardan biri, ekonomik liberalizm ve sosyal korumacılık gibi iki düzenleyici ilkenin derin bir kurumsal gerilime yol açan çatışması; ikincisi de, birinciyle karşılıklı etkileşim içinde, buhranın felakete dönüşmesine yol açan sınıf mücadelesi.

12. Liberal İtikadın Doğuşu

Ekonomik liberalizm, bir piyasa sistemi yaratmak üzere yola çıkan bir toplumun düzenleyici ilkesiydi. Başlangıçta yalnızca bürokratik olmayan yöntemlere doğru bir eğilim olarak doğmuş ve kendi kurallarına göre işleyen piyasada insanın dünyevî kurtuluşunu bulan gerçek bir inanç biçiminde gelişmişti. Böylesine bir yobazlık, kendini adadığı amacın birden bire güçleşmesinin sonucuydu: Masum insanlara çektirilen acıların boyutunun ve yeni düzen kurulurken ortaya çıkan birbirine bağlı uçsuz bucaksız değişikliklerin sonucu. Liberal inanç, her tarafa yayılmış bir piyasa ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere dinî bir şevk kazandı.

Laissez-faire politikasının başlangıcını çoğu kez yapıldığı gibi, bu ibarenin onsekizinci yüzyıl ortalarında Fransa'da ilk kullanılışında aramak bütünüyle yanlış olur: Bu tarihten iki nesil sonrasına kadar, ekonomik liberalizmin yer yer görülen bir eğilimden başka bir şey olmadığını rahatça söyleyebiliriz. Ancak 1820'ye gelindiğinde üç klasik ilkeyi temsil etmeye başlamıştı: Emeğin fiyatının piyasada belirlenmesi, paranın otomatik bir mekanizma yardımıyla yaratılması, malların engellenmeden ve ayrıcalık tanınmadan ülkeler arasında özgürce hareket edebilmesi. Kısaca, emek piyasası, altın standardı ve serbest ticaret.

François Quesnay'nin böyle bir dünyayı gözünün önüne getirebildiğini düşünmek, hayal kurmaktan farksız olur. Merkantilist bir dünyada fizyokratların bütün istedikleri çiftçiler, kiracılar ve toprak sahiplerine daha çok gelir sağlamak amacıyla tahıl ihracatının serbest bırakılmasıydı. Bunun dışında, doğal düzenleri (ordre naturel), sanayi ve tarımın her şeye kadir bir hükümet tarafından düzenlenmesi için geliştirilmiş yönlendirici ilkelerden ibaretti. Quesnay'nin *Maksim*'leri bu tür bir hükümete, *Tablo*'nun ilkelerini, düzenli olarak hazırlamayı teklif ettiği istatistik veriler yardımıyla, pratik politika alanında uygulamak için gerekli görüşler sunmayı amaçlıyordu. Kendi kurallarına göre işleyen piyasalar sistemi fikri, aklının köşesinden bile geçmemişti.

Ingiltere'de de *laissez-faire* dar anlamında kullanılıyordu; söylenmek istenilen üretimin düzenlemelerden bağımsız olmasıydı; ticaret bunun dışında bırakılıyordu. Pamuk sanayii, devrin mucizesi, önemsiz bir konumdan ülkenin önde gelen ihracat sanayii konumunu almıştı. Genelde desenli pamukluların ihracatı yasalarla engelleniyordu. Iç piyasanın geleneksel üstünlüğü sürmekle birlikte, patiska ve müslin ihracatına izin verilmişti. Korumacılık öylesine yerleşmişti ki, 1800'de Manchester pamuk sanayicileri, bunun kendileri için iş kaybına yol açacağını bile bile, pamuk ipliği ihracatının yasaklanmasını istediler. 1791'de pamuklu kumaş üretiminde kullanılan makinelerin ihracatına konulan yasakların model ve desenlerin ihracatına da uygulanmasını öngören bir yasa kabul edildi. Pamuk sanayiinin ihracatının serbest ticaret ilkeleri efsaneden başka bir şey değil. Sanayiin bütün istediği üretime uygulanan düzenlemelerden bağımsız olmaktı; değişim alanında özgürlük hâlâ bir tehlike olarak görülüyordu.

Üretimde özgürlüğün doğal olarak teknoloji alanının sınırlarını aşıp emek istihdamına yayılacağı söylenebilir. Ama Manchester'ın özgür emek talepleri çok sonra ortaya çıkmıştı. Pamuk sanayii hiçbir zaman Zanaatkârlar Yasasına bağlı olmamış ve dolayısıyla, ne yıllık ücret belirlemelerinden ne de çıraklık kurallarından etkilenmemişti. Öte yandan, daha son-

raki liberallerin şiddetle karşı çıktıkları eski Yoksullar Yasası sanayicilerin yararınaydı; bu yasa yalnız onların kilise yetki alanındaki çıraklardan yararlanmalarını sağlamıyor, aynı zamanda da işsizlerin yükünü kamu kaynaklarına yükleyerek işten çıkarılan işçilerin sorumluluğundan kurtulmalarına yardım ediyordu. Pamuk sanayiinde Speenhamland bile başlangıçta ters tepkilere yol açmamıştı; yardımın moral etkisi emekçinin üretim kapasitesini düşürmediği sürece, sanayi, aileye sağlanan desteği ticaretteki büyük dalgalanmaların gerektirdiği yedek işsizler ordusunun varlığını sürdürebilmesinin bir yolu olarak görmüş olabilir. Tarımda istihdamın hâlâ bir yıl süreyle sınırlı olduğu bir durumda, bu tür hareket serbestisine sahip bir emek kaynağının ticaret artışı dönemlerinde sanayiin hizmetine hazır bulunması son derece önemliydi. Bu, sanayicilerin emeğin fiziksel hareketliliğini sınırlayan Iskan Yasasına yönelttikleri saldırıları açıklıyor. Gene de yasanın yürürlükten kalkması 1795'ten önce gerçekleştirilemedi, o zaman da yerini, Yoksullar Yasası'nın daha da paternalist bir uygulamasına bıraktı. Sefalet hâlâ kırsal kesim ve kırsal kesim eşrafı için önemli bir sorun oluşturuyordu, Burke, Bentham ve Malthus gibi Speenhamland'ın şiddetli muhalifleri bile kendilerini sanayileşmenin temsilcileri değil, kırsal kesimde doğru idari ilkeler geliştirilmesine katkıda bulunan kimseler olarak görüyorlardı.

Ekonomik liberalizmin bir cihat tutkusuyla ortaya atılıp *laissez-faire*'in militan bir inanç durumuna gelmesi 1830'dan sonra gerçekleşti. Sanayici sınıf, geçimini yaptığı işle sağlayan bir sanayi işçisi sınıfının ortaya çıkmasını engellediği için Yoksullar Yasasının ortadan kaldırılmasına uğraşıyordu. Bir özgür emek piyasası oluşturulması girişiminin büyüklüğü ve gelişme kurbanlarının içine itildikleri sefaletin boyutları, artık iyice ortadaydı. Dolayısıyla 1830'lu yılların başında havada kesin bir değişiklik seziliyordu. Townsend'in *Tez*'inin 1817 baskısının önsözünde, yazarın Yoksullar Yasalarına karşı çıkışı ve bunların bütünüyle ortadan kaldırılmasını talep edişindeki ileri görüşlülük övülüyor, ama aynı zamanda editörler, yoksullar evi

dışında verilen yardımın on yıl gibi kısa bir süre içinde yürürlükten kalkması talebindeki aceleciliğe karşı okuru uyarıyorlardı. Ricardo'nun aynı yıl yayınlanan *İlkeler*'i (Principles of Political Economy and Taxation), yardım sisteminin kaldırılması gerektiğini vurguluyor, ama bunun yavaş yavaş gerçekleşmesi gerektiği üzerinde duruyordu. Adam Smith'in öğrencilerinden Pitt, böyle bir yönteme, suçsuz günahsız insanların bu yüzden çekeceği acıları düşünerek karşı çıkıyordu. 1829'da Peel, hâlâ, "yardım sistemini kademe kademe yürürlükten kaldırmaktan başka bir yol bulunabileceğinden" kuşkuluydu. Gene de, 1832'de orta sınıfların kazandığı siyasal zaferden sonra, Yoksullar Yasasını yürürlükten kaldıran tasarı en aşırı biçimiyle kabul edilip hiçbir geçiş süresi tanınmadan yürürlüğe girdi. *Laissez-faire* uzlaşmaya yer vermeyecek şiddette bir akışın içindeydi artık.

Ekonomik liberalizmin buna benzer biçimde akademik bir ilgiden sınırsız bir eylem konusuna yükselişi, ekonominin diğer iki alanında da yeraldı: para ve ticaret. Kesin çözümler dışında hiçbir şeyin yararlı olamayacağı anlaşıldıktan sonra, bu iki alanda da *laissez-faire* tutkuyla savunulan bir inanç durumuna geldi.

Para konusu İngiliz toplumunun karşısına ilk kez hayat pahalılığı biçiminde çıktı. 1790 ve 1815 yılları arasında fiyatlar iki kat arttı, gerçek ücretler düştü ve ticaret döviz darlığından etkilendi. Ama sağlam para, 1825 paniğine kadar ekonomik liberalizmin ilkelerinden biri durumuna gelmedi; yani Ricardo ilkeleri, mali telefatın sonsuz artışına karşın "standardın" korunmasına yol açacak biçimde politikacıların ve iş adamlarının içine işleyinceye kadar. Bu, altın standardının otomatik yönlendirme mekanizmasına duyulan sarsılmaz inancın başlangıcıydı. Bu olmadan piyasa sisteminin yerleşemeyeceği kesindi.

Uluslararası serbest ticaret de aynı derece önemli bir inanç konusuydu. Bunun anlamı, İngiltere'nin yiyecek ihtiyacını karşılamak için kendini dış kaynaklara bağımlı kılacağıydı; gerekirse tarımını feda edip, pek iyi tanımlanmamış bir gelecek

dünya birliğinin parçası olacağı yeni bir yaşam biçimini kabul etmesiydi; bu dünya topluluğunun barışçı bir topluluk olması veya donanmanın gücüne dayanarak Büyük Britanya açısından güvenli kılınması gerektiğiydi; ve İngiliz ulusunun kendi üstün yaratıcılığı ve üreticiliğine duyduğu inançla sanayideki sürekli çözülmeleri göğüsleyeceğiydi. Bununla birlikte, eğer bütün dünyada üretilen tahıl serbestçe İngiltere'ye girebilirse, ülke fabrikalarının rahatça bütün dünyada rekabet üstünlüğü sağlayabileceğine inanılıyordu. Bu alanda da, gerekli kararlılığın ölçüsünü belirleyen, önerinin çapı ve bunun bütünüyle kabul edilmesinin içerdiği riskin büyüklüğüydü. Gene de önerinin tamamının kabul edilmesi dışında her şey kesin bir yıkım demek olurdu.

Lasisez-faire dogmasının ütopik yönleri, tek tek ele alındıklarında tam olarak anlaşılamazlar. Üç ilke –rekabetçi emek piyasası, otomatik altın standardı ve uluslararası serbest ticaret– bir bütün oluştururlar. Bunlardan birini gerçekleştirmek için girişilen özveriler, öteki ikisinin aynı zamanda gerçekleşmediği durumda, yararsız, hatta zararlı olacaktır. Ya hep ya hiç.

Örneğin, altın standardının, ölümcül bir deflasyon ve belki de panik durumunda tehlikeli bir para darlığı anlamına geleceğini herkes görebilirdi. Bu durumda sanayici ancak kâr edebileceği fiyatlarla üretim hacmini sürekli artırarak yıkımdan kurtulmayı umabilirdi (başka bir deyişle, ücretlerin, durmadan genişleyen bir dünya piyasasından yararlanmayı sağlayabilecek biçimde, en azından fiyat düşüşlerine eşit bir oranda düşmesi gerekliydi). Dolayısıyla 1846'da Hububat Yasasına karşı çıkarılan tasarı, 1846 Peel Banka Yasasının bir bölümüydü; ikisi de 1834 Yoksullar Yasası değişikliğinden beri açlık tehdidi altında gücünün sonuna kadar çalışmak durumunda kalan bir işçi sınıfının varlığına, dolayısıyla ücretlerin tahıl fiyatlarınca belirlenmesine bağlıydı. Bu üç büyük önlem, kendi içinde tutarlı bir bütün oluşturuyorlardı.

Artık ekonomik liberalizmin yeryüzüne yayılışını bir bakışta görebiliriz. Bu akıllara durgunluk veren mekanizmanın işleyişini ancak dünya düzeyinde kendi kurallarına göre işleyen bir

piyasa sağlayabilirdi. Emeğin fiyatı, bulunan en ucuz tahıl tarafından belirlenmediği sürece, korunmayan sanayi kollarının toplumun kendi rızasıyla kabul ettiği efendinin, altının, baskısı altında çökmeyeceğini kimse garanti edemezdi. Ondokuzuncu yüzyılda piyasa sisteminin yayılışı, uluslararası serbest ticaretin yayılması, rekabetçi emek piyasası ve altın standardıyla eş anlamlıydı; bunların hepsi birbirine bağlıydı. Bu maceranın büyük tehlikeleri anlaşılır anlaşılmaz ekonomik liberalizmin bir dünya dini durumuna gelmesine şaşmamak gerek.

Laissez-faire'in hiçbir doğal yanı yoktu; işler oluruna bırakılmış olsa, serbest piyasalar hiçbir zaman ortaya çıkamazlardı. Serbest ticaret sanayilerinin önde geleni pamuk sanayiinin gümrük tarifeleri, ihracat primleri ve dolaylı ücret desteklemeleri yardımıyla kurulması gibi, *laissez-faire*'in kendisi de devlet tarafından uygulanmıştı. Otuzlu ve kırklı yıllar, yalnızca kısıtlayıcı düzenlemeleri ortadan kaldıran yasaların sayısında bir patlamaya değil, aynı zamanda devletin idari işlevlerinde müthiş bir artışa da tanık oldu. Liberalizm taraftarlarının belirlediği görevleri yerine getirmek için devlet artık merkezî bir bürokrasiyle donanmıştı. Tipik bir faydacı açısından, ekonomik liberalizm en çok sayıda insanın en büyük mutluluk düzeyine erişebilmesi için uygulanması gereken bir sosyal projeydi; *laissez-faire* bir şeyi ele geçirmek için kullanılan bir yöntem değil, ele geçirilecek şeyin kendisiydi. Doğru, yasama doğrudan doğruya hiçbir şey başaramazdı, yapabileceği, zararlı kısıtlamaları ortadan kaldırmaktı. Ama bu hükümet, özellikle dolaylı olarak, hiçbir şey yapamaz demek değildi. Aksine, faydacı liberal hükümeti mutluluk amacının elde edilmesinde çok önemli bir araç olarak görüyordu. Bentham, maddî refah açısından, yasamanın etkisinin "polis hizmetinin" bilinçsiz katkısı yanında "hiç kaldığına" inanıyordu. Ekonomik barış için gerekli üç şey –istek, bilgi ve güç– içinde, bireylerin sahip olduğu yalnızca istekti. Bentham, hükümetin bilgi ile gücü bireylere göre çok daha kolay yönetebileceğini anlattı. İstatistik ve bilgi toplamak, bilim ve deneyimi teşvik etmek, ayrıca hükümet alanında hedefe varmak için gerekli sayısız aracı ortaya koymak, yü-

rütmenin göreviydi. Benthamcı liberalizm, parlamento faaliyetlerinin yerlerini idare organlarının faaliyetlerine bırakmaları anlamına geliyordu.

Buna da fazlasıyla yer vardı. Ingiltere'de gericilik, Fransa'da olduğu gibi idari yöntemlerle yönetilmiyor, yalnızca siyasal baskıyı uygulamaya koymak için parlamento kararlarından yararlanıyordu. "1785 ve 1815-1820 devrimci hareketleri idari yöntemlerle değil parlamentonun çıkardığı yasalarla bastırılmıştı. Gözaltında tutma yasalarının (habeas corpus act) yürürlükten kalkışı, Muhbirlik Yasası ve 1819'un 'Altı Yasası', açıkça baskı yöntemleriydi; ama bunlarda idareye Avrupai bir biçim verme çabasına rastlamıyoruz. Kişisel özgürlükler, ortadan kaldırıldıkları ölçüde, parlamento yasaları ve bu yasaların uygulanması yoluyla ortadan kaldırılıyorlardı."[1]

1832'de durum bütünüyle idari yöntemlere ağırlık verecek biçimde değiştiğinde, ekonomik liberaller henüz hükümet üzerinde fazla etki sahibi değillerdi. "1832'den sonraki dönemi belirleyen yasama faaliyetlerinin sonucu, son derece karmaşık bir idari mekanizmanın parça parça bir araya getirilip kurulmasıydı. Bu mekanizma sürekli onarılmak, yenilenmek, yeniden kurulmak ve modern sanayinin fabrikaları gibi yeni gereksinimlere uyum sağlamak ihtiyacı içindeydi."[2] Bentham'ın muhteşem Panopticon'u, onun bu kişisel ütopyası, merkezinden gardiyanların en yüksek sayıda mahkumun kamu açısından en az masraflı bir biçimde en etkin denetimini sağladıkları yıldız biçiminde bir yapıydı. Aynı biçimde, faydacı devlette Bentham'ın en sevdiği ilke, "denetilebilme" ilkesi, tepedeki yetkilinin yerel idarenin bütününü etkin bir kontrol altında tutabilmesini sağlıyordu.

Serbest piyasaya giden yol, merkezî bir biçimde düzenlenen ve kontrol altında tutulan sürekli bir müdahaleciliğin sınırsız artışından geçiyordu. Adam Smith'in "basit ve doğal özgürlüğünü" insan toplumuyla uyumlu kılmak son derece karışık bir

---

1 Redlich ve Hirst, S., *Local Government in England*, c. II., s. 240, Zikreden Dicey, A.V., *Law and Opinion in England*, s. 305.

2 Ilbert, *Legislative Methods*, s. 212-3, Zikreden Dicey, A.V., op. cit.

işti. Sayısız toprak çevrilmesi yasalarının getirdiği karmaşık düzenlemeler, Kraliçe Elizabeth'in yönetiminden beri ilk kez merkezî yetkililer tarafından denetlenen yeni yoksullar yasası uygulamalarındaki bürokratik kontrolün genişliği, veya belediye reformunu başarmak için gereken idarî tasarruf artışları, hep buna tanıklık ediyorlar. Ama hükümet müdahalesinin bütün bu kaleleri, toprak, emek veya yerel idari alanındaki gibi, özgürlüğün örgütlenebilmesi için kuruluyordu. Beklenenin aksine, emek tasarruf eden makinaların insan emeği kullanımını azaltmayıp çoğalttıkları gibi, serbest piyasaların yerleşmesi de kontrol, müdahele ve düzenlemeleri ortadan kaldıracağına, bunların etki alanını sonsuz genişletmişti. İdareciler, sistemin serbestçe işleyebilmesi için sürekli tetikte bulunmak zorundaydılar. Dolayısıyla, devleti gereksiz görevlerden kurtarmayı en çok isteyenler, felsefelerinin tümü devlet faaliyetlerinin kısıtlanmasını öngörenler bile, devlete *laissez-faire*'i yerleştirmek için gerekli yeni güçler, organlar ve araçlar yüklemekten başka çare bulamıyorlardı.

Bu paradoksun üzerine başka bir paradoks daha yüklenmişti. *Laissez-faire* ekonomisi bilinçli devlet müdahalesinin sonucu olmakla birlikte, *laissez-faire*'in bunu izleyen kısıtlamaları kendiliğinden ortaya çıkmıştı. *Laissez-faire* planlı bir gelişmeydi, planlama ise öyle değildi. Bu önermenin ilk yarısının doğruluğu, yukarıdaki açıklamalarla gösterildi. Tarihte de yürütmenin bilinçli bir biçimde hükümet kontrolünde uygulanan bir politikaya hizmet amacıyla kullanılmasının en açık örneğini, *laissez-faire*'in ihtişam dönemindeki Bentham'cı uygulamalarda buluyoruz. Önermenin ikinci yarısını ilk tartışan, ünlü liberal Dicey olmuştu. Dicey, "anti-laissez-faire"in, ya da kendi deyişiyle, 1860'lı yılların sonuna doğru İngiliz kamuoyunda kendini göstermeye başlayan "kollektivist" eğilimlerin, kaynaklarını incelemeyi iş edinmişti. Bu eğilime yasaların kendilerinden başka hiçbir yerde rastlanamaması onu şaşırtmıştı. Daha doğrusu, böyle bir eğilimi yansıttıkları düşünülen yasaların öncesinde, kamuoyunda hiçbir "kollektivist" eğilime rastlanamıyordu. Daha sonraki "kollektivist" görüşlere gelin-

ce, Dicey onların "kollektivist" yasamanın kendisinden kaynaklanmış olabileceklerini öne sürdü. Derin araştırmasının sonucunda ortaya çıkan, 1870 ve 1880'li yılların kısıtlayıcı yasalarından sorumlu olanların, devletin işlevlerini genişletmek veya bireyin özgürlüklerini kısıtlamak gibi bilinçli bir niyete kesinlikle sahip olmadıklarıydı. 1860'tan sonraki yarım yüz yıl boyunca geliştiği biçimiyle, kendi kurallarına göre işleyen piyasaya karşı girişilen hareketin, kendiliğinden, belirli görüşlerce yönlendirilmemiş, yalnızca pragmatik bir yaklaşımla gerçekleştirilmiş bir hareket olduğu görülüyor.

Ekonomik liberallerin bu görüşe şiddetle karşı çıkmaları gerekir. Sosyal felsefelerinin tek dayanağı, *laissez-faire*'in doğal bir gelişme olduğu, oysa daha sonraki *laissez-faire* karşıtı yasamanın liberalizm düşmanlarının bilinçli çabası sonucu ortaya çıktığı fikridir. Bugün liberal tutumun doğruluğu veya yanlışlığına, söz konusu çifte hareketin bu birbirini dışlayan yorumlarına bakarak karar verilebileceğini söylersek, durumu abartmış olmayız.

Spencer ve Sumner, Mises ve Lippmann gibi liberal yazarlar çifte hareketi bizim anlattığımız gibi anlatıyor, ama ona bütünüyle değişik bir yorum getiriyorlar. Bizim görüşümüze göre, kendi kurallarına göre işleyen piyasa ütopik bir fikirdi ve ilerlemesi toplumun gerçekçi bir biçimde kendini korumasıyla durduruldu. Onların görüşüne göre, korumacılığın tümü, sabırsızlık, aç gözlülük ve dar görüşlülükten kaynaklanan bir hataydı, bu hata yapılmasaydı piyasa kendi güçlüklerini çözebilecekti. Bu iki görüşten hangisinin doğru olduğu belki de yakın sosyal tarihin en önemli sorunu; ekonomik liberalizmin toplumun temel düzenleyici ilkesi olma yolundaki iddiaları konusunda alınacak karar bu sorunun çözümlenmesine bağlı. Konuyu aydınlatacak gerçeklere dönmeden önce, konunun daha açık bir biçimde ortaya konulması gerekiyor.

Geriye bakıldığında, çağımız kendi kurallarına göre işleyen piyasanın ömrünü tamamladığı çağ olarak değerlendirilecek. 1920'li yıllar ekonomik liberalizmin saygınlığın zirvesine ulaştığı yıllardı. Yüz milyonlarca insan enflasyonun kamçısı altın-

da inliyor, sosyal sınıflar ve uluslar bir bütün halinde mülksüzleşiyorlardı. Ulusal para dengesinin sağlanması halklar ve hükümetler için politik düşüncenin odak noktasını oluşturuyordu; altın standardına dönülmesi, ekonomi alanındaki bütün örgütlü çabaların en önemli amacı durumuna gelmişti. Dış borçların ödenmesi ve para değerinin dengesi, siyasette akılcılığın temeli olarak görülüyordu ve parasal saygınlığı sağlamak için göze alınması gereken hiçbir kişisel acı, ulusal egemenliğin karşılaşacağı hiçbir tehlike, kabul edilemez bir özveri olarak değerlendirilmiyordu. Deflasyonla işlerini kaybeden işsizlerin çektikleri sıkıntı, beş kuruş verilmeden işlerine son verilen kamu görevlilerinin sefaleti, hatta ulusal haklardan vazgeçilmesi ve anayasal hakların yitirilmesi, dengeli bütçe ve sağlam para gibi amaçların, ekonomik liberalizmin bu ön koşullarının, elde edilebilmesi için ödenen kabul edilebilir bir bedel olarak görülüyordu.

Otuzlu yıllarda, yirmili yılların mutlak inançlarının sorgulandığı görüldü. Para değerinin korunduğu ve bütçe dengesinin sağlandığı birkaç yılın ardından, en güçlü iki ülke, Birleşik Devletler ve Büyük Britanya, karşılaştıkları güçlükler sonucunda altın standardını terk edip ulusal paralarını yönlendirmeye giriştiler. Uluslararası borçlar toptan reddediliyor ve ekonomik liberalizmin temel ilkeleri, en zengin ve en saygın uluslar tarafından hiçe sayılıyordu. Otuzlu yılların ortalarına doğru, Fransa ve hâlâ altın standardına bağlı kalan diğer bazı ülkeler Büyük Britanya ve Birleşik Devletler hazine yönetimlerince, yani liberal inancın eski bekçileri tarafından, zorla standardı terketmeye itildiler.

Kırklı yıllarda ekonomik liberalizm daha da kötü bir yenilgiye uğradı. Büyük Britanya ve Birleşik Devletler, parasal tutuculuğu bırakmakla birlikte, sanayi ve ticarette, ekonomik yaşamlarının genel düzeni içinde liberalizmin ilke ve yöntemlerine bağlı kalmışlardı. Bunun savaşı hızlandıran ve savaşmayı güçleştiren bir unsur olduğu anlaşılacaktı. Çünkü ekonomik liberalizm, diktatörlüklerin ekonomik felaketlerle sonuçlanmaya mahkum olduğu inancını yaratmış ve sürdürmüştü. Bu

inanç yüzünden ulusal para değerinin kontrol edilmesi ve ticaretin yönlendirilmesinin sonuçlarını en geç görenler, durum gereği kendileri de bu yöntemleri kullandıkları zaman bile, demokratik hükümetler oldu. Ayrıca ekonomik liberalizmin mirası bütçe dengesi ve serbest ticareti korumak adına zamanında silahlanmayı engelledi; denk bir bütçe ve serbest ticaret savaş içinde ekonomik gücün tek güvenilir temeli olarak görülüyordu. Büyük Britanya'da, ortodoks bütçe ve para politikaları, topyekûn savaşla karşı karşıya bir ülkede, sınırlı katılma gibi geleneksel bir stratejik ilkenin benimsenmesine yol açtı; Birleşik Devletler'de petroldekiler ve alüminyumdakiler türünden çıkarlar, liberal ticaret tabularını siper alarak, sanayide karşılaşılabilecek bir acil duruma hazırlanılmasına başarıyla karşı çıktılar. Ekonomik liberaller yanlışlarında bu derece inatla direnmemiş olsalardı, insanlığın liderleri de, özgür insan kitleleri de çağın felaketini daha hazırlıklı karşılayabilir, hatta belki de bu felaketi engelleyebilirlerdi.

Bütün uygar dünyayı kapsayan sosyal düzenin temelleri, yalnızca on yıl içinde ortaya çıkan olaylarla sarsılmamıştı. Hem Büyük Britanya'da hem de Birleşik Devletler'de, milyonlarca ticaret biriminin varlığı *laissez-faire* ilkesinden kaynaklanıyordu. Bu ilkenin bir alanda korkunç bir biçimde bozguna uğramış olması, diğer alanlardaki etkisini yok etmiyordu. Hatta, kısmen çökmüş olması etkisini daha da güçlendirmiş olabilir, çünkü bu, savunucularına ilkelerinin bütünüyle uygulanmamasını *laissez-faire*'in karşılaştığı bütün güçlüklerin nedeni olarak öne sürebilme olanağı veriyordu.

Aslında bu, bugün de ekonomik liberalizmin elinde kalan tek savunma yöntemi. Savunucuları, liberalizmi eleştirenlerin önerdiği politikalar olmasa sistemin bütün vaatlerini yerine getirebileceği fikrini sayısız biçimde öne sürüp duruyorlar; başımıza gelen belalara rekabetçi sistem ve kendi kurallarına göre işleyen piyasanın değil, bu sisteme yapılan müdahalelerin neden olduğu durmadan yineleniyor. Ve bu görüş, yalnız son zamanlardaki ekonomik özgürlük kısıtlamalarında değil, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında sistemi yayma hareketle-

rine karşı bu tür bir ekonominin serbestçe işlemesini engelleyen ısrarlı bir hareketin tartışılmaz gerçekliğinde de destek buluyor.

Böylece ekonomik liberal, şimdiki zamanı geçmişle tutarlı bir bütün içinde birleştiren bir senaryo geliştirmeyi başarabiliyor. Başarabiliyor, çünkü gerçekten de kim hükümetin iş alanına müdahalesinin güveni sarsacağını yadsıyabilir? Kim yasaların sağladığı işsizlik yardımının bazı durumlarda işsizliği artırabileceğini yadsıyabilir? Veya kamu faaliyetlerinin oluşturduğu rekabetten özel sektörün zarar görebileceğini? Bütçe açıklarının özel yatırımları tehlikeye atabileceğini? Paternalizmin girişimciliği baltalama eğilimini? Bütün bunlar bugün için doğru olduğuna göre, geçmişte de doğru olmalı. 1870'li yıllarda Avrupa'da başlayan genel sosyal ulusal korumacılık akımının ticareti engelleyip kısıtladığından kim kuşku duyabilir? Kim işletme yasaları, sosyal sigorta, yerel ticaret, sağlık hizmetleri, belediye hizmetleri, gümrük tarifeleri, ticaret primleri ve desteklemeleri, eğer insanların, malların ve ödeme kaynaklarının daha dolaylı kısıtlamalarından söz etmezsek, kartel ve tröstler, göçe, sermaye haraketlerine ve ithalata konulan ambargoların, rekabetçi sistemin işleyişine, ticaret bunalımlarının uzamasına, işsizliğin daha ciddi bir durum almasına yol açarak, mali bunalımları derinleştirerek, ticareti kısıtlayarak ve piyasanın kendi kurallarına göre işleyen mekanizmasına zarar vererek, sayılarınca engel oluşturduklarından kuşku duyabilir? Liberal şunu vurgular: Bütün dertlerin temelinde, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinden beri sosyal, ulusal ve tekelci korumacılığın uyguladığı istihdam, ticaret ve paraya yapılan bu müdahaleler yatmaktadır; eğer işçi sendikaları ve işçi partilerinin tekelci sanayiciler ve tarım çıkarlarıyla kurduğu korkunç ittifak, dar görüşlü bir açgözlülükle ekonomik özgürlükleri kısıtlamaya yönelen bir güç birliği olmasaydı, dünya bugün hemen hemen otomatik bir biçimde maddi refah yaratan bir sistemin meyvelerini topluyor olacaktı. Liberal öncüler, ondokuzuncu yüzyıl trajedisinin, insanın ilk liberallerin ilhamına vefasızlık etmesine bağlı olduğunu yinelemekten hiç yo-

rulmazlar; atalarımızın cömert atılımının, milliyetçilik ve sınıf savaşının doğurduğu tutkular, çıkarlar, tekeller yüzünden, ve hepsinden çok, çalışanların sınırlanmamış ekonomik özgürlüğünün sonuçta bütün insan çıkarlarına, dolayısıyla kendi çıkarlarına uygun sonuçlar vereceği gerçeğini görememeleri yüzünden başarıya ulaşamadığını da yinelemekten usanmazlar. Böylece büyük bir entellektüel ve ahlâkî ilerlemenin, kitlelerin entellektüel ve ahlâkî zayıflıkları yüzünden başarısızlığa uğradığı, aydınlanma ruhunun başarısının bencillik güçleri tarafından yok edildiği öne sürülür. Dar bir biçimde özetlendiğinde, liberalin savunması budur. Bu çürütülmedikçe, tartışmalarda söz sahibi olmayı sürdürecektir.

Şimdi konunun üzerinde duralım. Piyasa sistemini yaymayı amaçlayan liberal hareketin, bu sistemi kısıtlamaya yönelik bir karşıt hareketle karşılaştığında görüş birliğine varıyoruz; aslında bu varsayım bizim çifte hareket tezimizin temelini oluşturuyor. Ama biz, kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemi fikrinin özündeki saçmalığın sonunda toplumu yok edeceğini söylerken, liberal, pek çok değişik unsurun büyük girişimi engellediğini öne sürüyor. Liberal harekete karşı böyle açık bir engelleme çabasının varlığına ilişkin kanıt bulunamadığı için de, pratikte aksi kanıtlanamayacak üstü kapalı eylemlere sığınmak durumunda kalıyor. Bu, 1870'li ve 1880'li yılların olaylarıyla ilgili bütün liberal yorumların paylaştığı, anti-liberal komplo efsanesini oluşturuyor. Çoğunlukla milliyetçiliğin ve sosyalizmin yükselişi, sahnenin değişmesinde temel belirleyici olma rolünü üstleniyor; sanayici birlikleri ve tekelciler, tarım kesimindeki çıkar grupları ve işçi sendikaları da, oyunun kötü kişileri. Bu en ruhanî biçimindeki liberal doktrin, toplumda aydın zekânın çabalarını durduran diyalektik bir yasanın eylemleri üzerinde dururken, en kaba saba biçimindeki de müdaheleciliğin sözde sorumlusu olarak siyasal demokrasiye karşı bir saldırıya dönüşüyor.

Gerçekler liberal tezi belirleyici bir biçimde yalanlıyorlar. Anti-liberal komplo yalnızca bir uydurma. Kollektivist karşı hareketin aldığı sayısız biçim, uyum halindeki çıkarların sos-

yalizme veya milliyetçiliğe olan eğilimlerinin değil, yayılan piyasa mekanizmasından etkilenen hayatî bazı sosyal çıkarların daha geniş bir alana yayılmasının sonucuydu. Bu, piyasa mekanizmasının yayılmasının gerektirdiği, temelde pratik nitelikli yaygın tepkileri açıklıyor. Bu süreç içinde entellektüel modalar hiçbir rol almamıştı; dolayısıyla, liberalin, anti-liberal gelişmenin ardındaki güç olarak değerlendirdiği ön yargılara burada hiçbir yer yoktu. 1870'li ve 1880'li yıllarda, ortodoks liberalizmin son bulduğu ve bugünün bütün ana sorunlarının kaynaklarının bu dönemde aranabileceği doğru olmakla birlikte, sosyal ve ulusal korumacılığa geri dönüşüne kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizmasının özündeki zayıflıklar ve tehlikelerin ortaya çıkışından başka bir neden aramak bütünüyle yanlış. Bunu birkaç yoldan gösterebiliriz.

İlk önce, önlem alınan alanların baş döndürücü çeşitliliğine bakılmalı. Yalnız bu çeşitlilik bile ortak eylem olasılığını ortadan kaldırmaya yeter. 1884'de Herbert Spencer'in liberalleri ilkelerini "kısıtlayıcı yasama" yararına terk etmekle suçlarken verdiği listeden sayalım.[3] Konuların çeşitliliği bundan daha büyük olamaz. 1860'da "yiyecek ve içecekleri kontrol edenlere yerel vergilerden ödeme yapılması için" yetkiler verilmişti; bunu "gaz hizmetlerinin denetimini" öngören yasa izledi; arkasından da Madenler Yasasının "okuma yazma bilmedikleri halde okula gitmeyen oniki yaşından küçük oğlan çocukların çalıştırılmasını yasaklayacak" biçimde genişletilmesi geldi. 1861'de "Yoksullar Yasası uygulayıcılarına aşı zorunluluğunu uygulama" yetkisi verildi; yerel yönetim kurullarına "taşıma araçlarının kiralanmasında fiyat saptama" yetkisi verildi; bazı yerel organlar da baraj ve sulama işleri, sürülere su sağlama gibi işler için bölgede vergi toplama hakkı kazandılar. 1862'de "tek bacalı kömür madenlerini" yasaklayan bir yasa ve tıp eğitim konseyini "fiyatları hazine tarafından belirlenecek bir ilaç terkipleri listesi hazırlama" konusunda tek yetkili kılan bir yasa kabul edildi. Spencer, dehşet içinde, bu ve bu tür önlemleri

---

[3] Spencer, H., *The Man vs. The State*, 1884.

sıraya dizerek sayfalar doldurdu. 1863'te "aşı olma zorunluluğu İskoçya ve İrlanda'da uygulanmaya başlandı". Ayrıca "gıda maddelerinin besin değerinin tam mı yoksa eksik mi olduğunu" değerlendirmek üzere müfettişler tayin edilmesini öngören bir yasa hazırlandı; bunu, çocuklara çok dar bacalar temizleterek onların eziyet çekmelerine, hatta ölümlerine neden olunmasını engellemek üzere çıkarılan bir Baca Temizleyicileri yasası, bir Salgın Hastalıklar Yasası ve yerel yetkililerin, çoğunluğun kitap ihtiyacını karşılamak üzere azınlıktan vergi alabilmelerini sağlayan bir Halk Kitaplıkları yasası izledi. Spencer'a göre bütün bunlar anti liberal komplonun karşı çıkılamaz kanıtlarını oluşturuyordu. Aslında bu yasaların her biri, modern sanayi koşullarından kaynaklanan bir sorunu ele alıyor ve bu koşulların, ya da onlara piyasa yöntemleriyle yaklaşmanın, içerdiği tehlikelere karşı bazı toplum çıkarlarını korumayı amaçlıyordu. Bu önlemleri uygulayanların çoğu, *laissez-faire*'in inançlı destekleyicileriydi ve Londra'da bir itfaiye teşkilatı kurulması kararını onaylarken kesinlikle ekonomik liberalizm ilkelerine karşı çıkmak gibi bir niyetleri yoktu. Aksine, bu yasaların arkasındakiler, kural olarak, sosyalizmin ve diğer bütün kollektivizm türlerinin uzlaşmaz muhalifleriydi.

İkinci olarak, liberal çözümlerden kollektivist çözümlere geçiş bazen aniden, yasama sürecinde fikir yürütenler farkına bile varmadan yer aldı. Dicey, iş sırasında işçilerin uğradığı kazalardan işvereni sorumlu tutan İşçi Tazminatı Yasasının oluşturduğu klasik örneği ele alıyor. 1880'den beri bu fikri içeren çeşitli yasaların tarihi, bireyci bir ilkeye, işverenin işçisine karşı sorumluluğunun, aynı başkalarına karşı sorumluluklarının belirlendiği gibi belirlenmesi gerektiği ilkesine tutarlı bir bağlılık gösteriyordu. 1897'de, görüşlerde herhangi bir değişiklik olmadan, işveren aniden iş sırasında yer alan kazalara karşı işçiyi sigorta etme sorumluluğunu yüklenmiş, Dicey'nin haklı olarak belirttiği gibi, "bütünüyle kollektivist bir yasa" ortaya çıkmıştı. Bu duruma liberal ilkeden anti liberal ilkeye geçişle ilgili çıkarlarda bir değişikliğin ya da konu üzerindeki görüşlerin gösterdiği eğilimlerin değil, sorunların ortaya çıkıp çözüm-

lerin arandığı ortamın geçirdiği evrimin neden olduğuna bundan iyi kanıt olamaz.

Üçüncü kanıt, dolaylı olmasına karşın bütün kanıtların en çarpıcısı, siyasal ve ideolojik özelliklere sahip ülkelerdeki gelişmelerin birbiriyle karşılaştırılmasından çıkan kanıt. Viktorya Devri İngiltere'siyle Bismark Prusyası arasında dağlar kadar fark vardı ve bunların ikisi de Üçüncü Cumhuriyet Fransası ve Habsburg İmparatorluğu'ndan çok değişikti. Gene de, bu ülkelerin her biri, önce bir serbest ticaret ve *laissez-faire* döneminden, sonra da bunu izleyen kamu sağlığı, çalışma koşulları, belediye yatırımları, sosyal sigorta, nakliyat desteklemeleri, belediye hizmetleri, ticaret birlikleri ve diğer alanları kapsayan bir anti-liberal yasama döneminden geçtiler. Çeşitli ülkelerde benzer değişikliklerin yer aldığı yılları gösteren bir takvim hazırlamak çok kolay olurdu. İşçi tazminatları, İngiltere'de 1880 ve 1897'de, Almanya'da 1879'da, Avusturya'da 1887'de, Fransa'da 1899'da kabul edildi; fabrika denetimi, İngiltere'ye 1833'te, Prusya'ya 1853'te, Avusturya'ya 1883'te, Fransa'ya 1874 ve 1883'te girdi; belediye hizmetlerini de kapsayan belediye yatırımları, 1870'te Birmingham'a ayrılıkçı* ve kapitalist Joseph Chamberlain, 1890'lı yılların imparatorluk dönemi Viyanası'na Katolik "sosyalist" ve Yahudi avcısı Karl Lueger tarafından getirildi; Alman ve Fransız belediyelerine girişi ise, değişik yerel koalisyonlarca sağlandı. Bunu destekleyen güçler, bazen Viyana'daki gibi son derece gerici ve anti sosyalist, bazen Birmingham'daki gibi "radikal emperyalist", ya da, Lyon belediye reisi Edouart Harriet gibi, en katıksız liberal türdendi. Protestan İngiltere'de tutucu ve liberal hükümetler sırayla fabrika yasalarının tamamlanmasına çalıştılar. Almanya'da Roma katolikleri ve Sosyal Demokratlar aynı şeyin başarılmasında rol aldılar; Avusturya'da kilise ve kilisenin en militan destekçileri, Fransa'da ise kilise düşmanları ve din adamlarının ateşli

(*) Burada "ayrılıkçı" (dissenter) sözcüğü Anglikan kilisesinin belirlediği ilkeler ve uygulamalara uymayan protestanlar için kullanılıyor. Ayrılıkçıların arasında baptist, metodist, üniteryen ve quaker mezheplerine bağlı olanlar sayılabilir – ç.n.

muhalifleri hemen hemen bunlara eş yasaların yürürlüğe girmesinden sorumluydular. Yani, sonsuz çeşitlilikte sloganlar ve çok farklı amaçlarla, bir çok değişik parti ve sosyal kesim, birlikte, bir dizi ülkede bir çok karmaşık konuyla ilgili, hemen hemen bütünüyle aynı önlemleri yürürlüğe koydular. Bunun karşısında, bu parti ve kesimlerin, anti-liberal komplo efsanesindeki gibi, gizliden gizliye aynı ideolojik görüşler ve dar grup çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerini öne sürmek düpedüz saçmalık olur. Aksine, her şey, kesin nesnel nedenlerin yasa koyucuları belirli bir yere itmiş olduğu varsayımını destekliyor.

Dördüncüsü, ortada çeşitli dönemlerde, kuramsal ve pratik açıdan büyük önem taşıyan bir dizi durumda, ekonomik liberallerin kendilerinin sözleşme özgürlüğünün ve *laissez-faire*'in kısıtlanmasını önermeleri gibi bir gerçek var. Doğal olarak, buradaki amaçları anti-liberal komplo olamazdı. Değindiğimiz, bir yanda işçi birleşmesi ilkesi, öte yanda da şirketler hukuku. Bunlardan birincisi, işçilerin ücretlerini yükseltmek amacıyla birleşme haklarıyla ilgili; ikincisi de, tröst, kartel ve diğer kapitalist birliklerin fiyatları yükseltme haklarıyla. İki durumda da, haklı olarak, sözleşme özgürlüğü ve *laissez-faire*'in ticareti kısıtlama amacıyla kullanıldığı öne sürüldü. Söz konusu olan ister işçi birliklerinin ücretleri, ister ticaret birliklerinin fiyatları yükseltmeleri olsun, *laissez-faire* ilkesi, açıkça, çıkar sahibi taraflarca emek veya diğer meta piyasalarını daraltmak için kullanılabilirdi. İki durumda da, Lloyd George ve Theodore Roosevelt'ten Truman Arnold ve Walter Lippmann'a kadar, bütün tutarlı liberallerin *laissez-faire*'in serbest rekabetçi piyasanın gereklerine boyun eğmesi gerektiğini düşünmeleri son derece önemli. Bu liberaller, herhangi bir "kollektivist" gibi, sözleşme özgürlüğünün işçi sendikaları veya şirketler tarafından kötüye kullanıldığını öne sürerek, düzenlemeler ve kısıtlamalar, ceza yasaları ve zorlamalar getirilmesi yolunda bir baskı oluşturdular. Kuramsal olarak, *laissez-faire* veya sözleşme özgürlüğü, işçilerin bireysel veya toplu olarak, canları istediğinde, emeklerini geri çekebilmeleri özgürlüğünü içeri-

yordu; ayrıca, iş adamlarının tüketicilerin isteklerine aldırış etmeksizin fiyat düzeyini aralarında anlaşarak saptayabilmeleri özgürlüğünü de içeriyordu. Ama uygulamada, böylesi bir özgürlük kendi kurallarına göre işleyen piyasa kurumuyla çatışıyordu ve böyle bir çatışmada öncelik, her zaman, kendi kurallarına göre işleyen piyasaya tanınıyordu. Başka bir deyişle, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın ihtiyaçları *laissez-faire*'in taleplerine uymadığında, liberal, *laissez-faire*'e karşı tavır alıyor ve herhangi bir anti-liberal gibi, sözde kollektivist düzenleme ve kısıtlama yöntemlerini tercih ediyordu. Sendika yasaları da, tekelleşmeye karşı yasama da, bu tavırdan kaynaklandılar. Modern sanayi toplumlarında anti-liberal veya "kollektivist" yöntemlerin kaçınılmazlığına, sanayi düzeninin belirleyici önem taşıyan alanlarında bu yöntemlerin ekonomik liberaller tarafından bile kullanılmış olmasından daha tartışılmaz bir kanıt gösterilemez.

Bütün bunlar, ekonomik liberallerin bir fikir karmaşası sergileyerek, kendi politikalarının karşıtı olarak tanımladıkları "müdahalecilik" teriminin gerçek anlamını ortaya çıkarmalarına yardımcı oluyor. Müdahaleciliğin karşıtı *laissez-faire*'dir ve gördüğümüz gibi, günlük konuşma içinde iki terimin aynı şeyi belirtmek için kullanılmasında bir sakınca olmasa bile, ekonomik liberalizm *laissez-faire* ile özdeşleştirilemez. Tam olarak, ekonomik liberalizm, kendi kurallarına göre işleyen piyasa kurumuna dayanan bir toplumun düzenleyici ilkesidir. Doğru, aşağı yukarı böyle bir toplum kurulduğunda belirli bir tür müdahaleye daha az gerek duyulur. Ama bu piyasa sistemi ve müdahalenin birbirini dışlayan terimler olduğu anlamına gelmez. Çünkü bu sistem kurulmadan önce, ekonomik liberallerin onun kurulabilmesi için hiç duraksamadan devlet müdahalesi taleplerinde bulunmaları gerekir ve bu taleplerde bulunacaklardır. Sistem kurulduktan sonra da, devamının sağlanması için, aynı talepleri öne süreceklerdir. Yani ekonomik liberal tutarsızlığa düşmeden, devletten yasa gücünü kullanmasını isteyebilir, hatta kendi kurallarına göre işleyen piyasanın ön koşullarının sağlanabilmesi için, iç savaşın şiddetine

başvurabilir. Amerika'da Güney, köleliği haklı kılmak için *laissez-faire* görüşlerine baş vurmuştu, Kuzey özgür emek piyasasını kurmak için silahlı müdahaleye başvurdu. Dolayısıyla, liberal yazarların müdahalecilik suçlaması boş bir slogandan başka bir şey değildir. Aynı eylemler, liberallerce kabul edilir olup olmamalarına göre, yadsınmakta veya benimsenmektedirler. Ekonomik liberallerin tutarsızlığa düşmeden benimseyecekleri tek ilke, kendilerini müdahaleye zorlasın zorlamasın, kendi kurallarına göre işleyen piyasadır.

Özetleyelim: Ekonomik liberalizme ve *laissez-faire*'e karşı hareket, hiçbir yanılgıya yer vermeyecek biçimde kendiliğinden bir tepki niteliğindeydi. Bir çok ilgisiz noktada, doğrudan etkilediği çıkarlar arasında herhangi bir bağlantı veya ideolojik uyum olmadan ortaya çıktı. İşçi tazminatları durumundaki gibi tek bir sorunun karara bağlanmasında bile, ortadaki ekonomik çıkarlar, ideolojik etkiler ve siyasal güçlerde hiçbir değişme olmadan, yalnızca söz konusu sorunun niteliğinin anlaşılması sonucu, çözümler başta bireyciyken, sonra "kollektivist", liberalken anti-liberal, *laissez-faire* yanlısıyken müdahaleci biçimler olarak değiştiler. Ayrıca *laissez-faire*'den "kollektivizme" çok benzer geçişlerin, çeşitli ülkelerde sanayileşmenin belirli bir aşamasında yer aldıkları gösterilebilir. Bu da, ekonomik liberaller tarafından, son derece yüzeysel bir biçimde, ideolojik havanın değişmesine ve dağınık çıkarlara bağlı olarak açıklanan sürecin temelinde yatan nedenlerin derinliğine ve birbirinden bağımsızlığına işaret ediyor. Nihayet, çözümleme, ekonomik liberalizmin en radikal savunucularının bile, *laissez-faire*'in gelişmiş sanayi koşullarına uygulanamayacağı kuralından kaçamadıklarını ortaya koyuyor; çünkü kritik bir alanda, işçi sendikaları yasası ve tekelleşmeye karşı düzenlemeler alanında, aşırı liberallerin kendileri, kendi yasalarına göre işleyen piyasanın ön koşullarını tekelci birleşmelerden korumak amacıyla, sayısız devlet müdahalesi talebinde bulunmak durumunda kalmışlardı. Özgür ticaret ve rekabet bile, işlerlik kazanabilmek için müdahaleciliği gerektiriyordu. 1870'li ve 1880'li yılların anti-liberal komplolarıyla ilgili liberal efsane tüm gerçeklere aykırı.

Gerçeklerin, çifte harekete bizim getirdiğimiz yorumu desteklediğini görüyoruz. Çünkü, eğer vurguladığımız gibi piyasa ekonomisi toplumsal dokunun insani ve doğal özüne karşı bir tehdit oluşturuyorsa, her çeşit insanın bir gün koruma talebinde bulunmasından daha doğal ne olabilir? Gördüğümüz bu. Ayrıca, bu taleplerin herhangi bir kurumsal ve entellektüel anlayıştan, piyasa ekonomisinin temel ilkelerine karşı alınan tavırlardan bağımsız olarak ortaya çıkması beklenir. Görünen gene bu. Bundan başka, eğer belirli çıkarların, bir dizi değişik ülkede ortaya çıkan ideolojilerden bağımsız olduğu gösterilebilirse, hükümetlerin karşılaştırmalı tarihleri de tezimize yarı deneysel bir kanıt oluşturabilir. Bu konuda da çarpıcı kanıtlar gösterdik. Nihayet, liberallerin kendi davranışları da, ticaret özgürlüğünün, bizim deyişimizle kendi kurallarına göre işleyen piyasanın, korunabilmesinin müdahaleyi dışlamak şöyle dursun, bunu gerektirdiğini ve liberallerin, işçi sendikası yasaları ve tekelleşmeye karşı yasaların durumundaki gibi, düzenli olarak devletin zorlayıcı müdahalesi yolunda isteklerde bulunduklarını kanıtlıyor. Çifte hareketin iki yorumu ortada: Bir yanda önerdiği politikalara hiçbir şans tanınmadığını, bunların dar görüşlü sendikacılar, Marksist entellektüeller, aç gözlü sanayiciler ve gerici toprak sahipleri tarafından engellendiğini öne süren ekonomik liberalin yorumu; öte yanda, ekonomik liberali eleştirirken, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında piyasa ekonomisinin yayılmasına gösterilen evrensel "kollektivist" tepkisinin, kendi kurallarına göre işleyen piyasa gibi ütopik bir ilkenin içerdiği toplumsal tehlikenin tartışılmaz kanıtı olduğuna işaret edenlerin yorumu.

13. Liberal İtikadın Doğuşu (Devam): Sınıfsal Çıkar, Sosyal Değişim

Ondokuzuncu yüzyıl politikalarının gerçek temellerini açığa çıkarmak için, önce liberal "kollektivist komplo" efsanesinin bütünüyle yok edilmesi gerekiyor. Bu efsaneye göre, korumacılık, yalnızca bencillikleriyle piyasanın otomatik mekanizmasını bozan tarımcılar, sanayiciler ve işçi sendikalarının pis çıkarlarının bir sonucuydu. Değişik bir biçimde, ve doğal olarak, karşıt eğilimlerle, Marksist taraflar da aynı tür, toplumsal bölünmeler temelinde biçimlenen tartışmalar öne sürüyorlardı. (Marx'ın felsefesinin özünde, toplumun bütünlüğü ve insanın ekonomik olmayan doğası çevresinde kurulmuş olması burada önemli değil).[1] Marx sınıfları ekonomik terimlerle tanımlarken Ricardo'yu izlemişti ve ekonomik sömürü kuşkusuz burjuva devrimin bir özelliğiydi.

Popüler marksizmde bu, kaba saba bir sınıfsal sosyal gelişme kuramına yol açtı. Pazarlar ve etki alanları elde etme çabaları, yalnızca bir avuç sermaye sahibinin kâr amacına bağlandı. Emperyalizm, hükümetleri büyük iş adamlarının çıkarlarına hizmet etmek için savaşlar başlatmaya iten bir kapitalist komplo biçiminde açıklandı. Savaşları, bu çıkarların, ülkeleri,

1 Marx, K., *Nationalökonomie und Philosophie* "Der Historische Materialismus" içinde, 1932.

kendi hayatî çıkarları hilafına korkunç politikalara sürükleyebilmek gibi mucizevî bir güce sahip olan silah firmaları ile birleşerek başlattıkları öne sürüldü. Yani, liberallerle Marksistler, korumacılık hareketlerini değişik çıkarlara bağlamakta, sanayi devlerinin kâr açlığını tekelci işletme türlerinin gelişmesini açıklamak için kullanmakta ve savaşları ilerleyen ticaretin sonucu olarak göstermekte birleştiler.

Böylece liberal ekonomik görüş, dar bir sınıf kavramında destek buldu. Karşıt sınıfların görüşlerini savunan liberaller ve Marksistler eş önermelerin ardında yer aldılar. Ondokuzuncu yüzyıl korumacılığının sınıfsal eylemlerin sonucu doğru ve bu eylemlerin öncelikle ilgili sınıfların çıkarlarına hizmet etmiş olması gerektiği yolunda katı bir görüş ortaya koydular. Birlikte, piyasa toplumunun ve böyle bir toplumda korumacılığın işleyişinin olduğu gibi görülebilmesini engellediler.

Aslında sınıf çıkarlarına bakarak toplumdaki uzun vadeli hareketlerin ancak kısıtlı bir açıklaması yapılabilir. Sınıfların kaderinin toplumun ihtiyaçları tarafından belirlenmesi, toplumun kaderinin sınıfların ihtiyaçları tarafından belirlenmesinden çok daha sık rastlanan bir şeydir. Belirli bir toplumsal yapı içinde sınıf kuramı işlerlik kazanır; ama yapının kendisi değişirse ne olur? İşlevini yitiren bir sınıf bir anda çözülüp yerini başka bir sınıfa veya sınıflara bırakabilir. Ayrıca, sınıfların çatışma içindeki başarıları kendi üyelerinin dışında kalanlardan destek sağlayabilmelerine bağlıdır. Bu da, gene, kendi çıkarlarından daha geniş çıkarları karşılayabilmelerine bağlı olacaktır. Dolayısıyla toplumun bütününün içinde bulunduğu durumun dışında, ne sınıfların doğuş ve ölüşü, ne amaçları ve bu amaçlara ne dereceye kadar ulaşılabileceği, ne de aralarındaki dayanışma ve zıtlaşma anlaşılabilir.

Kural olarak bu durum, bir iklim değişikliği veya mahsulün verimliliğinde bir değişiklik, yeni bir düşman veya eski düşmanın eline geçen yeni bir silah, yeni toplumsal ihtiyaçların ortaya çıkışı veya geleneksel ihtiyaçları karşılamak üzere yeni yöntemlerin bulunması gibi, dışsal bir neden sonucu ortaya çıkar. Eğer değişik çıkarların sosyal gelişme içindeki işlevlerini

anlamak istiyorsak, bu çıkarları durumun bütünüyle ilgili olarak ele almamız gerekir.

Toplumsal değişim içinde sınıf çıkarlarının oynadığı hayatî rol, eşyanın doğası gereğidir. Çünkü bütün yaygın değişme biçimleri, topluluğun çeşitli bölümlerini farklı biçimlerde etkileyecektir. Hiç olmazsa coğrafi konum, ekonomik ve kültürel donatım değişiklikleri bunu gerektirir. Dolayısıyla değişik çıkarlar, sosyal ve siyasal değişmenin doğal araçlarıdır. Değişmenin kaynağı, ister savaş veya ticaret, ister şaşırtıcı buluşlar veya doğal koşullardaki değişiklikler olsun, toplumun çeşitli bölümleri, (zor yöntemlerini de içeren) değişik uyum sağlama yöntemlerini savunacak ve çıkarlarını önderlik etmek isteyebilecekleri diğer gruplardan farklı bir biçimde yeni duruma uydurmaya çalışacaklardır. Yani, ancak değişmeyi bir veya birkaç grubun başlattığı gösterilebilirse, değişmenin nasıl olduğu açıklanabilir. Oysa nihai nedeni dış güçler oluşturmaktadır, toplum ancak değişme mekanizması açısından iç güçlere bağlıdır. Dışarıdan gelen zorlama toplumun bütününe yönelmiştir; tepki, gruplar, bölümler ve sınıflar aracılığıyla oluşur.

Dolayısıyla, yalnızca sınıf çıkarları, hiçbir uzun dönemli süreci doyurucu bir biçimde açıklamakta kullanılamaz. İlk olarak, söz konusu süreç sınıfın kendi varlığı konusunda belirleyici olabileceği için; ikincisi, belirli sınıf çıkarları yalnızca söz konusu sınıfların hangi amaçlara ulaşmak için uğraştıklarını belirledikleri, bu uğraşın başarılı mı, başarısız mı olacağı konusunda belirleyici olmadıkları için. Sınıf çıkarlarında, bir sınıftan olanların diğer sınıflardan gelenler tarafından destekleneceğini garanti edebilecek bir tılsım bulunamaz. Ama bu tür destekler gündelik olaylardandır. Aslında, korumacılık böyle bir olaydır. Buradaki sorun, neden tarımcıların, sanayicilerin ve işçi sendikalarının gelirlerini korumacılık yoluyla artırmak istedikleri değil, neden bunu yapmakta başarılı olduklarıdır; neden iş adamları ve işçilerin tekeller kurmak istemeleri değil, neden amaçlarına ulaştıkları; neden bir dizi Avrupa ülkesinde bazı grupların aynı tarzda hareket ettikleri değil, neden başka alanlarda birbirinden farklı ülkelerde böyle grupların ortaya

çıktıkları ve her yerde hedeflerine vardıkları; neden hububat yetiştiricilerinin hububatı pahalı satmaya kalkıştıkları değil, neden sürekli fiyatları yükseltirken hububat alıcılarının desteğini sağlayabildikleridir sorun.

İkinci olarak, karşımıza aynı derecede yanlış bir doktrin, sınıf çıkarlarının özünde ekonomik çıkarlar olduğu doktrini çıkıyor. İnsan toplumu doğal olarak ekonomik unsurlar tarafından koşullanmış olmasına karşın, birey davranışları ancak kural dışı olarak maddi ihtiyaç karşılanması gereklerine göre belirlenir. Ondokuzuncu yüzyıl toplumunun bu davranışın evrenselleştirilebileceği varsayımına göre düzenlenmiş olması, yalnızca o devre özgü bir olguydu. Dolayısıyla, o toplumu incelerken ekonomik dürtülerin etkisine oldukça geniş bir alan ayırmak uygun düşüyordu. Ama konuya, yani bu alışılmamış tavrın ne dereceye kadar etkin kılınabildiği konusuna, önceden verilmiş kararlarla yaklaşmaktan kaçınmamız gerek.

İhtiyaç karşılanması gibi saf ekonomik konular, sınıfsal davranışlar açısından, sosyal saygınlıkla ilgili sorunlardan karşılaştırılmayacak kadar daha az önemlidir. Doğal olarak, ihtiyaçların karşılanması bu saygınlığın sonucu, özellikle onun dışa vuran belirtisi veya ödülü olabilir. Ama bir sınıfın çıkarları en dolaysız biçimiyle mevki ve mertebeyle, sosyal konum ve güvenlikle ilgilidir, yani temelde sosyaldir, ekonomik değil.

1870'ten sonra korumacılığa yönelik hareket içinde yer alan sınıf ve gruplar, bunu birincil olarak ekonomik çıkarları adına yapmamışlardı. Bu özel önem taşıyan yıllarda alınan "kollektivist" önlemler, ancak kural dışı olarak işin içinde tek bir sınıfın çıkarlarının bulunduğunu, öyle bile olsa bunların nadiren ekonomik çıkarlar olarak tanımlanabileceklerini gösteriyor. Şehir yetkililerinin, o zamana kadar ihmal edilmiş bazı güzel mekanları ele almalarına yol açan bir yasanın "dar görüşlü ekonomik çıkarlara" hizmet etmediği açık; fırınların en aşağı altı ayda bir sıcak su ve sabunla temizlenmesini şart koşan düzenlemelerin veya kablo ve çengellerin sağlamlığını kontrol etmeyi zorunlu kılan bir yasanın da bu çıkarlara hizmet ettikleri söylenemez.

Bu önlemler, yalnızca sanayi uygarlığının piyasa yöntemlerinin karşılayamadığı ihtiyaçlarına karşılık veriyorlardı. Bu müdahalelerin büyük çoğunluğu, gelirler üzerinde çoğu zaman ancak dolaylı bir etki yapmıştı. Bu sağlık ve yerleşme, kamu hizmetleri ve kitaplıklar, çalışma koşulları ve sosyal sigortayla ilgili yasaların hemen hemen hepsi için geçerliydi. Aynı şey belediye hizmetleri, eğitim, ulaşım ve sayısız başka alan için de aynı derecede geçerliydi. Ama parasal değerler söz konusu olduğunda bile, bunlar öteki konulara göre ikinci planda kalıyordu. Hemen hemen her zaman, meslekî konum, güvenlik, insanın yaşam biçimi, varoluşunun genişliği, çevresinin dengesi söz konusuydu. Gümrük tarifeleri veya işçi tazminatları gibi bazı tipik müdahalelerin parasal önemi hiçbir biçimde küçümsenmemeli. Ama bu durumlarda bile, parasal olmayan çıkarları parasal çıkarlardan ayırmak olanaksızdı. Kapitalistler için kâr, işçiler için ücret anlamına gelen gümrük tarifeleri, sonuçta işsizliğe karşı güveni, yerel koşulların dengesini, sanayi sektörlerinin tavsiyesine karşı önlemleri, ve belki de en önemlisi, insanın daha az beceri ve deneyime sahip olduğu bir iş alanına geçerken karşılaştığı çok acılı sosyal konum yitirişlerinin engellenmesini de içeriyorlardı.

Bir kez, genel değil bölünmüş çıkarların etkin olduğu saplantısından, aynı zamanda da bunun ikizi olan önyargıdan, yani insan gruplarının çıkarlarının parasal gelirlerine indirgenmesine yol açan ön yargıdan kurtulursak, korumacı hareketin genişliği ve kapsamlılığı esrarengiz görünümünden sıyrılacaktır. Ekonomik çıkarlar zorunlu olarak yalnız çıkar sahipleri tarafından dile getirildiği halde, diğer çıkarların ardında geniş topluluk bulunur. Bunlar bireyleri sayısız biçimde, komşu, meslek sahibi, tüketici, yaya, yolcu, sporcu, bahçıvan, hasta, anne veya aşık olarak, etkilerler. Dolayısıyla da hemen hemen her türden bölgesel veya işlevsel kuruluş tarafından temsil edilebilirler; bu kuruluşlar, kilise, belediyeler, kulüpler, sendikalar veya, en sık görülen biçimiyle, geniş katılım ilkelerine dayanan siyasi partiler olabilir. Çok dar bir çıkar kavramı, toplumsal ve siyasi tarihin çarpıtılmış bir algılanışına yol açacak-

tır. Çıkarların yalnızca parasal bir tanımı, genel olarak topluluğun genel çıkarlarından sorumlu kişilerin, modern koşullar altında devrin hükümetinin, temsil ettiği o çok hayatî ihtiyaca, sosyal korunma ihtiyacına yer veremez. Oysa ele aldığımız dönemde özellikle halkın değişik kesimlerinin, ekonomik değil, sosyal çıkarları piyasa tarafından tehdit edildiğinden, değişik ekonomik katmanlardan gelen kişiler tehlikeye karşı koyabilmek için güçlerini birleştirmişlerdi.

Böylece sınıfsal güçlerin eylemi, piyasanın yayılmasını hem ilerletti, hem de engelledi. Piyasa sisteminin kurulması için makineyle üretim gerektiğinden, yalnızca ticaretle uğraşan sınıflar o ilk dönüşüm içinde önderlik edebilecek konumdaydılar. Topluluğun bütününün çıkarlarına uygun bir gelişmenin sorumluluğunu üstlenmek üzere, öteki sınıflardan geride kalanlarla yeni bir girişimciler sınıfı oluştu. Sanayicilerin, girişimcilerin ve kapitalistlerin ortaya çıkışı piyasanın genişlemesi içinde üstlendikleri önderlik rolüne bağlıydı; savunma ise, geleneksel toprak sahibi sınıflara ve işçi sınıfına düşmüştü. Ve eğer ticaret kesiminde piyasa sisteminin yapısal ilkelerinin arkasında yer almak kapitaliste düştüyse, sosyal dokunun sonuna kadar savunulması rolü bir yandan feodal soyluluğa, bir yandan da gelişmekte olan işçi sınıfına verilmişti. Ama toprak sahibi sınıflar, doğal olarak, bütün sorunların çözümünü geçmişi korumakla çözümleme yanlısıyken, işçiler, bir noktaya kadar, piyasa toplumunun sınırlarını aşabilecek ve çözümleri gelecekte arayabilecek konumdaydılar. Bu feodalizme dönüşün veya sosyalizmin kurulmasının seçilebilecek yollar arasında yer aldığını göstermez; ama tarımcılarla şehirlerdeki işçi sınıfının acil sorunlara çözüm ararken yöneldikleri bütünüyle değişik yollara işaret edebilir. Piyasa ekonomisinin her büyük buhranla eşiğine gelmiş gibi olduğu çöküş gerçekleşseydi, toprak sahibi sınıflar askerî veya feodal bir paternalizm sistemine dönmek için çaba gösterebilir, fabrika işçileri de bir emekçi kooperatifleri birliği kurulması gerektiğini düşünebilirlerdi. Bir bunalım durumunda önerilen çözümler birbirini dışlayıcı nitelikte olabilirdi. Değişik durumlarda uzlaşmayla

sonuçlanabilecek basit bir sınıfsal çıkar çatışması, hayatî önem kazanıyordu.

Bütün bunlar bizi, tarihi açıklarken belirli sınıfların çıkarlarına çok fazla önem verilmesine karşı uyarmalı. Böyle bir yaklaşım, dolaylı olarak, sınıfları veri alma eğilimi gösterecektir, bu da ancak parçalanamaz bir toplumda olasılık kazanır. Uygarlığın çöktüğü ya da bir dönüşüm geçirdiği tarihî dönemler, bazen son derece kısıtlı bir zaman içinde eski sınıfların kalıntılarından, hatta yabancı maceracılar ve toplumun dışına itilmişler gibi yabancı unsurlardan yeni sınıfların oluştuğu dönemler, bu açıklamanın dışında kalırlar. Sık sık, belirli bir tarih döneminde yeni sınıfların yalnızca dönemin gereklerine bağlı olarak ortaya çıktığı görülür. Yani sonuçta bir sınıfın oyun içindeki yerini belirleyen, onun toplumun bütünü içindeki konumudur; sınıfsal başarıları, bir sınıfın hizmet edebileceği, kendi çıkarları dışındaki çıkarların genişliği ve çeşitliliği belirler. Gerçekten de, dar sınıf çıkarlarına yönelen bir politika, o çıkarlara bile iyi hizmet edemez. İstisnası olmayan bir kuraldır bu. Toplumsal düzenlemenin alternatifi tam bir yıkım olmadığı sürece, kaba bir bencilliğin yönlendirdiği hiçbir sınıf önderliği elinde tutamaz.

Ekonomik liberaller, öne sürdükleri kollektivist komplo suçlamasını güvence altına almak için, sonuçta toplumun korunması gibi bir ihtiyacın ortaya çıkmış olduğunu yadsımak zorundadırlar. Son yıllarda ekonomik liberaller, 1790'larda İngiltere'nin talihsiz emekçi sınıfları için bir felaketin baş göstermiş olduğu yolundaki geleneksel sanayi devrimi doktrinini yadsıyan bazı bilim adamlarının görüşlerini benimsediler. Bu yazarlara göre, yaşam standardlarında halkın dünyasını alt üst edecek ani bir düşüş niteliğinde bir şey olmamıştı. Genelde halkın durumu fabrika sisteminin yerleşmesinden öncekine göre çok daha iyiydi; nüfusa gelince, hızlı bir artış olduğunu kimse yadsıyamazdı. Ekonomik refahın kabul edilmiş ölçütlerine göre, kapitalizmin ilk dönemlerinin cehennemi hiç yaşanmamıştı; çalışan sınıflar, sömürülmek şöyle dursun, ekonomik olarak kazançlı çıkmışlardı ve herkese yarar sağlayan bir siste-

me karşı sosyal korunma ihtiyacından söz etmek, doğal olarak, olanak dışıydı.

Bu, liberal kapitalizmi eleştirenleri iyice şaşırttı. Yetmiş küsur yıl boyunca bilim adamları ve Kraliyet Komisyonları, birlikte, Sanayi Devriminin felaketlerini yermişlerdi; bir dizi şair, düşünür ve yazar Devrimin vahşetini sergilemişti. Kitlelerin, onların çaresizliğini acımasızca sömürenler tarafından ölesiye çalıştırılıp aç bırakıldıkları kanıtlanmış bir gerçek olarak görülüyordu. Toprak çevrilmelerinin kırsal kesimde yaşayanları evsiz ve topraksız bıraktığı ve onları Yoksullar Yasası Reformuyla oluşturulan emek piyasasına salıverdiği de, fabrikalarda ve madenlerde ölesiye çalıştırılan çocukların belgelenmiş trajedilerinin kitlelerin sefaletinin acı bir kanıtı olduğu da. Gerçekten de, Sanayi Devriminin bilinen açıklamalarının dayanağı, onsekizinci yüzyıl toprak çevrilmelerinin sağladığı sömürünün derecesi, evsiz barksız kalmış işçilerin pamuk sanayiindeki yüksek kârlara ve ilk sanayicilerin ellerindeki hızlı sermaye birikimine yol açan düşük ücretleriydi. Bu erken sanayicilere yöneltilen suçlama sömürü suçlamasıydı, vatandaşların bunca sefalete ve alçalışa neden olan sömürüsü. Artık bütün bunların yadsındığı görünüyordu. İktisat tarihçileri, fabrika sisteminin ilk dönemlerinin üzerine çöken kara bulutun dağıtılmış olduğu haberini getirdiler. Öyle ya, ekonomik ilerlemenin kuşku götürmez bir gerçek olduğu yerde bir sosyal felaketten nasıl söz edilebilirdi? Aslında, sosyal felaket, doğal olarak, ekonomik değil, kültürel bir olgudur ve gelir göstergeleri veya nüfus istatistikleri ile ölçülemez. Halkın geniş bir kesitini kapsayan kültürel felaketlere de sık sık rastlanmaz, ama Sanayi Devrimi gibi olaylara, yarım yüzyıldan kısa bir süre içinde İngiliz kırsal kesiminde yaşayanların büyük bir bölümünü yerleşik insanlardan yersiz yurtsuz göçmenlere dönüştüren bir ekonomik depreme de sık sık rastlanmaz. Ama bu tür yıkıcı toprak kaymaları, sınıfların tarihinde nadirattan olsa bile, değişik ırklardan gelen insanlar arasındaki kültürel temaslar alanında alışılmış sayılır. Esas olarak, koşullar aynıdır. Değişiklik, sosyal sınıfların aynı coğrafî alanda yaşayan bir toplumun parçasını oluşturma-

ları, kültürel temasın ise değişik coğrafî bölgelerde yaşayan toplumlar arasında yer almasındadır. Her iki durumda da temas, daha zayıf olan taraf üzerinde yıkıcı bir etki yapar. Yani alçalmanın nedeni, çoğu kez varsayıldığı gibi ekonomik sömürü değil, mağdur tarafın kültürel çevresindeki çözülmedir. Doğal olarak, ekonomik süreç yıkım aracını oluşturabilir, ve hemen hemen her zaman ekonomik zayıflık boyun eğmeye yol açar, ama yenilginin esas nedeni ekonomik değildir; bunun nedeni, yenilenin sosyal var oluşunu içeren kurumların aldığı ölümcül yarada yatar. Birim ister halk ister sınıf olsun, süreç ister "kültürel çatışma" ister bir sınıfın toplumun sınırları içindeki konumundaki değişiklikten kaynaklansın, sonuç kendine saygının ve değerlerin yitirilmesi olacaktır.

Kapitalizmin ilk dönemlerini inceleyenler için bu koşutluk son derece önemli. Bugün Afrika'daki bazı yerli kabilelerin durumuyla İngiliz işçi sınıfının ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarındaki durumu arasında yanılgıya yer bırakmayacak bir benzerlik var. Kendi köy topluluğunda (kraal) herkesten daha büyük bir sosyal güvenlik içinde yaşayan Güney Afrika yerlisi (*kaffir*), o soylu vahşi, "en aşağılık beyazın bile giymeyeceği uygunsuz, pis, çirkin paçavralar"[2] içinde yarı ehli bir hayvanın insan biçimini almışına, kendine saygısı, hiçbir değeri olmayan ne idüğü belirsiz bir varlığa, gerçek bir insan artığına dönüştürülmüştü. Bu tasvir, Robert Owen'ın çizdiği tablodaki işçileri akla getiriyor. Owen bunları Lew Lanark'ta işçilerinin yüzüne karşı söylemişti. Serinkanlılıkla, nesnel bir yaklaşımla, aynı bir sosyal bilimcinin gerçekleri kaydettiği gibi, nasıl bir alçalmış süprüntü yığını durumuna geldiklerini anlatmıştı onlara. Ve bu alçalışın nedenini, hiçbir şey onların bir "kültürel boşlukta" varoldukları gerçeği kadar iyi açıklayamazdı. "Kültürel boşluk", yani bir antropoloğun Afrika'nın yiğit kara kabilelerinin beyaz uygarlıkla karşılaşmanın etkisi altında yaşadıkları kültürel çöküşü tanımlarken kullandığı terim.[3] Zanaatları

2 Millin, Mrs. S.G., *The South Africans*, 1926.

3 Goldenweiser, A., *Anthropology*, 1937.

gerilemiş, yaşamlarının siyasal ve sosyal koşulları yok olmuş, Rivers'in ünlü cümlesi ile, sıkıntıdan ölmekte veya yaşamlarını ve insanî özlerini bir çözülme içinde tüketmekteler. Artık kendi kültürleri onlara çaba ve özveriye değer amaçlar sağlayamıyor; öte yandan ırkçı burnu büyüklük ve önyargı, beyaz müdahalecilerin kültürüne katılmalarını engelliyor.[4] Renk ayrımı yerine sosyal ayrımı koyduğumuzda, 1840'lı yılların "iki ulusuna" ulaşıyoruz. Yerlinin yerini Kingsley'in romanlarındaki varoş sakini alıyor.

Kültürel boşluk içinde yaşamanın yaşamak demek olmadığını tartışmasız kabul eden bazı kimseler, gene de ekonomik ihtiyaçların bu boşluğu otomatik olarak doldurabileceğini ve yaşamı, koşullar ne olursa olsun, yaşanır kılacağını düşünür gibi görünüyorlar. Bu varsayım antropolojik araştırmalara kesinlikle ters düşüyor. Dr. Mead şöyle diyor: "Bireylerin çalışmasını sağlayan amaçlar, kültürel olarak belirlenirler ve bünyenin bir yiyecek kıtlığı türünden, basit, dışsal ve kültürel olarak tanımlanmamış durumlara gösterdiği tepkilerden oluşmazlar." "Bir grup vahşinin altın madeninde çalışanlara, gemi tayfalarına dönüşmesi süreci veya yalnızca tüm çalışma isteğinden yoksun bırakılıp balıklarla dolu akarsuların yanında ölmeye terk edilmesi, toplumun doğasına ve normal işleyişine öyle ters, öyle aykırı görülür ki, hastalıklı olarak değerlendirilir." Ama Mead'in hemen eklediği gibi: "Kendilerini dıştan gelen, hiç olmazsa dış etkilerle oluşan büyük değişiklikler içinde bulan insanların kaçınılmaz olarak karşılaştıkları durum, bundan başka bir şey değildir." Ve şu sonuca varıyor: "Bu kaba temas, basit insanların bu geleneklerinden koparılışı, sosyal tarihçinin üzerinde ciddi bir biçimde durmasını gerektirecek kadar sık rastlanan bir olgudur."

Ama sosyal tarihçi imayı anlamamazlıktan geliyor. Hâlâ, kültürel temasın bugün sömürge dünyasında devrimler yaratan ilkel gücünün, yüzyıl önce kapitalizmin ilk dönemlerinin iç karartıcı sahnelerine neden olan güçle aynı olduğunu gör-

---

4 Goldenweiser, A., *a.g.e.*

meyi reddediyor. Genel sonucu çıkaran bir antropolog[5] "sayısız ayrıma karşın, bugün yerli halklar arasında görülen sorunların nedenleriyle, yıllarca ya da yüzyıllarda önce bizim aramızda görülmüş olanlarınki temelde aynı. Yeni teknik araçlar, yeni bilgiler, yeni zenginlik ve güç kazanma biçimleri sosyal akışkanlığı artırdı, yani insanların göç etmesine, ailelerin yükselişi ve çöküşüne, grupların ayrışmasına, yeni önderlik biçimlerine, yeni yaşam biçimlerine değişik değerlerin ortaya çıkışına neden oldu." Thurnwald'ın keskin zekası, bugün zenci toplumun yaşadığı sosyal felaketle kapitalizmin ilk günlerinde beyaz toplumun büyük bir bölümünün yaşadığı arasında büyük bir benzerlik olduğunu kavramıştı. Benzerliği hâlâ gözden kaçıranlar sosyal tarihçiler.

Sosyal görüşümüzü bulandıran en etkin olgu, ekonomiye ağırlık veren ön yargılar. Sömürü o kadar ısrarlı bir biçimde sömürgecilik sorununun merkezine yerleştirildiği için, bu konunun üzerinde özellikle durmak gerekiyor. Ayrıca, en açık insani anlamıyla sömürü, beyaz adam tarafından dünyanın geri halklarına öyle sık, öyle sürekli bir biçimde ve öyle acımasızca uygulandı ki, onu sömürgecilik sorununun tartışmalarında odak noktası olarak almamak bütünüyle duygusuzluk olarak görülebilir. Ama daha önemli olanın, kültürel yozlaşmanın, gözümüzden kaçmasına neden olan da, özellikle sömürüye verilen bu aşırı önem. Eğer sömürü yalnızca ekonomik terimlerle, değişim oranlarının sürekli yetersizliği biçiminde tanımlanırsa, sömürünün gerçekten var olmuş olup olmadığı konusunda kuşku duyulabilir. Yerli topluluğun başına gelen felaket, doğrudan doğruya, kurbanların temel kurumlarının aniden büyük bir sarsıntıyla yok olmalarının sonucu (bu süreç içinde kaba kuvvet kullanılması veya kullanılmaması burada önemli değil). Bu kurumların yok oluşu, piyasa ekonomisinin bütünüyle değişik bir biçimde düzenlenmiş topluluklara kabul ettirilmesine bağlı; emek ve toprağın metaya dönüştürülmesine, yani, bu kısa formülün dışında başka bir deyişle,

5 Turnwald, R.C., *Black and White in East Africa; The Fabric of a New Civilization*, 1935.

organik bir toplumdaki bütün kurumların ortadan kaldırılmasına bağlı. Doğal olarak, gelir ve nüfus göstergelerinin böyle bir süreçle hiçbir ilgisi yok. Örneğin köle olarak satıldıkları ülkedeki yaşam düzeyleri doğup büyüdükleri ormandakinden daha yüksek olsa bile, kim daha önce özgür olup da, sonradan köleleştirilen bir halkın sömürüldüğünü yadsıyabilir? Ama aslında ele geçirilen topraklardaki yerlilerin özgürlüklerine dokunulmadığını, hatta önlerine yığılan ucuz pamuklu malları satın alırken kandırılmadıklarını, aç kalmalarına "yalnızca" sosyal kurumlarının ortadan kalkışının neden olduğunu varsaysak bile, durumda büyük bir değişiklik olmaz.

Ünlü Hindistan örneğine değinelim. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Hintli kitleler Lancashire tarafından sömürüldükleri için açlıktan ölmediler; kitleler halinde ölmeleri, Hint köy topluluğunun parçalanmasına bağlıydı. Bu parçalanmaya ekonomik rekabet güçlerinin, yani el dokuması kumaşların makine imalatı karşısında sürekli değerinin altına satılmasının yol açtığı kuşkusuz doğru; ama, damping, değerinin üstüne satışın tersi demek olduğuna göre, bu ekonomik sömürü fikrinin tersini kanıtlamış oluyor. Tahılın serbestçe pazarlanmasıyla yerel gelirlerin düşüşü, birlikte, son elli yıl içinde açlığın gerçek kaynağını oluşturdular. Doğal olarak, yetersiz mahsul de bu olayın bir parçasıydı, ama demiryolu ile tahıl nakliyatı zor durumdaki bölgelere yardım gönderilebilmesini sağlıyordu; sorun halkın hızla artan fiyatları karşılayıp hububat satın alamayışındandı. Özgür ama tam düzenlenmemiş bir piyasada da, kıtlığa karşı doğal tepkinin bu tür fiyat artışları olması kaçınılmazdı. Önceleri mahsulün yetersiz olduğu durumda ihtiyaçları karşılamak üzere küçük yerel dükkânlara baş vurulurdu, ama bunlar ortadan kalkmış ve büyük bir pazarın içinde yok olmuşlardı. Bu nedenle açlığı karşı mücadele artık çoğu zaman, halkın yükselen fiyatları karşılayabilecek alım gücünü elde etmesini sağlamak amacıyla, kamu projelerinde iş olanakları yaratılması biçimini alıyordu. İsyandan sonra İngiliz hakimiyeti altındaki Hindistan'ı kırıp geçiren üç ya da dört büyük kıtlık, ne doğal unsurların ne de sömürünün sonucuydu. Bunlar, eski köy ya-

pısını sorunlarını çözmeden parçalayan emek ve toprakla ilgili yeni piyasa düzeninden kaynaklanıyorlardı. Feodalizm ve köy topluluğu rejimlerinde soyluluğun gerekleri (noblesse oblige), aile dayanışması ve hububat piyasasındaki düzenlemeler açlık tehdidini kontrol altında tutarken, piyasa hakimiyeti altında, oyunun kuralları gereği, insanların açlıktan korunması olanaksızdı. "Sömürü" terimi, Hindistan'da ancak Doğu Hindistan Şirketinin acımasız tekeli kırıldıktan sonra ciddi bir görünüm kazanan durumu açıklamakta uygunsuz kaçıyor. Tekelcilerin hakimiyeti altında, durum kırsal kesimin bedava hububat dağıtımını da içeren arkaik örgütlenmesi yardımıyla az çok kontrol altında tutulabiliyordu. Oysa özgür ve eşit değişim durumunda, milyonlarca Hintli yaşamını yitirdi. Ekonomik açıdan, Hindistan durumdan kazançlı çıkmış olabilir, hatta uzun dönemde bunun böyle olduğu açık, ama sosyal açıdan düzen bozulmuş ve ülke sefaletin ve alçalışın kucağına atılmıştı.

Hiç olmazsa bazı durumlarda, parçalayıcı kültürel teması başlatan, eğer bu şekilde ifade edilebilirse, sömürünün tersi olmuştu. 1887'de Kuzey Amerika kızılderililerine zorla dağıtılan toprak, bireylere, bizim mali değerlendirme ölçütlerimize göre, yarar sağlamıştı. Ama önlem ırkı fiziksel varoluşu içinde yok etmişti -bu, tarihe geçmiş en çarpıcı kültürel yozlaşma örneklerinden birini oluşturuyor. Kabileye özgü toprak mülkiyeti biçimlerine dönülmesi gerektiğini savunan John Collier'in ahlâk dehası sayesinde, durum yarım yüzyıl sonra düzeltildi: Bugün Kuzey Amerika yerlileri, hiç olmazsa bazı bölgelerde, canlı bir topluluk içinde yaşıyorlar. Söz konusu olan bir ekonomik iyileşme değil, mucize kabilinden bir sosyal restorasyon olayı. Yıkıcı bir kültür temasının yarattığı şokun, 1890 civarında, tam da ekonomik koşullardaki düzelmenin bu Kızılderililerin yerli kültürünü çağdışı kıldığı bir zamanda, eski bir Pawnee oyununun meşhur Hayalet Dansı biçiminde patetik bir biçimde yeniden doğuşuyla belgelendiğini görüyoruz. Giderek, diğer ekonomik göstergenin, nüfus artışının, kültürel bir felaket gerçeğini dışladığı önerisi de, antropolojik araştırmalarla desteklenmiyor. Doğal artış oranının yükselmesi, hem kültürel bir canlılı-

ğın hem de kültürel yozlaşmanın göstergesi olabilir. "Proletarya" sözcüğünün özgün anlamının üretkenlikle dilenciliği bir araya getirişi, bu belirsizliğin çarpıcı bir yansıması.

Ekonomiye ağırlık veren ön yargılar, hem kapitalizmin ilk dönemleriyle ilgili sömürü kuramının, hem de, daha bilimsel görünmekle birlikte, hamlığı açısından ondan geri kalmayan başka bir kuramın, sosyal felaketin varolmuş olduğunu yadsıyan yaklaşımların, kaynağını oluşturuyor. Bu ikinci kuramın ve tarihin yeni yorumlarının yol açtığı sonuç, *laissez-faire* ekonomisinin yeniden canlandırılması oldu. Madem ki liberal iktisat felakete neden olmamıştı, o halde dünyayı özgür piyasanın nimetlerinden yoksun bırakan korumacılık bağışlanmayacak bir suç oluşturuyordu. Artık Sanayi Devrimi terimine bile, yavaş bir değişim sürecinin abartılmış bir ifadesi olarak, burun kıvrılıyordu. Bu bilim adamları, olup bitenin, teknolojik gelişme güçlerinin derece derece yayılıp, insanların yaşamını değiştirmesinden başka bir şey olmadığını vurguluyorlardı; kuşkusuz değişim içinde bir çokları acı çekmişti, ama hikâyenin bütünü kesintisiz ilerlemeyle ilgiliydi. Bu mutlu sona, çağın kaçınılmaz güçlerini abartan sabırsız grupların müdahalelerine karşın, yararlı işlevlerini hemen hemen bilinçsiz bir biçimde sürdüren ekonomik güçlerin sayesinde ulaşılmıştı. Bu çıkarsama, yeni ekonominin topluma yönelttiği tehdidin yadsınması demekti. Eğer Sanayi Devriminin değiştirilmiş tarihi doğru olsaydı, korumacı hareket bütün temellerini yitirir, *laissez-faire* bütün suçlardan arınmış olurdu. Böylece sosyal ve kültürel felaketin niteliğine ilişkin maddeci yanlışlık, çağın bütün belalarının ekonomik liberalizmden uzaklaştırılmasına bağlı olduğu efsanesini güçlendirdi.

Özetle, kollektivist hareketin kaynağında tek tek gruplar veya sınıflar bulunmuyordu, ama gene de ilgili sınıf çıkarları sonuç üzerinde belirleyici bir etki yapmışlardı. Sonuçta, olaylar toplumun tümünün çıkarlarına bağlı olarak gerçekleşiyordu; bu çıkarların korunması ağırlıklı olarak toplumun belirli bir kesimine düşse bile, durum böyleydi. Korumacı hareketle ilgili açıklamamızı, sınıf çıkarları değil, piyasanın tehlikeye attığı sosyal öz çerçevesinde geliştirmek, anlamlı görünüyor.

Tehlike noktaları, saldırının yöneldiği alanlar tarafından belirleniyor. Rekabetçi emek piyasası emek gücünün taşıyıcısını, yani insanı hedef alıyordu. Uluslararası serbest ticaret, özellikle doğaya bağımlı en önemli sektöre, yani tarıma, yönelmiş bir tehditti. Altın standardı, işleyişleri fiyatların göreli hareketlerine bağlı olan üretim kuruluşlarını etkiliyordu. Bu alanların herbirinde piyasaların gelişmiş olması, toplum varlığının hayatî yönlerine karşı gizli bir tehdit oluşturuyordu.

Emek, toprak ve para piyasalarını fark etmek kolay; ama toplumun, çekirdeğini insanların, onların doğal çerçevesinin ve üretim düzeninin oluşturduğu bölümlerini görmek o kadar kolay değil. Kültürel alanda insan ve doğa neredeyse bir bütün oluştururlar; üretici girişimlerin parasal yönü sosyal açıdan hayatî bir tek çıkarı etkiler: Ulusun birlik ve bütünlüğünü. Dolayısıyla, hayalî meta (emek, toprak, para) piyasaları, birbirinden ayrı ve bağımsızdılar; oysa bunların topluma yönelttiği tehditleri birbirinden ayırmak her zaman çok kolay değildi.

Buna karşın, Batı toplumunun seksen yıllık çok önemli bir dönem (1834-1914) boyunca geçirdiği kurumsal gelişmenin bir özeti, bu tehlike noktalarının her birini aynı terimler çerçevesinde ele alabilir. Çünkü söz konusu olan ister doğa, ister üretim düzeni olsun, piyasa düzeni bir tehlike oluşturmaya başlamış, belirli gruplar veya sınıflar da koruma önlemleri alınması için baskı yapmışlardı. Bu alanların her birinde, İngiltere, Avrupa ve Amerika'daki gelişmeler arasındaki zaman farkları önemliydi. Ama yirminci yüzyıla girildiğinde, korumacı karşıt hareket bütün Batı ülkelerinde benzer bir durum yaratmıştı.

Dolayısıyla biz, insanın, doğanın ve üretim düzeninin korunmasını, daha sıkı kenetlenmiş, ama bütünüyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bir toplum türünün ortaya çıkmasına yol açan bir kendini savunma hareketinin parçaları olarak ele alacağız.

14. Piyasa ve İnsan

Emeği diğer yaşam faaliyetlerinden ayırıp piyasa kurallarına boyun eğmeye zorlamak, bütün organik varoluş biçimlerini yok etmek ve onların yerine yeni bir düzen, parçalara ayrılmış, bireyci bir düzen koymak anlamına geliyordu.

Böyle bir yıkım planına en iyi sözleşme özgürlüğü ilkesinin uygulanması hizmet edebilirdi. Uygulamada bu, sözleşme dışı akrabalık, komşuluk, meslek ve inanç ilişkilerinin ortadan kaldırılmasını gerektiriyordu. Çünkü bu ilişkiler bireyden belirli bir bağlılık bekliyor, dolayısıyla da bireyin özgürlüğünü kısıtlıyorlardı. Bu ilkeyi ekonomik liberallerin yaptığı gibi, müdahaleciliğe karşı bir ilke olarak göstermek, belirli türden müdahalecilik yanlısı önyargıların bir ifadesinden başka bir şey değildir. Yani, bireyler arasındaki sözleşme dışı ilişkileri yıkmaya ve bunların kendiliğinden yeniden kurulmasını önlemeye yönelik müdahaleler yanlısı bir önyargının ifadesidir yalnızca.

Bir emek piyasası kuruluşunun bu etkisi, bugün sömürge alanlarında iyice belirgin bir biçimde görülüyor. Yerliler emeklerini satarak geçinmek zorunda bırakılıyorlar. Bu amaçla geleneksel kurumlarının yok edilmesi ve yeniden kurulmalarının engellenmesi gerekiyor. Çünkü, kural olarak, ilkel bir toplumda yaşayan birey, topluluğun bütünü benzer bir tehlikeyle

karşılaşmadığı sürece, açlık tehdidi altında kalmayacaktır. Örneğin, Güney Afrika yerlilerinin *(kaffir)* "kraal" toprak sistemi içinde "sefalete düşme olasılığı yoktur, yardım isteyen herkese sorgusuz sualsiz yardım edilir".[1] Kwakiutl kızılderililerinden hiçbiri "yaşamı boyunca aç kalma tehlikesiyle karşılaşmamıştır."[2] "Geçim sınırında yaşayan toplumların hiçbirinde bireyin açlıktan öldüğü görülmez."[3] Hint köy topluluğu içinde de, muhtaç duruma düşmeme ilkesi aynı biçimde geçerlidir. Hümanistlerin yoksullar üzerine geliştirdikleri yeni fikirlerin Sorbon'da tartışılmaya başlandığı onaltıncı yüzyıl Avrupası'na kadar, aynı şeyin hemen hemen bütün toplum düzenleri için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bireyin açlık tehlikesiyle karşılaşmaması, bir anlamda, ilkel toplumun piyasa toplumuna göre daha insanca bir toplum olduğunu gösteriyorsa da, aynı zamanda, ekonomik mantık açısından daha geri olduğunu da gösteriyor. Beyaz adamın karaların dünyasına yaptığı ilk katkının, onlara açlık tehdidinin yararlarını öğretmek olması tuhaftır. Dolayısıyla, sömürgeciler yapay bir yiyecek darlığı yaratmak üzere ekmek ağaçlarını kesmeye veya yerlileri emeklerini satmaya zorlamak için kulübe başına vergi almaya karar verebilirler. Her iki durumda da sonuç, peşinden büyük serseri grupları sürükleyen Tudor Devri toprak çevrilmelerinin yol açtığı sonucun benzeri olacaktır. Milletler Cemiyeti'nin yayımladığı bir rapor, onaltıncı yüzyıl Avrupası'nın kâbusu "sahipsiz insan" tipinin, Afrika ormanlarında yeniden ortaya çıktığını kolay anlaşılır bir dehşet içinde belirtiyor.[4] Orta Çağ sonunda bu tipe, yalnızca toplumun "çatlaklarında" rastlanıyordu.[5] Ama bu, ondokuzuncu yüzyıl göçmen işçisinin selefiydi.[6]

---

1 Mair, L.P., *An African People in the Twentieth Century*, 1934.

2 Loeb, E.M., *The Distribution and Function of Money in Early Society.* "Essays on Anthropology" içinde, 1936.

3 Herskovits, M.J., *The Economic Life of Primitive Peoples*, 1940.

4 Thurnwald, R.C., op. cit.

5 Brinkmann, C., "Das soziale System des Kapitalismus", *Grundriss der Sozialökonomik*, 1924.

6 Toynbee, A., *Lectures on the Industrial Revolution*, 1887, s. 98.

Bugün beyaz adamın uzak bölgelerde hâlâ sürdürdüğü şey, yani emek unsurunu ayırıp almak için sosyal yapıların parçalanması, onsekizinci yüzyılda beyaz adamlar tarafından beyaz halklara aynı amaçla uygulanmıştı. Hobbes'un grotesk devlet görüşü –koca gövdesi sayısız insan bedeninden oluşan insan bir su canavarı– Ricardo'nun emek piyasası modeli karşısında cüceleşiyordu: Burada söz konusu olan, sürekli bir insan yaşamları akışıydı, arzı insanların önündeki yiyecek miktarıyla belirlenen bir akıştı bu. Doğru, hiçbir emekçinin ücretinin altına düşemeyeceği kabul edilmiş bir düzey vardı, ama bunun etkinlik kazanabilmesi için emekçinin aç kalmakla emeğini piyasa fiyatına satmak arasında seçim yapmak durumunda kalması gerektiği düşünülüyordu. Bu da, klasik iktisatçıların yaklaşımındaki başka türlü açıklanamayacak bir boşluğun nereden kaynaklandığını gösteriyor. Neden klasik iktisatçıların yüksek ücretlerin çekiciliği değil de, yalnızca açlık tehdidinin emek piyasasına işlerlik kazandırabileceğini düşündüklerini. Bu noktada sömürgecilik deneyimleri onların deneyimini destekliyor. Çünkü ücretler ne kadar yüksekse, kültürel değerleri tarafından, beyaz adamlar gibi, kazanabileceği kadar para kazanmak üzere çalışmaya itilmeyen yerlinin gösterdiği çaba da o kadar düşük oluyor. Buradaki benzerlik gerçekten çarpıcı, çünkü bizim çalışma biçimimize ancak dayak, işkence, hatta sakatlanma tehdidi altında boyun eğen yerli gibi, ilk emekçi de aşağılayıcı ve hırpalayıcı olarak değerlendirdiği fabrika yaşamından nefret ediyordu. Onsekizinci yüzyılda Lyon sanayicileri ücretleri düşük tutmak için uğraşırlarken bunu özellikle sosyal nedenlerle yapıyorlardı.[7] Bu sanayicilerin görüşüne göre, ancak ölesiye çalıştırılmış ve ezilmiş bir işçi diğer işçilerle birleşerek efendisinin kendisine her istediğini yaptırabileceği bir duruma son vermek için çaba göstermekten vazgeçerdi. İngiltere'de yasal zorlamalar ve "kilise mıntıkası serfliği" diyebileceğimiz durum, Kıta Avrupası'nda mutlakiyetçi bir iş düzeninin serfliği, Amerika'nın ilk dönemlerinde senetle bağımlı işçi

---

7 Heckscher, E.F., op. cit. Vol. II, s. 168.

kullanımı, hep "çalışmaya hazır işçinin" ortaya çıkışının ön koşullarıydı. Ama son aşamaya "doğal cezanın", açlığın, uygulamasıyla ulaşıldı. Bunun için de, bireyin aç kalmasına rıza göstermeyen organik toplumun ortadan kalkması gerekiyordu.

İlk aşamada, toplumun korunması, iradelerini kabul ettirebilecek durumda olan yöneticilere düşer. Ama ekonomik liberaller, rahatça, ekonomik yöneticilerin toplum için yararlı olduğunu, siyasal yöneticilerin ise olmadığını varsayarlar. Doğrudan İngiliz yönetiminin Hindistan'ın bir şirket aracılığıyla yönetilmesinin yerini alması gerektiğini öne sürerken, Adam Smith pek de aynı varsayımı paylaşır görünmüyordu. Savunduğu şuydu: Yönetilenlerin zenginleşmesi vergi gelirlerini artıracağı için, yönetilenlerle yönetenlerin çıkarları arasında bir koşutluk vardır; oysa tüccarın çıkarları, doğal olarak, alıcının çıkarlarına ters düşer.

Çıkarlar ve eğilimler gereği, Sanayi Devriminin saldırısından halkı korumak İngiltere'nin toprak sahiplerine düşmüştü. Speenhamland geleneksel kırsal düzenini korumak üzere kazılmış bir hendek oluşturuyor, bu arada da tarımı sallantıda bir sektör durumuna sokuyordu. Sanayi şehirlerinin taleplerine boyun eğme konusundaki doğal isteksizlikleriyle, kırsal kesim eşrafı yüz yılın yenilgiyle sonuçlanmaya mahkûm kavgasında ilk yer alanlar oldular. Ama boşa direndikleri söylenemez, direnişleri birkaç nesil için çöküşü önledi ve koşullara hemen hemen tam bir uyum sağlamaya yetecek kadar zaman kazandırdı. Kırk yılı aşkın kritik bir dönem boyunca ekonomik gelişmeyi engelledi ve 1834'te reform parlamentosu Speenhamland'ı yürürlükten kaldırdığı zaman, toprak sahipleri direnişlerini fabrika yasalarına kaydırdılar. Artık kilise ve malikane, halkı fabrika sahibine karşı kışkırtıyordu. Fabrika sahibinin zaferinin, ucuz yiyecek taleplerinin karşı durulmaz bir biçim almasına ve, dolayısıyla, rantların azalmasına yol açacağı biliniyordu. Örneğin Ostler "bir kilise mensubu, bir Tory ve bir korumacılık taraftarıydı",[8] ayrıca bir hümanistti. Fabrika

8 Dicey, A.V., op. cit., s. 226.

hareketinin içinde yer alan Tory sosyalizminin içerdiği unsurları değişik biçimlerde özümsemiş diğer mücadeleciler de öyleydi: Sadler, Southye ve Lord Shaftesbury. Onları izleyenlerin çoğu maddî çıkarlarının tehlikede olduğu düşüncesiyle hareket ediyorlardı, böyle düşünmekte ne kadar haklı oldukları da kısa zamanda ortaya çıktı: Manchester ihracatçıları bir süre sonra tahıl fiyatlarının ucuzlamasıyla bağlantılı düşük ücret talepleriyle ortalığı velveleye vermeğe başlamışlardı. Speenhamland'ın yürürlükten kalkması ve fabrikaların büyümesi, 1846'da hububat yasasına karşı girişilen hareketin başarı zeminini oluşturmuştu. Gene de, rastlantısal nedenlerden ötürü, İngiltere'de tarımın yıkılışı bir nesil daha ertelendi. Bu arada Disraeli, Tory sosyalizmini Yoksullar Yasası Reformuna karşı girişilen mücadele temeline oturtuyor ve İngiltere'nin tutucu toprak sahipleri, radikal yeni yaşam tekniklerini bir sanayi toplumuna kabul ettiriyorlardı. Karl Marx'ın sosyalizmin ilk zaferi olarak göklere çıkardığı on saatlik iş günü tasarısı, aslında gericilerin başarısıydı.

Emekçilerin kendileri, geçiş dönemini sağ salim atlatabilmelerini amaçlayan bu büyük hareket içinde pek önemli bir unsur oluşturmuyorlardı. Kendi kaderleri üzerinde sahip oldukları söz hakkı, Hawkins'in gemilerindeki kölelerin sahip olduklarından pek fazla değildi. Gene de iyi veya kötü, İngiltere sosyal tarihinin çizgisini belirleyen ve onu kıta Avrupası'nınkinden bu kadar değişik kılan, İngiliz işçi sınıfının kaderini tayin etme çabalarına etkin bir biçimde katılmamış oluşu.

Doğmakta olan bir sınıfın yönlendirilmemiş heyecanlarının, beceriksizliklerinin ve tökezlemelerinin, tarihin çoktan ortaya koymuş olduğu tuhaf bir yönü var. İngiliz işçi sınıfı, siyasal olarak işçilere oy hakkı tanımayan 1832 Parlamento Reform Yasasıyla, ekonomik olarak da 1834 Yoksullar Yasası Reformuyla tanımlanmıştı. Bir süre, geleceğin sanayi işçlieri sınıfı, selametin kırsal yaşam ve zanaatkârlık koşullarına geri dönmekte olabileceğini düşünür gibiydi. Speenhamland'i izleyen yirmi yıl boyunca çabalarını, ya zanaatkârlar yasasının çıraklık maddelerinin yürürlüğe girmesini sağlamaya, ya da Luddizm

durumundaki gibi doğrudan eylemlerle makine kullanımını sınırlamaya yöneltti. Bu geriye dönük tavır, Owencı eylem içinde bir akım olarak kırklı yılların sonuna kadar sürdü. Bundan sonra, on saatlik iş günü tasarısı, Çartizmin gerileyişi ve kapitalizmin altın çağının başlaması, geçmiş hayallerini bulandırdı. O zamana kadar İngiliz işçi sınıfı yeni ortaya çıkan konumunda *(in statu nascendi)* kendi kendisi için bir muammaydı ve işçi sınıfının ulusal yaşamdan eşit pay almasının engellenmiş olmasının İngiltere'ye ne kadar pahalıya patladığını, ancak bu sınıfın yarı bilinçli kıpırdanmalarını anlayarak izlediğimizde fark edebiliyoruz. Owencılık ve Çartizm güçlerini tükettiklerinde, İngiltere, gelecek yüzyıllarda Anglo-Sakson özgür toplum idealini geliştirmekte etkili olabilecek toplumsal öz bakımından iyice yoksullaşmıştı.

Owencı hareket yalnızca önemsiz yerel faaliyetlere yol açmış bile olsaydı, insan soyunun yaratıcı hayal gücüne adanmış bir anıt oluşturabilirdi. Çartizm yalnızca insan haklarının kazanılması için ilan edilen "ulusal bir bayram" fikrinin oluşturduğu çekirdeğin ötesine geçememiş bile olsaydı, gene de bazı insanların kendi düşlerini görmeyi sürdürebildiklerini, insanı unutmuş bir toplumun ne anlama geldiğini tartmakta olduklarını gösterebilirdi. Oysa durum bu değildi, Owencılık küçük bir tarikatın ilhamıyla sınırlı değildi. Çartizm de siyasal bir elitle belirlenmişti. İki hareket de, yüz binlerce zanaatkârı, emekçiyi, çalışan insanı içine almıştı, ve sahip oldukları geniş taraftar kitlesiyle modern tarihin en büyük sosyal hareketleri arasında yer alıyorlardı. Farklılıkları ve yalnızca başarısızlıklarında görülen benzerlikleriyle, insanın piyasaya karşı korunmasının kaçınılmaz bir biçimde gerekli olduğunu kanıtlamaya yardım ettiler.

Başlangıçta Owencı hareket ne siyasaldı ne de bir işçi sınıfı hareketiydi. Fabrikanın ezdiği insanların, insanın makinenin efendisi olduğu bir yaşam biçimi bulmak üzere giriştikleri çabayı temsil ediyordu. Özünde, bize kapitalizmin aşılması gibi görünebilecek bir şeydi amaçladığı. Doğal olarak, böyle bir açıklama yanıltıcı olurdu. Çünkü o sırada ne sermayenin örgütleyici rolü, ne de kendi kurallarına göre işleyen piyasanın

niteliği hâlâ anlaşılmış değilldi, gene de kesinlikle bir makine düşmanı olmayan Owen'ı em iyi açıklayan belki de bu. Owen insanın makineye rağmen kendi efendisi olarak kalması gerektiğine inanıyordu; yardımlaşma veya "birlik" ilkesi, makine sorununu, ne bireysel özgürlükleri ne de sosyal dayanışmayı, ne insanın şerefini ne de onun diğer insanlara duyduğu yakınlığı feda etmeksizin çözümleyecekti.

Owencılığın gücü, ilhamının son derece uygulamaya yönelik oluşundan geliyordu; ama yöntemleri, insanın bir bütün olarak değerlendirilmesine dayanıyordu. Sorunların yiyeceklerin niteliği, konut, eğitim, ücret düzeyi, işsizliğin ortadan kalkması, hastalık sigortası gibi günlük sorunlar olmasına rağmen, konular desteklerine güvendiği ahlâkî güçler kadar genişti. Gerekli yöntemler bulunduğu takdirde, insan varoluşunun yeniden düzenlenebileceği inancı, hareketin köklerinin kişiliğin oluştuğu en derin kademelere kadar inebilmelerini sağladı. Aynı genişlikte olup da Owencılık kadar az entellektüelleştirilmiş bir sosyal harekete az rastlanır; harekete katılanların inançları en olağan ve basit faaliyetlere bile öylesine bir anlam kazandırmıştı ki, sistemli bir inanca gerek kalmamıştı. Gerçekte inançları peygamberceydi, çünkü piyasa ekonomisini aşan yeniden düzenleme yöntemleri gerekliliğini vurguluyorlardı.

Owencılık, taşıyıcısı işçi sınıfı olan bir sanayi diniydi.[9] Biçim ve girişim zenginliği açısından eşsizdi. Modern sendika hareketinin başlangıcı olduğu da söylenebilir. Özellikle üyeler için perakende satış yapan kooperatifler kurulmuştu. Doğal olarak, bunlar bilinen tüketici kooperatiflerinden değildi; daha çok şevkli taraftarların, getirdikleri kârı Owencı planların gerçekleşmesine, özellikle "Yardımlaşma Köylerinin" kuruluşuna ayırdıkları dükkânlardı. "Faaliyetleri ticarî olduğu kadar eğitime ve propagandaya yönelikti; amaçları, ortak çaba sonucu yeni toplumun kurulmasıydı." Sendika üyelerinin kurduğu "Sendika Atelyeleri" daha çok üretici kooperatifleri niteliğindeydi, buralarda işsiz zanaatkârlar iş alanları bulabiliyor, ya da grev sırasın-

9 Cole, G.D.H., *Robert Owen*, 1925. Bu, büyük ölçüde yararlandığımız bir çalışma.

da grev fonunu kullanmak yerine biraz para kazanabiliyorlardı. Owencı "Emek Borsası"nda, kooperatif fikri kendine özgü bir kuruma dönüşmüştü. Borsa ya da pazarın özünde, zanaatların birbirini bütünleyici niteliğinden yararlanılması yatıyordu; zanaatkârların birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılayarak kendilerini piyasanın iniş çıkışlarından koruyabilecekleri düşünülüyordu; daha sonra bunun yanında geniş bir dolaşım alanına yayılan emek-para kullanımı yer aldı. Bugün böyle bir araç inanılmaz gibi görülebilir, ama Owen'ın zamanında yalnız ücretli emeğin değil, kâğıt para kullanımının da niteliği henüz tam anlaşılmış değildi. Sosyalizm Benthamcı hareket içinde türlü türlüsüne rastlanılan böyle proje ve buluşlardan ayrı görülmüyordu. Yalnız isyankâr muhalefet değil, saygın orta sınıf da henüz yeni deneyimlere açıktı. Jeremy Bentham'ın kendisi bile, Owen'ın fütürist eğitim projesine yatırım yapmış ve hisse sahibi olmuştu. Owencı cemiyetler, yoksullara yardım konusuyla ilgili olarak incelediğimiz *Yardımlaşma Köyleri* planlarını desteklemek üzere düşünülmüş birlikler veya klüplerdi; bu, uzun ve seçkin deneyimlere sahip bir fikrin, tarım üreticileri kooperatifi fikrinin, kaynağını oluşturuyordu. Sendikalist amaçlı ilk ulusal üreticiler örgütü, *İnşaatçılar Sendikası*'ydı (Operative Builders' Union). Bu "en geniş düzeyde" binalar kurmuş, kendi para birimini oluşturmuş ve üretici sınıfların kurtuluşu yolunda büyük bir birliğin geliştirilmesi için gerekli yöntemleri kullanmıştı. Ondokuzuncu yüzyılın üretici kooperatifleri, bu girişimle başlar. Kısa sürede sendikalar ve yardımlaşma cemiyetlerinden oluşan oldukça gevşek bir federasyon içinde bir milyona yakın işçi ve zanaatkârı kapsar duruma gelen son derece iddialı Sendikalar Birliği de, İnşaatçılar Sendikası (veya loncası) ile ona bağlı "parlamento"dan kaynaklanmıştı. Amaçlanan, barışçı yollarla sanayi direnişini sağlamaktı. Bu çelişkili bir amaç gibi görünebilir; ama hareketin dinî bir mesaj taşırcasına ortaya çıktığı sıralarda yalnızca tarihî görevin bilincine varılmasıyla işçilerin taleplerinin karşı konulmaz hâle geleceğine inanıldığı düşünülürse, çelişki ortadan kalkacaktır. "Tolpuddle şehitleri" bu örgütün kırsal alandaki dallarındandı. Fabrika yasalarıyla ilgili

propaganda çalışmalarını Taze Hayat Cemiyetleri (Regeneration Societies) yürütüyordu, daha sonraları laik hareketin öncüleri olan ahlâk cemiyetleri kuruldu. Barışçı direniş fikri, bunların ortasında olgunlaştı. Fransa'da Saint Simonculuk gibi, İngiltere'deki Owencılık da, manevî ilhamın bütün niteliklerini içinde taşıyordu, ama Saint Simon Hıristiyanlığın canlanması için çalışırken, Owen modern işçi sınıfı önderleri arasında Hıristiyanlığa ilk karşı çıkandı. Büyük Britanya'nın dünyanın her yanında taklit edilen tüketici kooperatifleri, Owencılığın uygulama alanındaki en açık uzantılarıydı. İlk atılımın yavaşlayışı –ya da yalnızca tüketici hareketlerinin çevresel alanında yaşayabilmesi– sanayi İngiltere'si tarihinde manevi güçlerinin en önemli yenilgisiydi. Gene de, Speenhamland döneminin ahlâkî çöküşünü yaşamış bir halkın kendinde böylesine yaratıcı bir çabanın gerektirdiği dayanıklılığı bulabilmesi, onun sınırsız bir entellektüel ve duygusal güce sahip olduğunu gösteriyor.

İnsana bir bütün olarak yaklaşan Owencılıkta hâlâ ortaçağın korporatist yaşam mirasından bir şeyler kalmıştı. Bu İnşaatçılar Loncası'nda ve, hareketin sosyal amaçlarının kırsal kesimdeki yansımasında, Yardımlaşma Köyleri'nde, kendini gösteriyordu. Modern sosyalizmin kaynağını oluşturmasına karşın, önerileri yalnızca kapitalizmin yasal yönü olan mülkiyet konusunu temel almıyordu. Saint-Simon'un yaptığı gibi, yeni sanayi olgusu üzerinde durduğu için makinenin oluşturduğu tehdidi görebilmişti. Ama Owencılığın belirleyici niteliği, *sosyal* bir yaklaşım gerektiğini vurgulamasıydı: Toplumun ekonomik ve siyasal alanlara bölünüşünü kabul etmiyor, zaten siyasal eylemi de bunun için yadsıyordu. Ayrı bir ekonomi alanının kabul edilmesi, kazanç ve kâr ilkelerinin toplumun düzenleyici gücü olarak benimsenmesine yol açacaktı. Owen bunu benimsemeyi reddediyordu. Dahası, makinenin topluma yerleşmesinin ancak yeni bir toplum içinde gerçekleşebileceğini fark etmişti. Olayların sanayi ile ilgili yönü, onun için hiçbir biçimde ekonomik yönüyle kısıtlı değildi (bu tür bir kısıtlama topluma pazarlamacılık açısından bakmak olurdu ki, Owen bunu kesinlikle benimsemiyordu). New Lanark deneyi ona bir işçinin yaşamında üc-

retlerin pek çok unsurdan, doğal çevre ve ev çevresi, metaların kalitesi ve fiyatı, iş güvencesi ve işte ilerleme olanağı gibi unsurlardan, yalnızca bir tanesi olduğunu öğretmişti. (Kendilerinden önceki bazı firmalar gibi, New Lanark fabrikaları da yapılacak iş olmadığı zaman dahi işçileri bordroda tutmayı sürdürüyorlardı.) Ama uyumun sağlanabilmesi için bundan çok daha fazlası gerekliydi. Çocukların ve yetişkinlerin eğitimi, eğlence, dans ve müzik olanakları ve, bunlarla birlikte, hem yaşlıların hem gençlerin sahip olmaları gereken yüksek ahlâk standartlarıyla ilgili varsayımlar, içinde bütün çalışanların yeni bir statüye sahip oldukları atmosferi oluşturuyordu. Avrupa'dan (hatta Amerika'dan) gelen binlerce kişi New Lanark'ı geleceğe ait korunmuş bir beldeymişcesine ziyaret etti. Burada olanaksız gibi görünen bir şey, insanlığını koruyan insanlar kullanarak kâr eden bir fabrika yönetimi başarılmıştı. Ama Owen'ın fabrikasında ücretler komşu şehirlerde geçerli olan ücretlerin epeyce altındaydı. New Lanark'da kârların kaynağı, esas olarak, daha kısa bir çalışma süresi içinde daha çok üretim yapılabilmesiydi. Bunun nedeni de, kusursuz bir yönetim ve dinlenmiş işçilerdi; bu üstünlükler, insanca bir yaşamın gereklerini karşılamak üzere alınan önlemlerin yol açtığı yüksek gerçek ücretleri bol bol karşılıyordu. Ama işçilerin Owen'a neredeyse tapınmalarına yol açan da yalnızca bu insanca yaşamın sağlanışıydı. Bu tür deneyimlerden Owen, sanayi sorununu sosyal olarak, yani ekonominin ötesinde ele alan bir yaklaşım çıkarmıştı.

Sezgisinin başka bir katkısı da, kapsayıcı bir bakış açısına karşın, işçinin yaşamına hakim olan somut fiziksel gerçeklerin belirleyici niteliğini anlamış olmasında yatıyor. Kapsayıcı bir bakış açısına sahip olmakla birlikte, Hannah More'un ve onun ucuz risalelerinin transandantalizmine dinî duygularıyla başkaldırıyordu. Bu risalelerden birinde, Lancashire'li bir madenci kızın başından geçenler örnek gösteriliyordu. Bu kız dokuz yaşındayken kendinden iki yaş küçük erkek kardeşiyle birlikte çalışmak üzere madene indirilmişti.[10] "Babasının peşinden

---

10 More, H., *The Lancashire Colliery Girl*, *Mayıs* 1795; Hammond, J.L. ve B., *The Town Labourer*, 1917, s. 230.

neşeyle kömür kuyusunun dibine inmiş ve orada, bu küçük yaşında, cinsiyetini mazur göstermeye çalışmadan, madencilerle, bu kaba saba ama topluma yararlı insanlarla birlikte aynı işi yapmaya başlamıştı." Babası bir maden kazasında çocuklarının gözleri önünde can vermişti. Bunun üzerine küçük kız hizmetçi olarak çalışmak istemiş, ama madencilik yaptığı için bu konudaki ön yargılar yüzünden iş bulamamıştı. Allahtan, belaları nimete dönüştüren ilahî güçler sayesinde, güçlülüğü ve sabrı dikkat çekmiş, madende yapılan soruşturmadan da öyle parlak bir biçimde çıkmıştı ki, sonunda işe alınmıştı. Risale şöyle devam ediyordu: "Bu öykü yoksullara, yaşamları içinde çaba gösterdiklerinde, belirli bir bağımsızlığa kavuşamayacak kadar kötü bir duruma nadiren düşebileceklerini göstermeli. Hiçbir durumun birçok soylu niteliğin korunmasına meydan vermeyecek derecede kötü olamayacağını da." More kardeşler açlıktan ölme durumundaki işçiler arasında çalışmayı seçmiş, ama onların fiziksel acılarıyla ilgilenmeyi reddetmişlerdi. Sanayiin yol açtığı fiziksel sorunları, yüce gönüllülüklerinin eli açıklığı içinde, işçilere belirli bir sosyal konum ve işlev ihsan ederek çözme eğilimindeydiler. Hannah More, kahramanının babasının toplumun çok yararlı bir üyesi olduğunu ileri sürüyordu. Kızın meziyetleri ise, işverenlerin takdiriyle kanıtlanmıştı. Hannah More, toplumun işlerliği için bundan daha fazlasına gerek olmadığı kanısındaydı.[11] Owen'ın yüz çevirdiği Hıristiyanlık, insan dünyasını kontrol altına alma çabalarını yadsıyan bir Hıristiyanlıktı. Bu, Incil'i aşan yeni bir gerçeklikle, insanın karmaşık bir toplumdaki durumuyla ilgili bu gerçeklikle yüzleşmek yerine, Hannah More'un sefil kahramanlarına atfedilen hayalî mertebeler ve işlevleri göklere çıkarmayı yeğleyen bir Hıristiyanlıktı. Hannah More, yoksullar alçalışlarına ne kadar kolay başeğerlerse, tanrısal teselli kaynaklarına yönelmeleri de o kadar kolay olur diye düşünüyordu. Hem yoksulların selameti, hem de sonuna kadar inandığı piyasa toplumunun işleyişi için bu tanrısal kaynaklara bel bağ-

11 Drucker, P.F., *The End of Economic Man*, 1939, s. 93; *The Future of Industrial Man*, 1942, s. 21 ve 194.

lamıştı. Onu bu inançlara yönelten ilhamın samimiyetinden kuşku duyamayız. Ama yüksek sınıfların en cömertlerinin bitkisel bir iç yaşamı sürdürmek için dayandıkları bu boş Hıristiyanlık artıkları, İngiltere halk tabakasının giriştiği toplumu kurtarma çabasının ruhunu oluşturan sanayi dinine duyulan yaratıcı inançla karşılaştırıldığında, çok zayıf kalıyordu. Gene de kapitalizmin önünde bir gelecek olduğu açıktı.

Çartist hareket o derece farklı istek ve dürtülere hitap ediyordu ki, Owen'ın uygulamadaki başarısızlığının ardından ortaya çıkışı ve zamansız girişimleri önceden tahmin edilebilirdi. Bu, anayasal kanallardan hükümeti etkilemeye yönelik yalnızca siyasal bir çabaydı; hükümet üzerinde baskı oluşturma daha önce orta sınıflara oy hakkı kazandırmış olan Reform Hareketinin geleneksel çizgisini izliyordu. Çartist bildirgenin altı maddesinde genel oy hakkı isteniyordu. Oy hakkının bu tür yaygınlaşmasının Reform Parlamentosu tarafından yüzyılın üçte biri boyunca büyük bir katılıkla geri çevrilmesi, Bildirgenin gördüğü açık kitle desteğine karşı kaba kuvvet kullanılması, 1840'lı yılların liberallerinin genel seçimle başa gelen hükümet fikrini dehşetle karşılamaları, hep demokrasi kavramının İngiliz orta sınıflarına ne derece yabancı olduğunu gösteren şeylerdi. Ancak işçi sınıfı kapitalist ekonomi ilkelerini kabul ettikten ve sendikalar sanayiin düzenli işleyişini ana amaçları olarak benimsedikten sonra, orta sınıflar belirli düzeydeki işçilere oy hakkı tanımaya razı oldular; yani Çartist hareket silindikten ve işçilerin oy hakkını kendi fikirlerini gerçekleştirmek için kullanmayacakları iyice açığa çıktıktan sonra. Bu, emekçiler arasında süregelen organik ve geleneksel yaşam biçimlerinin oluşturduğu engelleri aşmaya yardımcı olduğu için piyasa biçimlerince varoluşun yaygınlaşması açısından haklı görülebilir. Yaşamları Sanayi Devrimi içinde köklerini yitiren halk tabakalarının uyumunu sağlamak, onları ortak ulusal bir kültürün içine yerleştirmek gibi bütünüyle farklı bir amaç ise, gerçekleştirilmeden kalmıştı. Halkın önderliği paylaşabilme yeteneği böylesine onmaz bir biçimde zedelendikten sonra halka oy hakkı tanımak durumu düzeltemezdi. Hakim sınıflar,

yozlaştırıcı etkilerden korunmak için ulusun kültür ve eğitim alanlarında birlik ve bütünlüğünü gerektiren bir uygarlık türüne uzlaşma tanımaz bir sınıf yönetimi ilkesini uygulamak gibi bir hata işlemişlerdi.

Çartist hareket siyasal bir hareketti, dolayısıyla da anlaşılması Owencılığın anlaşılmasından daha kolaydı. Gene de hareketin duygusal derinliğinin, hatta kapsamının, içinde yer aldığı döneme yaratıcı bir biçimde bakmadan anlaşılabileceği kuşkulu. 1789 ve 1830 yılları, devrimi Avrupa'da olağan bi kurum durumuna getirdi. 1848 Paris ayaklanmasının tarihi Berlin ve Londra'da öyle bir kesinlikle tahmin edilmişti ki, sanki söz konusu olan sosyal bir karmaşa değil, bir fuarın açılışıydı; hiç sektirmeden Berlin'de, Viyana'da, Budapeşte'de, hatta bazı İtalyan şehirlerinde, bunu izleyen devrimler yer aldı. Londra'da büyük bir gerilim yaşanıyordu; herkes, hatta Çartistlerin kendileri, Parlamentoyu halka oy hakkı vermeye zorlamak üzere şiddete başvurulmasını bekliyordu. O sırada yetişkin erkeklerin yalnızca yüzde 15'i oy hakkına sahipti. İngiltere tarihinin hiçbir döneminde düzenin korunması için 12 Nisan 1848'de olduğu kadar yoğun bir güç seferber edilmemiştir; o gün yüz binlerce yurttaş, özel görevli sıfatıyla, silahlarını Çartistlere yöneltmek üzere hazırlanmıştı. Paris Devrimi, İngiltere'deki halk hareketinin zafere ulaşmasını sağlayabilmek açısından çok geç yer almıştı. Yoksullar Yasası Reformunun uyandırdığı isyan duygusu da, Kırklı Açlık yıllarının acıları da artık önemini yitiriyordu; ticaret artışları istihdamı artırıyordu ve kapitalizm vaatlerini yerine getirmeye başlamıştı. Çartistler sükunet içinde dağıldılar. Parlamento onların isteklerini sonradan, başvuruları Avam Kamarasında beşe bir çoğunlukla geri çevrildikten sonra ele aldı. Milyonlarca imza boş yere toplanmıştı. Çartistler boş yere yasalara boyun eğen yurttaşlar gibi davranmışlardı. Hareketleri galipler tarafından gülünç düşürülerek bir kenara itildi. Böylece İngiltere halkının ülkede genel oy hakkına dayanan bir demokrasi kurmak için giriştiği en büyük siyasal çaba sona erdi. Bir iki yıl sonra Çartizm neredeyse unutulmuştu.

Sanayi Devrimi Kıta Avrupası'na yarım yüzyıl sonra ulaştı. Orada işçi sınıfı toprak çevrilmesi gibi bir hareketle topraktan uzaklaştırılmamıştı; tersine, daha yüksek ücretlerin ve şehir yaşamının çekiciliği, yarı serf tarım emekçisinin malikaneden ayrılıp, geleneksel aşağı orta sınıflarla kaynaşarak şehirli bir görünüm kazanabileceği şehirlere göç etmesine yol açtı. Sefalet bir yana, bu yeni ortamında kendini yükselmiş buluyordu. Kuşkusuz konut durumu berbattı, yirminci yüzyılın başlarına kadar alkolizm ve fuhuş da şehirdeki işçilerin aşağı kademelerinde iyice yaygındı. Gene de, bu durum saygın bir aile geçmişine sahip İngiliz kiracı çiftçinin durumuyla kesinlikle karşılaştırılamazdı. Kendini fabrika çevresindeki varoşların sosyal ve fiziksel çirkefine batmış bulan İngiliz kiracı çiftçinin durumu, bir gün içinde ahırda yaşayan bir gündelikçi olmaktan çıkıp modern bir şehrin sanayi işçileri arasında yer alan Slovak, hatta Pomak tarım işçisinin durumundan son derece farklıydı. Eski Manchester ve Liverpool sokaklarında gezinen İrlandalı ve Galli gündelikçiler Avrupa benzeri bir deneyim geçirmiş olabilirler, ama İngiliz bağımsız çiftçisinin veya topraktan uzaklaştırılmış kiracının oğlu, kesinlikle sosyal konumunda bir yükselme olduğunu düşünemiyordu. Buna karşılık, Kıta Avrupası'nın bağımsızlığını yeni kazanmış köylü ayak takımı, yalnızca orta sınıfın alt tabakalarından köklü kültürel geleneklere sahip esnaf ve zanaatkârların değil, sosyal açıdan çok daha yüksekte olmasına karşın yönetici sınıftan aynı derecede uzakta bulunan burjuvazinin düzeyine bile yükselme olanağına sahipti. Feodal soylular ve Roma kilisesine karşı, yükselmekte olan orta sınıf ve işçi sınıfı sıkı bir ittifak içindeydi. Entellektüeller, özellikle de üniversite öğrencileri, mutlakiyet ve ayrıcalıklara karşı ortak direniş içinde bu iki sınıf arasındaki birliği güçlendiriyorlardı. İngiltere'de ise orta sınıflar, ister onyedinci yüzyıldaki gibi toprak sahipleri veya tüccarlar, ister ondokuzuncu yüzyıldaki gibi çiftçiler veya tüccarlar olsun, haklarını yalnız başlarına koruyabilecek kadar güçlüydüler. 1832'deki neredeyse devrimci girişimleri içinde bile işçi sınıfının desteğini aramadılar. Ayrıca, İngiliz soyluları yükselen sı-

nıfların içinde en zenginleri aralarına alıp, sosyal hiyerarşinin üst katmanlarını genişletmekten hiç geri durmadılar. Oysa Kıta Avrupası'nda yarı feodal soylular kızlarını ve oğullarını kesinlikle burjuvaziyle evlendirmiyor, mirasın en büyük çocuğa kalması gibi bir kurumun yokluğu da, soyluları etkin bir biçimde öteki sınıflardan ayırıyordu. Dolayısıyla eşit hak ve özgürlüklere doğru atılan her adım, Avrupa'da orta sınıflara ve işçi sınıfına aynı biçimde yarar sağladı. 1789'dan, hiç olmazsa 1830'dan beri, işçi sınıfının burjuvazinin feodalizme karşı mücadelesinde yer alması bir gelenek olmuştu. Mücadelenin sonunda, zaferin meyvaları paylaşılırken, burjuvazi tarafından sürekli kandırılsa da durum böyleydi. İşçi sınıfı ister kaybetsin, ister kazansın, deneyimleri artıyor, amaçları siyasal bir düzeye yükseliyordu. Sınıf bilincinden anlaşılan da buydu. Marxgil ideolojileri, olaylar içinde sanayideki konumunu ve siyasal gücünü yüksek siyaset aracı olarak kullanmayı öğrenmiş olan şehirli işçilerin bakış açısı biçimlendirmişti. İngiliz işçileri sendikalizmin kişisel ve sosyal sorunlarıyla ilgili sanayideki eylemlerin taktik ve stratejisini de içeren önemli deneyimler kazanır ve ulusal siyaseti kendilerinden daha iyi bilenlere bırakırken, Orta Avrupa işçisi siyasetle ilgili bir sosyalist oluyor, doğal olarak özellikle kendi çıkarlarını ilgilendiren konularda devlet idaresinin sorunlarıyla ilgilenmeyi öğreniyordu.

Büyük Britanya ile Kıta Avrupası'nın sanayileşmesi arasında yarım yüzyıllık bir fark olduğunu söylerken, ulusal birliğin kurulması açısından bu zaman farkının çok daha önemli olduğunu kabul etmemiz gerek. İtalya ve Almanya, İngiltere'nin yüzyıllarca önce varmış olduğu ulusal birlik düzeyine ancak ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ulaştılar; küçük Doğu Avrupa devletlerinin bu noktaya gelmesi daha da sonraydı. Bu devlet kurma süreci içinde, işçi sınıfları çok önemli bir rol oynadılar ve böylece siyasal deneyimleri daha da arttı. Sanayi çağında böyle bir sürecin sosyal siyaset içermemesi olanaksızdı. Bismarck yeni bir devir açan sosyal yasalarla ikinci Reich'in birliğini sağlamaya çalıştı. İtalya birliği demiryollarının devletleştirilmesiyle hız kazandı. Avusturya-Macaristan krallığında,

bu ırklar ve halklar yığını içinde, Kraliyetin kendisi defalarca merkezileştirme ve imparatorluğun birliğini sağlama işlerinde işçi sınıfının desteğine başvurdu. Bu daha geniş alanda da, sosyalist partiler ve işçi sendikaları yasama üzerindeki etkilerini kullanarak, çeşitli biçimlerde sanayi işçisinin çıkarlarına hizmet etme olanağı buldular.

Maddeci önyargılar, işçi sınıfı sorununun ana hatlarının belirginliğini yitirmesine yol açtı. Lancashire'de kapitalizmin ilk dönemlerindeki koşulların kıta Avrupası'ndan gözlemciler üzerinde bıraktığı korkunç etkiyi anlamak İngiliz yazarlarına güç geliyordu. Bunlar, çalışma koşulları çoğu kez İngiliz yoldaşlarınınki kadar kötü olan Orta Avrupa tekstil endüstrisindeki zanaatkârların daha da düşük yaşam düzeyine işaret ettiler. Ama bu karşılaştırma en önemli noktanın gözden kaçmasına yol açıyordu, yani Avrupalı işçinin sosyal ve siyasal konumundaki yükseliş karşısında İngiliz işçisinin konumundaki düşüşü dikkate almıyordu. Avrupa işçisi Speenhamland'ın alçaltıcı düşkünleşme sürecinden geçmemişti. Serflik durumundan çıkıp –daha doğrusu yükselip– fabrika işçisi, kısa bir süre sonra da oy hakkına sahip sendikalı bir işçi olmuştu. Dolayısıyla, İngiltere'de Sanayi Devrimini izleyen kültürel felaketin bir benzerinden yakasını kurtarabilmişti. Ayrıca, Kıta Avrupasının sanayileşmesi, yeni üretim tekniklerine uyum sağlama olanaklarının gelişmiş olduğu bir döneme rastlıyordu. Bu da, hemen hemen bütünüyle, İngiliz sosyal korumacılık yöntemlerinin benimsenmesine bağlıydı.[12]

Kıta Avrupasında işçi, Sanayi Devriminin etkilerinden çok –sosyal anlamda Avrupa'da böyle bir şey olmamıştı– fabrika ve emek piyasasının olağan koşullarına karşı korunma ihtiyacındaydı. Bunu özellikle yasama yoluyla elde etti, oysa İngiltere'deki yoldaşları aynı şeyi daha çok gönüllü birliklere –işçi sendikalarına– ve emek üzerinde tekel gücü oluşturabilmelerine bağlı olarak sağlıyorlardı. Göreli olarak, sosyal sigorta Kıta Avrupası'na İngiltere'den çok önce geldi. Bu fark kolayca Av-

---

12 Knowles, L., *The Industrial and Commercial Revolution in Great Britain During the 19th Century*, 1926.

rupalıların siyaset eğilimiyle ve emekçi kitlelerin İngiltere'yle kıyaslandığında genel oy hakkını çok daha çabuk kazanmış olmalarıyla açıklandı. Ekonomik açıdan zorunlu ve gönüllü koruma yöntemleri –yasama ve sendikacılık– arasındaki fark abartılmamalı, ama siyasal açıdan bu farklılığın önemi çok büyük. Kıta Avrupası'nda işçi sendikaları, işçi sınıfı siyasi partilerinin yarattığı şeylerdi, İngiltere'de siyasi partiyi yaratan sendikalardı. Kıta Avrupası'nda sendikacılık az çok sosyalistleşirken, İngiltere'de siyasi sosyalizm bile özünde sendikacı olarak kaldı. İngiltere'de ulusal birliği güçlendiren genel oy hakkı, bazen Kıta Avrupası'nda bunun tam tersi bir etki yaptı. İngiltere'den çok orada, Pitt ve Peel'in, Tocqueville ve McCaulay'ın genel oy hakkına dayanan hükümetlerin ekonomik sistem için bir tehlike oluşturacakları yolundaki kaygıları doğru çıktı.

Ekonomik açıdan, İngiltere ve Kıta Avrupası'ndaki sosyal koruma yöntemleri benzer sonuçlar verdiler. İstenilen bu yoldan gerçekleşti: Yani emek gücü olarak tanınan üretim faktörü için kurulmuş piyasalar bozuldu. Böyle bir piyasa ancak ücretlerin fiyatlarla birlikte düştüğü bir durumda amacına ulaşabilir. İnsanî terimlerle, işçi için böyle bir önermenin anlamı, aşırı bir gelir dengesizliği, tam bir profesyonel ölçüt yokluğu, ayrım yapmayan bir itilip kakılmayla karşılaşma, piyasanın kaprislerine sonuna kadar bağımlılıktı. Mises haklı olarak şunu öne sürüyordu: "Eğer işçiler sendikacılık yapmaktan vazgeçer ve emek piyasasının gereklerine göre taleplerini düşürüp yerlerini değiştirirlerse, sonunda iş bulabilirler." Bu, emeğin meta niteliği göre kurulmuş bir sistem içindeki durumu tam olarak özetliyor. Nerede satılacağı, ne amaçla kullanılacağı, hangi fiyatla el değiştireceği ve ne biçimde tüketileceği veya yok edileceğine karar vermek, metanın kedisine düşmez. Bu çok tutarlı liberal şöyle yazıyordu. "Ücret yokluğunun iş yokluğundan daha iyi bir terim olduğu kimsenin aklına gelmiyor, oysa işsizin bulamadığı iş değil, işin karşılığıdır." Orijinal olduğu söylenemezse de, Mises haklıydı; kendisinden 150 yıl önce Piskopos Whately: "Bir adam iş dilendiği zaman istediği iş değil ücrettir" demişti. Gene de, teknik açıdan, "kapitalist ülkelerde

işsizlik, hem hükümetin hem de işçi sendikalarının uyguladıkları politikaların ücretleri emeğin o andaki verimliliğiyle bağdaşmayan bir düzeyde tutmayı amaçlamalarına bağlıdır", saptaması doğru, çünkü Mises'in sorduğu gibi "işsizliğin işçilerin emek piyasasında yapabilecekleri ve yapmaya istekli oldukları iş için ödenen ücretlerle çalışmayı reddetmelerinden başka ne nedeni olabilir?" Bu, işverenin emeğin hareketliliği ve ücretlerin esnekliği yolundaki taleplerinin ne anlama geldiğini aydınlatıyor: Yukarıda tanımladığımız, insan emeğinin bir meta olduğu bir piyasa anlamına geliyor bu şekliyle.

Sosyal korumanın doğal amacı, böyle bir kurumu yıkmak ve onun varoluşunu olanaksız kılmaktı. Aslında, emek piyasasının ana işlevini yerine getirmesine, ancak ücretler ve çalışma koşullarının, ölçütler ve düzenlemelerin sözde metanın, emeğin, insan niteliğini korumasını sağladığı durumlarda izin verilmişti. Sosyal yasaların, çalışma yasalarının, işsizlik sigortasının ve özellikle işçi sendikalarının, emeğin hareketliliği ve ücretlerin esnekliğini engellemediklerini söylemekle aynı şeydir. Bu amaç, insan emeğiyle ilgili olarak arz ve talep yasalarına müdahale etmek, emeği piyasanın yörüngesinden çıkarmaktan başka bir şey değildi.

15. Piyasa ve Doğa

Toprak dediğimiz şey, insan kurumlarıyla ayrılmaz bir biçimde iç içe girmiş bir doğa unsurudur. Onu soyutlayıp bir toprak piyasası oluşturmak, belki de atalarımızın yaptığı en acayip şeydi.

Geleneksel olarak, toprak ve emek birbirinden ayrılmaz; emek yaşamın bir parçasıdır, toprak da doğanın; yaşam ve doğa tutarlı bir bütün oluştururlar, dolayısıyla toprak, komşuluk, zanaat ve inanç örgütleriyle bağlantıdadır, kabile ve mabetle, köy lonca ve kiliseyle bağlantısı vardır. Öte yandan, tek bir büyük piyasa, ekonomik yaşamın üretim faktörü piyasalarını içeren bir düzenlemesidir. Bu üretim faktörleri de insan kurumlarının unsurlarından, insan ve doğadan ayrılamayacaklarına göre, piyasa ekonomisinin, kurumları piyasa mekanizmasının gereklerine göre düzenlenmiş bir toplum oluşturduğu açıkça görülebilir.

Önerme, emek için olduğu gibi toprak için de ütopik bir önerme. Ekonomik işlev toprağın birçok hayati işlevinden yalnızca bir tanesi. Toprak insan yaşamının dengesini sağlar; insanın yerleşim yeridir; fiziksel güvencesinin ön koşuludur; manzara ve mevsimlerdir. İnsanın topraksız yaşayabileceğini düşünmek, onun elsiz ayaksız doğabileceğini düşünmek gibi

bir şey. Bütün bunlara karşın, insanı doğadan ayırmak ve toplumu gayrımenkul piyasasının gereklerine göre düzenlemek, ütopik piyasa ekonomisi fikrinin hayati bir yönüydü.

Böyle bir atılımın gerçek anlamının modern sömürgecilik alanında açıklığa kavuştuğunu görüyoruz. Sömürgecinin toprağı içinde gömülü zenginlikleri elde etmeği amaçladığı bir yer olarak mı, yoksa yalnızca yerlileri yiyecek ve hammadde fazlası üretmeye zorlamak için mi istediği çoğu kez önemli değil; yerlinin sömürgecinin doğrudan denetimi altında mı yoksa herhangi bir dolaylı zorlama biçiminde mi çalıştığı da önemsiz. Çünkü, bu durumların hepsinde, yerlinin yaşamının sosyal ve kültürel yapısının parçalanmış olması şart.

Bugünkü sömürgecilik durumuyla, Batı Avrupa'nın bir iki yüzyıl önceki durumu arasında önemli bir koşutluk var. Ama toprağın metalaşması sömürgelerde birkaç yıla veya birkaç on yıla sıkıştırılabilirken, Batı Avrupa'da yüzyıllarca sürmüştü.

Tehdit, kapitalizmin yalnızca ticari olmayan biçimlerinin gelişmesiyle oluştu. İngiltere'de, Tudor devrinden başlayarak, tarımsal kapitalizme ve toprağa karşı kapitalizmin gerektirdiği bireyselleşmiş bir yaklaşıma, yani otlağa dönüştürme ve toprak çevrilmesi hareketlerine, rastlanıyordu. Onsekizinci yüzyılın başından beri sanayi kapitalizmine rastlanıyordu; sanayi kapitalizmi de, İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da, özellikle kırsal alanlarda yer alıyor ve fabrikalarıyla işçilerini yerleştirebileceği bölgeler gerektiriyordu. Toprağın mülkiyetinden çok kullanımını etkilemesine karşın, en önemli nokta ondokuzuncu yüzyılda hemen hemen sınırsız yiyecek ve hammadde ihtiyaçlarıyla sanayi şehirlerinin gelişmesiydi.

Yüzeysel olarak, bu tehditlere karşı oluşan tepkiler arasında çok az benzerlik vardı. Gene de bunlar, yeryüzünün sanayi toplumunun gereklerine boyun eğişinin belirli aşamalarıydı. İlk aşama, toprağın ticarileşmesiydi; bu topraktan elde edilen feodal gelirin yatırımlara yönelmesine yol açtı. İkinci aşama, yiyecek ve organik hammadde üretiminin ulusal düzeyde hızla büyüyen sanayi nüfusunun ihtiyaçlarına hizmet etme amacıyla artırılmasıydı. Üçüncüsü, bu artık üretim sisteminin dış

ülkelere ve sömürge bölgelerine yayılmasıydı. Bu son adımla, toprak ve ürünü nihayet, kendi kurallarına göre işleyen bir dünya piyasası düzeni içine yerleşiyordu.

Toprağın ticarîleşmesi, yalnızca Batının şehirleşmiş merkezlerinde ve İngiltere'de ondördüncü yüzyılda başlayan ve beşyüz yıl sonra, Avrupa devrimleri sırasında serflik kalıntıları yok olurken, sonuçlanan feodalizmin ortadan kaldırılması sürecinin başka bir adı. İnsanı topraktan ayırmak, ekonomik bünyeyi, her unsurun en yararlı olacağı yerde kullanılabilmesini sağlayacak biçimde, çeşitli unsurlarına ayrıştırmak anlamına geliyordu. Yeni sistem ilk kez özümsemeye uğraştığı eski sistemin yanı başında, hâlâ kapitalizm öncesi bağlarla kısıtlı toprak üzerinde bir güç elde ederek kuruldu. Toprağa feodal biçimlerde el konulması önlendi. "Amaç, komşuluk ve akrabalık örgütlerinin bütün hak iddialarını, özellikle soyluluğun canlı kesimlerinin ve Kilisenin toprağın ticaret ve ipotek konusu olmasını önleyen hak iddialarını ortadan kaldırmaktı."[1] Bu kısmen kişisel güç ve şiddet kullanımıyla, kısmen de tepeden veya aşağıdan gelen devrimler, savaş ve fetih, yasama eylemi, idari baskı ve uzun süreler içinde bireylerin dar kapsamlı kendiliğinden eylemleriyle gerçekleştirildi. Çözülmenin ardından hemen toparlanılması veya bunun sosyal bünyede işleyen bir yara açması öncelikle süreci düzenlemek için alınan önlemlere bağlıydı. Hükümetlerin kendileri de, güçlü değişim ve uyum sağlama unsurları yaratıyorlardı. Örneğin, Kilise topraklarına el konulması, İtalyan Risorgimento dönemine kadar modern devletin temellerinden ve, bu arada, toprağın düzenli bir biçimde bireylere devrinin ana yöntemlerinden biriydi.

En önemli adımlar Fransız Devrimi ve 1830 ve 1840'lı yılların Benthamcı reformlarıyla atıldı. Bentham şöyle yazıyordu: "Tarımın gelişmesine en uygun koşullar, toprağın varis tarafından satılmasını önleyen düzenlemelerin, elden çıkarılamayacak mülkün, ortak arazilerin, mahsul vergilerinin olmadığı yerde bulunur..." Mülkiyetle ilgili konularda, özellikle toprak

1 Brinkmann, C., "Das soziale System des Kapitalismus", *Grundriss der Sozialökonomik*, 1924.

mülkiyetinde, bu tür özgürlükler, Benthamcı birey özgürlüğü kavramının önemli bir yönünü oluşturuyordu. Bu tür özgürlüğün şöyle veya böyle yaygınlaşmasını sağlamak, Mururu Zamana Dayanan Haklar Yasasının, Miras Yasasının, Gayrimenkuller Yasasının, 1801 Genel Toprak Çevrilme Yasası ve onu izleyenlerin[2] ve 1841'den 1926'ya kadar derebeylik kayıtlarına göre mülkiyetle ilgili olarak çıkarılan yasaların amacını oluşturuyordu. Fransa'da ve Kıta Avrupası'nın büyük bir bölümünde, Napolyon Yasaları da, toprağı ticari bir mal, ipoteği de özel bir sözleşme durumuna getirerek orta sınıf mülkiyet biçimlerinin yerleşmesine yol açtı.

Birinciyle çakışan ikinci adım, toprağın hızla büyüyen şehir nüfusunun ihtiyaçlarına boyun eğişiydi. Toprak fiziksel olarak yer değiştirmese de, ürünleri, ulaşım olanakları ve yasalar izin verdiği ölçüde, yer değiştirebilir. "*Dolayısıyla, malların hareketi bir ölçüde faktörlerin bölgeler arasında hareket edemeyişini dengeler*; veya (bu aslında aynı anlama gelir) ticaret üretim olanaklarının uygun olmayan coğrafi dağılımının yarattığı güçlükleri azaltır."[3] Böyle bir yaklaşım, geleneksel bakış açısına bütünüyle ters düşüyor. "Ne eski çağlarda, ne de Orta Çağın ilk dönemlerinde günlük yaşamda kullanılan mallar düzenli bir biçimde alınıp satılırdı – bunun kuvvetle vurgulanması gerekiyor."[4] Tahıllardan arta kalanın, çevrenin, özellikle yerel şehirlerin ihtiyaçlarını karşılaması gerekirdi; onbeşinci yüzyıla kadar hububat piyasaları kesinlikle yerel bir örgüt oluşturuyorlardı. Ama şehirlerin gelişmesi, toprak sahiplerini öncelikle piyasa için üretim yapmaya itti ve – İngiltere'de – metropolün gelişmesi, yetkililerin hububat ticaretiyle ilgili düzenlemeleri gevşetmelerine, onun hiçbir zaman ulusal olmasa bile bölgesel ticarete dönüşmesine izin vermelerine yol açtı.

---

2 Dicey, A.V., op. cit., s. 226.

3 Ohlin, B., *Interregional and International Trade*, 1935, s. 42.

4 Büchner, K., *Entstehung der Volkswirtschaft*, 1904. Ayrıca, Penrose, E.F., *Population Theories and Their Application*, 1934, meta hareketlerinin üretim faktörlerinin hareketinin yerini alabileceği fikrinin ilk öne sürüldüğü kaynak olarak Longfield'e (1834) değiniyor.

Daha sonra nüfusun onsekizinci yüzyılın ikinci yarısının sanayi şehirlerinde yoğunlaşması, durumu, önce ulusal düzeyde sonra da dünya düzeyinde, bütünüyle değiştirdi. Serbest ticaretin gerçek anlamı bu değişikliği gerçekleştirmiş olmaktı. Toprak ürününün hareketi kırsal çevreden tropikal ve astropikal bölgelere doğru genişledi ve emeğin sanayi ve tarım iş bölümü yeryüzüne yayıldı. Sonuç olarak, uzak bölgelerin insanları, kaynağını bilmedikleri bir değişim girdabının içine çekildiler. Avrupa ulusları ile, günlük faaliyetlerinde insan yaşamının henüz sağlama bağlanmamış bir bütünselliğine bağımlı duruma geldiler. Serbest ticaretle birlikte dünya düzeyinde karşılıklı bağımlılığın korkunç tehlikeleri doğdu.

Toptan köksüzleşmeye karşı sosyal savunma alanı da saldırı cephesi kadar genişti; geleneklere dayanan yasalar ve yasama zaman zaman değişikliği hızlandırırken bazen de onu yavaşlattılar. Gene de, geleneklere dayanan yasalar ile parlamentonun çıkardığı yasalar her zaman mutlaka aynı yönde etki yapmıyorlardı.

Emek piyasasının gelişmesinde geleneklere dayanan yasa çoğunlukla olumlu bir rol oynadı, emeğin meta kuramı ilk kez kesin bir biçimde iktisatçılar değil avukatlar tarafından öne sürüldü. Emeğin örgütlenmesi ve komplo yasaları durumunda da, geleneklere dayanan yasa, bu örgütlü işçilerin birleşme özgürlüğünü kısıtlamak anlamına geldiğinde bile, özgür emek piyasasının yanındaydı.

Ama toprak konusunda, geleneklere dayanan yasa tavır değiştirerek değişimi önce desteklerken sonra ona karşı çıktı. Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllarda geleneklere dayanan yasanın, mülk sahibinin, ciddi yerleşme ve istihdam sorunlarına yol açtığında bile, toprağını kâr getirecek biçimde kullanabilmesi hakkını savunduğu durumlar buna karşı çıktığı durumlardan daha çoktu. Bildiğimiz gibi, Kıta Avrupası'nda bu Roma hukukunun kabulüyle sağlanmıştı; İngiltere'de ise, geleneklere dayanan yasa yerinde kaldı ve kısıtlı Orta Çağ mülkiyet haklarıyla modern bireysel mülkiyet arasındaki uçurumu, anayasal özgürlük açısından hayatî önem taşıyan hukukçuların

yaptığı yasa ilkesini zedelemeden kapatmayı başardı. Öte yandan, onsekizinci yüzyıldan başlayarak, toprak konusunda geleneklere dayanan yasa modernleştirmeye yönelik yasama karşısında geçmişin savunuculuğunu yüklendi, ama zamanla Benthamcıların istediği oldu ve 1830 ve 1860 arasında sözleşme özgürlüğü toprağa da uygulanmaya başlandı. Bu güçlü eğilim yalnızca 1870'te, yasama kesin bir biçimde yön değiştirdikten sonra değişti. "Kollektivist" dönem başlamıştı.

Geleneklere dayanan yasanın ataleti, özellikle kırsal sınıfların mesken ve iş olanaklarını sözleşme özgürlüğünün etkilerine karşı koruma amacıyla yürürlüğe konulan yasalarla bilinçli olarak artırıldı. Yoksulların konutlarının sağlığa uygun olmasını sağlamak amacıyla kapsamlı bir çabaya girişildi; onlara küçük topraklar verildi, kendilerine varoşlardan uzaklaşıp doğanın temiz havasını içlerine çekme, "efendilerin mesire yerlerinden" yararlanma olanağı tanındı. İrlandalı sefil kiracılar ve Londra'nın varoş sakinleri, onları körükörüne bağlanılan o batıl itikattan, ilerlemeden, korumak üzere geliştirilmiş yasalarla piyasa yasalarının kıskacından kurtarıldılar. Kıta Avrupası'nda kiracıyı, köylüyü ve tarım işçisini şehirleşmenin etkilerinin en şiddetlilerinden kurtaran özellikle parlamento yasaları ve idari eylemler oldu. Marx'ı Junker sosyalizmleriyle etkileyen Rodbertus gibi Prusya muhafazakârları, İngiltere'nin Tory-Demokratlarıyla kan kardeşi olabilirlerdi.

Korumacılık sorunu, ülkelerin ve kıtaların bütününde tarım nüfusuyla ilgili olarak ortaya çıkıyordu. Uluslararası serbest ticaret, kontrol edilmediğinde, ister istemez tarım üreticilerinin giderek büyüyen bir kesimini yok edecekti.[5] Bu kaçınılmaz yıkım süreci modern ulaşım araçlarının gelişmesindeki kopuklukla daha da güçleniyordu. Modern ulaşım araçlarının yeryüzünün yeni bölgelerine uzanması, bundan elde edilecek kazanç çok önemli olmadığı sürece olanaksızdı. Ama bunlar gemileri ve demiryollarına yapılan yatırımlar kâr getirmeye başladığında, yeni kıtalar açıldı ve bir hububat çığı mutsuz Avru-

5 Borkenau, F., *The Totalitarian Enemy*, 1939. "Towards Collectivism" bölümü.

pa'nın üzerine yuvarlandı. Bu, klâsik teşhisin tam tersiydi. Ricardo en verimli toprağın ilk yerleşilen toprak olacağını bir aksiyom haline getirmişti. Demiryolları arz küresinin en uzak noktasında daha verimli topraklar bulduklarında, aksiyom çarpıcı bir biçimde yerle bir edildi. Kırsal toplumu tam bir yıkım tehlikesi altında olan Orta Avrupa köylülüğünü hububat yasalarıyla korumaya itildi.

Ama Avrupa'nın örgütlü devletleri uluslararası serbest ticaretin olumsuz etkilerine karşı kendilerini koruma olanağına sahipken, siyasal olarak örgütlenmemiş sömürge halkları bu olanağa sahip değillerdi. Emperyalizme karşı isyan, özünde, sömürge halklarının kendilerini Avrupa ticaret politikasının yol açtığı sosyal çözülmeye karşı güvence altına alabilmek için gerek duydukları siyasal konumu elde etme çabasını oluşturuyordu. Beyaz adamın toplumunun egemen konumu yardımıyla kolayca elde edebileceği korumacılık, başka ırklar için bunun ön koşulu, siyasal devlet, gerçekleşmedikçe olanaksızdı.

Tüccar sınıflar toprağın ticarîleşmesi yolundaki talepleri destekliyorlardı. Cobden, çiftçiliğin bir "iş" olduğu, dolayısıyla iflas edenlerin ortadan çekilmeleri gerektiği yolundaki buluşuyla, İngiltere'nin toprak sahiplerini şaşkına çevirdi. Serbest ticaretin yiyecek fiyatlarını ucuzlattığı anlaşılır anlaşılmaz, işçi sınıflar da davaya kazanıldı. İşçi sendikaları tarım kesimi düşmanlığının kaleleri durumuna geldiler ve devrimci sosyalizm, dünya köylülüğünü birbirinden farksız bir gericiler yığını olarak damgaladı. Uluslararası iş bölümü kuşkusuz ilerici bir inançtı, buna karşı çıkanlar genellikle yargıları özel çıkarlar ve doğal zekâ noksanlığı yüzünden sakatlanmış kimselerdi. Sınırlanmamış serbest ticaretin bozukluklarını fark eden birkaç bağımsız ve çıkar gözetmeyen düşünür de, sayılarının azlığı yüzünden etkili olamadılar.

Ama gene de, sonuçların bilinçli olarak görülmemesi onların gerçekliğini azaltmıyordu. Nitekim, ondokuzuncu yüzyılda, Batı Avrupa'daki toprağa bağlı çıkar sahiplerinin büyük etkisi ve Orta ve Doğu Avrupa'da feodal yaşam biçimlerinin sürüp gitmesi, bu güçlerin toprağın ticarileşmesini önleyerek ha-

yati önem taşıyan bir koruma işlevini yerine getirmeleriyle açıklanabilir. Şu soru sık sık ortaya gelir: Kıta Avrupası'nda feodal soyluluk yükselişini borçlu olduğu askerî, idari ve hukuki gücü yitirdikten sonra bile, orta sınıfların devletinde nasıl etkisini koruyabildi? Zaman zaman bunu açıklamak için "sürüklenenler" kuramı öne sürüldü, yani işlevini yitirmiş bazı kurum ve özelliklerin yalnızca atalet nedeniyle var oluşlarını sürdürebilecekleri söylendi. Ama hiçbir kurumun işlevi yok olduktan sonra yaşayamayacağını söylemek daha doğru olurdu – eğer ortada böyle bir durum varsa, bunun nedeni söz konusu kurumun artık başka, mutlaka ilk işlevinin parçası olması gerekmeyen, yeni bir işleve hizmet etmesi olabilir. Dolayısıyla feodalizm ve toprağa bağlı muhafazakârlık, toprağın ticarîleşmesinin korkunç etkisini zayıflatmak gibi bir amaca hizmet ettikleri sürece güçlerini koruyabildiler. O zamanlarda serbest ticaret taraftarları toprağın ülkenin bir parçasını oluşturduğunu, egemenliğin bölgesel niteliğinin yalnızca duygusal bağlara değil, kesin gerçeklere, bu arada ekonomik gerekçelere, dayandığını unutmuşlardı. "Göçmen halklardan farklı olarak, çiftçi kendini belirli bir yerde yapılan ilerlemelere bağlar. Bu ilerlemeler olmazsa insan yaşamı ilkel, hayvanlarınkinden farksız bir düzeyde kalır. Ve bunların insanlık tarihinde oynadıkları rol ne denli önemlidir! Onlar, yani temizlenip ekilmiş topraklar, evler ve diğer binalar, iletişim araçları, sanayi ve madencilik de dahil olmak üzere üretim için gerekli fabrikalar, bütün sürekli ve taşınmaz ilerlemeler, bir insan topluluğunu bulunduğu yere bağlayan unsurlardır. Kendiliğinden ortaya çıkmazlar, nesiller süren bilinçli bir çabayla yavaş yavaş gerçekleştirilmeleri gerekir ve hiçbir topluluk onları bırakıp başka bir yerde sıfırdan başlayamaz. Egemenliğin siyasal kavramlarımıza işleyen bölgesel niteliği buna bağlıdır."[6] Bütün bir yüzyıl boyunca bu apaçık gerçek hiçe sayıldı.

Ekonomi tartışması kolaylıkla toprağın ve kaynaklarının bütünlüğüyle ilgili güvenlik koşullarını içerecek biçimde ge-

---

6 Hawtrey, R.G., *The Economic Problem*, 1933.

nişletilebilir; yani halkın hayatiyeti ve dayanıklılığı, yiyecek kaynaklarının bolluğu, savunma malzemesinin miktarı ve niteliği, hatta ormanların yok oluşu ve toprağın aşınması tipinde unsurlardan etkilenen ülke iklimi gibi kaynaklarla ilgili koşulları içerecek biçimde genişletilebilir. Bütün bunlar sonuçta bir üretim faktörü olarak toprağa bağlıdır, ama hiçbiri piyasada, arz ve talep mekanizmasınca belirlenmez. Varoluş ihtiyaçlarını karşılamak için bütünüyle piyasa işlevlerine bağımlı bir sistemde, (doğal olarak piyasa sistemi dışında) bu sistemin tehdit ettiği ortak çıkarları koruyabilecek güçleri, doğal olarak piyasa sisteminin dışındaki güçlere, bel bağlanacaktır. Bu görüş bizim sınıf etkileriyle ilgili değerlendirmemizle bütünüyle tutarlı: Çağın genel eğilimine ters düşen bazı gelişmeleri gerici sınıfların (açıklanmamış) etkisine bağlamak yerine, biz, bu sınıfların etkisini, dolaylı olarak bile olsa, topluluğun çıkarlarına ters düşüyor gibi görünen, yalnızca öyle görünen, gelişmelerin ardında yer almalarına bağlıyoruz. Bu politikanın çoğu zaman onların kendi çıkarlarına da hizmet etmesi, yalnızca sınıfların topluluğa hizmet etmekten büyük yarar sağlayabilecekleri gerçeğini kanıtlamış oluyor.

Bunun bir örneği Speenhamland. Köyü yöneten kırsal kesim eşrafı kırsal kesimdeki ücret yükselişlerini ve köyün geleneksel yapısındaki tehlikeli çözülüşü yavaşlatmanın bir yolunu bulmuşlardı. Uzun dönemde, seçilen yöntem gayet zararlı sonuçlar vermeye mahkûmdu. Gene de eğer uygulama ülkenin bir bütün olarak sanayi devriminin yol açtığı depremi göğüslemesine yardım etmiş olsaydı, eşraf bunu sürdüremezdi.

Avrupa kıtasında da tarımsal korumacılık kaçınılmaz bir şeydi, ama devrin en canlı entellektüel güçleri, görüş açılarını tarımsal sorunların gerçek önemini anlamalarını engelleyecek biçimde etkileyen bir serüvene katılmışlardı. Bu durumda, tehlikedeki kırsal kesim çıkarlarını temsil edebilecek bir grup, büyüklüğüyle oransız bir güç kazanabilirdi. Korumacı karşıt hareket Avrupa'da kırsal kesimin dengesini sağlamayı ve çağın büyük tehlikesini oluşturan şehre kayışı zayıflatmayı başardı. Gericilik, yerine getirmeyi başardığı sosyal açıdan yararlı işlev-

den kazançlı çıkmıştı. Avrupa'da gerici sınıfların tarımda korumacı gümrük tarifeleri için verdikleri mücadelede geleneksel duyguları kullanmalarına yol açan işlev, yarım yüzyıl sonra Amerika'da çeşitli ilerici sosyal yöntemlerin başarısını sağlayan işlevin aynısıydı. Toplumun Yeni Dünya'da demokrasiye yarar sağlayan ihtiyaçları, Eski Dünya'da soyluluğun etkisini güçlendirmişti.

Toprağın ticarîleşmesine karşı muhalefet, ondokuzuncu yüzyılda Kıta Avrupası'nın siyasal tarihini oluşturan liberalizm – gericilik çatışmasının sosyolojik zemini oluşturuyordu. Bu çatışmada askerler ve yüksek düzeyde din adamları toplumdaki doğrudan işlevlerini yitirmiş olan toprak sahibi sınıfların yanında yer alıyorlardı. Artık bu sınıflar, toplumun piyasa ekonomisi ve ona bağlı olan anayasal hükümet tarafından sürüklenir gibi göründüğü çıkmaza karşı herhangi bir gerici çözüme hazırlardı. Çünkü gelenek ve ideoloji kanalıyla kamu özgürlüğü ve parlamento yönetimine bağlı değillerdi.

Kısacası, ekonomik liberalizm liberal devletle iç içeydi. Toprağa bağlı çıkarlar ise değildi. Bu çıkarların Kıta Avrupası'nda süre gelen siyasal önemi buradan kaynaklanıyordu. Bu önem, Bismarck devri Prusya siyasal yaşamının çatışan eğilimlerine, Fransa'da dinî ve askerî *revanche*'a Habsburg imparatorluğunda feodal soyluluğun saraydaki nüfuzuna, Kilise ve ordunun çöken tahtların koruyucuları olarak ortaya çıkışına yol açtı. Bu gericilikle bağlantı John Maynard Keynes tarafından sonsuza eşit kabul edilen pek kritik iki nesillik dönemi aştığından, artık toprağa ve toprak mülkiyetine özden kaynaklanan bir gericilik eğilimi affedilir oldu. Serbest ticaret taraftarı Tory'leri ve tarım alanındaki öncüleriyle onsekizinci yüzyıl İngilteresi de, Tudor vurguncuları ve onların topraktan kazanç sağlamak üzere geliştirdikleri devrimci yöntemler gibi unutulup gitti; Fransa ve Almanya'nın serbest ticaret hayranı, fizyokrat düşünceye modellik edebilecek toprak sahipleri, kırsal kesimin ebedî geriliğiyle ilgili ön yargılarla halkın belleğinden silindiler. Bir nesillik bir süreyi sonsuzluk olarak gören Herbert Spencer, militarizmi kolayca gericilikle özdeşleştirdi. Japon,

Rus ve Nazi ordularının son zamanlarda gösterdikleri büyük sosyal ve teknolojik uyum yeteneğini Spencer'in anlayabilmesi olanaksızdı.

Bütün bu düşünceler çağla sınırlıydı. Piyasa ekonomisinin akıllara durgunluk veren sanayi başarıları, toplumun özüne verilen büyük zararlar pahasına elde edilmişti. Feodal sınıflar bunu, yitirdikleri saygınlığın bir kısmını yeniden ele geçirmek için, toprağın ve onu işleyenlerin meziyetlerinin savunuculuğunu yaparak kullandılar. Edebiyat içindeki romantik akımlarda, doğa geçmişle ittifaka girdi; ondokuzuncu yüzyıl feodalizminin tarım hareketi, kendini insanın doğal meskeninin, toprağın, koruyucusu olarak öne sürerek pek de başarısızca denemeyecek bir biçimde geçmişe dönmeye çalışıyordu. Eğer tehlike gerçek olmasaydı, manevra başarılı olamazdı. Ama ordu ve kilise de artık iyice korunmasız kalan "yasa ve düzen"in savunuculuğunu üstlenerek saygınlık kazanmışlardı; hakim orta sınıf yeni ekonominin bu gereğini yerine getirecek durumda değildi. Piyasa sisteminin ayaklanmalara karşı dayanaksızlığı, bildiğimiz bütün diğer sistemlerinkinden daha fazlaydı. Tudor devri hükümetleri ayaklanmaları yerel şikayetlere dikkat çekmek için kullanırlardı, başı çeken bir iki kişi asılabilirdi ama önemli bir hasar olamazdı. Mali piyasanın gelişmesi böyle, bir tavırdan bütünüyle uzaklaşılması anlamını taşıyordu; 1797'den sonra ayaklanmalar Londra yaşamının bir özelliği olmaktan çıkıyor ve yerlerini, hiç olmazsa ilke olarak, ellerin vurup kırmak için değil sayılmak için kaldırıldığı toplantılara bırakıyorlardı. Barışı korumanın tebaanın ilk ve en önemli görevi olduğunu söyleyen Prusya kralı, bu paradoksla ün yapmıştı, ama paradoks kısa sürede herkesin kabul ettiği bir şey durumuna geldi. Ondokuzuncu yüzyılda, silahlı kalabalığın giriştiği asayişi bozan hareketler isyan başlangıcı olarak değerlendirilip devlete karşı ciddi bir tehlike gibi görülüyorlardı; borsalar çöküyor, fiyatlar sonu gelmez bir düşüşe geçiyordu. Metropolün sokaklarında silahlı bir çatışma, ulusun para sermayesinin önemli bir bölümünü yok edebilirdi. Ama orta sınıfların askerlikle ilgileri yoktu; genel oy hakkına dayanan de-

mokrasi, halka sesini duyurma fırsatı vermekle övünüyordu ve Kıta Avrupa'sında, burjuvazi, devrimci gençliğinde barikatlarda zalim soylulara karşı çarpıştığı günlerin anısına hâlâ dört elle sarılıyordu.[7]

Sonunda, köylülük, liberal virüsün en az bulaşmış olduğu kesim, "yasa ve düzeni" bizzat savunmakla yükümlü kesim olarak görüldü. Gericiliğin işlevlerinden biri, piyasalarda panik durumunu önlemek amacıyla işçi sınıfının zapturapt altına alınması olarak tanımlanıyordu. Bu hizmete çok seyrek olarak gerek duyulmakla birlikte, mülkiyet haklarının koruyucusu olarak köylülük tarımsal alanda bir koz oluşturuyordu.

1920'li yılların tarihi başka türlü açıklanamaz. Orta Avrupa'da savaş ve yenilginin baskısıyla sosyal yapı parçalandığında, işlerin yürüyebilmesini sağlayacak tek güç işçi sınıfıydı. Her yerde güç işçi sendikalarına ve Sosyal Demokrat partilere verilmişti; Avusturya, Macaristan, hatta Almanya'da, bu ülkelerde hiçbir zaman etkin bir cumhuriyetçi parti olmamasına karşın, cumhuriyet ilan edilmişti. Ama ciddi çözülme tehlikesi atlatılıp işçi sendikalarının rolü gereksizleştiğinde, orta sınıflar derhal işçi sınıfının kamu yaşamı üzerindeki tüm etkilerini ortadan kaldırmaya yöneldiler. Bu, savaş sonrası dönemin karşı devrimci aşaması olarak bilinir. Aslında, ortada ciddi bir Komünist rejim tehlikesi de yoktu. Çünkü işçiler Komünistlere hararetle karşı çıkan sendikalar ve partilerde toplanmışlardı. (Macaristan'da Fransız istilâsı başka seçenek bırakmadığından, ülke Bolşevizm macerasına resmen zorla itilmişti.) Tehlike Bolşevizm değildi, acil bir durumda sendikaların ve işçi sınıfı partilerinin piyasa ekonomisi kurallarını hiçe saymalarıydı. Çünkü bir piyasa ekonomisinde, başka durumlarda zararsız görülebilecek kamu düzeni ve ticaret yöntemi aksaklıkları, toplumun günlük ekmeğini elde etmek için bağımlı olduğu

---

7 Trevelyan, G.M., *History of England*, 1926, s. 533. "Walpale idaresindeki İngiltere hâlâ ayaklanmaların önemli bir özelliğini oluşturduğu aristokratik bir toplumdu. Hannah More'un "Ayaklanma"sı bir kıtlık ve panik yılı olan doksanbeş yılında yazılmıştı - yani Speenhamland'le aynı yılda. *The Repository Traets*, c. I. New York, 1835.

ekonomik rejimi parçalayabilecekleri için, ölümcül bir tehdit oluştururlar.[8] Bazı ülkelerde görülen, işçi sınıfının neredeyse gerçekleşecek diktatörlüğünden köylülüğün gerçek diktatörlüğüne çok çarpıcı geçişleri bununla açıklayabiliriz. Yirmili yıllar boyunca, köylülük içinde normal olarak çok önemsiz bir rol oynadığı bir çok devletin iktisat politikasını belirledi, artık köylüler modern, gerilimli anlamında yasa ve düzeni koruyabilecek tek sınıf olarak ortaya çıkıyorlardı.

Savaş sonrası Avrupası'nda tarıma verilen aşırı önem, siyasal nedenlerle köylü sınıfına tanınan ayrıcalıkların yalnızca bir yönüydü. Finlandiya'da Lappo hareketinden, Avusturya'da *Heimwehr*'e kadar, köylüler piyasa ekonomisine bağlı olduklarını kanıtladılar, bu da onları siyasal açıdan vaz geçilmez kıldı. Zaman zaman köylülüğün yükselişine neden olarak gösterilen savaş sonrası yiyecek kıtlığının bununla fazla ilgisi yok. Örneğin Avusturya, yiyecek ihtiyaçlarını karşılamakta büyük ölçüde ithalata bağımlı olmasına karşın, köylülere malî çıkar sağlamak için gümrük tarifelerini koruyarak beslenme düzeyini düşürmüştü. Ama tarımsal korumacılık şehirde yaşayanların sefaletine ve ihracat yapan sektörlerde mantıksız maliyet yükselişlerine neden olsa bile, köylünün çıkarları her ne pahasına olursa olsun korunmalıydı. Böylece, daha önceleri sözü geçmeyen köylü sınıfı, ekonomik önemiyle son derece oransız bir biçimde yükseldi. Bolşevizm korkusu, köylülüğün siyasal konumunu dokunulmaz kılan gücü oluşturuyordu. Ama bu korku, daha önce gördüğümüz gibi, bir işçi sınıfı diktatörlüğü korkusu değildi. Ufukta uzaktan yakından bunu andırır hiçbir şey gözükmüyordu. Korku, eğer zor altında piyasa oyununun kurallarını etkileyebilecek bütün güçler ortadan kaldırılmazsa, piyasa ekonomisinin felce uğrayabileceği korkusuydu. Köylüler bu güçleri ortadan kaldırabilecek tek sınıf olarak kaldıkları sürece, saygınlıkları büyüktü ve şehirli orta sınıfı diledikleri gibi ellerinde tutuyorlardı. Devlet gücünün sağlamlaştırılması,

---

8 Hayes C., *A Generation of Materialism, 1870-1890*'da şöyle diyor "Tek tek devletlerin çoğu, hiç olmazsa Batı Orta Avrupa'dakiler, artık görünüşte çok sağlam bir iç dengeye sahiptiler."

hatta daha önce, şehirli orta sınıfın alt tabakalarının faşistler tarafından vurucu güçler biçiminde örgütlenişi, burjuvaziyi köylülere bağımlılıktan kurtardı ve köylülüğün saygınlığı hızla yok oldu. Şehir ve fabrikadaki "iç düşman" etkisiz kılındığında, ya da baş eğmeye zorlandığında, köylülük sanayi toplumu içindeki eski, önemsiz konumuna geri döndü.

Büyük toprak sahiplerinin etkisi bu gerileyiş içinde yer almıyor. Burada daha sabit bir unsur – tarımsal kendine yeterliliğin giderek artan askerî önemi – onların yararına işliyordu. Büyük savaş bazı temel stratejik gerçekleri gözler önüne sermiş ve dünya piyasasına duyulan düşüncesiz güvenin yerini panik içinde girişilen yiyecek üretme kapasitesini artırma çabaları almıştı. Orta Avrupa'nın Bolşevik korkusuyla başlayan "yeniden tarımsallaşması", kendine yeterliliğin kazandığı önemle sonuçlandı. "İç düşman" fikrinin yanısıra, şimdi bir de "dış düşman" fikri ortaya çıkmıştı... Her zamanki gibi liberal iktisatçılar bunda, temelsiz iktisat doktrinlerinin yol açtığı romantik saçmalıklardan başka birşey göremediler. Oysa dağ gibi yükselen siyasal olaylar, en sığ zekaların bile uluslararası sistemin yaklaşan çözülmesinde ekonomik unsurların hiç önemi olmadığını anlamalarını sağlamıştı. Cenevre, halkları hayali tehlikelere karşı spekülasyon yapmakta olduklarına, birlik ve beraberlik içinde hareket ederlerse serbest ticaretin canlanıp herkesin yararına işlemeye başlayacağına inandırmak için boşu boşuna çabalıyordu. Devrin şaşılacak kadar saf havası içinde, birçokları, ekonomik sorunun (bundan anlaşılan ne olursa olsun) çözümlenmesinin yalnızca savaş tehdidini zayıflatamayacağını, aynı zamanda bu tehdidi sonsuza dek yok edeceğine inanıyorlardı. Yüzyıllık barış, gerçekleri gizleyen aşılmaz bir hayal duvarı oluşturmuştu. Devrin yazarları gerçekçilikten yoksun olma konusunda kusursuzdular. A.J. Toynbee ulusal devleti dar bir ön yargı olarak görüyor, Ludwig von Mises egemenliği gülünç bir hayal olarak değerlendiriyor, Norman Angell de savaşa "yanlış bir ticarî girişim" diyordu. Siyaset sorunlarının temel niteliğine olan duyarlılık, görülmemiş derecede düşük bir düzeye inmişti.

1846'da Hububat Yasaları alanındaki mücadelesi ve zaferi serbest ticaretin, seksen yıl sonra yeniden mücadele konusu oldu ve aynı alanda kaybedildi. Kendine yeterlilik sorusu başından beri piyasa ekonomisinin üzerine kâbus gibi çökmüştü. Dolayısıyla, ekonomik liberaller savaş hayallarini şeytan kovar gibi kovup, tavırlarını büyük bir saflıkla yıkılmaz bir piyasa ekonomisi varsayımına dayandırdılar. Çıkarsamalarının, güvenliği kendi yasalarına göre işleyen piyasa kadar çürük bir kuruma bağlı bir halkın karşı karşıya bulunduğu tehlikenin korkunç boyutlarını ortaya çıkarmaktan başka işe yaramadığı gözden kaçtı. Yirmili yılların kendine yeterlilik hareketi bir kehanet niteliğindeydi; düzenin ortadan kalkışına hazırlıklı olmak gerektiğine işaret ediyordu. Büyük Savaş, tehlikeleri ortaya koymuş, insanlar da ona göre davranmışlardı; ama, davranışlar olayı on yıl geriden izledikleri için, etki – tepki ilişkisi mantıksız görüldü. O devirde yaşayanların çoğu "neden geçmiş tehlikelere karşı kendini korumak gerekli olsun?" diye soruyorlardı. Bu yanlış mantık yalnızca kendine yeterliliğin değil, daha da önemlisi, faşizmin anlaşılmasını güçleştirdi. Aslında iki olgu da şu gerçeğe bağlıydı: Normal insan aklı bir kez tehlike sinyali aldı mı, nedenler ortadan kalkmadığı sürece korku hep yerinde kalır.

Avrupa uluslarının kendilerini beklenmedik bir biçimde karşılıklı bağımlılığın tehlikeleriyle yüzyüze getiren savaş deneyiminin etkisinden bir türlü kurtulamadıklarını söyledik. Ticaretin yeniden başlaması boşunaydı. Sayısız uluslararası konferansta boş yere barışın güzelliği sergilendi, düzinelerce hükümet boş yere ticaret özgürlüğü ilkelerine bağlılıklarını ilan ettiler; halkların hiçbiri, yiyecek ve hammadde kaynaklarına sahip olmadığı ya da bunları askerî güç kullanarak elde edebilecek durumda bulunmadığı sürece, ne sağlam paranın ne de sınırsız kredinin kendini çaresizlikten kurtaramayacağını unutamıyordu. Toplulukların politikalarına biçim veren temel kaygının tutarlılıkla sürdürülmesinden daha mantıklı bir şey olamazdı. Tehlikenin kaynağı yerinde duruyordu. O halde korkunun ortadan kalkması nasıl beklenebilirdi?

Benzer bir mantık hatası, faşizmi tüm siyasal gerçeklerden yoksun bir acayiplik olarak tanımlayarak eleştirenleri –ki bunlar çoğunluktaydı– yanılgıya düşüyordu. Mussolini'nin İtalya'da Bolşevizmi engellediği söyleniyordu, oysa istatistikler grev dalgasının Roma'ya yürüyüşten bir yıl önce geri çekildiğini gösteriyordu. 1921'de silahlı işçilerin fabrikaları işgal ettiği söyleniyordu, ama 1923'te, tepelerinde gözcülük ettikleri duvarlardan inmelerinden çok sonra, silahlarını ellerinden almanın anlamı neydi? Hitler Almanya'yı Bolşevizmden kurtardığını öne sürdü, ama şansölyeliğinin öncesindeki işsizlik selinin onun iktidarı ele geçirmesinden önce gerilediği gösterilemez miydi? Öne sürüldüğü gibi, iktidara geldiğinde artık olmayan bir şeyi ortadan kaldırdığını söylemek, siyaset alanında da geçerli olmaları beklenen etki-tepki yasalarına düpedüz aykırıydı.

Gerçekte, İtalya'da olduğu gibi Almanya'da da, savaşın hemen ardından gelen dönem Bolşevizmin en ufak bir başarı şansı olmadığını göstermişti. Ama aynı zamanda, acil bir durumda işçi sınıfının, onun sendikaları ve partilerinin, sözleşme özgürlüğünü ve özel mülkiyetin kutsallığını mutlak değerler olarak ortaya koyan piyasa yasalarını hiçe sayabileceklerini de göstermişti; böyle bir olasılığın toplum üzerinde son derece zararlı etkiler yapacağı, yatırımları engelleyeceği, sermaye birikimini durduracağı, ücretlerin kârlı üretimi yapılamayacak düzeyde tutacağı, paranın değerini tehlikeye atacağı, dış kredi olanaklarını kısıtlayacağı, güveni sarsıp girişimciliği felce uğratacağı açıktı. Hayalî bir komünist devrim tehlikesi değil, işçi sınıflarının yıkıcı müdahalelerde bulunabilecek bir konumda oldukları gibi yadsınamaz bir gerçek, faşist panik içinde açığa çıkan uzun süre gizli tutulmuş korkuların kaynağını oluşturuyordu.

İnsana ve doğaya yönelen tehlikeler birbirinden ayrılamaz. İşçi sınıflarının ve köylülüğün piyasa ekonomisine karşı tepkileri birlikte korumacılığa yol açtılar. Bunlardan ilki özellikle sosyal yasalar biçimindeydi; ikincisi ise, tarımsal tarifeler ve toprak yasaları biçiminde. Ama arada önemli bir fark vardı: Acil bir durumda Avrupa'nın çiftçileri ve köylüleri, işçi sınıfı

politikalarının tehlikeye attığı piyasa sistemini koruyorlardı. Özünde dengesiz bu sistemin bunalımından korumacılık hareketinin iki kanadı da sorumluydu, ama toprakla bütünleşmiş sosyal kesim, piyasa sistemiyle uzlaşma eğilimindeydi; geniş emekçiler sınıfı ise, sistemin yasalarına karşı çıkmak ve sistemi açıkça tehdit etmekten kaçınmıyordu.

16. Piyasa ve Üretim Düzeni

Kapitalist iş dünyasının bile piyasa mekanizmasına sınırlanmamış işleyişinden korunması gerekir. Bu gerçek, emek ve toprağı korumakla ilgili bütün tartışmaları, ya modası geçmiş fikirlerin ürünü ya da özel çıkarların üstü örtülü biçimi olarak görme eğilimindeki üstün zekalıların "insan" ve "doğa" terimleri karşısında duydukları kuşkuyu ortadan kaldırmaya yeterli olmalı.

İnsan ve doğanın durumunda olduğu gibi, üretici işletmenin durumunda da gerçek ve nesnel bir tehlike söz konusuydu. Korunma ihtiyacının ortaya çıkışı, piyasa sisteminde para arzının düzenleniş biçimine bağlıydı. Nitekim, modern merkez bankacılığı özünde piyasanın kendi çocuklarını, her çeşit ticaret işletmesini, yok etmesini engellemek üzere geliştirilmiş bir araçtı, ama sonuçta uluslararası sistemin çöküşüne en önemli katkıyı bu koruma biçimi yapmıştı.

Piyasa girdabından toprak ve emeğe yönelen tehlikeler açıkça görülebiliyordu; oysa para sisteminin içerdiği, iş dünyasına yönelik tehlikeleri görmek bu kadar kolay değildi. Ama kârlar fiyatlara bağlıydı, dolayısıyla fiyatların bağlı olduğu parasal düzenlemelerin, kâr amacının yönlendirdiği bir sistem için hayatî önem taşımaları gerekiyordu. Uzun dönemde, maliyetler

de satış fiyatlarındaki değişikliklere göre yükselip alçalacağı için, fiyat değişiklikleri kârları etkilemeyebilir, oysa kısa dönemde bu doğru değildir. Çünkü sözleşmelerle saptanan fiyatların değişmesi için belirli bir süre geçmesi gerekir. Bunlar arasında, bir çok fiyat gibi doğal olarak sözleşmeyle saptanan emeğin fiyatı da yer alır. Yani uzun bir süre boyunca fiyat düzeyi parasal nedenlere bağlı olarak düştüğünde, işletmeler iflas tehlikesiyle karşılaşacak, bunun yanı sıra da üretim düzeninin çözülmesi ve sermayenin büyük çapta yok oluşu yer alacaktı: Sorun düşük fiyatlar değil, düşen fiyatlardı. Hume para miktarının yarıya inmesinin, fiyatlar da eski düzeylerinin yarısına inip duruma uyum sağlayacakları için, iş hacmini etkilemeyeceğini öne sürerek paranın miktar teorisinin kurucusu oldu. Unuttuğu, bu süreç içinde işletmelerin yok olabileceğiydi.

Bu, piyasa mekanizmasının dışarıdan müdahaleye gerek duymadan yarattığı türden bir meta-para sisteminin sanayi üretimiyle bağdaşamayacağının kolayca anlaşılabilecek nedenini oluşturuyor. Meta para, para işlevi gören bir metadan başka bir şey değildir, dolayısıyla miktarını artırmanın tek yolu para işlevi görmeyen metaların miktarını azaltmaktır. Uygulamada meta para, miktarı kısa dönemde biraz (ama çok değil) artırılabilen altın veya gümüşten oluşur. Ama üretim ve ticaretin para miktarında bir artış yer almaksızın artması fiyat düzeyinde düşüşlere yol açar. Düşündüğümüz yıkıcı deflasyon olayları tam tamına budur. Para darlığı onyedinci yüzyıl tüccar toplumlarının sürekli ve ciddi şikayetlerinden biriydi. Oldukça eski tarihlerde, ticareti iş hacminin genişlediği dönemlerde madeni para kullanımının yanında yer alan deflasyonlardan korumak üzere itibari paralar geliştirilmişti. Böyle yapay bir para aracılığı olmadan piyasa ekonomisinin işlemesi olanaksızdı.

Gerçek güçlük, Napolyon savaşları sırasında, dengeli döviz kurları ihtiyacı ve buna bağlı olarak altın standardının kabulüyle doğdu. Düzenli döviz kurları İngiliz ekonomisinin var olması için gerekli duruma geldi. Bu amaca da meta paradan başka hiçbir şey hizmet edemezdi. Çünkü itibari para yabancı

topraklarda geçerli değildi. Böylece, altın standardı –uluslararası meta para sisteminin yaygın adı– ortaya çıktı.

Ama bildiğimiz gibi, madeni para ulusal amaçlara uygun değildi, çünkü bir meta olarak miktarı istenildiği gibi artırılamıyordu. Eldeki altın miktarının artış oranı yüzde bir-iki olabilir, ama ticaretin birden bire artışının gerektirebileceği gibi, bu yüzde birkaç hafta içinde düzinelere ulaşamaz. İtibarî para olmasaydı, ticaret ya kısıtlanacak ya da daha düşük fiyatlarla gerçekleşecek, yani ekonomik bunalım ve işsizlik ortaya çıkacaktı.

En basit biçimiyle sorun şuydu: Meta para dış ticaret için gerekliydi, itibarî para ise ulusal ticaret için. Bunlar ne dereceye kadar birbirleriyle tutarlıydılar?

Ondokuzuncu yüzyıl koşulları altında, dış ticaret ve altın standardı ulusal ticaretin gereklerine göre tartışmasız bir öncelik taşıyordu. Altın standardının işleyişi, döviz kuru düşme tehlikesi göstermezse iç fiyatların düşürülmesini gerektiriyordu. Deflasyon kredi kısıtlamaları kanalıyla gerçekleştiği için de, bu, meta paranın kredi sisteminin işleyişine müdahale edeceği anlamına geliyordu. Dolayısıyla iş dünyası tehlikeye giriyordu. Ancak, itibarî parayı bütünüyle ortadan kaldırıp, yalnızca meta para kullanmak olacak iş değildi, böyle bir çare sorunun kendisinden daha beter olurdu.

Merkez bankacılığı kredi parasındaki bu sakatlığı büyük ölçüde hafifletti. Ülkedeki kredi arzını merkezileştirerek, deflasyonun yol açacağı ticaret ve istihdam bozukluklarını engellemek ve deflasyonun etkisini hafifletip, yükünü ülkenin bütününe dağıtmak mümkündü. Olağan işlevleri çerçevesinde Banka, piyasadan altın çekilmesinin banknot dolaşımı üzerindeki etkisini, azalan banknot dolaşımının da ticaret üzerindeki etkisini yumuşatıyordu.

Banka çeşitli yöntemler kullanabiliyordu. Kısa vadeli borçlar kısa vadeli altın kaybından doğan açıkları kapatabiliyor ve kredi kısıtlaması ihtiyacını bütünüyle ortadan kaldırabiliyordu. Ama sık sık rastlanıldığı gibi, kredi kısıtlamalarının kaçınılmaz olduğu durumda bile, Bankanın eylemi tampon işlevi

görüyordu: Merkez bankasının uyguladığı faiz haddinin yükseltilmesi ve açık piyasa işlemleri, kısıtlamaların etkisini bütün topluma yayıyor ve yükü daha güçlü omuzlara devrediyorlardı.

Şimdi talebin yerli yiyeceklerden yabancı yiyeceklere kaymasının yol açtığı türden önemli bir duruma, tek yönlü ödemelerin bir ülkeden diğerine geçirilmesi durumuna bakalım. Dışarıdan alınan yiyeceklerin bedelini ödemek için yurt dışına gönderilen altın, normal durumda iç ödemeler için kullanılır, dolayısıyla ülkeden altın çıkışı iç satışların azalması ve bunun sonucu fiyatların düşmesine yol açar. Bu tür deflasyona, firmadan firmaya raslantısal iş ilişkileri kanalıyla yayıldığı için, "işlemlerle ilgili" deflasyon adını veriyoruz. Sonunda deflasyon ihracata kadar yayılacak ve "gerçek" bir transfer oluşturan bir ihracat fazlasına yol açacaktır. Ama topluma genelde verilen zarar böyle bir ihracat fazlası sağlamak için gerekli olandan çok fazladır. Çünkü her zaman ihracat yapabilmeleri için yalnızca küçük maliyet düşüşleri biçiminde bir teşvike ihtiyaç duyan firmalar vardır, bu önemsiz maliyet düşüşü de deflasyonu bütün iş dünyasına çok az etki yapacak biçimde iyice yayarak gerçekleştirebilir.

Bu da merkez bankasının işlevlerinden biridir. Faiz ve açık piyasa politikaları iç fiyatları hemen hemen eşit olarak düşürüp "ihracata yakın" firmaların ihracat yapabilmelerini ve ihracatı artırabilmelerini sağlar, bu arada iflas durumunda kalanlar yalnızca en verimsiz çalışan firmalar olur. Böylece "gerçek" transfer, aynı ihracat fazlasının "işlemlerle ilgili deflasyonun" dar kanalıyla yayılan düzensiz ve çoğu zaman yıkıcı şok etkileri yöntemini kullanarak elde edilmesinden çok daha düşük bir maliyetle gerçekleşmiş olur.

Deflasyonun etkilerini zayıflatmak için kullanılan bu araçlara karşın, sonuç her seferinde iş yaşamının birbirine girmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan kitle halinde işsizlikti. Altın standardına yöneltilebilecek suçlamaların en önemlisini bu oluşturuyor.

Paranın durumuyla emek ve toprağın durumu arasında son

derece gerçek bir benzerlik vardı. Bunların her birine uygulanan meta efsanesi, söz konusu unsuru piyasa sistemiyle bütünleştirirken, toplum ciddi tehlikelerle karşı karşıya kaldı. Paraya ilişkin olarak tehdit üretici işletmeye yönelmişti, meta-para kullanımının yol açtığı her fiyat düzeyi düşüşüyle üretici işletmenin varlığı tehlikeye giriyordu. Burada da, piyasanın kendini yöneten mekanizmasının durdurulması sonucunu veren koruyucu önlemler gerekliydi.

Merkez bankacılığı, altın standardının otomatik işleyişinin yalnızca lafta kalmasına yol açtı. Bu, merkezden yönlendirilen para anlamına geliyordu; amaç bilinçli olarak geliştirilmemiş de olsa, kredi arzının kendi kurallarına göre işlemesinin yerine bir idare mekanizması konulmuştu. Altın standardının otomatik olarak işleyebilmesi için ülkelerin merkez bankalarından vazgeçmeleri gerektiği giderek daha iyi anlaşılıyordu. Bu son çareyi öneren tutarlı altın standardı taraftarlarından biri, Ludwig von Mises'di; eğer önerisi kabul edilseydi, ulusal ekonomiler bir enkaz yığınına dönüşecekti.

Para kurumlarındaki karmaşa büyük ölçüde, piyasa toplumunun en önemli özelliklerinden biriyle, siyasal olanla ekonomik olanın birbirinden ayrılmasıyla ilgiliydi. Yüzyılı aşkın bir süre boyunca para yalnızca ekonomik bir kategori, dolaylı değişim amacıyla kullanılan bir meta olarak görüldü. Altın bu işe en uygun meta olduğu için de, altın standardı kullanılıyordu. (Bu standardla ilgili olarak "uluslararası" sıfatını kullanmak anlamsızdı. Çünkü iktisatçı için uluslar yoktu; işlemler uluslar arasında değil, saçlarının rengi gibi siyasal bağları da önem taşımayan bireyler arasında yer alıyordu.) Ricardo, ondokuzuncu yüzyıl İngiltere'sine "para" teriminin değişim aracı anlamına geldiğini, banknotların yalnızca kolaylık sağlamaya yaradığını, faydalarının altından daha kolay kullanabilmelerine bağlı olduğunu, ama değerlerinin istenildiği anda eşit değerde metaya, altına çevrilebileceklerine duyulan güvenden kaynaklandığını kabul ettirmişti. Buna göre, ulusal paralar aynı metayı temsil eden sembollerden başka bir şey olmadıkları için, ulusal niteliklerin hiçbir önemi yoktu. Ve bir hükümetin

altın sahibi olma çabası ne derece saçmaysa (bu metanın dağılımı öteki metalarınki gibi dünya piyasasında kendi kendine gerçekleşiyordu), ulusal olarak farklı sembollerin ilgili ülkelerin refah ve zenginliği açısından önem taşıyabileceğini düşünmek de o derece saçmaydı.

Siyasal olanla ekonomik olan hiçbir zaman birbirinden tam olarak ayrılmamıştı ve ayrımın en az gerçekleşmiş olduğu alan ulusal paralar konusuydu; yalnızca darphanesiyle madeni paraların ağırlıklarını denetlermiş gibi görünen devlet, aslında vergi ödemelerinde kabul ettiği itibari paranın değerinin tek kefiliydi. Bu para değişim aracı değil, ödeme aracıydı; bir meta değil, satın alma gücüydü; kendisine özgü bir faydası yoktu, yalnızca satın alınabilecek şeyler üzerinde miktarı belirlenmiş bir hak oluşturuyordu. Dağıtımın bu tür satın alma gücü engellerine bağlı olduğu bir toplumun piyasa ekonomisinden bütünüyle farklı bir yapı olduğu açık.

Doğal olarak, burada gerçeklere değil, açıklama amacıyla kullanılan kavramsal modellerine bakıyoruz. Siyasal alandan ayrı bir piyasa ekonomisi olamaz; ama David Ricardo'dan beri klasik iktisadı belirleyen böyle bir modeldi ve klasik iktisadın kavramları ve varsayımları bu modelin dışında bir anlam taşımıyordu. Bu şemaya göre toplum, bir dizi metaya –mallar, toprak, emek ve bunların bileşimlerine– sahip, takas ilişkileri içinde bireylerden oluşuyordu. Para yalnızca ötekilerden daha çok takas edilen, dolayısıyla da değişim amacıyla elde tutulan bir metaydı. Böyle bir toplum "gerçek dışı" olabilir; ama klasik iktisatçıların başlangıç noktasını oluşturan yapının iskeleti burada bulunuyor.

Gerçeğin daha da eksik bir modelini satın alma gücü ekonomisinde buluyoruz.[1] Gene de bunun bazı özellikleri gerçek toplumumuza piyasa ekonomisi paradigmasından daha çok benziyor. Her bireyin, üzerlerinde birer etiketle ortaya sürülen mallara sahip çıkmasını sağlayabilecek, belirli miktarda satın alma gücü ile donatılmış olduğu bir "toplum" düşünelim. Bu

1 Bunun altında yatan kuram Yeni Zelanda'nın Wellington şehrinden F. Schafer tarafından geliştirilmişti.

toplumda para bir meta değildir, kendi içinde bir yararı yoktur; yalnızca, bugün dükkânlarımızdakiler gibi üzerine etiket yapıştırılmış malları satın almakta kullanılabilir.

Ondokuzuncu yüzyılda, kurumların birçok önemli alanda piyasa modeli ile uyum içinde oldukları sırada, meta para teoremi rakibine göre çok üstündü. Yirminci yüzyılın başından beri satın alma gücü kavramı sürekli başarı kazandı. Altın standardının çöküşünden sonra meta para neredeyse ortadan kalktı, bu durumda yerini paranın satın alma gücü kavramına bırakması doğaldı.

Mekanizmalar ve kavramlardan etkili olan sosyal güçlere dönerken, hâkim sınıfların paranın merkez bankası tarafından yönetilmesini desteklediklerini görmek önemli. Bu yönetim, doğal olarak, altın standardı kurumuna bir müdahale olarak görülmüyordu; aksine, altın standırdının içinde işlerlik kazandığı oyunun bir parçasıydı. Altın standardının korunması gerekliliği veri olarak alındığı ve merkez bankası mekanizmasının hiçbir zaman ülkenin altın standardından ayrılmasına yol açacak biçimde işlemesine izin verilmediği, aksine Bankanın en üst idare kademesi her zaman ve her durumda altına bağlı olmak zorunda olduğu için, ortada bir ilke sorunu yokmuş gibi görünüyordu. Ama bu yalnızca fiyat düzeyi hareketlerinin "altın noktalarını" ayıran yüzde 2-3'lük oranı geçmediği durumda doğruydu. Döviz kurunu dengede tutmak için gerekli iç fiyat düzeyi hareketleri bunu aştığında, yüzde 10 veya yüzde 30'u bulduğunda, durum bütünüyle değişiyordu. Bu tür fiyat düşüşleri yaygın bir sefalet ve yıkıma yol açabiliyordu. Paraların yönlendirilmesi büyük önem kazanıyordu. Çünkü bu, merkez bankası yöntemlerinin politika konusu olduğu, yani politik düzeyde karara bağlanması gereken bir konu olduğu anlamına geliyordu. Gerçekten de, merkez bankasının büyük kurumsal önemi, para politikasını siyaset alanına çekmiş olmasına bağlıydı. Bunun geniş kapsamda sonuçlar vermesi kaçınılmazdı.

Bu sonuçlar iki çeşitti. Ulusal planda, para politikası yalnızca başka bir müdahale biçimiydi, ekonomik sınıflar arasındaki

çatışmalar, altın standardı ve denk bütçelerle yakından ilgili bu konunun çevresinde yoğunlaşma eğilimi gösteriyordu. İlerde göreceğimiz gibi, otuzlu yılların iç çekişmeleri, çoğu zaman anti-demokratik hareketin güçlenmesinde önemli bir rol oynayan bu konunun çevresinde gelişmişti.

Dış ilişkiler alanında, ulusal paraların rolü son derece önemliydi, ama o sıralarda bu pek fark edilmiyordu. Ondokuzuncu yüzyılın hakim felsefesi barışçı ve enternasyonalisti, "ilke olarak" bütün eğitilmiş insanlar serbest ticaret yanlısıydılar, üstelik, tuhaf bir biçimde, bugün önemsiz bulunabilecek sınırlamalar içinde, uygulamada da öyleydiler. Bu görüşün kaynağı doğal olarak ekonomikti; takas ve değişim alanından gerçek bir idealizm doğmuştu-yani, büyük bir paradoks içinde, insanın bencil ihtiyaçları onun en cömert dürtülerini onaylıyordu. Ama 1870'li yıllardan itibaren, hakim fikirlerde benzer bir kopukluk görülmese de, duygusal bir değişikliğin ortaya çıktığı farkediliyordu. Dünya bir yandan enternasyonalizm ve karşılıklı bağımlılığa inanmayı sürdürürken, bir yandan milliyetçilik ve kendine yeterlilik dürtüleriyle hareket ediyordu. Liberal milliyetçilik, dışarıda korumacılık ve emperyalizm, içeride tekelci muhafazakârlığa doğru güçlü bir eğilimle birlikte ulusal liberalizme dönüşüyordu. Hiçbir yerde çelişki parasal alanda olduğu kadar keskin, aynı zamanda da bilinçsiz değildi. Bir yandan uluslararası altın standardına olan dogmatik inanç sürerken, bir yandan da değişik merkez bankacılığı sistemlerinin egemenliğine dayanan itibari paralar kullanılıyordu. Uluslararası ilkeler perdesi ardında, yeni milliyetçiliğin güçlü kaleleri, merkez bankaları biçiminde, bilinçsiz olarak kuruluyordu.

Gerçekte, yeni milliyetçilik yeni enternasyonalizmin bir yönüydü. Uluslararası altın standardı, ona bağlı toplumlara yönelttiği tehlikelere karşı önlem alınmadığı sürece kullanılamazdı. Bütünüyle parasallaşmış topluluklar, dengeli döviz kurallarının korunabilmesi için gerekli ani fiyat değişikliklerinin yıkıcı etkilerine ancak bağımsız bir merkez bankası politikası yardımıyla dayanabilirlerdi. Bu görece güveni sağlama yolu ulusal itibarî paralardı, bunlar merkez bankasının iç ve dış

ekonomi arasında bir tampon rolü oynamasına olanak veriyorlardı. Para darlığı ödemeler dengesi için bir tehlike oluşturmaya başladığında, rezervler ve dış borçlar güçlüğü aşabiliyordu; iç fiyatlar düzeyinde bir düşüş içeren yeni bir ekonomik dengenin kurulması gerektiğinde, kredi kısıtlamaları en akıllı bir biçiminde, etkin olmayanları ortadan kaldırıp yükü etkin alanlara yükleyerek, ekonomi içinde dağıtılabiliyordu. Böyle bir mekanizma olmadan hiçbir ileri ülke, refahı üzerinde üretim, gelir veya istihdam açısından yıkıcı etkilerle karşılaşmadan altına bağlı kalamazdı.

Eğer ticaretle uğraşan sınıfın piyasa ekonomisinde baş rolü oynadığını kabul edersek, bankacı da bu sınıfın doğuştan önderiydi. İstihdam ve kazançlar ticaretin kârlılığına bağlıydı, ama ticaretin kârlılığı da dengeli döviz kurları ve sağlam kredi koşullarına bağlıydı. Bunların ikisi de bankacının kontrolü altındaydılar. İkisinin birbirinden ayrılmaması onun sorumluluklarındandı. Sağlam bir bütçe ve dengeli iç kredi koşulları, döviz kurunun dengeli olmasını gerektiriyordu; ayrıca, eğer iç kredi güvence altında ve devletin mali idaresi olmazsa, kurlar dengede olamazdı. Kısaca, bankacının iki sorumluluğu, sağlam iç maliyeyi ve paranın dış dengesini içeriyordu. Bu durumda, uluslararası bankacıların ne yirmili yıllardaki belirleyicisi etkisi ne de otuzlu yıllarda önemlerini kaybedişleri şaşırtıcıydı. Yirmili yıllarda altın standardı hâlâ denge ve refaha dönüşün tek koşulu olarak görülüyordu, bu yüzden de stadardın profesyonel koruyucularının, bankacıların, topluma yönelttikleri hiçbir talep, dengeli döviz kurları vaadiyle geldiği sürece, fazla ağır bulunmuyordu; 1929'dan sonra, döviz kuru dengesini sağlamanın olanaksızlığı anlaşıldığında, iç para dengesi en önemli ihtiyaç durumuna geldi, bu ihtiyacı karşılamak için gerekli niteliklere en az sahip olan da bankacılardı.

Piyasa ekonomisinin çöküşü hiçbir alanda para alanında olduğu kadar ani değildi. Yabancı ülkelerin ürünlerinin ithalatına müdahale eden tarımsal tarifeler serbest ticareti bozdu; emek piyasasının kısıtlanması ve düzenlenmesi, pazarlığı yasayla tarafların kararına bırakılmış bir alanla sınırlandı. Ama

ne emeğin ne de toprağın durumunda piyasa mekanizmasında para alanında olduğu kadar ani ve kapsayıcı bir çatlak oluşmamıştı. Diğer piyasalarda Büyük Britanya'nın 21 Eylül 1931'de altın standardını bırakmasıyla karşılaştırılabilecek hiçbir olaya rastlamıyoruz; Amerika'nın Haziran 1933'te aynı kararı alışı bile bununla karşılaştırılamaz. Bundan önce, 1929'da başlayan Büyük Buhran dünya ticaretinin büyük bir kısmını silip süpürmüştü, ama bu, yöntemlerde bir değişiklik oluşturmuyordu, hakim fikirleri de değiştirmemişti. Oysa altın standardının kesin çöküşü, piyasa ekonomisinin kesin çöküşüydü.

Ekonomik liberalizm, yüzyıl önce ortaya çıkmış ve şimdi artık piyasa ekonomisinin son kalesine saldırmaya başlamış bir korumacı karşıt hareketle karşılaşmıştı. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa dünyası yerini yeni bir hakim fikirler bileşimine bırakıyordu. O dönemde yaşayanların çoğunun şaşkın gözleri önünde, o zamana kadar varlıkları fark edilmeyen, karizmatik liderlik, kendine yeterlilik ve otarşi taraftarlığı güçleri dizginlerinden boşanıp toplumlara yeni biçimler verdiler.

17. Kendi Kurallarına Göre İşleyişin Yıpranması

1879'dan 1929'a kadar geçen yarım yüzyılda, Batı toplumları yıkıcı gerilimler içeren sıkı sıkıya kenetlenmiş birimler oluşturdular. Bu gelişmenin en önemli kaynağı, piyasa ekonomisinin kendi kurallarına göre işleyişinin yıpranmasıydı. Toplum piyasa mekanizmasının ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş olduğu için, bu mekanizmanın işleyişindeki aksaklıklar sosyal bünyede giderek artan gerilimlere yol açtı.

Kendi kurallarına göre işleyişin yıpranması korumacılığın etkisiydi. Doğal olarak, bir anlamda piyasalar, arzla talebi eşitleyen fiyatları oluşturdukları için, her zaman kendi kurallarına göre işlerler; bu, serbest olsun olmasın, bütün piyasalar için doğrudur. Ama daha önce gösterdiğimiz gibi, kendi kurallarına göre işleyen piyasa bütünüyle değişik bir anlam taşır, yani üretim unsurları, emek, toprak ve para piyasalarını içerir. Bu tür piyasaların işleyişi toplumu yıkma tehlikesi oluşturduğu için, topluluğun kendini koruma eylemi, kurulmalarını engellemeye veya bir kez kurulduktan sonra özgürce işlemelerine müdahale etmeye yönelir.

Amerika, ekonomik liberaller tarafından bir piyasa ekonomisinin işleyebilirliğinin kanıtı olarak öne sürülür. Bir yüzyıl boyunca Amerika'da emek, toprak ve para bütünüyle özgür

bir biçimde ticaret konusu olmuş, gene de görünüşte, hiçbir sosyal korumacılık yöntemine gerek duyulmamış, gümrük tarifeleri dışında iş yaşamı hükümet müdahalesi olmadan yürümüştü.

Doğal olarak, bunun açıklaması basit: Bedava emek, toprak ve para: 1890'lı yıllara kadar sınır açıktı ve bedava toprak bulunuyordu; Büyük Savaşa kadar düşük nitelikli emek özgürce ülkeye giriyordu;[1] yüzyılın başına kadar da döviz kurlarını dengede tutmak için çaba gösterilmiyordu. Toprak, emek ve para kolayca elde ediliyordu; dolayısıyla ortada kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa yoktu. Bu koşullar ortadan kalkmadığı sürece, ne insan, ne doğa, ne de iş düzeni, yalnızca hükümet müdahalesinin sağlayabileceği bir korumaya ihtiyaç duymadı.

Bu koşullar ortadan kalkar kalkmaz sosyal korumacılık ortaya çıktı. Emeğin alt kademeleri sınırsız bir göçmen kitlesinden kolayca beslenememeye, üst kademeleri de toprağı bedava ele geçirememeye başlayınca, toprak ve doğal kaynaklar azalıp işlenmeleri önem kazanmaya başlayınca, parayı politikadan ayırıp iç ticareti dünya ticaretine bağlamak için altın standardı kullanılmaya başlayınca, Birleşik Devletler Avrupa'nın yüzyıllık gelişmesine ayak uydurmak durumunda kaldı: Toprağı ve toprağı işleyenleri korumak, emek için sendikacılık ve yasama aracılığıyla sosyal güvenlik, merkez bankacılığı, hepsi de çok büyük düzeylerde olmak üzere, ortaya çıktı. İlk ortaya çıkan parasal korumacılıktı. Amerikan merkez bankası (Federal Reserve System) altın standardının gerekleriyle bölgesel ihtiyaçlar arasında uyum sağlamayı amaçlıyordu; bunun ardından emek ve toprakla ilgili korumacılık geldi. Yirmili yıllarda, on yıl süren refah öylesine korkunç bir bunalım ortaya çıkardı ki, bunalım içinde New Deal emek ve toprak çevresinde Avrupa'da görülmemiş genişlikte bir duvar örmeğe başladı. Dolayısıyla Amerika, hem olumlu hem olumsuz yönlerden, sosyal korumacılığın sözde kendi kurallarına göre işleyen piyasayla

1 Penrose, E.F., op. cit., Malthus'un yasası, yalnızca emek arzının sınırlı olması varsayımı doğrulandığında geçerlidir.

birlikte yer aldığı yolundaki tezimizin çarpıcı bir kanıtını ortaya koydu.

Bu sırada korumacılık her yerde yeni ortaya çıkan sosyal yaşamın kabuğunu oluşturuyordu. Yeni bünye ulusal bir kalıba dökülmüştü, ama bunun dışında selefleriyle, geçmişin rahat devletleriyle hiçbir benzerliği yoktu. Kabuklu hayvanlar türünden bu yeni ulus, kimliğini, daha önce görülmemiş derecede mutlak ve üzerine titrenen bir egemenlik biçimiyle korunan ulusal idari paralarla belirliyordu. Bu paraların önemi de dış kaynaklıydı, çünkü uluslararası altın standardı (dünya ekonomisinin ana aracı) bu paralarla kurulmuştu. Artık dünyayı yöneten para, ulusal bir renge boyanmıştı.

Uluslar ve ulusal paralar üzerinde böylesine durmak, içinde yaşadıkları dünyanın gerçek niteliklerini gözden kaçırmayı adet edinmiş liberallerin anlayacağı şey değil. Onlar ulusu bir tarih hatası olarak görürken, ulusal paraları üzerinde düşünmeye değmeyecek bir şey olarak bir kenara atıyorlardı. Liberal dönemin kendine saygısı olan iktisatçılarından hiçbirinin, değişik kâğıt parçalarının sınırların değişik taraflarında değişik adlar taşımasının önemsiz bir olgu olduğundan kuşkusu yoktu. Döviz piyasası yardımıyla bir para birimini ötekine çevirmekten daha basit bir iş olamazdı; bu piyasanın da, çok şükür devletin ya da politikacının kontrolünde olmadığından, işlememesi için hiçbir neden yoktu. Batı Avrupa yeni bir aydınlanma çağı yaşıyordu, çağın umacılarının en önemlileri arasında da, sözde egemenliği liberallere dar düşünceliliğin dik alası gibi görünen "ilkel kabile tipi" bir ulus kavramı bulunuyordu. 1930'lu yıllara kadar ekonomi el kitabı paranın yalnızca bir değişim aracı olduğu, dolayısıyla tanım gereği gereksiz olduğu yolunda bilgiler içeriyordu. Pazarlamacı kafanın kör noktası. ulus ve para olgularına karşı eşit derecede duyarsızdı. Serbest ticaret yanlısı kimseler, bu iki konuda da gerçek anlamda nominalisttiler.

Bu bağlantı son derece önemliydi, ama zamanında fark edilmemişti. Zaman zaman serbest ticaret doktrinlerinin ve ortodoks para doktrinlerinin eleştirileri ortaya çıktı, ama bu iki ay-

rı doktrinin değişik terimlerle aynı şeyi söylediğini ve biri yanlış olduğu takdirde ötekinin doğru olamayacağını anlayan kimse yok gibiydi. William Cunningham ve Adolph Wagner kozmopolit serbest ticaret yanılgılarını gösterdiler, ama bunları paraya bağlamadılar; öte yandan, Macleod ve Gesell klasik para kuramlarını eleştirirken kozmopolit ticaret sistemine bağlı kaldılar. Liberal aydınlanma düşünürleri, onsekizinci yüzyıldaki haleflerinin tarihin varlığını gözden kaçırdıkları gibi, paranın devrin belirleyici ekonomik ve siyasal birimi olarak ulusu ortaya çıkarmakta oynadığı temel rolü gözden kaçırdılar. Bu, Ricardo'dan Wieser'e, John Stuart Mill'den Marshall ve Wicksell'e kadar en parlak iktisat düşünürlerinin bulunduğu konumdu. Sıradan okumuş yazmışlar ise, ulus ve parayla ilgili ekonomik sorunlarla ilgilenmenin insanı alçatacağına inanmayı öğrenmişlerdi. Bu yanılgıları, uygarlığımızın kurumsal yapısı içinde ulusal paraların hayatî bir rol oynadığı yolunda müthiş bir önermeyle bir araya getirmek, o sıralarda anlamsız bir paradoks olarak değerlendirildi.

Gerçekte, yeni ulus birimi ve yeni ulusal para birbirinden ayrılmaz şeylerdi. Ulusal ve uluslararası sistemlere işlerlik sağlayan ve duruma kopuşun ani niteliğiyle son bulan özellikleri kazandıran, ulusal paraydı. Kredinin üzerinde durduğu para sistemi, hem ulusal hem de uluslararası ekonominin can damarı olmuştu.

Korumacılık üç yönlü bir atılımdı. Toprak, emek ve para. Her biri kendi rolünü oynuyordu, ama toprak ve emek, işçiler ve köylüler gibi geniş, ama belirli bir sosyal kesime bağlı iken, parasal korumacılık, daha büyük çapta, değişik çıkarları ortak bir bütün içinde birleştiren ulusal bir unsurdu. Para politikası da birleştirdiği kadar bölebiliyordu, ama nesnel olarak para sistemi ulusu bütünleştiren ekonomik güçler arasında en güçlüsüydü.

Emek ve toprak öncelikle sosyal yasalar ve hububatla ilgili gümrük tarifelerine yol açtılar. Çiftçiler işçilere yarar sağlayan ve ücretleri yükselten her türlü malî yüke karşı çıkarken, işçiler de yiyecek fiyatlarındaki bütün artışlara karşı çıkıyorlardı.

Ama bir kez hububat yasaları ve emek yasaları yürürlüğe girdikten sonra –Almanya'da 80'li yılların başından itibaren olduğu gibi– bunlardan birini diğerine dokunmadan ortadan kaldırmak güçleşiyordu. Tarım ve sanayideki gümrük tarifeleri arasında daha da yakın bir ilişki vardı. Bismarck toptan korumacılık fikrini yaydıktan sonra (1879), toprak sahiplerinin ve sanayicilerin tarifeleri korumak için girdikleri siyasal ittifak Alman siyasal yaşamının bir özelliği durumuna geldi; gümrük tarifeleri konusunda dayanışmaya, tarifelerden özel çıkar sağlamak için karteller kurmak kadar sık rastlanılır olmuştu.

İç ve dış, sosyal ve ulusal korumacılık birleşme eğilimindeydi.[2] Hububat yasalarının sonucunda ortaya çıkan hayat pahalılığı sanayicinin korumacı gümrük tarifeleri yolundaki taleplerine neden oldu, bu tarifelerin de, sanayici tarafından bir kartel politikası uygulanmasında kullanilmamaları görülmüş şey değildi. İşçi sendikaları doğal olarak hayat pahalılığını karşılamak üzere daha yüksek ücret talebinde bulunuyorlardı, dolayısıyla işverenin artan bir ücret fonunu karşılayabilmesini sağlayan gümrük tarifelerine karşı çıkacak halleri yoktu. Ama sosyal içerikli yasaların hesabı bir kez tarifelerle koşullanmış bir ücret düzeyine bağımlı duruma geldiğinde, artık işverenlerin bu yasaların yükünü sürekli korumacılık güvencesi olmadan çekmelerini beklemek hakkaniyete sığmazdı. Korumacı hareketten sorumlu olduğu öne sürülen kollektivist komplo suçlamasının zayıf temellerini oluşturan da bu durumdu. Ama burada nedenlerle sonuçlar birbirine karıştırılıyor. Hareketin kaynakları kendiliğinden ve çok dağınıktı, ama bir kez başladıktan sonra, doğal olarak, onu sürdürmeye çalışan koşut çıkarlar yaratması kaçınılmazdı.

Çıkar benzerliğinden de önemli olan, bu tür önlemlerin ortak etkilerinin yarattığı gerçek koşulların benzer dağılımıydı. Değişik ülkelerde yaşam, her zaman olduğu gibi, değişikti, ama ayrımlar artık korumacılık amacı güden belirli yasama ve idare kararlarına bağlanabilirdi. Çünkü üretim ve emek koşul-

---

2 Carr, E.H., *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939*, 1940.

ları artık büyük ölçüde tarifelere, vergilere ve sosyal yasalara bağlıydı. Birleşik Devletler ve Britanya dominyonlarında göçmen alımı sınırlanmadan önce bile, İngiltere'den göç, şiddetli işsizliğe karşın, azalmıştı. Bu da anavatanda sosyal havanın düzelmesine bağlı görünüyordu.

Ama gümrük tarifeleri ve sosyal yasalar yapay bir iklim oluştururlar. Para politikası da, günden güne değişen bir topluluğun her üyesinin en önemli çıkarlarını etkileyen başka bir yapay hava yaratıyordu. Para politikasının birleştirici gücü, ağır ve dolambaçlı yöntemleriyle bütün diğer korumacılık türlerini aşıyordu. Çünkü parasal korumacılığın etkisi her zaman canlı, her zaman değişkendi. İş adamının, örgütlü işçinin, ev kadınının düşünüp taşındığı, mahsulünü planlayan çiftçinin, evlenmeyi bekleyen aşıkların zamanın koşullarını değerlendirirken akıllarına gelenler, diğer bütün unsurlardan çok merkez bankasının para politikası tarafından belirlenmişti. Bu para dengesi sağlandığında geçerliydi, para dengesi sarsıldığında daha da fazla geçerli; para arzını azaltmak veya çoğaltmak hayatî bir karardı ve bu kararın alınması gerekiyordu. Siyasal olarak ulusun kimliğini belirleyen hükümetti, ekonomik olarak da merkez bankası.

Uluslararası planda para sistemi daha da önemliydi. Paradoks gibi görünse de, paranın özgürlüğü ticaret kısıtlamalarının sonucuydu. Çünkü malların ve insanların sınırları geçerken karşılaştıkları engeller ne kadar artarsa, ödeme özgürlüğünün de o derece etkin bir biçimde korunması gerekiyordu. Kısa vadeli para yeryüzünün bir ucundan ötekine bir saat içinde gönderilebiliyordu; hükümetler ve özel şirketlerle bireyler arasındaki uluslararası ödemelerin yöntemi her yerde aynı biçimde düzenlenmişti; dış borçların reddi veya bütçe garantilerinden sapma çabaları, geri hükümetlerden geldiğinde bile, büyük bir suç olarak görülüyor ve güvenilmez borçluların tecrit edilmesiyle cezalandırılıyordu. Dünya para sistemiyle ilgili bütün konularda, her yerde, temsili yapılar ve yetki alanını belirleyip bütçelerin hazırlanmasını, anlaşmaların uygulanmasını, malî sorumlulukların yüklenişini, kamu mu-

hasebesi kurallarını, yabancıların haklarını, mahkemelerin yetkilerini, değişim araçlarının alanını, dolayısıyla, tedavül bankalarının, yabancı tahvil sahiplerinin, her tip alacakların konumunu belirleyen yazılı tüzükler türünden kurumlar geliştirilmişti. Bu, banknot ve madeni para kullanımında, posta düzenlemelerinde, borsa ve bankacılık yöntemlerinde uyum sağlıyordu. Belki en güçlülerin dışında, hiçbir hükümet parayla ilgili tabuları yıkmayı göze alamazdı. Uluslararası düzeyde, ulusal para ulusun ta kendisiydi; hiçbir ulus da uluslararası düzenin dışında yaşayamazdı.

İnsanlar ve mallardan farklı olarak, para bütün engelleyici önlemlerden bağımsızdı ve her zaman bütün uzaklıkları aşarak iş yürütme yeteneğini geliştirmeyi sürdürüyordu. Gerçek nesneleri bir yerden bir yere taşımak güçleştikçe, bunların sahipliğinin devri de o denli kolaylaşıyordu. Mal ve hizmet ticareti yavaşlayıp, ticaret dengesi tehlikeli dalgalanmalar geçirdikçe, ödemeler dengesi, dünyayı kuş gibi dolaşan kısa vadeli borçlar ve görünen işlemleri çok uzaktan izleyen sermaye hareketleriyle hemen hemen otomatik bir biçimde korunuyordu. Ödemeler, borçlar ve mülkiyet hakları, mal değişiminin önüne dikilen dağ gibi engellerden etkilenmiyorlardı; uluslararası para mekanizmasının giderek artan esnekliği ve genişliği bir bakıma dünya ticareti kanallarının giderek daralışını dengeliyordu. 30'lu yıllarda dünya ticareti bir damlacık kaldığında, uluslararası kısa vadeli borçlar duyulmamış bir hareketlilik kazanmıştı. Uluslararası sermaye hareketleri ve kısa vadeli krediler işlerliklerini korudukları sürece, gerçek ticaretin hiçbir dengesizliği muhasebe yöntemleriyle başa çıkılmayacak kadar önem kazanmıyordu. Sosyal çözülme kredi hareketleri yardımıyla engelleniyor, ekonomik dengesizlik mali yöntemlerle düzeltiliyordu.

Sonunda, piyasanın kendi kurallarına göre işleyişinin yıpranması siyasal müdahaleye yol açtı. Konjonktür değişikliği tam istihdamı yeniden sağlayamaz, ithalat ihracatı yaratamaz olunca, banka rezerv düzenlemeleri iş yaşamında panik doğurduğunda, yabancı borçlular borçlarını ödemediğinde, hükümetler

gerilime bir çare bulmak durumunda kaldılar. Acil bir durumda toplumun birliği kendini müdahale yoluyla gösterdi.

Devletin nereye kadar müdahaleye itildiği, siyasal alanın yapısına ve ekonomik güçlüğün boyutlarına bağlıydı. Oy hakkı kısıtlı olduğu ve yalnızca birkaç kişi siyasal etki sahibi olduğu sürece, müdahalecilik, genel oy hakkının devleti bir milyon yöneticinin organı yapıp çıktığı duruma göre çok daha az acil bir sorundu. Aynı bir milyon yönetici ekonomi alanında, çoğu kez acı bir biçimde, yönetilenlerin yükünü taşımak zorundaydılar. İstihdam tam, gelirler güvence altında, üretim sürekli, yaşam düzeyi sağlam, fiyatlar dengede olduğu sürece, müdahalecilik yolundaki baskılar, doğal olarak, uzun süreli buhranların sanayii bir kullanılmayan alet ve işe yaramayan çaba enkazına çevirdiği durumlara göre çok önemsizdi.

Uluslararası planda da, siyasal yöntemler piyasanın kendi yasalarına göre işleyişindeki tıkanıklıkları telafi etmek üzere kullanılıyordu. Ricardo'nun ticaret ve para kuramı çeşitli ülkeler arasındaki değişik zenginlik üretme kapasitesine, ihracat kolaylıklarına, ticaret, ulaşım ve bankacılık deneyimlerine bağlı statü farklarını görmezden geliyordu. Liberal kuramda, Büyük Britanya, ticaret dünyasının Danimarka ve Guatemala'yla tıpa tıp aynı konumdaki bir zerresinden başka bir şey değildi. Gerçekte ise, dünya az sayıda ülkeden oluşuyordu; bunlar, borç veren ülkelerle borç alan ülkeler, ihracatçı ülkelerle hemen hemen kendine yeterli olanlar, birçok değişik ürün ihraç edenlerle ithalat ve dış borç ödemeleri için buğday veya kahve gibi tek bir malın ihracına bağlı olan ülkelere ayrılmıştı. Kuram bu ayrımları gözardı edebilirdi, ama uygulamada bunların sonuçlarını görmezden gelmek olanaksızdı. Deniz aşırı ülkeler sık sık kendilerini borçlarını ödeyemez duruma düşürüyorlar veya paralarının değeri borç ödeme güçlerini tehlikeye atacak biçimde düşüyordu; bazen dengeyi siyasal yollardan sağlamaya karar veriyor ve yabancı yatırımcıların mülkiyetine müdahale ediyorlardı. Bu durumların hiçbirinde ekonominin kendini iyi etme sürecine güvenilemezdi; oysa klasik doktrine göre bu süreç, hiç şaşmadan, alacaklıların pa-

ralarını almalarını, paranın değerini kazanmasını ve yabancıların bu tür kayıplardan korunmalarını sağlayacaktı. Ama bu, söz konusu ülkelerin dünya iş bölümüne hemen hemen eşit koşullarla katılmalarını gerektiriyordu, durum da kesinlikle böyle değildi. Parasının değeri düşen bir ülkenin, otomatik olarak ihracatını artırıp ödemeler dengesini düzene koyabileceğini veya yabancı sermaye ihtiyacı içinde yabancılara gerekli tazminatı verip borç faizlerini ödeyeceğini düşünmek boş bir beklentiydi. Örneğin, kahve veya nitrat ihracatındaki artışlar piyasaları çökertebilir, aşırı faizli dış borçların reddi ulusal paranın değerini düşürmeye tercih edilebilirdi. Dünya piyasa mekanizması bu tür riskleri göze alamazdı. Onun yerine, savaş gemileri anında yola çıkıyor ve borcunu ödemeyen hükümeti bombalanmak veya borcunu temizlemek seçeneği ile karşı karşıya bırakıyordu. Ödemeye zorlamanın, büyük kayıpları engellemenin ve sistemi sürdürmenin başka yolu yoktu. Kuramsal olarak kusursuz bir fikir olan karşılıklı çıkar fikri yerliler tarafından kolayca –ya da hiç– anlaşılmadığı zaman, sömürge halklarına ticaretin faydalarını göstermek için de aynı tip bir uygulamaya başvuruluyordu. Söz konusu bölge Avrupa sanayicileri için gerekli hammaddeler açısından zengin olduğunda ve bunun yanısıra doğal ihtiyaçları bütünüyle değişik yönlerde gelişmiş yerlilerin Avrupa sanayi ürünlerine istek duymalarını sağlayacak hiçbir önceden kurulu uyuma rastlanmadığında, müdahaleci yöntemler daha gerekli oluyordu. Doğal olarak, kendi yasalarına ve göre işlediği söylenen bir sistemde bu güçlüklerin ortaya çıkmaması gerekirdi. Ama ödemelerin ancak silahlı müdahale tehdidi altında yapıldığı durumlar sıklaştıkça, ticaret yollarının yalnızca savaş gemileri yardımıyla açık açık tutulabildiği, ticaretin sancağı, sancağın da istilâ hükümetlerinin ihtiyaçlarını izlediği durumlar çoğaldıkça, dünya ekonomisinin dengesini sağlayabilmek için siyasal müdahale gerektiği gerçeği de giderek açıklık kazandı.

18. Yıkıcı Zorlamalar

Kurumsal düzenlemeleri belirleyen böylesine bir tek düzelikten, 1879-1929 arasındaki yarım yüzyıl boyunca çok geniş bir alana yayılan olayların gidişindeki şaşırtıcı benzerlik ortaya çıktı.

Kişiliklerdeki ve geri planlardaki, düşünce tarzları ve tarihî geçmişlerdeki sonsuz çeşitlilik, farklı ülkelere farklı renkler ve farklı yerel özellikler katıyordu, ama dünya uygarlığının büyük bölümü aynı kumaştan biçilmişti. Bu yakınlık, aynı aletleri kullanan, benzer eğlencelerden hoşlanan ve çabayı aynı biçimde ödüllendiren halkların paylaştığı ortak özellikleri aşan bir şeydi. Benzerlik daha çok yaşamın tarihî çerçevesindeki somut olayların işleviyle, ortak varoluşun zamanla sınırlı parçasıyla ilgiliydi. Bu tipik zorlama ve gerilimlerin incelenmesi, bu dönemde tarihin gidişindeki eşsiz aynılığı yaratan mekanizmayı büyük ölçüde açıklığa kavuşturabilir.

Zorlamalar temel kurumsal alanlara göre sınıflandırılabilir. Iç ekonomide dengesizliğin pek çok çeşitli belirtileri –üretimin, istihdamın, kazançların düşüşü– burada *işsizliğin* oluşturduğu tipik afetle belirlenecek. Iç siyasette sosyal güçlerin çatışması ve tıkanıklığı yer alıyordu, bunu *sınıflar arası gerilimle* göstereceğiz. Uluslararası ekonomi alanında, ödemeler dengesi

çevresinde yer alan ve ihracatın düşüşü, ticaret hadlerindeki bozulmalar, ithal edilen hammaddelerin zor bulunuşuyla yabancı yatırım kayıplarını içeren güçlükleri, bir grup olarak, zorlamanın özgün biçimiyle, yani *döviz kuru üzerindeki baskılarla* tanımlayacağız. Son olarak, uluslararası siyasetteki gerilimler, *emperyalist rekabet* kavramı çerçevesinde toplanacak.

Şimdi ekonomik buhran sırasında işsizlikten kırılan bir ülkeyi ele alalım. Bankaların istihdam yaratmak amacıyla uygulayabilecekleri bütün iktisat politikası önlemlerinin kur dengesinin gerekleriyle sınırlı olduğu kolayca görülebilir. Bankalar merkez bankasına başvurmadan sanayie verilen kredileri genişletmeyecekler, merkez bankası da, para değerinin korunması ters yönde politikalar gerektirdiği için, bankaların başvurusunu kabul etmeyecektir. Öte yandan, eğer zorlama sanayiden devlete yayılırsa –sendikalar ilişkide oldukları siyasi partilerin konuyu meclise götürmelerini sağlayabilirler– herhangi bir yardım veya kamu yatırım politikasının alanı, dengeli kur politikasının başka bir ön koşulunun, denk bütçenin, gerekleriyle sınırlanacaktır. Böylece altın standardı, Hazinenin olduğu gibi tedavül bankalarının da eylemini etkin bir biçimde kontrol edecek ve yasama organı kendini sanayi için geçerli olan sınırlamaların benzerleriyle karşı karşıya bulacaktır.

Doğal olarak, ulus çerçevesinde, işsizliğin zorlamaları hem sanayi hem de hükümet sektöründe kendini gösterebilir. Eğer belirli bir durumda, buhran ücretler üzerindeki deflasyonist baskılarla karşılanırsa, yükün öncelikle ekonomi alanına bindiği söylenebilir. Öte yandan, eğer bu acılı önlemden kamu yatırımlarıyla açılan iş olanakları aracılığıyla kaçınılabilirse, gerilim özellikle siyasal alanda duyulacaktır (hükümetin kazanılmış hakları çiğneyerek aldığı bir önlemle sendikalara ücret düşüşleri kabul ettirildiğinde de aynı durum ortaya çıkar). İlk durumda –ücretler üzerindeki deflasyonist baskıların durumunda– gerilim piyasa bölgesinde kalır ve kendini fiyat değişiklikleri aracılığıyla yayılan gelir değişikliklerinde gösterir; ikinci durumda –kamu yatırımları veya

sendikal kısıtlamaların durumunda– ilgili grubun siyasal durumunu etkileyen bir yasal konum veya vergilendirme değişikliği söz konusudur.

Ayrıca, işsizliğin doğurduğu zorlama ulusun sınırlarını aşıp döviz kurlarını etkileyebilir. İşsizlikle mücadelede kullanılan önlemler ister siyasal ister ekonomik olsun, böyle bir durum ortaya çıkabilir. Altın standardı geçerli olduğunda (ki biz onun her zaman geçerli olduğunu varsayıyoruz), bütçe açığına yol açan bütün hükümet politikaları paranın değerini düşürmeye başlayabilir; öte yandan, eğer işsizlikle banka kredilerinin genişlemesi yoluyla mücadele ediliyorsa, bu defa da artan iç fiyatlar ihracatı düşürecek ve ödemeler dengesini bu kanaldan etkileyecektir. İki durumda da döviz kuru düşecek ve ülke parasının üzerinde bir baskı oluşacaktır.

Değişik bir biçimde, işsizlikten kaynaklanan zorlama dış gerilimlere yol açabilir. Güçsüz ülkelerin durumunda bu, bazen, uluslararası konum açısından çok ciddi sonuçlar vermiştir. Ülke saygınlığını yitirmiş, hakları çiğnenmiş, üzerinde yabancıların denetimi kurulmuş, ulusal emelleri engellenmiştir. Güçlü ülkelerin durumunda, aynı baskı yabancı piyasalar, sömürgeler ve etki alanları üzerinde mücadeleler ve bu türden emperyalist rekabetle sonuçlanabilir.

Dolayısıyla, piyasadan kaynaklanan zorlamalar, piyasayla diğer önemli kurumsal bölgeler arasında gidip geliyor, bazen hükümet alanının işleyişini, bazen de, duruma göre, altın standardı ya da güç dengesi sistemini etkiliyorlardı. Her alan görece olarak diğerlerinden bağımsızdı ve kendine göre bir dengeye ulaşma eğilimindeydi; bu denge sağlanamadığında, dengesizlik başka alanlara yayılıyordu. Zorlamaların birikmesine ve aşağı yukarı bilinen biçimlerde patlak vermelerine yol açan, alanın görece bağımsızlığıydı. Ondokuzuncu yüzyıl, hayalindeki liberal ütopyayı kurmakla uğraşırken, gerçekte işleri mekanizmaları çağı yöneten belirli sayıda somut kuruma devrediyordu.

Gerçek durumu en iyi ortaya koyan, belki de 1933'te hâlâ "hükümetlerin büyük çoğunluğunun" korumacı politikalarını suçlayan iktisatçının retorik niteliğindeki sorusuydu. Bu ikti-

satçı şunu soruyordu: Bütün uzmanların oy birliğiyle bütünüyle yanlış, açık bir yanılgı içinde ve iktisat kurumunun bütün ilkelerini karşı olarak değerlendirdikleri bir politika doğru olabilir mi? Yanıtı kesin bir "hayır"dı.[1] Ama liberal literatürde ortadaki gerçeklerin açıklaması niteliğinde bir şeyler aramak da boşunaydı. Cehaletleri, hırsları, güzü doymazlıkları ve dargörüşlü ön yargılarıyla ülkelerin "büyük bir çoğunluğunda" uygulanan korumacılık politikalarından sorumlu tutulan hükümetlere, politikacılara ve devlet adamlarına yöneltilen bitmez tükenmez bir hareketler dizisi, bulunabilen tek yanıttı. Bu konuda mantıklı bir tartışmaya rastlamak nadirattandı. Schoolmen'in bilimin ampirik gerçeklerine kafa tutuluşundan beri, apaçık ön yargıların böylesine korkutucu bir biçimde sergilendiğine rastlanmamıştı. Tek entellektüel yanıtı, korumacı komplo efsanesine emperyalist çılgınlık efsanesinin eklenişi oluşturuyordu.

Açık seçik ortaya konulduğu kadarıyla, liberal görüş, 1880'li yılların başında Batı ülkelerinde emperyalist ihtirasların harekete geçtiklerini kabile ön yargılarına duygusal bir biçimde seslenerek iktisat düşünürlerinin başarılı çabalarını yokettiklerini öne sürüyordu. Bu duygusal politikalar zamanla güç kazanıp sonunda Birinci Dünya Savaşı'na yol açmışlardı. Büyük Savaştan sonra aydınlanma güçleri aklın hakimiyetini kurmak için ikinci bir şans elde etmişler, ama emperyalizmin beklenmedik bir hamlesiyle ilerlemenin yolu tıkanmıştı. Bu hamle özellikle küçük yeni ülkelerden, ayrıca daha sonraları, Almanya, İtalya ve Japonya gibi "varlıksızlardan" kaynaklanıyordu. "Kurnaz hayvan", yani politikacı, ırkın Cenevre, Wall Street, Londra gibi beyin merkezlerini yenilgiye uğratmıştı.

Bu popüler siyaset teolojisi örneğinde, emperyalizm Adem'-in yerini alıyor. Devletler ve imparatorluklar doğuştan emperyalist olarak görülüyor, hiçbir ahlâkî kaygı duymaksızın komşularını yutacakları söyleniyordu. Önermenin ikinci yarısı doğru, ama ilk yarısı değil. Emperyalizm göründüğü her yerde ve her zaman, yayılmak için akılcı veya ahlâkî nedenlerin or-

1 Haberler, G., *Der internationale Handel*, 1933, s. vi.

taya çıkmasını beklemeyecektir. Ama devletler ve imparatorlukların her zaman yayılma emellerine sahip oldukları heveslisi değildirler; şehirler, devletler veya imparatorluklar da böyle bir gerek duymazlar. Bunun tersini öne sürmek, özel durumları genel bir yasayla karıştırmak olacaktır. Nitekim yaygın ön yargıların aksine, modern kapitalizm uzun bir daralma dönemi yaşamış, ancak gelişmesinin daha sonraki aşamasında emperyalizme dönmüştür.

Anti-emperyalizmi Adam Smith başlatmış ve böylece yalnızca Amerikan Devriminin değil, bir yüzyıl sonrasının Küçük İngiltere hareketinin de haberciliğini yapmıştı. Kopuşun nedenleri ekonomikti. Piyasaların Yedi Yıl Savaşlarıyla başlayan hızla genişlemesi, imparatorlukların modasının geçmesine yol açtı. Coğrafî keşifler, görece yavaş ulaşım araçlarıyla birleşince, deniz aşırı ülkelerdeki plantasyonları çekici kılıyorlardı. Oysa hızlı iletişim, sömürgeleri pahalı bir lüks durumuna getirdi. Plantasyonların çekiciliğini azaltan başka bir alıcı piyasası ideali yerini satıcı piyasasına bırakmıştı; bu amaca da artık sömürgeciler dahil bütün rakipleri daha ucuz mal satarak saf dışı bırakmak gibi basit bir yöntemle ulaşılabiliyordu. Bir kez Atlantik kıyısındaki sömürgeler kaybedildikten sonra, Kanada imparatorluk içindeki yerini zorla koruyabildi (1837); Disraeli bile Batı Afrika'daki toprakları elden çıkarma yanlısıydı. Oranj Devletinin ve bugün dünya stratejisi içinde kilit noktası kabul edilen bazı pasifik adalarının imparatorluğa katılma istekleri sürekli geri çevrildi. Serbest ticaret yanlısı olanlarla korumacılar, liberallerle ateşli Toryler, sömürgelerin siyasal ve malî bir yük durumuna gelmeye mahkûm, elden çıkarılması gerekli bir mal olduğu yolundaki yaygın görüşte birleşiyorlardı. 1780-1880 arasında geçen yüzyıl boyunca sömürgelerden söz eden herkese *Ancien Regime*'e bağlı biri olarak tepeden bakılıyordu. Orta sınıf, savaş ve fetihleri hanedan yöntemleri olarak reddediyor ve barışçılığa yanaşıyordu (François Quesnay, *laissez-faire*'i barışla taçlandıranların ilkiydi). Fransa ve Almanya İngiltere'yi izlediler. Bu ülkelerden ilki, yayılmasını gözle görülür derecede kısıtladı, artık emperyalizmi bile sömürgeci olmak-

tan çok Avrupa'ya yönelikti. Bismarck küçümser bir tavırla Balkanlar için bir can bile feda etmeyi reddetti ve bütün gücünü kullanarak sömürgeciliğe karşı propagandayı destekledi. Kapitalist şirketler kıtaların bütününü ele geçirirken, Doğu Hint Şirketi Lancashire ihracatçılarının diretmesiyle parçalanıp, Hindistan'da Warren Hastings ve Cline'in ihtişamı yerini adı sanı belirsiz perakendecilere bırakırken, hükümetlerin tavrı bu merkezdeydi. Hükümetler kendilerini sömürge meselelerinden çekmişlerdi. Carring, kumarbaz yatırımcılar ve deniz aşırı ülkelerde spekülasyonlara girişenlerin yararına hükümet müdahalesi kavramını gülünç buluyordu. Siyasetle iktisadın ayrımı artık uluslararası ilişkilere yayılıyordu. Kraliçe Elizabeth'in kendi özel geliriyle özel olanaklarıyla başka ülkelerde yağmaya çıkanların geliri arasında fark gözetmekten hoşlanmadığı doğruydu, ama Gladstone İngiliz dış politikasının dış ülkelerde yatırım yapanların hizmetinde olduğu yolundaki bir iddiayı kesinlikle iftira olarak nitelerdi. Devlet gücüyle ticaret çıkarlarının iç içe girmesine izin vermek, ondokuzuncu yüzyıla özgü bir fikirdi; Victoria dönemi başındaki devlet adamları ise, bunun aksine, siyasetle iktisadın birbirinden bağımsızlığını ilan etmişlerdi. Diplomatik temsilciler yalnızca çok belirli durumlarda yurttaşlarının özel çıkarlarını korumak üzere hareket edebilirlerdi; bu yetki alanının dışına çıkıldığı kamu oyu önünde reddediliyor, böyle bir durum kanıtlandığında da gerekli biçimde kınanıyordu. Yalnız ülkede değil dışarıda da, devletin özel iş konularına müdahale etmeyeceği ilkesi korunuyordu. Hükümetin özel ticarete karışmaması bekleniyor, yabancı ülkelerdeki yetkililerin de ulusal çıkarların geniş çerçevesi dışında yurttaşların özel çıkarlarıyla ilgilenmemeleri isteniyordu. Yatırımlar büyük ölçüde tarım sektöründe ve ülke içinde yer alıyordu; yabancı yatırımlara hâlâ kumar gözüyle bakılıyor ve yatırımcıların sık sık karşılaştıkları kayıpların tefeci sermayesinin yüz kızartıcı derecede yüksek faizleriyle bol bol karşılandığı düşünülüyordu.

Değişiklik aniden oldu ve bu defa bütün Batı ülkelerinde aynı zamanda yer aldı. Almanya, İngiltere'nin iç gelişmesini ya-

rım yüzyıllık bir gecikmeyle izlemişti, ama dünya düzeyinde yer alan dış olayların birbirleriyle ticaret yapan bütün ülkeleri aynı biçimde etkilemesi kaçınılmazdı. Bu olaylardan biri, uluslararası ticaret hızı ve hacmindeki artışla toprağın evrensel düzeyde ticarîleşmesiydi. Bu, tahıl ve tarımsal hammaddelerin çok büyük miktarlarda yeryüzünün bir köşesinden ötekine çok düşük bir maliyetle nakledilmesinde kendini gösteriyordu. Bu ekonomik deprem Avrupa'nın tarımsal kesimlerinde milyonlarca düzine insanın yaşamını alt üst etti. Birkaç yıl içinde, serbest ticaret geçmişte kalmıştı, piyasa ekonomisinin bundan sonraki gelişmesi bütünüyle değişik koşullarda yer aldı.

Bu koşullar da "çifte hareket" tarafından hazırlanmışlardı. Şimdi artan bir hızla yayılan uluslararası ticaretin gidişi, piyasanın her alanı kapsayan etkisini kontrol etmek üzere geliştirilen korumacı kurumlarla çakışıyordu. Tarımsal buhran ve 1873-86 Büyük Buhranı, ekonominin kendi yaralarını sarma niteliğine olan güveni sarsmıştı. Artık piyasa ekonomisinin ti pik kurumları çoğu kez ancak korumacı önlemlerle birlikte kullanılmaya başlanabiliyordu. Bu eğilimi özellikle güçlendiren başka bir olgu da, 1870'li yılların sonu ve 1880'li yılların başından itibaren ulusların, dış ticaret ve döviz kuru gereklerinden kaynaklanan ani uyarlamaların yol açtığı çözülmelerden şiddetle etkilenebilecek örgütlü birimler biçimini almalarıydı. Dolayısıyla, ekonomisinin yayılmasının temel aracı, altın standardı, çoğu kez devrin sosyal yasalar ve gümrük tarifeleri gibi tipik korumacı politikasıyla birlikte kullanılıyordu.

Bu noktada da kollektivist komplo fikrinin geleneksel liberal türü, gerçeklere uygun değildi. Bencil gümrük tarifesi taraftarları ve yumuşak yürekli sosyal yasalar serbest ticaret ve altın standardı sistemini diledikleri gibi yıkmamışlardı; aksine, altın standardının ortaya çıkışı bu korumacı kurumlarm yayılmasıyla hızlanmıştı. Sabit döviz kurlarının yükü bu kadar ağır olduğu için de, bu yayılma son derece yararlı bulunuyordu. Bunlardan sonra, tarifeler, iş yasaları ve canlı bir sömürge politikası dengeli kur politikasının ön koşulları durumuna geldi. (Büyük Britanya, sanayi alanındaki üstünlüğüyle kuralı doğ-

rulayan bir istisna oluşturuyordu). Piyasa ekonomisi yöntemleri yalnızca bu ön koşullar hazırlandığında, güven içinde uygulanabildi. Uzak, yarı sömürge bölgelerde olduğu gibi, bu yöntemlerin korumacı önlemler olmaksızın çaresiz halka zorla kabul ettirildiği yerlerde tarifsiz acılar yaşandı.

Burada emperyalizmin görünüşte bir paradoks oluşturan yönünü aydınlatabilecek anahtarı buluyoruz, yani ülkelerin, iktisat açısından açıklanamayan, dolayısıyla akıl dışı olarak değerlendirilen bir tavırla açık ticaret ilişkilerine girmeyi reddedip, bunun yerine deniz aşırı piyasalar elde etmeye çalışmalarının nedenini görüyoruz. Ülkeleri bu biçimde hareket etmeye yönelten, güçsüz halkların kaçınmayı başaramadıkları sonuçlar türünde sonuçlarla karşılaşma korkusuydu. Aradaki fark yalnızca tropiklerdeki yoksul sömürge halkının sefalet ve düşkünlüğe itilmesi, bazen bunun yok olmaya kadar varması, oysa Batılı ülkenin daha küçük, fakat her ne pahasına olursa olsun kaçınılmasını gerektirecek kadar gerçek bir tehlike karşısında piyasa kurallarına uymayı reddetmesiydi. Sömürgelerin durumunda olduğu gibi, tehdidin mutlaka ekonomik bir tehdit olmaması pek fark etmiyordu; sosyal çözülmeyi ekonomik birimlerle ölçmek için ön yargılardan başka neden yoktu. Bir topluluğun, yalnızca bunların uzun dönemdeki ekonomik etkileri önemsiz olabileceği için, işsizlik gibi bir afete, sanayiler ve uğraşlardaki değişmelere ve bunlarla birlikte yer alan ahlâkî ve psikolojik işkenceye kayıtsız kalmasını beklemek, abes bir varsayımdı.

Ulus, çoğu kez, zorlamalara yol açan etken taraf olduğu kadar bunlara pasif bir biçimde boyun eğen taraftı. Dış bir olay ülkenin üzerine bütün ağırlığıyla çöktüğünde, iç mekanizma olağan biçimde işleyerek baskıyı ekonomi alanından siyaset alanına, ya da siyaset alanından ekonomi alanına aktarıyordu. Savaş sonrası dönemde bunun önemli örneklerine rastlanıyor. Bazı Orta Avrupa ülkelerinde yenilgi, savaş tazminatları gibi şiddetli dış baskıları da içeren son derece yapay koşullar yarattı. On yılı aşan bir süre boyunca, dış borçların sanayiden devlete, devletten sanayie aktarılıp durması Alman iç işlerine

hakim olmuştu. Bu, bir yandan ücretlerle kârlar, öte yandan sosyal haklar ve vergiler arasında yer alan bir değişimdi. Ulusun bütünü savaş tazminatlarının yükünü üstlenmişti, ülke içi durum ülkenin –hükümetin ve iş dünyasının birlikte– sorumluluğu nasıl yerine getirdiğine bağlıydı. Dolayısıyla ulusal dayanışma altın standardında kenetlenmişti, bu da paranın dış değerini en önemli yükümlülük durumuna getiriyordu. Dawes Planı özellikle Alman parasını korumak için geliştirilmişti. Young Planı aynı koşulu mutlaklaştırdı. Reichsmark'ın dış değerini koruma yükümlülüğü unutulduğunda, dönemin Alman iç işlerine akıl erdirmek olanaksız görülebilir. Toplumun hep birlikte üstlendiği paranın değerini koruma sorumluluğu, iş dünyası ve partilerin, sanayi ve devletin zorlamalara uyum sağladığı yıkılmaz çerçeveyi oluşturuyordu. Ama yenilen Almanya'nın kaybedilmiş bir savaş sonucunda katlanmak zorunda kaldığı şeye, yani ülkenin dengeli kur baskısıyla yapay bütünleşmesine, bütün halklar Büyük Savaşa kadar gönüllü olarak katlanmışlardı. Yükün ağırlığına katlanıştaki gururla uysallığı açıklayabilecek tek şey, piyasanın kaçınılmaz kurallarına boyun eğişti.

Bu özetin zorlama bir basitleştirmenin ürünü olduğu öne sürülebilir. Piyasa ekonomisi bir gün içinde ortaya çıkmadı, ne üç piyasa üç katlı bir arabanın atları gibi başbaşa gitti, ne de korumacılık bütün piyasalarda koşut etkilere yol açtı, vb. Doğal olarak bütün bunlar doğru, ama bütün bunların burada söz konusu olan noktayı gözden kaçırdığı da doğru.

Kabul etmek gerekir ki, ekonomik liberalizm, yalnızca az çok gelişmiş piyasalardan yeni bir mekanizma yarattı; ortadaki çeşitli türden piyasaları birleştirdi, bir bütün içinde bunların işlevleri arasında uyum sağladı. Ayrıca, emekle toprağın birbirinden ayrılması bundan çok önce gerçekleşmişti, para ve kredi piyasalarının gelişmesi de öyle. Bütün bu süreç içinde şimdiki zaman geçmişle ilintiliydi ve hiçbir kopuşa rastlanmıyordu.

Gene de kurumsal değişim, niteliği gereği, aniden işlerlik kazandı. Kritik aşamaya İngiltere'de bir emek piyasası kurulmasıyla ve ücretli emeğin kurallarına uymayan işçilerin açlık tehdi-

diyle karşı karşıya bırakılmasıyla ulaşılmıştı. Bu büyük adım atılır atılmaz, kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizması rayına girip hızla ilerlemeye başladı. Toplum üzerindeki etkisi öylesine şiddetliydi ki, neredeyse anında, görüşlerde daha önceden bir değişiklik oluşmadan, korumacı tepkiler ortaya çıktı.

Ayrıca, aralarındaki büyük nitelik ve başlangıç farklarına karşın, sanayiin çeşitli unsurları için oluşan piyasalar artık benzer bir gelişme gösteriyorlardı. Bunun başka türlü olması da çok güçtü. İnsanın, doğanın ve üretim düzeyinin korunması demek; emek, toprak, aynı zamanda da değişim aracı, yani para piyasalarına yapılan bir müdahale demekti ve bu nedenle sistemin kendi kurallarına göre işleyişini zedeliyordu. Bu müdahalenin amacı insan yaşamının ve çevresinin gördüğü hasarı onarmak, bunlara belirli bir güven ve saygınlık kazandırmak olduğuna göre, müdahale, kaçınılmaz olarak, ücret esnekliğini ve emeğin yer değiştirebilirliğini kısıtlamaya, gelirlerin istikrarını ve üretimin sürekliliğini sağlamaya, doğal kaynaklar üzerinde kamu kontrolü oluşturmaya ve fiyatlar üzerindeki huzur bozucu değişiklikleri önlemek üzere ulusal paraların düzenlenmesine yönelmişti.

1873-86 buhranı ve 70'li yılların tarımsal sorunları, gerilimi sürekli biçimde artırdı. Buhranın başında Avrupa, serbest ticaretin en hareketli dönemini yaşıyordu. Yeni Alman Reich'ı Fransa'ya, iki ülkenin ilişkilerinde "en ayrıcalıklı ülke" maddesini (most favoured nation clause) kabul ettirmiş, ham demire uygulanan gümrük tarifelerini kaldırmaya yönelmiş ve altın standardına geçmişti. Bunalımın sonunda Almanya, korumacı tarifelerle donanmış, genel bir kartel örgütü kurmuş, kapsamlı bir sigorta sistemi geliştirmişti ve sömürgeci politikalar uyguluyordu. Serbest ticaretin öncülüğünü yapmış olan Prusyacılığın korumacılığına dönüşte ve "kollektivizmin" ortaya çıkışında çok küçük bir rol oynadığı açıktı. Birleşik Devletler, Reich'da uygulananlardan daha da yüksek gümrük tarifeleri uyguluyordu ve kendi tarzında aynı derecede "kollektivist"ti; yaygın demiryolu yapımına büyük destek sağlıyor ve dev tröstler geliştiriyordu.

Ulusal zihniyet ve tarih koşullarından bağımsız olarak bü-

tün Batı ülkeleri aynı çizgiyi izlediler.[2] Altın standardıyla birlikte piyasa modellerinin en aşırısı yürürlüğe girmişti, söz konusu olan piyasaların ulusal yetkililerden mutlak bağımsızlığıydı. Artık dünya ticareti, yeryüzündeki yaşamın, emek, toprak ve parayı içeren kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa çerçevesinde, altın standardının bu dev devridaim makinesinin gardiyanlığını üstlenmesiyle, örgütlenişi anlamına geliyordu. Uluslar ve halklar, bütünüyle kendi kontrolleri dışında bir gösterinin kuklalarını oluşturuyorlardı. Kendilerini işsizlikten ve istikrarsızlıktan göç yasalarıyla desteklenen merkez bankaları ve gümrük tarifeleri yardımıyla koruyorlardı. Bu önlemler serbest ticaretle sabit kurların yıkıcı etkilerine karşı geliştirilmişlerdi ve, amaca ulaştıkları ölçüde, bu mekanizmaların işleyişine müdahale ediyorlardı. Her kısıtlama aşırı kârları veya ücretleri diğer yurttaşlar için bir vergi oluşturan gruplara çıkar sağlıyordu, ama çoğu kez haksızlık verginin miktarındaydı, korumacılığın kendisinde değil.

Korumacılık haklı veya haksız nedenlere bağlı olabilirdi, ama müdahalelerin etkileri dünya piyasa sisteminin zayıflığını ortaya çıkarmıştı. Bir ülkede ithalata uygulanan gümrük tarifeleri başka bir ülkenin ihracatını etkiliyor ve onu siyasal olarak korunmasız bölgelere yöneltiyordu. Ekonomik emperyalizm, her şeyden çok, güçlü devletler arasında ticaretini siyasal olarak korunmasız piyasalara doğru genişletmek üzere girişilmiş bir mücadeleydi. İhracatı artırma baskısına sanayi hummasının yol açtığı hammadde kapışması ekleniyordu. Hükümetler geri ülkelerde iş yapan yurttaşlara destek sağlıyorlardı. Ticaret ve sancak, birbirinin izinde ilerliyorlardı. Emperyalizm ve yarı bilinçli bir kendine yeterlilik hazırlığı, giderek daha güvenilmez duruma gelen bir dünya ekonomisine bağımlılıkları giderek artan büyük devletlerin genel eğilimi olmuştu. Gene de uluslararası altın stadardının katı bir biçimde korunması mutlak bir gereklilik olarak görülüyordu. Yıkımın kurumsal kaynaklarından biri buydu.

---

2 G.D.H. Cole yetmişli yıllar için "Ondokuzuncu yüzyılın bütünü içinde sosyal yasalar açısından en canlı dönem" diyor.

Ulusal sınırlar içinde de benzer bir çelişki etkisini gösteriyordu. Korumacılık rekabetçi piyasaları tekelci piyasalara dönüştürüyordu. Piyasaları, rekabet halindeki atomların bağımsız ve otomatik mekanizmaları olarak tanımlamak giderek güçleşiyordu. Giderek bireyler yerlerini birliklere bırakıyor, insanlar ve sermaye birbiriyle rekabet etmeyen gruplar halinde birleşiyordu. Ekonomik uyum yavaşlamış ve güçleşmişti. Piyasaların kendi yasalarına göre işleyişi ciddi biçimde bozulmuştu. Sonunda, düzenlenmemiş fiyat ve maliyet yapıları bunalımların daha uzun sürmesine yol açmaya, düzenlenmemiş üretim araçları verimsiz yatırımların tasfiyesini geciktirmeye, düzenlenmemiş fiyat ve gelir düzeyleri sosyal gerilimlere neden olmaya başladı. Ve söz konusu piyasa hangisi olursa olsun –emek, toprak veya para– zorlama ekonomi alanını aşıyor ve dengeyi siyasal yollarla sağlamak gerekiyordu. Bununla birlikte, siyasal alanın ekonomik alandan kurumsal ayrılığı piyasa toplumunun yapısı gereğiydi ve söz konusu gerilim ne olursa olsun bu ayrılığı korumak gerekti. Yıkıcı zorlamanın diğer kaynağı buydu.

Hikâyemizin sonuna yaklaşıyoruz, ama görüşümüzün önemli bir bölümü hâlâ açıklanmayı bekliyor. Çünkü dönüşümün merkezinde piyasa ütopyasının çöküşünün yattığını hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde kanıtlamayı başarmış bile olsak, gerçek olayların bu neden tarafından nasıl belirlendiğini göstermek gene de bize düşüyor.

Bir anlamda, bu umutsuz bir girişim, çünkü tarih tek bir unsur tarafından belirlenmiş değil. Gene de, bütün zenginliği ve çeşitliliğine karşın, tarihin akışında, bir dönemin olaylarının dokusundaki geniş benzerliği açıklayan durumlar ve seçeneklerin yinelenişiyle karşılaşıyoruz. Eğer tipik koşullar altında akıntıları ve karşıt akıntıları yönlendiren düzenliliği bir ölçüde açıklayabilirsek, öngörülmesi olanaksız fırtınaların çerçevesi üzerine kafa yormamız gerekmez. Mekanizmayı uygarlığın iki özelliği izliyordu: Katı determinizmi ve ekonomik niteliği. Çağdaş görüş bu ikisini birbirine bağlayıp determinizminin ekonomik dürtülerin niteliğinden, yani bireylerin para-

sal çıkar peşinde koşacakları beklentisinden kaynaklandığını varsaymak eğilimindeydi. Aslında ikisi arasında hiçbir bağlantı yoktu. Birçok ayrıntıda öylesine belirgin olan "determinizm", yalnızca, öngörülebilen seçenekleri ve bu seçeneklerin yanlış bir biçimde maddi dürtülerin gücüne bağlı olarak açıklanan kısıtlılığıyla piyasa toplumu mekanizmasının bir sonucuydu. Bireylerin dürtüleri ne olursa olsun, arz-talep-fiyat sistemi her zaman dengeye ulaşacaktır ve, insanların çoğunun durumunda, ekonomik dürtülerin duygusal denilenlerden çok daha az etkili olduğu bilinen bir gerçektir.

İnsanlık yeni dürtülerin değil yeni mekanizmaların elindeydi. Kısaca, zorlama piyasa alanında ortaya çıktı, oradan siyasete atladı ve böylece bütün toplumu içine aldı. Ama dünya ekonomisi işlediği sürece, tek tek uluslar içindeki gerginlik açığa çıkmadan kalabildi. Yalnızca piyasa ekonomisinden geriye kalan kurumların sonuncusu, altın standardı çözüldüğünde, ulusların içindeki baskı kontrolden çıktı. Yeni duruma gösterilen tepkiler ne kadar birbirlerinden farklı olsalar da, temelde hepsi geleneksel dünya ekonomisinin yok oluşuna uyum çabalarıydı; dünya ekonomisi parçalandığında, piyasa uygarlığı da bu girdap içinde kayboldu. Bu, neredeyse inanılmaz bir olguyu, bir uygarlığın bütün amaçları maddi zenginliğin otomatik artışı olan ruhsuz kurumların kör eylemi tarafından yok edilişi olgusunu açıklıyor.

Ama kaçınılmaz olan nasıl gerçekleşmişti? Bunun dönemin tarihinin merkezindeki siyasi olaylara dönüşmesi nasıl olmuştu? Piyasa ekonomisinin çöküşünün bu son aşamasında, sınıfsal güçlerin belirleyici bir rol oynadıklarını görüyoruz.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Dönüşüm Yol Alırken

19. Genel Oy Hakkına Dayanan Hükümet ve Piyasa Ekonomisi

1920'li yıllarda, uluslararası sistem çöktüğünde, kapitalizmin ilk dönemlerinin neredeyse unutulmuş bazı konuları yeniden ortaya çıktılar. Bunların arasında en önde gelen, genel oy hakkına dayanan hükümet konusuydu. Genel oy hakkına dayanan demokrasiye yöneltilen faşist saldırı, piyasa ekonomisi tarihinin üzerine hayalet gibi çöken siyasal müdahalecilik konusunu yalnızca canlandırmıştı, çünkü bu konu ekonomik alanın siyasal alandan ayrılmasının değişik bir adından fazla bir şey değildi.

Müdahalecilik konusu ilk kez emekle ilgili olarak, bir yandan Speenhamland ve Yeni Yoksullar Yasası, öte yandan Parlamento Reformu ve Çartist hareketle gündeme geldi. Toprak ve parayla ilgili olarak da, çatışmalar o kadar heyecanlı olmasa da, müdahaleciliğin önemi daha az değildi. Kıta Avrupası'nda, emek, toprak ve parayla ilgili benzer güçlükler belirli bir gecikmeyle ortaya çıktılar, bu da çekişmelerin, sanayi açısından daha modern, ama sosyal açıdan bütünlüğü daha zayıf bir çevrede yer almalarına neden oldu. Her yerde ekonomik ve siyasal alanın ayrılması aynı gelişme türünün sonucuydu. Kıta Avrupası'nda olduğu gibi İngiltere'de de, başlangıç noktaları, rekabetçi bir emek piyasasının kuruluşu ve siyasal devletin demokratikleşmesiydi.

Speenhamland haklı olarak emek piyasasının kurulmasını engelleyen müdahaleci bir eylem olarak tanımlanmıştır. Sanayileşmiş bir İngiltere için verilen savaş Speenhamland çevresinde yer almış ve, şimdilik, onun çevresinde kaybedilmişti. Bu mücadelede klâsik iktisatçılar müdahalecilik sloganını bulmuşlardı, Speenhamland de gerçekte olmayan bir piyasa düzenine yapılan yapay müdahale olarak damgalanmıştı. Townsend, Malthus ve Ricardo, Yoksullar Yasası koşullarının dayanıksız temelleri üzerinde klâsik iktisat yapısını, o güne kadar eskimiş bir düzene yöneltmiş kavramsal yıkım araçlarının en göz kamaştırıcısını, kurdular. Gene de bir nesil boyunca yardım sistemi köy sınırlarını şehirlerdeki yüksek ücretlerin çekiciliğine karşı korudu. 1820'li yılların ortalarından önce, Huskisson ve Peel dış ticaretin alanını genişletiyorlardı, makine ihracına izin veriliyordu, yünlü kumaş ihracatına konulan ambargo kaldırılmıştı, nakliye kısıtlamaları kaldırılmış, göç koşulları kolaylaştırılmıştı. Aynı zamanda, çıraklık ve ücret saptanmasıyla ilgili Zanaatkârlar Yasasının resmî biçimde iptalini, örgütlenmeye karşı yasaların yürürlükten kalkması izlemişti. Bütün bunlara karşın, o moral bozucu Speenhamland yasası bir bölgeden ötekine işçiyi dürüstçe çalışmaktan alıkoyarak ve bağımsız işçi kavramını anlamsız kılarak, yayılıp duruyordu. Emek piyasası devri gelmişti, ama doğumu kırsal kesim ileri gelenlerinin "yasası" tarafından engelleniyordu.

Reform Parlamentosu derhal yardım sistemini ortadan kaldırmaya girişti. Bu amacı gerçekleştiren Yeni Yoksullar Yasası, avam kamarasından geçen en önemli sosyal yasa olarak tanımlandı, ama tasarının özünde Speenhamland'in iptali yatıyordu. Bu noktada emek piyasasına müdahale edilmesinin toplumun gelecekteki yapısı açısından belirleyici önem taşıyan bir gerçek olarak görüldüğünün bundan daha güçlü bir kanıtı olamaz. Gerilimin ekonomik kaynağı üzerine söylenecekler bu kadar.

Siyasal alana gelince, 1832 Parlamento Reformu barışçı bir devrimi gerçekleştirmişti. 1834 tarihli Yoksullar Yasası değişikliği ile ülkenin sosyal katmanlaşması değiştirilmiş, İngiliz yaşamının bazı temel gerçekleri kökten değişik bir biçimde

yeniden yorumlanmıştı. Yeni Yoksullar Yasası genel *yoksul* kategorisini ortadan kaldırıyordu. Eski yoksullar, şimdi, yerleri yoksullar evi* olan fiziksel nedenlerle sefalete düşmüş kimselerle, ücret karşılığı çalışarak yaşamlarını kazanan bağımsız işçilere ayrılıyordu. Bu bütünüyle yeni bir yoksul türünü, işsizi, sosyal sahneye getiriyordu. Muhtaç durumdakilere insaniyet namına yardım edilmesi gerekirken, işsizlere sanayi namına yardım edilmemesi gerekiyordu. Önemli olan, işsizin gerçekten uğraştığında iş bulup bulamayacağı değildi. Önemli olan, ücret sisteminin yıkılıp toplumun sefalet ve karmaşaya sürüklenmemesi için, onun, karşısındaki tek seçenek Yoksullar evi olarak, açlıktan ölme tehlikesi içinde yaşaması gerektiğiydi. Bunun suçsuzları cezalandırmak anlamına geldiği biliniyordu. Acımasızlığın sapıklığı, açlık yoluyla yok olma tehdidini etkin kılmak gibi açıkça belirtilen bir amacı gerçekleştirmek için emekçiye bağımsızlık verilmesinde yatıyordu. Bu işlem, klâsik iktisatçıların çalışmalarıyla bize uzanan karamsar perişan olmuşluk duygusunu anlaşılabilir kılıyor. Ama artık emek piyasası sınırları içine hapsedilmiş ihtiyaç fazlalarını kilit altında tutabilmek için hükümet, Harriet Martineau'nun deyişiyle, suçsuz kurbanlara herhangi bir yardımda bulunmak devlet tarafından "halkın haklarına tecavüz edilmesidir" anlamına gelen, kendi içinde çelişkili bir yasaya bağlı kılınıyordu.

Çartist hareket mülksüzleri devlet kapsamına sokma talebiyle ortaya çıktığında, ekonomik olanla siyasal olanın ayrımı akademik bir konu olmaktan çıkıp, var olan toplum sisteminin vazgeçilmez koşulu durumuna geldi. Getirdiği bilimsel psikolojik işkence yöntemleriyle Yeni Yoksullar Yasasının uygulamasını, bu yöntemlerin hedef aldığı insanların temsilcilerine bırakmak düpedüz çılgınlık olurdu. Lord Macaulay, büyük liberallerden birinin yaptığı en parlak konuşmalardan biri olan Lordlar Kamarası konuşmasında, Çartist bildirgenin, bütün uygarlıkların temeli olan mülkiyet kurumu adına kayıtsız şartsız reddedilmesi gerektiğini talep ederken son derece tu-

(*) "Work house" - ç.n.

tarlı davranıyordu. Sir Robert Peel bildirgenin anayasaya karşı olduğunu söylüyordu. Ama emek piyasası işçilerin yaşamlarını alt üst ettikçe, oy hakkı istekleri de güçleniyordu. Genel oy hakkına dayanan hükümet isteği, gerilimin siyasal kaynağını oluşturuyordu.

Bu koşullar altında, anayasacılık bütünüyle yeni bir anlam kazandı. O zamana kadar, mülkiyet haklarına yasal olmayan müdahalelere karşı anayasanın getirdiği önlemler yalnızca yukarıdan gelen keyfî hareketlere yöneliyordu. Locke'un görüşü toprak mülkiyetinin ve ticari mülkiyetin sınırlarını aşmıyordu ve büyük ölçüde VIII. Henry'nin kilise malına el koyması, I. Charles'in darphaneyi soyması, II. Charles'in hazineyi "dondurması" türünden Kraliyetin giriştiği zorbalıkları hedef alıyordu. John Locke'daki anlamıyla hükümet idaresinin iş dünyasından ayrılması, bir örnek oluşturacak biçimde 1694'te bağımsız bir İngiltere Merkez Bankası kurulmasıyla başarılmıştı. Ticari sermaye, Kraliyete karşı mücadelesini bununla kazanmıştı.

Yüzyıl sonra korunması gereken ticari mülkiyet değil sanayi mülkiyetiydi, üstelik kraliyete değil, halka karşı. Onyedinci yüzyıl anlamları ondokuzuncu yüzyıl durumlarına ancak yanılgılar aracılığıyla uygulanabilir. Montesquieu'nün (1748) o sıralarda icat ettiği güçler ayrımı, şimdi insanları kendi ekonomik yaşamları üzerindeki güçlerinden ayırmak için kullanılıyordu. Çiftçi-zanaatkâr çevresinde, İngiliz sanayi ortamından gerekli dersi almış kimselerin yönetiminde biçimlenen Amerikan anayasası, ekonomi alanını bütünüyle anayasa yetkisinden ayırıyor, böylece mülkiyeti düşünülebilecek en büyük güvence altına alıyor ve dünyadaki yasal temellere dayanan tek piyasa toplumunu oluşturuyordu. Evrensel oy hakkına karşın, Amerikan seçmenlerinin mülk sahipleri karşısında hiçbir gücü yoktu.[1]

İngiltere'de, işçi sınıfına oy hakkı verilmemesi gerektiği anayasanın yazılmamış bir maddesi durumuna geldi. Çartizmin

---

1 Hadley; A.T., *Economics: An Account of the Relations between Private Property and Public Welfare, 1896.*

önderleri hapse atıldı, hareketin milyonlarca taraftarı nüfusun çok küçük bir bölümünü temsil eden bir meclis tarafından bir tarafa itildi, yalnızca oy hakkı istemek yetkililer tarafından çoğu kez bir suç olarak değerlendirildi. İngiliz sisteminin bir özelliği olduğu söylenen uzlaşmacılıktan –daha sonraki bir icat– hiçbir ize rastlanmıyordu.

İşçilerin yüksek ücret alan bir kesiminin ulus konseylerine katılmalarına izin verilmesi, ancak işçi sınıfı kırklı açlık yıllarından geçtikten ve uysal bir nesil kapitalizmin altın çağının meyvelerini toplamak üzere ortaya çıktıktan, ancak vasıflı işçilerin üst kademeleri sendikalarını kurup yoksulluktan kırılan işçilerin oluşturduğu kara kalabalıktan ayrıldıktan, ancak işçiler Yeni Yoksullar Yasasının kendilerine kabul ettirmeye amaçladığı sisteme boyun eğdikten sonra gerçekleşebildi. Çartistler insan yaşamlarını öğüten piyasa çarklarını durdurma hakkını elde etmek için savaşmışlardı. Ama halkın bazı hakları elde edebilmesi ancak korkunç uyum sağladıktan sonra oldu. İngiltere içinde ve dışında, Macaulay'dan Mises'e, Spencer'den Sumner'a kadar, genel oy hakkına dayanan demokrasinin kapitalizm için bir tehlike oluşturduğu inancını dile getirmeyen tek bir militan liberale rastlanmıyordu.

Emek konusunda yaşanan deneyim para konusunda da tekrarlandı. Bu alanda da 1790'lı yıllar 1920'li yılların haberciliğini yapıyordu. Enflasyon ve deflasyonun mülkiyet haklarına bir müdahale oluşturduğunu ilk gören Bentham'dı: Enflasyon ticarete uygulanan bir vergi, deflasyon ise ticarete bir müdahaleydi.[2] O zamandan beri de, emek ve para, işsizlik ve enflasyon, siyasal olarak aynı kefeye konuldu. Cobbett altın standardına Yeni Yoksullar Yasasıyla birlikte karşı çıkıyordu, Ricardo ikisini de aynı nedenle destekliyordu: Emek ve para meta oldukları ve hükümetin ikisine de müdahale etmeye hakkı olmadığı için. Atwood ve Birmingham gibi altın standardının kabulüne karşı çıkan bankerler, kendilerini Owen gibi sosya-

---

2 Bentham, J., *Manual of Political Economy*, s. 44, "zorla tasarruf" olarak enflasyon üzerine, s. 45 "dolaylı vergi" olarak enflasyon. Ayrıca *Principles of Civil Code*, bölüm 15.

listlerin yanında buldular ve yüzyıl sonra Mises hâlâ emek ve paranın hükümetin üzerine piyasadaki herhangi bir metadan daha fazla vazife olmadığını tekrarlıyordu. Onsekizinci yüzyıl federasyon öncesi Amerika'sı'nda ucuz para Speenhamland'le eş tutuluyor, yani hükümet tarafından halkın taleplerine verilmiş, ekonomik açıdan yıpratıcı bir taviz olarak görülüyordu. Fransız Devrimi ve devrim sırasında kullanılan para, halkın ulusal parayı yok edebileceğini göstermiş, Amerika eyaletlerinin tarihi de bu kuşkuyu güçlendirmişti. Burke, Amerikan demokrasisini ulusal para sorunlarıyla özdeşleştiriyordu; Hamilton'un korkusu da yalnızca bölünmelerden değil aynı zamanda enflasyondandı. Ama ondokuzuncu yüzyıl Amerikası'nda popülistlerle Wall Street büyüklerinin desteklediği banknot partileri arasındaki çekişmelerin yaygın olmasına karşın, Avrupa'da enflasyonizm suçlaması ancak 1920'li yıllarda demokratik meclislere karşı etkin bir sav durumuna geldi ve geniş kapsamlı siyasal sonuçlara yol açtı.

Sosyal korumacılık ve paraya müdahale, yalnızca benzer değil aynı zamanda çoğu kez birbirleriyle özdeş konulardı. Altın standardının uygulanmaya başlamasından beri, paranın değeri enflasyon tarafından olduğu kadar ücret düzeyinin yükselmesi tarafından da tehdit ediliyordu. İkisi de ihracatı düşürüp döviz kurunu olumsuz yönde etkileyebiliyorlardı. İki ana müdahale biçimi arasındaki bu basit ilişki, yirmili yıllarda siyasetin odak noktası olmuştu. Para değerine önem veren taraflar, tehlikeli bütçe açıklarını olduğu kadar ucuz para politikalarını da eleştiriyor, böylece hem "hazine enflasyonu"na hem de "kredi enflasyonu"na karşı çıkıyor, ya da, daha basit bir deyişle, sosyal yükleri ve yüksek ücretleri, işçi sendikalarını ve işçi partilerini suçluyorlardı. Önemli olan biçim değil özdü ve çok düşük faiz hadlerinin fiyatları yükselteceği kadar sınırsız işsizlik sigortasının da bütçe dengesini alt üst edeceğinden, ikisinin de döviz kurları üzerinde aynı olumsuz etkiyi oluşturacağından kim kuşku duyabilirdi? Gladstone, bütçeyi İngiliz ulusunun vicdanı durumuna getirmişti. Daha aşağı halklar için para değerinin korunması bütçe dengesinin yerini alabilirdi. Ama sonuç he-

men hemen aynıydı. Azaltılması gereken ister ücretler ister sosyal hizmetler olsun, bunları azaltmamanın doğuracağı sonuçlar kaçınılmaz olarak piyasa mekanizması tarafından belirlenecekti. Bu çözümleme açısından, İngiltere'deki 1931 Ulusal Hükümeti, daha sınırlı bir düzeyde, Amerika'da New Deal'ın gördüğü işlevi görmüştü. Bunların ikisi de, ülkelerin, tek tek, büyük değişim içinde duruma uyum sağlamak için giriştikleri eylemleri oluşturuyorlardı. Ama İngiltere'nin durumu sivil çekişmeler veya ideolojik değişimler türünde işleri karıştırıcı unsurlardan arınmış olma üstünlüğüne sahipti, dolayısıyla belirleyici özellikleri daha açık bir biçimde sergileniyordu.

1925'ten beri Büyük Britanya parasının durumu sallantılıydı. Altına dönüş, fiyat düzeninin ayarlanmasıyla birlikte yer almamıştı, fiyat düzeyi açıkça dünya düzeyinin üzerindeydi. Hükümetin ve Merkez Bankasının, partilerin ve sendikaların birlikte girdikleri yolun saçmalığını çok az kişi fark etmişti. İlk işçi partisi hükümetinin (1924) maliye bakanı Snowden, altın standardı tiryakilerinin en büyüğüydü, gene de sterline eski değerini kazandırma girişiminin, partisini ya ücretlerde bir düşüşü sırtlamak ya da boşlukta kaybolmak seçeneğiyle karşı karşıya bıraktığının farkında değildi. Yedi yıl sonra işçi partisi, Snowden'ın kendisi tarafından, bu yolların ikisine birden girmeye zorlanıyordu. 1931 sonbaharına gelindiğinde ekonomik bunalım sterlini zorluyordu. 1926'da genel grevin başarısızlığının ücret düzeyinin daha fazla yükselmesini engellemesi boşunaydı, sosyal hizmetlerin mali yükündeki artış, özellikle kayıtsız şartsız işsizlik yardımının oluşturduğu yük, önlenememişti. Ulusa, bir yanda sağlam para ve sağlam bütçe, öte yandan daha iyi sosyal hizmetler ve para değerinin düşürülmesi seçeneğini kabul ettirmek için bankacı "rampa"sına ihtiyaç yoktu, oysa bu rampanın varlığı da ortadaydı. Para değerinin düşüşü yüksek ücretler ve azalan ihracata ya da bütçe açıklarına bağlı olabilirdi. Açık olan, ya sosyal hizmetlerde ya da döviz kurunda bir düşüş olması gerektiğiydi. İşçi partisi bunların ikisini de kabul edemediği için –sosyal hizmetlerin kısılması işçi sendikaları politikasına aykırıydı, altın standar-

dını bırakmak da günah kabul ediliyordu– hükümetten düştü. Geleneksel partiler de, hem sosyal hizmetleri kısıtlayıp, hem de sonuçta, altın standardını bıraktılar. Kayıtsız şartsız işsizlik yardımı kalktı ve bir maddi olanak kıstası konuldu, aynı zamanda ülkenin siyasal gelenekleri önemli bir değişiklik geçirdi. İki parti sistemi askıya alındı. Yeniden kurulması için bir çaba gösterilmedi. Oniki yıl sonra hâlâ ortada yoktu ve yakın zamanda geri geleceğine dair bir belirtiye rastlanmıyordu. Ülke, trajik bir refah veya özgürlük kaybı olmaksızın, altın standardını askıya alarak, dönüşüme doğru belirleyici bir adım atmıştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında bunun yanında liberal kapitalizm yöntemlerindeki değişiklikler yer aldı. Bununla birlikte, bu değişikliklerin sürekli olması düşünülmemişti. Dolayısıyla ülkeyi tehlike alanının dışına çıkaramadılar.

Bütün önemli Avrupa ülkelerinde benzer bir mekanizma işliyor ve aynı etkiyi yapıyordu. Avustralya'da 1923'te, Belçika ve Fransa'da 1926'da, Almanya'da 1931'de, işçi partileri "ulusal parayı kurtarmak" için hükümetten çekildiler. Seipel, Francqui, Poincaré veya Brüning gibi devlet adamları, işçi partilerini hükümetten uzaklaştırdılar, sosyal hizmetleri kıstılar ve işçi sendikalarının ücret ayarlamalarına karşı gösterdikleri direnişi kırmaya çalıştılar. Tehlikede olan her zaman ulusal paraydı ve sorumluluk şaşmaz bir biçimde yüksek ücretlere ve dengesiz bütçelere yüklendi. Böyle bir basitleştirmenin, dış ticaret, tarım ve sanai alanlarında ekonomik ve mali politikalarla ilgili hemen hemen bütün konuları kapsayan çok çeşitli sorunların hakkını verebilmesi çok güç. Ama bu konulara yakından baktığımızda, sonunda para ve bütçe konularının, işçilerle işverenler arasındaki sorunlar ve bunların dışında kalanların önemli gruplardan birbirine veya ötekine destek vererek konum değiştirişi üzerinde odaklaştığını daha açık bir biçimde görebiliyoruz.

"Blum deneyimi" (1936) başka bir örnek oluşturuyor. İşçi partisi hükümete gelmişti, ama altın çıkışına ambargo konulmaması koşuluyla. Bir Fransız New Deal'i ortaya çıkarmadı, çünkü ulusal para gibi bir ana sorunda hükümetin eli kolu

bağlıydı. Örnek kesin bir kanıt oluşturacak nitelikte, çünkü İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da, bir kez işçi partisi zararsız duruma getirildikten sonra, orta sınıflar daha fazla gürültü patırtı etmeden altın standardını savunmaktan vazgeçtiler. Bu örnekler, sağlam para önermesinin halkçı politikalar üzerinde ne derece sakatlayıcı bir etki yaptığını gösteriyorlar.

Amerikan deneyiminden aynı dersi değişik bir biçimde alıyoruz. Döviz kurunun gerçekte pek az önem taşımasına karşın, New Deal altın standardı bırakılmadan başlatılamazdı. Altın standardı kullanıldığında, devlet maliyesinin büyük ölçüde bağımlı olduğu dengeli kur ve sağlam iç kredi koşullarını sağlama sorumluluğu, eşyanın doğası gereği, mali piyasanın önderlerine verilmiştir. Dolayısıyla bankacılık kesimi, ekonomi alanında doğru veya yanlış nedenlerle hoşuna gitmeyen herhangi bir iç politikayı engelleyebilecek konumdadır. Siyasal açıdan, hükümetler, belirli bir mali önlemin sermaye piyasası ve döviz kurlarını tehlikeye katıp atmayacağını bilebilen tek grup olan bankacılara danışmak zorundadırlar. Bu durumda, sosyal korumacılığın çıkmaza sürüklenmeyişi, Amerika'nın altın standardını vaktinde bırakmasına bağlıydı. Bu kararın teknik açıdan sağladığı yararlar önemsizdi (hükümetin öne sürdüğü nedenler de, çoğu kez olduğu gibi, çok zayıftı), ama atılan adımın sonucu, Wall Street'in elindeki siyasal gücün geri alınışıydı. Mali piyasa paniklerle yöneltilir. Otuzlu yıllarda Wall Street'in güçsüzleşişi, Birleşik Devletler'i Kıta Avrupası'ndaki gibi bir sosyal felaketten korudu.

Ancak, yalnızca Birleşik Devletler'de, ülke dünya ticaretine bağımlı olmadığı ve ulusal para açısından sağlam bir konuma sahip olduğu için, altın standardı büyük ölçüde bir iç politika sorunuydu. Diğer ülkelerde altın standardını bırakmak dünya ekonomisinden ayrılmakla aynı şeydi. Belki de bunun tek istisnası Büyük Britanya'ydı. Dünya ticareti içindeki payı öyle büyüktü ki, uluslararası para sisteminin işleyiş biçimini belirleyebilirdi. Almanya, Fransa, Belçika ve Avusturya gibi ülkelerde bu koşulların hiçbiri yoktu. Onlar için, ulusal paranın zayıflaması dış dünyadan kopmak, dolayısıyla dışarıdan alınan

hammaddelere bağımlı sanayileri feda etmek, istihdamı belirleyen dış ticaret düzenini bozmak ve bütün bunları ticaret yapılan ülkelere aynı ölçüde bir develüasyonu kabul ettirme şansına sahip olmadan, dolayısıyla Büyük Britanya'nın yapmış olduğu gibi paranın altın karşısındaki değerinin düşüşüyle ortaya çıkan iç koşullardan kaçınmaya fırsat bulamadan, yapmak anlamına geliyordu.

Döviz kurları ücret düzeyine dayanan kaldıracın güçlü kolunu oluşturuyordu. Döviz kurları konuyu bir sonuca bağlamadan önce, ücret sorunu genellikle alttan alta gerilimi artırıyordu. Ama ücretlilere piyasanın kabul ettiremediğini, döviz kuru mekanizması en etkin biçimde kabul ettirdi. Para değeri göstergesi, müdahaleci sendika politikalarının piyasa mekanizması üzerindeki bütün olumsuz etkilerini gözler önüne serdi. Bu arada piyasa mekanizmasının devresel buhranları da içeren doğal zayıflıkları artık olduğu gibi kabul ediliyordu.

Gerçekten de, piyasa toplumunun ütopik niteliğini, hiçbir şey meta efsanesinin emeğe ilişkin olarak toplumu içine soktuğu zırvalıklardan iyi gösteremez. Grev, sanayi eyleminin bu normal pazarlık silahı, giderek sosyal açıdan yararlı çalışmanın sorumsuzca kesintiye uğraması anlamını taşımaya, aynı zamanda da ücretlerin içinden ödendiği sosyal ürünü azaltmaya başlamıştı. Dayanışma grevlerinden hiç hoşlanılmıyor, genel grevlere toplumun varlığına yönelmiş bir tehlike olarak bakılıyordu. Aslında hayatî önem taşıyan hizmetlerde ve belediye hizmetlerindeki grevler, halkı rehin alıyor, onları emek piyasasının oluşturduğu arapsaçı gibi soruna karışmaya zorluyordu. Başka türlü oluşan fiyatlar ekonomik olamayacağı gibi, emeğin fiyatı da piyasada oluşmalıydı. Emek bu sorumluluğu üstlendiğinde meta olarak "emek" arzının bir unsuru gibi davranacak ve alıcının verebileceği fiyatın altında satış yapmayı reddedecektir. Bu, mantıksal sonucuna götürüldüğünde, emeğin hemen hemen her zaman grevde olması gerektiği anlamına gelir. Saçmalığı yüzünden savunulamayacak bir önerme olmasına karşın, emeğin meta kuramından çıkarılabilecek tek mantıksal sonuç bu. Kuramın uygulamaya uymamasının kay-

nağı, doğal olarak, emeğin gerçekte bir meta olmayışı ve eğer emek tam fiyatına satışı garanti etmek için piyasadan çekilirse (benzer durumlarda diğer metaların piyasadan çekildiği gibi), toplumun kısa sürede ihtiyaçlarını karşılamayıp çözülmeye başlayacağı. Bu sonuçtan liberal iktisatçıların grev konusundaki tartışmalarında çok ender olarak söz edilmesi ayrıca dikkate değer bir konu.

Gerçeğe dönersek: Faydacı akılcılığıyla övünen kendi toplumumuzu bir kenara bıraksak bile, bütün toplumlarda ücretlerin grev yoluyla saptanması korkunç sonuçlar verecektir. Aslında, bir özel girişim sisteminde işçinin hiçbir iş güvenliği yoktur, bu durum da, onun sosyal konumunda ciddi bir bozulmaya yol açmıştır. Buna kitle halinde işsizlik tehlikesini de eklersek, işçi sendikalarının gördüğü işlevin, halkın çoğunluğunun asgari bir geçim düzeyi tutturulabilmesi için ahlâkî ve kültürel açıdan hayatî bir önem taşıdığı ortaya çıkar. Gene de, işçileri koruyan bütün müdahale yöntemlerinin kendi kurallarına göre işleyen piyasa mekanizmasını engellemeleri ve sonuçta ücretleri oluşturan tüketim malları fonunda bir azalmaya yol açmaları kaçınılmaz.

Piyasa ekonomisinin temel sorunları, müdahalecilik ve ulusal para, doğal olanın kaçınılmazlığıyla yeniden ortaya çıktılar. Yirmili yıllarda bunlar siyasetin merkezi durumuna geldiler. Ekonomik liberalizm ve sosyalist müdahalecilik, bu sorulara verilen değişik yanıtlar çerçevesinde biçimleniyordu.

Ekonomik liberalizm, toprak, emek ve para piyasalarının serbestçe işleyişini önleyen bütün müdahaleleri ortadan kaldırma iddiasındaydı. Amaçladığı, acil bir durumda, üç temel ilkenin, serbest ticaret, özgür emek piyasası ve serbestçe işleyen altın standardının içerdiği süregelen sorunun çözümlenmesiydi. Gerçekten de, dünya ticaretini yeniden düzenlemek, emeğin yer değiştirmesini önleyen bütün engelleri ortadan kaldırmak ve kur dengesini sağlamak yolunda girişilen kahramanca bir çabanın önünde yer almaya başladı. Bu amaçların sonuncusu, kur dengesi, ötekilere göre daha önemliydi. Çünkü ulusal paralara güven sağlanamadığı sürece piyasa meka-

nizması işleyemezdi, bu durumda da, hükümetlerin ellerinden geleni yaparak insanların yaşamını korumaktan geri durmayacakları açıktır. Eşyanın doğası gereği, bu yöntemler öncelikle gümrük tarifeleri ile beslenmeyi ve istihdamı garantiye almak üzere geliştirilmiş sosyal yasalardır, yani tam kendi kurallarına göre işleyen sistemi işlemez kılacak türden müdahaleler oluştururlar.

Uluslararası para sisteminin düzenlenmesinin öncelik taşımasını açıklayan başka, daha da önemli, bir neden daha vardı: Düzensiz piyasalar ve dengesiz kurlar yüzünden uluslararası krediler giderek daha önemli bir rol oynuyorlardı. Büyük Savaştan önce, uzun vadeli yatırımlarla ilgili olanların dışındaki uluslararası sermaye hareketleri yalnızca ödemeler dengesinin likiditesini korumaya yardım ederlerdi, ama, bu işlevlerinde bile, ekonomik sorunlara tanınan öncelikle sınırlanmışlardı. Kredi yalnızca ticarî açıdan güven duyulanlara verilirdi. Artık bu durum tersine dönmüştü: Savaş tazminatları durumundaki gibi siyasal nedenlerle borç yaratılıyor ve tazminat ödemelerine olanak vermek için yarı siyasal nedenlerle borç veriliyordu. Ama iktisat politikasıyla ilgili nedenlerle de, dünya fiyatlarını düzenlemek veya altın standardına işlerlik kazandırmak için, borç veriliyordu. Kredi mekanizması dünya ekonomisinin göreli olarak sağlam kesimleri tarafından, aynı ekonominin göreli olarak düzensiz kesimlerindeki açıkları kapatmak için, üretim ve değişim koşullarından bağımsız olarak kullanılıyordu. Ödemeler dengeleri, bütçeler, kurlar, bir dizi ülkede pek güçlü olduğu varsayılan uluslararası kredi mekanizması yardımıyla yapay bir biçimde düzenleniyordu. Şaşırtıcı güçte esnek bir şerit, çözülmekte olan ekonomik sistemin görünüşteki bütünlüğünü korumaya yardım ediyordu; ama şeritin zorlamalara dayanabilmesi, zamanında altına dönülmesine bağlıydı.

Bu alanda Cenevre'nin başarısı dikkate değer. Çaba öylesine ısrarlı, öylesine kararlıydı ki, eğer amaç özünde gerçekleşmesi olanaksız bir şey olmasaydı, mutlaka gerçekleşirdi. Duruma bakıldığında, herhalde hiçbir müdahale Cenevre'ninki kadar korkunç sonuçlar vermemiştir. Özellikle neredeyse başarılı

olacak gibi göründüğünden, kaçınılmaz başarısızlığın sonuçlarını büyük ölçüde ağırlaştırmıştı. Alman markının birkaç ay içinde un ufak olduğu 1923'le bütün önemli paraların altından koptuğu 1930'lu yılların başlarına kadar, Cenevre uluslararası kredi mekanizmasını, Doğu Avrupa'nın tam olarak istikrarı sağlanamamış olan ekonomilerinin yükünü önce Batılı galip ulusların omuzlarına, daha sonra da Amerika Birleşik Devletleri'nin daha da geniş omuzlarına yüklemek için kullandı.[3] Çöküş Amerika'da doğal konjonktür değişmeleri içinde ortaya çıktı, ama daha çöküşten önce Cenevre ve Anglo-Sakson bankacılığının ördüğü mali ağ yeryüzü ekonomisini korkunç bir karmaşa içine kıstırmıştı.

Ama işin kapsamına daha da çok şey giriyordu. Yirmili yıllarda, Cenevre'ye göre, sosyal düzen sorunları bütünüyle ulusal para değerinin düzenlenmesi için gerekli koşullara bağımlı kılınmıştı. Her şeyden çok deflasyona gerek duyuluyordu; iç ekonomi kurumları ellerinden geldiğince buna uyum sağlama durumundaydılar. Şimdilik, serbest iç piyasaların ve liberal bir devletin yeniden yerleşmesi konuları bile ileriye bırakılmıştı. Çünkü Altın Delegasyonunun deyişiyle, deflasyon "belirli mal ve hizmet gruplarını etkilemeyi başaramamış, dolayısıyla sağlam bir yeni denge sağlayamamıştı". Hükümetler tekel mallarının fiyatlarını düşürmek, üzerinde anlaşılmış ücret düzenlemelerini azaltmak, rantları kısıtlamak üzere müdahalelerde bulunmak zorundaydılar. Deflasyon taraftarlarının ideali, "güçlü bir hükümetle serbest ekonomi" anlamına geliyordu. Hükümetle ilgili bölüm olduğu gibi, yani olağanüstü durumlara özgü yetkiler ve özgürlüklerin kısıtlanması anlamında yorumlanabilirdi, ama "serbest ekonomi"den anlaşılan sözcük anlamının tam tersiydi, yani hükümet tarafından ayarlanan fiyatlar ve ücretler. Ayarlama değişim özgürlüğünü ve özgür iç piyasaları sağlamak amacıyla yapılsa bile, hükümet müdahalesi gerekliydi. Döviz kurlarına tanınan öncelik liberal kapitalizmin iki temel direğinin, serbest piyasalar ve özgürlükçü hükü-

3 Polanyi, K., "Der Mechanismus der Weltwirtschaftskrise" Der Österreichische Volkswirt, 1933 (ek).

metlerin feda edilmesini gerektiriyordu. Dolayısıyla Cenevre bir amaç değişikliği getiriyor, ama yöntemlerde değişiklik getirmiyordu: Cenevre'nin suçladığı enflasyonu kontrol edemeyen hükümetler, gelir ve istihdam dengesine para değerinin korunmasına göre öncelik tanırken, Cenevre'nin iş başına getirdiği deflasyon taraftarı hükümetler gelir ve istihdam dengesini para değerinin korunması amacına göre ikinci planda tuttuklarından daha az müdahalede bulunuyorlardı. 1932'de Milletler Cemiyetinin Altın Delegasyonu Raporu, kur belirsizliğinin geri gelişiyle bir önceki on yılın para konusundaki temel başarılarının yok olduğunu öne sürüyordu. Raporun sözünü etmediği şey, boşu boşuna girişilen bu deflasyonist çabalar sırasında serbest piyasaların yeniden oluşturulamadığı, ama özgürlükçü hükümetlerin feda edildiğiydi. Kurumsal olarak hem müdahaleciliğe hem de deflasyona aynı biçimde karşı olmakla birlikte, ekonomik liberaller ikisi arasında bir tercih yapmışlar ve sağlam para idealini müdahaleciliğin kaldırılmasının üzerinde tutmuşlardı. Bunu yaparken de, piyasa ekonomisinin iç mantığını izlemişlerdi. Ancak bu yöntem, buhranın yayılmasına yol açmış, büyük ekonomik çözülmelerin dayanılmaz zorlamasını maliyeye yüklemiş ve çeşitli ulusal ekonomilerin açıklarını artırarak uluslararası iş bölümünün son kalıntılarının da çökmesini kaçınılmaz kılmıştı. Ekonomik liberallerin on yıllık çok kritik bir dönem boyunca, deflasyonist politikaların hizmetinde inatla otoriter müdahaleciliği desteklemeleri, yalnızca faşist felaketi önleyebilecek demokratik güçlerin zayıflamasına yol açtı. Büyük Britanya ve Birleşik Devletler, ulusal paranın hizmetkârı değil, efendisi olan ülkeler, tam zamanında altın standardını bırakarak bu tehlikeyi atlattılar.

Sosyalizm özünde, sanayi uygarlığının doğasında bulunan bir eğilimdir: Kendi kurallarına göre işleyen piyasayı demokratik topluma bilinçli olarak bağımlı kılarak aşma eğilimi. Üretimin doğrudan düzenlenmemesi, piyasanın yalnızca özgür toplumun yararlı ama ikincil bir özelliği olmaması için hiçbir neden görmeyen sanayi işçileri için, çok doğal bir çözümdür. Topluluğun bütünü açısından, sosyalizm yalnızca,

toplumu kişilerin belirgin olarak insanca ilişkilerine indirgemek çabasının bir uzantısıdır. Batı Avrupa'da bu çaba her zaman Hıristiyan geleneklerine bağlanmıştır. Ekonomik sistem açısından, sosyalizm, aksine, yakın geçmişten kökten bir kopuş anlamı taşır. Çünkü özel parasal çıkarları üretici faaliyeti yönlendiren genel özendirici unsur kılma çabasından ayrılır ve bireylerin temel üretim araçlarına sahip olma hakkını kabul etmez. Bu da, sonuçta, sosyalist partilerin, mülkiyet sistemine karışmamaya kararlı olduklarında bile, kapitalist ekonomide reform yapmakta karşılaştıkları güçlüklerin nedenini oluşturur. Çünkü mülkiyet sistemine karışmaları olasılığının var olması bile, liberal ekonomi için hayatî önem taşıyan güveni, yani mülkiyet haklarının mutlak sürekliliğine olan güveni sarsar. Mülkiyet haklarının gerçek içeriği yasalarla yeniden tanımlanabilir, ama resmî sürekliliğin güvence altına alınması piyasa sisteminin işlerliği için mutlaka gereklidir.

Büyük Savaştan beri sosyalizmin konumunu etkileyen iki değişiklik oldu. İlk olarak, piyasa sisteminin hemen hemen toptan çöküşün eşiğine gelecek kadar güvenilmez olduğu ortaya çıktı. Bu, sisteme karşı olanların bile beklemediği bir zayıflıktı; ikincisi, Rusya'da bir sosyalist ekonomi kuruldu ve bütünüyle yeni bir atılım oluşturdu. Bu atılımın gerçekleştiği koşullar, onun Batı ülkelerine uygulanmasını olanaksız kılıyordu, ama Sovyet Rusya'nın varlığı bile belirleyici bir etki oluşturuyordu. Doğru, Rusya sosyalizmi, sanayi, okur-yazar bir nüfus ve demokratik gelenekler olmadan seçmişti. Batı görüşlerine göre bunların üçü de sosyalizmin ön koşullarıydı. Bu farklılıklar yöntemler ve çözümlerin başka yerlerde uygulanabilmelerini engelliyor, ama sosyalizmin bir dünya gücü durumuna gelmesini önleyemiyorlardı. Kıta Avrupası'nda işçi partileri görüşlerinde her zaman sosyalisttiler ve normal olarak gerçekleştirmek istedikleri bütün reformların sosyalist amaçlara hizmet etmesinden kuşku duyuluyordu. Sakin dönemlerde böyle bir kuşku yersiz bulunabilirdi; sosyalist işçi sınıfı partileri genelde kapitalizm içinde reform amacına bağlıydılar, kapitalizmin devrimci yöntemlerle yıkılmasına değil. Ama olağa-

nüstü durumlarda konum değişikti. Bu durumlarda, normal yöntemler yetersiz kaldığında "anormal" yöntemler denenebilirdi, ve bir işçi partisi için bu yöntemler mülkiyet haklarının çiğnenmesini içerebilirdi. Yakın bir tehlikenin yarattığı gerilim içinde işçi partileri sosyalist önlemlere, hiç olmazsa özel girişimciliğin militanlarına böyle görünebilecek önlemlere yönelebilirlerdi. Bunun belirtisi bile piyasalarda karmaşa yaratıp evrensel bir panik başlatabilirdi.

Buna benzer koşullar altında, işçiler ve işverenler arasındaki olağan çıkar çatışması bir felaket habercisi niteliğine bürünüyordu. Normal olarak, ekonomik çıkar ayrılıkları uzlaşmayla sonuçlanırken, ekonomik ve siyasal alanların birbirinden ayrılması bu çatışmalara topluluk için ciddi sonuçlara yol açabilecek bir nitelik kazandırdı. İşverenler fabrikaların ve madenlerin sahibiydiler, dolayısıyla (kişisel kâr kaygılarından bağımsız olarak) toplumda üretimi sürdürmekten doğrudan doğruya sorumluydular. İlke olarak, sanayiin işleyişini sağlama çabalarında herkesin desteğine sahiptiler. Öte yandan, işçiler toplumun geniş bir bölümünü temsil ediyorlardı; onların çıkarları da önemli ölçüde topluluğun bütününün çıkarlarıyla uyum içindeydi. Onlar tüketicilerin, yurttaşların, kısaca insanların çıkarlarını koruyabilecek tek sınıftılar, ve yaygın oy hakkı geçerli olduğunda, sayıları onlara siyasal alanda ağırlık kazandırıyordu. Ancak, yasama da, sanayi gibi, toplumda bazı resmi işlevlere sahipti. Üyelerine, toplumun iradesini biçimlendirmek, kamu politikasını yönlendirmek, içerde ve dışarda uzun vadeli programları yürütmek yükümlülüğü verilmişti. Hiçbir karmaşık toplum, işleyen bir yasama organı ve siyasal türden yürütme organları olmadan varlığını sürdüremezdi. Grup çıkarları arasında, sanayiin veya devletin, veya ikisinin birden, organlarını felce uğratan bir çatışma toplum için doğrudan bir tehlike oluşturuyordu.

Yirmili yıllardaki durum da tam buydu. Emek kendini mecliste emniyete almıştı ve burada sayıca ağırlık taşıyordu. Kapitalistler sanayii yerleşip ülkeyi yönetebilecekleri bir kale durumuna getirmişlerdi. Halkçı organlar, buna, ortadaki sanayi bi-

çiminin ihtiyaçlarını hiçe sayarak iş dünyasına acımasızca müdahalelerle karşılık veriyorlardı. Sanayi önderleri, halkın özgür seçimle başa gelmiş idarecilerine bağlılığını engelliyor, demokratik organlar da herkesin geçimini sağlayan sanayi sistemine karşı bir savaş sürdürüyorlardı. Sonunda, hem ekonomik hem de siyasal sistemin toptan felce uğrama tehdidiyle karşı karşıya kaldığı bir an gelecekti. Korku halkı kıskıvrak yakalayacak ve yönetim bedeli ne olursa olsun en kolay çıkış yolunu gösterenlere teslim edilecekti. Faşist çözüm için zaman çok uygundu.

20. Tarih Sosyal Değişimin Koşumunda

Eğer rastlantısal nedenlerden kaynaklanmayan nesnel bir durumun gereklerine cevap veren tek bir siyasal hareket varsa o da faşizmdi. Aynı zamanda, faşist çözümün yozlaştırıcı niteliği ortadaydı. Bir dizi ülkede özünde aynı olan kurumsal çıkmazdan bir kaçış yolu açıyordu. Ancak, çare denendiğinde, hastalık, her yerde ölümle sonuçlanacaktı. Uygarlıkların ölümü de işte böyle olur.

Liberal kapitalizmin ulaştığı çıkmazda, faşizmin oluşturduğu çözüm, piyasa ekonomisinin, hem sanayi hem de siyasal alandaki bütün demokratik kurumların yok olması pahasına gerçekleştirilen, reformu olarak tanımlanabilir. Çökme tehlikesiyle karşı karşıya olan ekonomik sistem böylece canlandırıldı, bu arada da halka, bireyin doğasını değiştirmek ve onu siyasal bünyenin sorumluluk taşıyan bir birimi olarak işlev göremeyecek duruma getirmek üzere düzenlenmiş bir eğitim uygulandı.[1] İnsan kardeşliği fikrini bütün biçimleriyle yadsıyan bir siyasal dinin ilkelerini içeren bu eğitim, kendilerini dışta tutmaya çalışanlara karşı bilimsel işkence yöntemleriyle uygulanan bir kitle ıslah eylemiyle gerçekleştirildi.

1 Polanyi K., "The Essence of Fascism", *Christianity and Social Revolution* içinde, 1935.

Böyle bir hareketin yeryüzünün sanayileşmiş ülkelerinde, hatta daha az sanayileşmiş bazı ülkelerde ortaya çıkışı, o dönemde yaşayanların tutarlı bir biçimde yaptığı gibi, yerel nedenlere, ulusal zihniyetlere veya tarihî özelliklere bağlı olarak açıklanamazdı. Faşizmin Büyük Savaşla, Versaille anlaşması, Junker militarizmi veya İtalyan mizacıyla pek az ilgisi vardı. Hareket, Bulgaristan gibi mağlup ülkelerde ve Yugoslavya gibi galiplerde, Kuzeyli mizaca sahip Finlandiya'yla Norveç'te ve Güneyli mizaca sahip İtalya'yla İspanya'da, Arî ırktan İngiltere, İrlanda, Belçika'da ve Arî olmayan ırktan Japonya, Macaristan veya Filistin'de, Katolik gelenekten Portekiz gibi ülkelerde, Prusya gibi asker toplumlarla Avusturya gibi sivil olanlarda, Fransa gibi eski kültürlerde ve Birleşik Devletler'le Latin Amerika ülkeleri gibi yeni kültürlerde ortaya çıktı. Aslında, ortaya çıkış koşulları bir kez hazırlandıktan sonra, bir ülkeye faşizme karşı bağışıklık kazandırabilecek ne dinî, ne kültürel, ne ulusal hiçbir özellik yoktu.

Ayrıca, maddi ve sosyal gücüyle siyasal etkinliği arasındaki bağlantısızlık da çarpıcıydı. "Hareket" teriminin kendisi, bir çeşit üyelik ya da büyük sayılarla katılımı düşündürmesi açısından yanıltıcıydı. Eğer faşizmin bir özelliği varsa, o da bu tür halk gösterilerinden bağımsız oluşuydu. Çoğu kez kitlelerin taraftarlığını amaçlamasına karşın, potansiyel gücünü gösteren taraftar sayısı değil, faşist önderleri destekleyen önemli konumlardaki kişilerin ve bunların toplum üzerindeki etkisinin faşizmi başarısız başkaldırma denemelerinin sonuçlarından, dolayısıyla devrimin oluşturduğu riskten koruyabileceğine duyulan güvendi.

Faşist aşamaya yaklaşan ülkelerde bazı belirtiler görünüyordu, bunların arasında mutlaka faşist bir hareketin varlığının bulunması gerekli değildi. En azından bunun kadar önemli işaretler arasında, akıldışı felsefelerin, ırkçı estetiğin, kapitalizme karşı demagojinin, para konusunda karışık görüşlerin, parti sistemine yönelen eleştirilerin, "rejimi", ya da var olan demokratik düzene verilen ad neyse onu, küçültme eğiliminin yaygınlaşması bulunuyordu. Avusturya'da Othmar Spann'ın

"evrenselci" felsefesi, Almanya'da Stephan George'un şiiriyle Ludwig Klages'in kozmogonik (evren doğumsal) romantizmi, İngiltere'de D.H. Lawrance'in erotik yaşam ilkesi doktrini (vitalism), Fransa'da Georges Sorel'in siyasal efsane kültürü, faşizmin çok çeşitli habercileri arasındaydı. Mussolini ve Primo de Rivera'nın kralları tarafından başa getirildikleri gibi, Hitler'in iktidara gelişi de Başkan Hindenburg çevresindeki feodalist klik yardımıyla oldu. Ancak Hitler'in arkasında onu destekleyen geniş bir hareket vardı; Mussolini'yi destekleyen hareket daha küçüktü; Primo de Rivera'nın böyle bir desteği yoktu. Hiçbir yerde yasal hükümete karşı bir devrim girişimi olmadı; faşist taktikler her zaman güç yoluyla devrilmiş gibi görünen yetkililerin gizli onayıyla düzenlenmiş düzmece baş kaldırma taktikleriydi. Bu, içinde, sanayi merkezi Detroit'teki bağlantısız Katolik demagojiye, geri Louisina bölgesindeki "king fish" hareketine, Japon ordusundaki komploları ve Sovyetler'e karşı sabotaj düzenleyen Ukraynalılara yer verilmesi gereken karmaşık tablonun yalnızca ana hatları. 1930'lu yıllardan beri faşizm, her sanayi toplumunda hazır bekleyen siyasal bir çözüm, neredeyse bir anda patlak veren duygusal bir tepkiydi.

Buna "hareket" yerine "hamle" demek, belirtileri çoğu kez belirsiz, açık seçik olmayan buhranın kişilerden bağımsız yönünü göstermek açısından daha doğru olabilir. Faşizmin kabul edilmiş ölçütleri yoktu, geleneksel ilkelere de sahip değildi. Ancak bütün örgütlü biçimlerinin belirgin özelliği, aniden ortaya çıkıp aniden gerileyişleri, sonra, belirli bir durgunluk döneminin ardından yeniden şiddetli bir atılıma geçişleriydi. Bütün bunlar nesnel duruma göre ilerleyip gerileyen bir sosyal güç tablosuna uygun düşüyor.

Kısaca "faşist durum" dediğimiz şey, kolay ve bütünsel faşist zaferlerin tipik fırsatlarıydı. Emek ve anayasal özgürlüklerin diğer inançlı savunucularının geniş sanayi ve siyasal örgütleri hep birlikte eriyip gidiyor ve önemsiz faşist güçler o zamana kadar demokratik hükümetlerin, partilerin ve işçi sendikalarının karşı durulmaz gücü gibi görünen şeyi silip geçiyordu. Eğer "devrimci durumun" özelliği, bütün direnme güçlerinin

psikolojik ve ahlâkî çözülüşünün bir avuç yarım yamalak silâhlanmış isyancının gericiliğin düşmez sanılan kalelerine saldırmasına olanak verecek dereceye varmasıyla, bununla "faşist durum" arasında bir koşutluk olduğu söylenebilir. Yalnız ikinci durumda saldırıya uğrayan demokrasi ve anayasal özgürlükler olmuş ve savunmasızlıkları aynı olağanüstü biçimde ortaya çıkmıştı. Prusya'da, Haziran 1932'de Herr Von Papen'in anayasayı çiğneyen şiddet hareketlerinin olasılığından söz ederek verdiği gözdağı karşısında, Sosyal Demokratların yasal hükümeti meşru gücünden vaz geçti. Altı ay kadar sonra Hitler yönetimin en yüksek kademesini barışçı yollarla ele geçirdi ve derhal Weimar Cumhuriyeti kurumlarına ve anayasal partilere karşı toptan bir yıkım eylemine girişti. Bu tür durumları yaratan şeyin hareketin gücü olduğunu düşünmek ve burada hareketi yaratanın durumun kendisi olduğunu görmemek, son birkaç on yıldan alınacak önemli dersleri gözden kaçırmak olacaktır.

Sosyalizm gibi faşizm de işlemeyen bir piyasa toplumunun içinde kök salmıştı. Dolayısıyla, dünya düzeyinde genel, uygulamada evrenseldi. Sorunlar ekonomik alanı aşıp belirgin niteliği sosyal türden olan genel bir dönüşüme yol açtılar. Bu, siyasal veya ekonomik olsun, kültürel, felsefi, sanatla ilgili veya dinî olsun, insan faaliyetlerinin bütün alanlarına yayıldı. Ve bir noktaya kadar yerel ve konulara özgü eğilimlerle birleşti. Temeldeki faşist hamle ile, bu hamlenin değişik ülkelerde birleştiği geçici eğilimler arasındaki ayrımı görmeden dönemin tarihini anlamak olanaksız.

Yirmili yılların Avrupası'nda daha belirsiz ama çok daha kapsamlı faşist modelin üzerini kaplayan bu tür iki geçici eğilim belirgindi: Karşı devrim ve milliyetçi revizyonizm. Başlangıç noktaları, anlaşmalar ve savaş sonrası devrimleriydi. İyice koşullanmış ve belirli amaçlarla sınırlanmış olmalarına karşın, faşizmle karıştırılmaları çok kolaydı.

Karşı devrimler, siyasal sarkacın bozulmuş bir duruma doğru olağan savruluşlarıydı. Avrupa'da bu tür hareketlere, hiç olmazsa Ingiliz Commonwealth'inden beri, sık sık rastlanıyordu. Ama bunların devirlerindeki sosyal süreçlerle ilişkileri çok sı-

nırlıydı. Orta ve Batı Avrupa'da bir düzineden fazla krallığı yok eden karışıklıklar, demokrasinin ilerleyişine değil, kısmen yenilginin etkilerine bağlı olduğu için, yirmili yıllarda bir çok bu çeşit durumun geliştiği görülüyordu. Karşı devrimin görevi özellikle siyasal bir görevdi ve bu görev, doğal olarak, hanedanlar, soylular, kiliseler, ağır sanayiler ve bunlarla ilintili partiler gibi gücünü yitirmiş gruplar ve sınıflara düşüyordu. Bu dönemde muhafazakârlarla faşistler arasındaki anlaşmalar ve çatışmalar, en çok karşı devrimci girişim içinde faşistlere düşen payın belirlenmesiyle ilgiliydi. Ama faşizm, sosyalizmin rakip devrimci gücüne olduğu kadar muhafazakârlığa da karşı olan devrimci bir eğilimdi. bu, faşistleri karşı devrime hizmet ederek siyasal alanda güç sağlamaya çalışmaktan engellemiyordu. Aksine yükselişlerini esas olarak muhafazakârlığın yapılması gerekeni yapacak durumda olmadığını öne sürerek haklı çıkardılar, sosyalizmin engellenmesi için başka çare yoktu. Doğal olarak, muhafazakârlar karşı devrimin şerefine yalnız başlarına sahip olmaya çalıştılar, gerçekten de, Almanya'da olduğu gibi, bunu tek başlarına gerçekleştirmişlerdi. Nazilere boyun eğmeden işçi sınıfı partilerini etki ve güçten yoksun bıraktılar. Aynı biçimde, Avusturya'da –muhafazakâr bir parti olan– Hıristiyan sosyalistler, "sağdan gelecek devrime" taviz vermeden işçilerin ellerinden silahlarını almayı başardılar (1927). Faşistlerin karşı devrime katılmalarının engellenemediği yerlerde bile, faşizmi bir süre etkisiz kılan "güçlü" hükümetler kuruldu. Bu, Estonya'da 1929'da, Finlandiya'da 1932'de, Litvanya'da 1934'de yer aldı. Macaristan'da 1922'de, Bulgaristan'da 1926'da, sözde liberal rejimler faşizmin gücünü bir süre için zayıflattılar. Muhafazakârların faşistlere başa geçme şansı vermeden sanayide iş disiplinini sağlayamadıkları tek ülke İtalya'ydı.

Askerî yenilgiye uğrayan ülkelerde, ama aynı zamanda da "psikolojik olarak" yenilmiş olan İtalya'da, ulusal sorun büyüktü. Burada çetrefilliği yadsınamayacak bir iş başarmak gerekiyordu. Sorunların en önemlisi yenilen ülkelerin sürekli silahsızlandırılmasıydı; uluslararası hukuk, uluslararası düzen ve uluslararası barış namına ne varsa hepsinin güç dengesi

üzerinde durduğu bir dünyada, bir dizi ülke eski sistemin yerine konulacak olandan hiçbir iz görünmezken, bütünüyle güçsüz bırakılmışlardı. En iyimser yorumla Milletler Cemiyeti gelişmiş bir güç dengesi sistemini temsil ediyordu, ama gerçekte artık genel bir güç dağılımının ön koşulları olmadığı için, eski Avrupa Konseyi düzeyinde bile değildi. Yeni doğan faşist hareket hemen hemen her yerde ulusal sorunun hizmetine girdi; rastlantısal olarak üstlendiği bu iş olmasaydı biraz zor yaşardı.

Ama faşizm bu sorunu yalnızca başka bir yere ulaşmak için kullanıyordu; başka yerlerde barışçı ve ayrımcı bir telden çalıyordu. İngiltere ve Birleşik Devletler'de barışçılarla ittifak kurdu; Avusturya'da Heimwehr dağınık Katolik barışçılarla iş birliği yaptı; Katolik faşizmi de ilke olarak milliyetçiliğe karşıydı. Huey Long, Baton Rouge'da faşist harekâtı başlatabilmek için Missisipi veya Teksas'la sınır çekişmelerine ihtiyaç duymamıştı. Hollanda ve Norveç'teki benzer hareketler vatana ihanet derecesinde milliyetçilikten uzaktılar – Quisling adı iyi bir faşiste verilebilirdi, iyi bir vatansevere ise kesinlikle yakışmazdı.

Siyasal güç kavgası içinde faşizm, yerel sorunları istediği gibi kullanabilir veya bir kenara bırakabilir. Amacı siyasal ve ekonomik çerçeveyi aşar, sosyal bir amaçtır. O, siyasal dini yozlaştırıcı bir sürecin hizmetinde kullanır. Yükselişinde kullanmadığı pek az duygu vardır, oysa bir kez zafere ulaştıktan sonra ancak küçük bir amaçlar grubuna yer verir, ama son derece belirgin olanlara. Tırmanışındaki sözde hoşgörüsüzlüğüyle gücü eline geçirdikten sonraki gerçek hoşgörüsüzlüğü arasındaki ayrımı görmeden, bazı faşist hareketlerin devrim sırasındaki sahte milliyetçilikleriyle devrimden sonra geliştirdikleri emperyalist milliyetçi olmayan tavır arasındaki ince ama belirleyici farkı anlamayı umamayız.[2]

Muhafazakârlar içteki karşı devrimleri gerçekleştirmekte her zaman başarılı olmakla birlikte, ülkelerinin ulusal – ulus-

---

2 Heymann, H., *Plan for Permanent Peace*, 1941. Cf. Brüning'in 8 Ocak 1940 tarihli mektubu.

lararası sorununu nadiren çözümleyebildiler. 1940'ta Brüning, Alman savaş tazminatı ve silahsızlanma sorununu "Hindenburg çevresindeki klik" onu yönetimden uzaklaştırmadan önce çözmüş olduğunu öne sürdü. Bu eylemin nedeni de, yerine geçenlerin başarının şanını onun elde etmesini istememelerine bağlıyordu.[3] Dar anlamında bunun doğru olup olmaması önemli değil. Çünkü Almanya'nın eşit statüsü, Brüning'in demeye getirdiği gibi, teknik bir silahsızlanma sorununa bağlı değildi, aynı derecede önemli olan askerî gücü tasfiye sorununu da içeriyordu; ayrıca, Alman diplomasisinin köktenci milliyetçilik politikalarına bağlılık yemini etmiş Nazi kitlelerin varlığından aldığı gücü göz ardı etmek de olanaksızdı. Olaylar, devrimci bir atılım olmaksızın Almanya'nın eşit statü kazanamayacağını tartışmaya yer vermeyecek biçimde kanıtlanmıştı, bu gözle bakıldığında özgür ve eşit Almanya'yı cinayetlere sürükleyen Nazizmin korkunç sorumluluğu daha iyi anlaşılabilir. Almanya'da da, İtalya'da da faşizm çözümlenmemiş ulusal sorunları kullandığı için iktidara gelebildi. Oysa Büyük Britanya'daki gibi Fransa'da da, vatanperver olmadığı için zayıflamıştı. Yalnızca küçük ve zaten bağımlı ülkelerde yabancı bir güce boyun eğiş faşizme yarar sağlayabilirdi.

Gördüğümüz gibi, yirmili yıllarda Avrupa faşizminin ulusal ve karşı devrimci eğilimlerle ilişkisi yalnızca rastlantısaldı. Bu, değişik yerlerden kaynaklanan hareketler arasındaki bir yaklaşmaydı. Bu yakınlık içinde birbirlerini güçlendirmişler ve aslında ilintisiz olmakla birlikte, temel bir benzerlikleri olduğu izlenimini yaratmışlardı.

Gerçekte, faşizmin rolünü bir tek unsur belirliyordu: Piyasa sisteminin durumu.

1917-1923 döneminde, hükümetler arada sırada düzeni korumak için faşistlerden yardım istediler: Piyasa sistemini yürütmek için bundan fazlası gerekmiyordu. Faşizm gelişmeden kaldı.

---

3 Rauschning, H., *The Voice of Destruction*, 1940.

1930'dan sonra piyasa ekonomisi genel bir buhran içine girdi. Bir iki yıl içinde faşizm dünya çapında bir güç olmuştu.

1917-1923 dönemi yalnızca terimi ortaya çıkardı. Finlandiya, Litvanya, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Macaristan gibi bir dizi Avrupa ülkesinde, tarım devrimleri veya sosyalist devrimler oldu. Aralarında İtalya, Almanya ve Avusturya'nın da yer aldığı diğer ülkelerde ise, sanayi işçileri siyasal etkinlik kazandılar. Giderek karşı devrimler içteki güç dengesini eski durumuna getirdi. Ülkelerin çoğunda, köylülük şehirdeki işçilere karşı tavır aldı; bazı ülkelerde faşist hareketi köylülere önderlik eden subaylar ve orta sınıf başlattı; diğer ülkelerde, İtalya'da olduğu gibi, faşist alaylar, işsizler ve küçük burjuvalardan oluştu. Hiçbir yerde yasa ve düzenden başka laf edilmiyor, köktenci reformlar gündeme getirilmiyordu; başka bir deyişle, ortada faşist devrimin izine rastlanmıyordu. Bu hareketler yalnızca biçimsel olarak faşisttiler, yani yalnızca sorumsuz unsurlar adı verilen sivil çeteler, yetkililerin göz yummasıyla zora ve şiddete başvurdukları ölçüde. Faşizmin antidemokratik felsefesi daha o zaman ortaya çıkmıştı, ama henüz siyasal bir unsur değildi. Trotsky 1920'de, Kominternin İkinci Kongresinin arifesinde, İtalya'daki durum hakkında koca bir rapor hazırlamış, ama faşizmin sözünü bile etmemişti. Oysa fasci bir süredir ortadaydı. Ülke hükümetine çok önceden yerleşmiş olan faşizmin belirgin bir sosyal sistem durumuna gelmesi için on yıldan fazla bir süre geçmesi gerekti.

1924'te ve daha sonraları, Avrupa ve Birleşik Devletler'de piyasa sisteminin sağlıklılığı hakkındaki bütün kuşkuları yok eden güçlü bir ekonomik gelişme dönemi yaşanıyordu. Kapitalizmin eski durumunu aldığı ilan edilmişti. Çevre bölgeleri dışında her yerde bolşevizm ve faşizm de ortadan kaldırılmıştı. Komintern kapitalizmin güçlenişini bir gerçek olarak ilan etti; Mussolini liberal kapitalizmi göklere çıkarıyordu; Büyük Britanya dışında bütün önemli ülkeler yükselişe geçmişti. Birleşik Devletler dillere destan bir refah dönemindeydi, Kıta Avrupa'sındaki durum da neredeyse o kadar iyiydi. Hitler'in darbesi

önlenmiş; Fransa Ruhr bölgesinden çekilmiş; Dawes Planı savaş tazminatları konusunu siyasetten arındırmıştı; Almanya yedi yıllık bir zenginlik dönemine giriyordu. 1926 sonunda altın standardı, Moskova'dan Lizbon'a kadar her yerde hüküm sürüyordu.

Faşizmin gerçek önemi üçüncü dönemde, 1929'dan sonra, açığa çıktı. Piyasa sisteminin çıkmazı ortadaydı. O zamana kadar faşizm, bunun dışında daha geleneksel türden hükümetlerden pek değişik olmayan, otoriter İtalyan hükümetinin bir özelliğinden fazla bir şey değildi. Oysa şimdi sanayi toplumu sorununa alternatif bir çözüm olarak ortaya çıkıyordu. Almanya, Avrupa düzeyinde bir devrim başlattı ve faşist ittifak, onun güç mücadelesini kısa sürede beş kıtayı kaplayan bir hareketle birleştirdi. Tarih sosyal değişimin koşumundaydı artık.

Rastlantısal, ama nedensiz olmayan bir olay uluslararası sistemin yıkımının başlangıcı oldu. Wall Street'teki bir buhran büyük boyutlara ulaştı, bunu Büyük Britanya'nın altın standardını bırakma kararı izledi, iki yıl sonra da Birleşik Devletler aynı kararı aldı. Aynı zamanda silahsızlanma konferansı dağıldı ve 1934'te Almanya Milletler Cemiyeti'nden ayrıldı.

Bu sembolik oaylar, dünya düzeyinde müthiş bir değişim çağı açtılar. Üç büyük devlet, Japonya, Almanya ve İtalya, statükoya başkaldırdılar ve dağılmakta olan barışçı kurumlara karşı bir sabotaj eylemine giriştiler. Aynı zamanda dünya ekonomik düzeni işlerliğini kaybetmişti. Altın standardı, hiç olmazsa geçici olarak, Anglosakson yaratıcıları tarafından yürürlükten kaldırıldı; iflas görünümü altında dış borçlar reddedildi; sermaye piyasaları ve dünya ticareti daraldıkça daraldı. Yeryüzünün siyasal ve ekonomik sistemi birlikte parçalandılar.

Ulusların içinde de değişim aynı derecede kapsayıcıydı. İki parti sistemleri yerlerini tek partili hükümetlere, bazen de ulusal hükümetlere bırakmışlardı. Ancak, diktatörlükle idare edilen ülkelerle demokratik bir kamuoyunu koruyanlar arasındaki dış benzerlikler, demokratik tartışma ve karar kurumlarının büyük önemini vurgulamaya yardım ediyordu. Rusya diktatörlük özellikleri taşıyan bir sosyalizme yönelmişti. Almanya.

Japonya, İtalya ve daha küçük ölçüde Birleşik Devletler ve Büyük Britanya gibi savaşa hazırlanan ülkelerde liberal kapitalizm yok olmuştu. Ama doğmakta olan faşizm, sosyalizm ve New Deal rejimleri, ancak *laissez faire* ilkelerini bir kenara bırakmak konusunda birbirlerine benziyorlardı.

Böylece, tarih bütün ülkelerin dışındaki bir olay tarafından yönlendirilirken, tek tek uluslar dışardan gelen tehdidi kendi yönelişleri doğrultusunda göğüslediler. Bazıları değişime karşıydı; bazıları değişime uymak için çaba harcıyorlardı; bazıları da kayıtsızdı. Ayrıca, hepsi değişik doğrultuda çözümler arıyorlardı. Gene de, piyasa ekonomisi açısından bu kökten değişik çözümler yalnızca belirli alternatifleri temsil ediyorlardı.

Genel çözülmeyi kendi çıkarları için kullanmaya kararlı olanlar arasında bir grup hoşnutsuz büyük güç vardı. Bunlar için güç dengesi sisteminin, Milletler Cemiyeti'nin oluşturduğu zayıflamış biçimiyle bile, gününü doldurmuş olması ender bulunur bir şanstı. Almanya artık uluslararası düzene hâlâ bir dayanak sağlamaya devam eden geleneksel dünya ekonomisinin çöküşünü hızlandırmaya iyice hevesliydi, bu ekonominin çöküşünü önceden kestirdiği için de rakiplerine göre ileri bir durumdaydı. Siyasal yükümlülüklerini yerine getirmeyi reddetmesine en uygun zamanı beklerken, o gün geldiğinde dış dünyanın üzerinde herhangi bir baskı gücüne sahip olmaması için, uluslararası sermaye, meta ve para sisteminden koptu. Geniş kapsamlı planlarının gerektirdiği özgürlüğü sağlamak için, ekonomik kendine yeterliliğini geliştirdi. Altın rezervlerini tüketti, yükümlülüklerini kayıtsızca reddederek dış kredisini sıfıra indirdi, hatta bir süre, iyi durumdaki ödemeler dengesini isteyerek bozdu. Gerçek niyetlerini gizlemesi güç olmadı. Çünkü ne Wall Street, ne Londra, ne de Cenevre, Nazilerin ondokuzuncu yüzyıl ekonomisinin kesin çözülüşüne hazırlandıklarından kuşkulanmıyorlardı. Sir John Simon ve Montagu Norman, Schacht'ın eninde sonunda Almanya'da Ortodoks iktisadı geri getireceğine kesinlikle inanıyorlardı. Onlara göre, ülke zor koşullar altında olduğu için böyle bir politika izliyordu, mali yardım sağlandığında işler düzelecekti. Bu tür hayal-

ler, Münih sırasında ve daha sonraları, Downing Street'te yaşamaya devam etti. Böylece, Almanya'nın geleneksel sistemin çözülmesine ayak uydurabilmesi, ülkeyi komplo planlarında büyük ölçüde desteklerken, Büyük Britanya aynı sisteme bağlılığından ötürü büyük zarar gördü.

İngiltere bir süre için altın standardından uzaklaşmıştı, ama ekonomisi ve maliyesi dengeli kur ve sağlam para ilkelerine dayanmakta devam etti. Bu, silahlanma konusunda karşılaştığı kısıtlamaların nedenini oluşturuyor. Almanya'nın kendine yeterliliği nasıl genel bir dönüşüm gerçekleştirme niyetinden kaynaklanan askerî ve siyasal düşünceleri sonucuyduysa, Britanya'nın stratejisi ve dış politikası da ülkenin muhafazakâr mali görüşleri ile belirlenmişti. Kısıtlı savaş stratejisi, ticaret merkezi bir adanın görüş açısını temsil ediyordu, donanması, sağlam parasıyla yedi denizde kendine gerekli malları satın almasını sağlayacak kadar güçlü olduğu sürece kendini emniyette hisseden ticaret merkezi bir adanın görüş açısını. 1933'te, Duff Cooper 1932 ordu bütçesinde yapılan kısıtlamaları inatla savunurken, Hitler artık iktidardaydı. Cooper bu kısıtlamaları, "o sıralarda yetersiz bir savaş gücüne sahip olmaktan daha tehlikeli görünen ulusal iflas" durumunun gerektirdiğini söylüyordu. Üç yıldan uzun bir süre sonra, Lord Halifax barışın ekonomik ayarlamalarla sağlanması gerektiğini, ticarete yapılacak müdahaleler bu ayarlamaları güçleştireceği için bunlardan kaçınılacağını öne sürdü. Münih'le aynı yıl, Halifax ve Chamberlain Britanya'nın politikasını hâlâ "gümüş kurşun" fikri ve Almanya'ya verilen geleneksel Amerikan borçları doğrultusunda belirliyorlardı. Nitekim Hitler Rubicon'u geçip Prag'ı işgal ettikten sonra, Lord Simon Avam Kamarası'nda Montagu Norman'ın Çek altın rezervlerinin Hitler'e teslim edilişinde oynadığı rolü onaylıyordu. Simon, devlet adamlığını adadığı altın standardının korunması amacının bütün diğer amaçlardan ve sorunlardan daha önemli olduğuna inanıyordu. Çağdaşları, Simon'un davranışının kararlı bir barış politikasının sonucu olduğunu düşünüyorlardı. Aslında bu, Londra'nın bütün önde gelenlerinin stratejik ve siyasal konulardaki gö-

rüşlerine hâkim olmayı sürdüren altın standardı inancına olan bağlılıktan başka bir şey değildi. Savaşın başladığı hafta, dış ilişkiler bürosu Hitler'in Chamberlain'le görüşmesinde söylediklerine karşı verilecek yanıtta, Britanya'nın politikasını Almanya'ya verilen geleneksel Amerikan borçları çerçevesinde formüle etti.[4] İngiltere'nin askerî hazırlıksızlığı her şeyden çok, altın standardı iktisadına bağlılığının bir sonucuydu.

Almanya ilk elde ölümü kaçınılmaz olan bir şeyi öldürenlerin üstünlüğünden yararlandı. Başlangıçtaki üstünlüğü, miadını doldurmuş ondokuzuncu yüzyıl sisteminin tasfiyesiyle ülke ileri konumunu koruyabildiği sürece devam etti. Liberal kapitalizmin, altın standardının ve mutlak egemenliklerin yıkılması, onun çapulcu akınlarının bir yan sonucuydu. Kendi isteğiyle seçtiği ayrılmaya uyum sağlarken ve daha sonraki köle tüccarı misali eylemlerinde, dönüşümün bazı sorunları için deneme kabilinden çözümler geliştirdi.

Gene de, en önemli siyasal avantajı, dünya ülkelerini Bolşevizme karşı birleşmeye zorlamaktaki başarısıydı. Piyasa ekonomisi uzun süre mülk sahibi sınıfların, aslında daha da geniş bir grubun, kayıtsız şartsız bağlılığına sahip gibi görünmüştü. Şimdi Almanya, piyasa ekonomisi sorunlarının çözümünde başı çekerek dönüşümden en çok yararlanan ülke durumuna geliyordu. Liberallerin ve Marksistlerin ekonomik sınıf çıkarlarının önceliği varsayımına göre, Hitler'in kazanması kaçınılmadı. Ama uzun dönemde, sosyal nitelikli ulus birimi ekonomik nitelikli sınıf biriminden daha önemli olduğunu kanıtladı.

Rusya'nın yükselişi de ülkenin dönüşüm içindeki rolüne bağlıydı. 1917'den 1929'a kadar Bolşevizm korkusu yalnızca bir karmaşa korkusuydu. İşleyebilmesi sınırsız güven gerektiren bir piyasa ekonomisinin yeniden düzenlenmesini engelleyebilecek bir karmaşa korkusu. Bunu izleyen on yıl içinde Rusya'da sosyalizm yadsınmaz bir gerçeklik kazandı. Çiftliklerin kamulaştırılması, piyasa ekonomisinin, belirleyici faktör toprak açısından, kooperatif yöntemleriyle aşılması demekti. O

4 *British Blue Book*, No: 74, cmd. 6106, 1939.

zamana kadar yalnızca kapitalist dünyaya yönelik devrimci çalkantılar beldesi olan Rusya, şimdi piyasa ekonomisinin yerini alabilecek yeni bir sistemin temsilcisi olara ortaya çıkıyordu.

Bolşeviklerin, ateşli sosyalistler olmalarına karşın, "Rusya'da sosyalizmi kurmayı" inatla reddettikleri çoğu kez anlaşılmaz. Yalnız başına Marksist inançları onların geri bir tarım ülkesinde bu tür bir çabaya girişmelerini engellerdi zaten. 1920'nin bütünüyle kural dışı "Savaş Komünizmi" deneyimi dışında, önderler dünya devriminin sanayileşmiş Batı Avrupa'da başlaması gerektiği fikrine bağlı kaldılar. Tek ülkede sosyalizm onlara kaçınılmaz olarak kendi içinde çelişkili bir terim gibi görünecekti, gerçekleştiğinde de eski Bolşeviklerin hepsi bunu reddettiler. Ama göz kamaştırıcı bir başarı olarak ortaya çıkan da bundan başka bir şey değildi.

Çeyrek yüzyıllık Rus tarihine baktığımızda, Rus Devrimi dediğimiz şeyin aslında iki ayrı devrimden oluştuğunu görüyoruz. Birincisi geleneksel Batı Avrupa ideallerini içeriyordu, ikincisi ise otuzlu yılların bütünüyle yeni gelişmelerinin bir parçasıydı. 1917-24 Devrimi, Avrupa'da İngiliz Commonwealth'inin ve Fransız Devrimi'nin gelişmesini izleyen siyasal çalkantıların sonuncusuydu; 1930 civarında çiftliklerin kamulaştırılmasıyla başlayan devrim ise, otuzlu yıllarda dünyamızın dönüşümünü gerçekleştiren sosyal değişikliklerin ilkiydi. İlk Rus Devrimi 1789 ideallerinin gerçek bir mirasçısı olarak mutlakiyeti, feodal toprak mülkiyetini ve ırkçı baskıları ortadan kaldırdı; ikinci devrim sosyalist bir ekonomi kurdu. Her şey gözden geçirildiğinde, birincisi yalnızca bir Rus olayıydı. Batı'nın uzun gelişme sürecini Rus toprağında gerçekleştirmişti; ikincisi ise eş anlı evrensel bir dönüşümün bir parçasını oluşturuyordu.

Görünüşte Rusya yirmili yıllarda Avrupa'dan ayrıydı ve kendi kurtuluşu için çaba harcıyordu. Daha dikkatli bir çözümleme bu görünüşün yanlış olduğunu gösterebilir. Çünkü iki devrim arasındaki yıllarda onu bir seçim yapmaya iten uluslararası sistemin çöküşüydü. Daha 1924'e gelinmeden "Savaş Komünizmi" unutulup gitmişti. Rusya, dış ticaret ve anahtar

sanayilerde devlet kontrolünü korumakla birlikte serbest tahıl piyasasını yeniden kurmuştu. Artık, büyük ölçüde tahıl, kereste, kürk ve diğer organik hammaddelerin ihracatına dayanan dış ticaretini artırmaya çalışıyordu. Bu ihraç maddelerinin fiyatları da, ticaretteki genel kopuştan önce, genel tarımsal buhran sırasında, iyice düşmüştü. Rusya'nın uygun ticaret hadleriyle ihracatını geliştirememesi, makine ithalatını, dolayısıyla ulusal sanayiin kuruluşunu güçleştiriyordu; bu da şehirle kırsal kesim arasındaki ticaret hadlerini olumsuz biçimde etkiliyor ve köylülüğün şehirdeki işçilerin yönetimine duydukları husumeti güçlendiriyordu. Böylece, dünya ekonomisinin çözülmesi, Rusya'da tarım sorununu çözümlemek için el yordamıyla bulunan yöntemleri zorladı ve kolhozlara geçişi hızlandırdı. Avrupa'nın geleneksel siyasal sisteminin çöküşü de, silah ihtiyacını doğurduğu ve hızlı sanayileşmenin yükünü artırdığı için aynı yönde etki yapıyordu. Ondokuzuncu yüzyıl güç dengesi sisteminin yok oluşu ve dünya piyasasında Rusya'nın tarım ürünlerine yeterli talep olmayışı ülkeyi isteksiz bir biçimde kendine yeterlilik yoluna gitmeye zorladı. Tek ülkede sosyalizm, piyasa ekonomisinin tüm ülkeler arasında bağlantı kuramayışı sonucu ortaya çıktı; Rusya'da otarşi olarak görünen şey, aslında yalnızca kapitalist enternasyonalizmin miadını doldurmuş oluşuydu.

Uluslararası sistemin çöküşü tarihin dizginlerinden boşanmasına yol açtı, gidişi yönlendiren bir piyasa toplumunun içerdiği eğilimlerdi.

21. Karmaşık Bir Toplumda Özgürlük

Ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı barbarların içten veya dıştan saldırıları sonucu yıkılmadı; canlılığını yok eden ne Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı yıkım ne de sosyalist Proletaryanın veya faşist aşağı orta sınıfın isyanıydı. Çöküşü kâr haddinin düşüşü, eksik tüketim veya fazla üretim gibi sözde ekonomik yasaların sonucu değildi. O, bütünüyle değişik nedenlere bağlı olarak dağıldı: Toplumun kendi kurallarına göre işleyen piyasa tarafından yok edilmemek için uyguladığı önlemlere bağlı olarak, Kuzey Amerika'da sınırların açık olduğu dönemdeki kural dışı koşullar türünden koşulların dışında her zaman varolan; piyasayla düzenli bir sosyal yaşamın en basit gerekleri arasındaki çatışma, yüzyılın itici gücünü oluşturdu ve sonunda toplumu çökerten tipik zorlamaları ve gerilimleri yarattı. Dış savaşlar yalnızca çöküşü hızlandırdılar.

Yüzyıl süren kör bir "ilerlemeden" sonra, insan "yaşam alanını" yeniden kuruyor. Bir amaç olarak sanayileşme, soyu yok etmemesi için, insan doğasının gereklerine boyun eğmek zorunda. Piyasa toplumuna yöneltilmesi gereken eleştiri bu toplumun iktisada dayanmış olması değil –bir anlamda bütün toplumlar öyle olmak zorunda– iktisadının kişisel çıkara dayanmış olması. Ekonomik yaşamın bu biçimde örgütlenişi bü-

tünüyle doğaya aykırı, tam olarak ampirik anlamda *kural dışı*. Ondokuzuncu yüzyıl düşünürleri, insanın ekonomik faaliyetlerinde kâr amacına yöneldiğini, maddeci eğilimleri olduğunu, dolayısıyla daha çok çaba sarfedecek yerde daha az çaba sarfetmeyi seçtiğini ve emeğinin karşılığında kendisine bir şey ödenmesini beklediğini varsayıyorlardı. Kısacası, insanın ekonomik faaliyetlerinde ekonomik rasyonalite dedikleri şeye uyacağını, başka tür davranışların ancak dış müdahaleler sonucu ortaya çıkabileceğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla, piyasalar doğal kurumlardı ve insanlar kendi hallerine bırakıldığında kendiliğinden ortaya çıkacaklardı. Piyasalardan oluşan, yalnızca fiyatların kontrol ettiği bir ekonomik sistem kadar normal birşey olamazdı ve böyle piyasalara dayanan bir insan toplumu, ilerlemenin amacı olarak görülüyordu. Ahlâkî açıdan böyle bir toplumun istenebilirliği ne olursa olsun, uygulanabilirliği –aksiyomatik olarak– soyun değişmez özelliklerinin bir parçasıydı.

Aslında, artık bildiğimiz gibi, insanın davranışları, hem ilkel durumda hem de tarih boyunca, bu görüşün belirttiğinin tam tersi olmuş. Frank H. Knight'ın "özellikle insanî olan dürtülerin hiçbiri ekonomik değildir" sözü yalnızca sosyal yaşam için değil, ekonomik yaşamın kendisi için bile geçerlidir. Adam Smith'in ilkel insan tablosunu büyük bir güvenle üzerine kurduğu takas eğilimi, ekonomik faaliyetlerinde insanın sık rastlanan eğilimlerinden değil, ender olarak görülenlerdendir. Bu akılcı modellerin modern antropoloji tarafından yalanlandığı gibi, ticaretin ve piyasaların tarihi de, ondokuzuncu yüzyıl sosyologlarının uyumcu (harmonistic) öğretilerinde varsayılandan bütünüyle farklı. İktisat tarihi, ulusal piyasaların doğuşunun, hiçbir biçimde, ekonomi alanının zamanla ve kendiliğinden hükümet kontrolünden kurtulması sonucu olmadığını gösteriyor. Tersine, piyasa, piyasa düzenini topluma ekonomi dışı nedenlerle kabul ettiren hükümetin, bilinçli bir biçimde, bazen de şiddet kullanarak, yaptığı müdahalelerin sonucu ortaya çıkmış. Ve ondokuzuncu yüzyılın kendi kurallarına göre işleyen piyasası, yakından bakıldığında, ekonomik çıkarlara

dayanması bakımından düzenlenişinde kendinden önce gelen piyasalardan bütünüyle farklı bir görünüm taşıyor. Ondokuzuncu yüzyıl'toplumunun doğuştan gelen zayıflığı, onun bir sanayi toplumu oluşuna değil, bir piyasa toplumu oluşuna bağlı. Kendi kurallarına göre işleyen piyasa deneyimi, bu ütopik deneyim, bir anı olarak kaldığında bile sanayi uygarlığı varlığını sürdürecek.

Ancak, sanayi uygarlığının, yeni, piyasa dışı temellere kayması, üzerinde düşünülemeyecek kadar umutsuz bir iş gibi görünüyor. Korkulan kurumsal bir boşluk, daha da kötüsü, özgürlüğün kaybedilmesi. Bu tehlikelerin gerçekleşmesi zorunlu mu peki?

Geçiş döneminin parçası olan büyük acıların çoğu artık geride kaldı. Çağımızın sosyal ve ekonomik çözülmesi içinde, buhranlar, para dalgalanmaları, kitle halinde işsizlik, sosyal konum değişmeleri, tarihî devletlerin korkunç çöküşleri gibi trajik olayların en kötülerini gördük. Farkında olmadan değişikliğin bedelini ödüyorduk. İnsanlık makine kullanımına uyum sağlamış olmaktan çok uzak, beklenen değişmeler de çok büyük. Gene de geçmişe geri dönmek, dertlerimizi başka bir gezegene havale etmek kadar olanaksız bir şey. Şeytani zorbalık ve fetih güçlerini ortadan kaldıracak yerde böylesine olmayacak bir işe girişmek, bu güçlerin askerî olarak uğradıkları nihai yenilgiden sonra bile yaşamaya devam etmelerini sağlayacaktır. Kötülüğün davası, bu durumda, belirleyici bir siyasal üstünlüğe, ne kadar iyi niyetle olursa olsun olanaksız bir işe kalkışmanın karşısında gerçekleşebilecek olanı temsil etme üstünlüğüne sahip bir konuma geçecektir.

Ayrıca geleneksel sistemin çöküşü bizi boşlukta bırakmıyor. Tarihte geçici çözümlerin, büyük ve sürekli kurumların tohumlarını taşıması ilk kez rastlanan bir şey değil.

Ulusların içinde, ekonomik sistemin toplum yasalarının belirleyicisi olmaktan çıkması ve toplumun ekonomik sisteme göre taşıdığı önceliğin korunması yolunda gelişmelere tanık oluyoruz. Bu, bir çok yoldan gerçekleşebiliyor, demokratik veya aristokratik, anayasal veya otoriter, hatta belki hiç tah-

min edemeyeceğimiz biçimlerde. Bazı ülkelerin geleceği diğerlerinde bugün yaşanıyor olabilir, aynı zamanda bazıları da ötekilerin geçmişini hâlâ içlerinde taşıyor olabilirler. Ama sonuç hepsi için ortak: Piyasa sistemi artık ilke olarak bile kendi yasalarına göre işlemeyecek çünkü emek, toprak ve parayı kapsamayacak.

Emeğin piyasa dışına alınması, rekabetçi emek piyasalarının kuruluşu kadar kökten bir dönüşüm oluşturuyor. Ücret sözleşmesi, ikincil ve yan noktalar dışında özel bir sözleşme olmaktan çıkıyor. Yalnız fabrikadaki koşullar, çalışma saatleri ve sözleşme biçimleri değil, temel ücretin kendisi piyasa dışında belirleniyor; böylece işçi sendikalarına, devlete ve diğer kamu organlarına düşen rol yalnızca bu kurumların niteliğini değil, üretim yönetiminin örgütlenişini de içeriyor. Ücret farklılıkları ekonomik sistem içinde temel bir rol oynamaya devam etmek durumunda oldukları (böyle olmaları gerektiği) halde, parasal gelirlerle doğrudan doğruya ilgili olmayan dürtüler emeğin mali yönüne göre çok daha fazla önem kazanabiliyorlar.

Toprağın piyasa dışına çıkması, onun aile işletmesi, kooperatif, fabrika, belediye, okul, kilise, parklar, korunmuş doğal alanlar gibi belirli kurumlarla birleşmesiyle eş anlamlıdır. Çiftliklerin özel sahipliği ne kadar yaygın olursa olsun, toprak mülkiyetiyle ilgili sözleşmelerin, temel konular piyasa yönetimi dışına çıktığı için, yalnızca yan noktalar üzerinde durmaları yeterli olacak. Aynı şey temel gıda maddeleri ve organik hammaddeler için de geçerli çünkü bunlarla ilgili fiyat saptamaları artık piyasaya bırakılmayacak. Rekabetçi piyasaların bir dizi ürün için işlerliklerini korumalarının, toplumun yapısına, emek, toprak ve para fiyatlarının piyasa dışında belirlenişinin diğer fiyatların gördüğü maliyet belirleme işlemine müdahale ettiğinden daha fazla müdahale etmesi gerekmez. Artık mülkiyet hakkından kaynaklanan gelirlerin, yalnızca istihdamı, üretimi ve toplumdaki kaynakların kullanımını sağlamak amacıyla sınırsızca artmalarına gerek kalmadığı için, mülkiyetin niteliği, doğal olarak, temel bir değişim geçirecek.

Para kontrolünün piyasadan alınması günümüzde bütün ül-

kelerde gerçekleştirilmekte. Mevduat yaratılması bunu bilinçsiz olarak büyük ölçüde etkilemişti, ama yirmili yılların altın standardı buhranı, meta parayla itibari para arasındaki ilişkinin hiçbir biçimde kopmamış olduğunu kanıtladı. Bütün önemli devletlerde, "işlevsel maliyenin" ortaya çıkışından beri, yatırımların yönlendirilmesi ve tasarruf haddinin düzenlenmesi hükümetin görevleri arasına girdi.

Dolayısıyla, üretim unsurlarını –emek, toprak ve parayı– piyasa dışına çıkarmak, yalnızca onları meta olarak ele alan piyasa açısından tek yönlü bir eylem olarak görülebilir. İnsan gerçekliği açısından, meta efsanesinin çöküşünden sonra yeniden kurulan şey, sosyal alanın her yanına yayılan bir eylemdir. Nitekim, birbirinin eşi piyasa ekonomilerinin çözülmesi şimdiden çeşit çeşit yeni toplumun ortaya çıkışına yol açıyor. Ayrıca, piyasa toplumunun sonu, kesinlikle piyasanın sonu demek değil. Piyasalar ekonomide kendi yasalarına göre işleyişin organları olmaktan çıkmakla birlikte, çeşitli biçimlerde varlıklarını sürdürüyor, tüketicinin özgürlüğünü sağlıyor, talep kaynaklarını gösteriyor, üreticilerin gelirini etkiliyor ve bir muhasebe aracı görevini üstleniyorlar.

Ondokuzuncu yüzyıl toplumu, iç yöntemlerinde olduğu gibi dış yöntemlerinde de iktisatla sınırlanmıştı. Sabit kurların alanı uygarlıkla çakışıyordu. Altın standardı ve neredeyse onun parçası durumuna gelen anayasal rejimler yürürlükte olduğu sürece, güç dengesi bir barış aracıydı. Sistem, dünya maliyesinin merkezi olan Büyük Devletlerin, özellikle Büyük Britanya'nın, aracılığıyla işliyor ve daha geri ülkelerde temsili hükümetlerin kurulması yönünde etki yapıyordu. Bu, sağlam bütçe gerekliliğiyle borçlu ülkelerin maliyesi ve ulusal paraları üzerinde denetim sağlamak açısından önemliydi, bu işlevleri de yalnızca sorumlu organlar yerine getirebilirdi. Gene de, kural olarak, bu kaygılar bilinçli bir biçimde devlet adamlarının akıllarında yer etmiş değildi. Durumun böyle olmasının nedeni, altın standardının gereklerinin tartışmasız kabul edilmesiydi. Parasal ve temsilî kurumların dünya düzeyindeki tekdüzeliği, dönemin katı iktisadının sonucuydu.

Bu durum ondokuzuncu yüzyıl uluslararası yaşamının iki ilkesini açıklıyordu: Anarşist bir ulusal egemenlik ve diğer ülkelerin işlerine "haklı" müdahale. Görünüşte birbirleriyle çekişmelerine karşın, bu ikisi birbirine bağlıydı. Ulusal egemenlik, doğal olarak, yalnızca siyasal bir terimdi, çünkü düzenlenmemiş dış ticaret ve altın standardı çerçevesinde hükümetler, uluslararası iktisat konularında, bütünüyle güçsüzdüler. Para konularında ülkelerinin durumunu belirlemeye ne güçleri ne de istekleri vardı – yasal durum buydu. Aslında, yalnızca para sistemleri merkez bankasının kontrolü altında bulunan ülkeler egemen devletler olarak görülüyordu. Güçlü Batı ülkelerinin durumunda, ulusun bu sonsuz ve sınırsız parasal egemenliği tam karşıtıyla, piyasa ekonomisi ve piyasa toplumunun dokusunu başka yerlere yayma doğrultusundaki amansız baskıyla, birlikte yer alıyordu. Sonuçta, ondokuzuncu yüzyılın sonunda dünya halkları kurumsal olarak eşi görülmemiş bir biçimde aynılaştırılmışlardı.

Bu sistem, hem karmaşıklığı hem de evrenselliği yüzünden güçlüklerle karşılaşıyordu. Anarşist egemenlik, Milletler Cemiyeti tarihinin çarpıcı bir biçimde kanıtladığı gibi, bütün etkin uluslararası dayanışma biçimlerine bir engel oluşturuyordu. Ulusal sistemlerin zorla sağlanan aynılığı da, özellikle geri ülkelerde, hatta bazen ileri ama mali açıdan zayıf ülkelerde bile, özgür ulusal gelişme için sürekli bir tehdit yaratıyordu. Ekonomik dayanışma, serbest ticaret gibi amaçsız ve etkin olmayan özel kurumlara bırakılmıştı. Halklar, yani hükümetler arasındaki gerçek bir dayanışma ise, düşünülümezdi bile.

Bu durum dış politikadan görünüşte bağdaşmaz iki talepte bulunabilir: Dost ülkeler arasında ondokuzuncu yüzyıl egemenliği çerçevesinde akla bile getirilemeyecek kadar yakın bir dayanışmayı gerektirirken, aynı zamanda da, düzenlenmiş piyasaların varlığı hükümetlerin dış müdahalelere karşı eskisinden daha duyarlı olmalarına yol açacaktır. Bununla birlikte, otomatik altın standardı mekanizmasının ortadan kalkışıyla, hükümetler mutlak egemenliğin en engelleyici yönünü, uluslararası ekonomi alanında dayanışmaya yüz çevrilmesini, bir

kenara bırakma olanağını bulacaklardır. Aynı zamanda, başka ulusların ulusal kurumlarını kendi eğilimlerine göre biçimlendirmelerine isteyerek razı olmak ve böylece ondokuzuncu yüzyılın dünya ekonomisinde ulusal rejimlerin birbirinin eşi olması gerektiği yolundaki zararlı batıl inancı aşmak olanağı doğacaktır. Eski Dünyanın kalıntıları içinden yeni Dünyanın temel taşlarının yükseldiğini görebiliyoruz: Hükümetler arasında ekonomik dayanışmayı ve ulusal yaşamı istendiğince düzenleme özgürlüğünü kısıtlayıcı serbest ticaret sistemi içinde, bu olasılıkların hiçbiri düşünülemezdi, dolayısıyla da uluslar arasındaki çeşitli dayanışma yöntemleri dışlanıyordu. Piyasa ekonomisi ve altın standardı içinde federasyon fikri, haklı olarak, bir merkezileşme ve aynılaşma karabasanı olarak algılanırken, piyasa ekonomisinin sonu pekâlâ ulusal özgürlükle birlikte giden etkin bir dayanışma anlamına gelebilir.

Özgürlük sorunu iki ayrı düzeyde ortaya çıkıyor: Kuramsal ve ahlâkî düzeylerde. Kurumsal düzeyde sorun, artan özgürlüklerle azalan özgürlüklerin dengelenmesi sorunu; burada kökten değişik yeni sorularla karşılaşmıyoruz. Daha temel düzeyde, özgürlük olanağının kendisi kuşkulu. Özgürlüğü koruma yöntemleri, özgürlüğü bozup yıkıyor gibi görünmekte. Çağımızda özgürlük sorununun anahtarı bu ikinci düzeyde aranmalı. Kurumlar, insan değerleri ve amaçlarını içerirler. Karmaşık bir toplumda özgürlüğün gerçek anlamını göremeden, aradığımız özgürlüğe ulaşamayız.

Kurumsal düzeyde düzenlemeler, özgürlüğü hem artırır hem de kısıtlarlar; önemli olan yalnızca yitirilen ve kazanılan özgürlüklerin dengesidir. Refah içindeki sınıflar, güvenlik içinde, boş zamanın sağladığı özgürlüğün tadını çıkarırlar; doğal olarak, toplumda özgürlüklerin yayılması konusunda, gelir darlığı yüzünden bu konuda azla yetinmek zorunda olanlardan daha az heyecanlıdırlar. Bu, gelir, boş zaman ve güveni daha adil bir biçimde dağıtmak için zorlamalar önerilir önerilmez açıkça ortaya çıkar. Kısıtlamaların herkes için geçerli olmasına karşın, ayrıcalıklı olanlar kısıtlamalara, sanki bunlar yalnızca kendilerine yönelmişçesine, içerlerler. Kölelikten söz

ederler, oysa amaçlanan yalnızca kendi yararlandıkları özgürlüğün başkaları için de geçerli olacak biçimde yaygınlaştırılmasıdır. Başlangıçta onların boş zamanı ve güvenliğinin, dolayısıyla özgürlüklerinin, ülke düzeyinde özgürlüğün artırılabilmesi için azaltılması gerekebilir. Ama özgürlüklerin bu biçimde yer değiştirmemesi, yeniden biçimlendirilmesi ve genişletilmesi, yeni koşulların eskisinden daha az özgür olması gerektiği yolundaki fikirleri desteklemez.

Ama korunmaları büyük önem taşıyan özgürlükler vardır. Barış gibi bunlar da ondokuzuncu yüzyıl ekonomisinin yarattığı şeyler, ama artık biz bunları kendi içlerinde değerli bulmaya başladık. Toplumun özü için ölümcül bir tehlike oluşturan ayrım, siyaset ve ekonominin kurumsal olarak birbirlerinden ayrılmaları, neredeyse otomatik bir biçimde, adalet ve güven pahasına özgürlük yarattı. Sivil özgürlükler, özel girişimcilik ve ücret sistemi, ahlâkî özgürlük ve bağımsız düşünceyi besleyen bir yaşama biçimi içinde birleştiler. Burada da yasal ve gerçek özgürlükler, unsurları kolayca birbirinden ayrılamayacak ortak bir yapıda bir araya geldiler. Bu unsurların bazıları, işsizlik ve spekülatör kârları gibi belalara bağlıydı, bir kısmı da Rönesans ve Reform geleneklerinin en değerlilerine. Çöken piyasa ekonomisinden miras kalan bu yüksek değerleri korumak için elimizden geleni yapmamız gerek. Bunun büyük bir iş olduğu meydanda. Piyasa ekonomisi içinde ne özgürlük ne barış kurumsallaştırılabilirdi. Çünkü onun amacı kâr ve refah yaratmaktı, barış ve özgürlük değil. Bunlara sahip olmak istiyorsak, gelecekte bunun için bilinçli bir çaba göstermek gerekecek; bunlar önümüzdeki toplumların seçilmiş amaçları olmak zorundalar. Barış ve özgürlüğü güvence altına almak için dünya düzeyinde bugün girişilen çabaların gerçek anlamı olabilir. Ondokuzuncu yüzyıl ekonomisinden kaynaklanan barış çıkarı, bir kez işlerliğini yitirdikten sonra, barış isteğinin ne dereceye kadar etkinlik kazanacağı uluslararası bir sistem kurmaktaki başarımıza bağlı. Kişisel özgürlüğe gelince, o, korunması ve giderek yayılması için özel olarak geliştirdiğimiz önlemler ölçüsünde var olacak. Yerleşmiş bir toplumda, sürüden

ayrılma hakkını kurumsal olarak korumak gerekli. Birey, sosyal yaşamın bazı alanlarında idari görevler yüklenmiş güçlerden korkmadan vicdanının sesini dinlemekte özgür olmalı. Bilim ve sanat, her zaman bilim ve sanat dünyasının denetimi altında olmalı. Zorlama hiçbir zaman mutlak olmamalı; "karşı çıkana" çekilebileceği bir köşe, ona bir yaşam alanı bırakan bir "ikinci en iyi" seçimi sağlanabilmeli.

Böylece, toplumsal bütünleşmeye doğru atılan her adım özgürlük artışıyla beraber gitmeli, planlama yönünde gelişmeler bireyin toplum içindeki yerini sağlamlaştırma çabalarını içermeli. Bireyin vazgeçilmez hakları, kişisel olsun anonim olsun, en yüksek güçlere karşı bile yasalarla korunabilmeli. Gücün kötüye kullanılmasının kaynaklarından biri olarak bürokrasinin oluşturduğu tehlikeye karşı alınacak gerçek önlem, karşı çıkılamaz yasalarla korunan keyfî özgürlük alanları yaratmaktadır. Çünkü, elde edilen güç ne kadar cömertçe kullanılırsa kullanılsın, merkezde bir güç birikimi olacak, dolayısıyla bireysel özgürlük tehlikeye girecektir. Bu, işlevleri tek tek üyelerinin haklarını korumak olan meslekî birlikler ve işçi sendikaları için olduğu gibi, demokratik toplulukların kendi organları için de geçerlidir. Bireyin kurumların kötü niyetinden kuşku duyması için ortada hiçbir neden bulunmadığı durumlarda bile, bunların yalnızca büyüklüğü bireyin kendini güçsüz hissetmesine yol açabilir. Eğer görüşleri ve eylemleri gücü elinde tutanları kuşkulandırabilecek gibiyse, bu durum daha da belirginleşir. Yalnızca kâğıt üzerindeki haklar yeterli olamaz: Hakların etkinlik kazanması için kurumlar gerekir. "Göz altında tutma yasaları"nın *(habeas corpus)* kişisel özgürlüğün yasalara işlenmesi için kullanılabilecek son anayasal araç olması gerekli değil. Yurttaşların şimdiye kadar kabul edilmemiş hakları da İnsan Hakları Bildirisine eklenmeli. Bunlar Devlet olsun, yerel yönetim veya mesleki kuruluşlar alanında olsun, bütün yetkililere karşı geçerli kılınmalı. Bu haklar listesinin başında da, bireyin siyasal ve dinî görüşlerinden, rengi ve ırkından bağımsız olarak kabul edilebilir koşullar altında çalışabileceği bir iş sahibi olma hakkı gelmeli. Bu, insanların en ince yöntemlerle

dahi mağdur durumda bırakılmalarına karşı bir garanti anlamına geliyor. Sanayi mahkemelerinin, toplumun üyelerini tek tek ilk demir yolu şirketleri türünden keyfi güç öbeklerinden bile koruyabildiklerini biliyoruz.

Kamuoyunun yurttaş haklarını korumakta kararlı davrandığı durumların hepsinde, mahkemeler bireysel özgürlüğü geri almakta başarılı oldular. Bu hakların her ne pahasına olursa olsun, üretimde etkinlik, tüketimde tasarruf veya akılcı idare pahasına bile, korunmaları gerekir. Bir sanayi toplumunun, özgür olma olanaklarına sahip olduğu unutulmamalı.

Piyasa ekonomisinin sona erişi, eşi görülmemiş bir özgürlük döneminin başlangıcı olabilir. Yasal ve gerçek özgürlük, her zamankinden daha geniş ve daha yaygın kılınabilir; düzenleme ve kontrol, yalnız birkaç kişiye değil, herkese özgürlük sağlayabilir. Böylece eski özgürlükler ve yurttaş hakları, sanayi toplumunun herkese sağladığı boş zaman ve güvenin yarattığı yeni özgürlüklere eklenebilir. Böyle bir toplumun hem adaletli, hem özgür olması için gerekli olanakları vardır.

Ama bu yolun ahlâkî bir engelle tıkanmış olduğunu görüyoruz. Planlama ve kontrole özgürlüğün yadsınması olarak karşı çıkılıyor. Serbest girişimcilik ve özel mülkiyet özgürlüğün gerekli koşulu ilan ediliyor. Değişik temeller üzerine kurulmuş bir toplumun özgür sıfatını hak etmediği söyleniyor. Düzenlemelerin yarattığı özgürlük, özgürlüğün karşıtı olarak reddediliyor; bunun getirdiği adalet, özgürlük ve refah gizli kölelik olarak yerlere batırılıyor. Aynı zamanda, araçlar amaçları belirlediği için, sosyalistlerin bir özgürlük vaadinin boşa çıktığını gördük: Planlama, düzenleme ve kontrolü araç olarak kullanan SSCB, henüz anayasasında vaadedilen özgürlükleri uygulamaya koymadı, sistemi eleştirenler "koyacağı da yok" diye tamamlarlardı cümleyi... Ama düzenlemelere karşı çıkmak, reforma karşı çıkmak demektir. Bu yüzden de, liberallerin özgürlük fikri yozlaşıp yalnızca serbest girişimciliğin bir savunucusuna dönüşüyor, bu da bugün, dev tröstler ve azametli tekellerin yadsınmaz gerçekliği karşısında bir efsaneden başka bir şey değil. Bu, sahip oldukları gelir, boş za-

man ve güvenin artırılması gerekmeyenler için tam bir özgürlük ve demokratik haklarını boşu boşuna mülk sahiplerinin gücüne karşı kendilerini korumak için kullanmaya çalışan halkın önüne atılan birkaç lokma anlamına geliyor. Hepsi bu kadar da değil. Liberaller, hiçbir yerde, serbest işletmeciliği kuramadılar. Çeşitli Avrupa ülkelerinde büyük işletmelerin kurulması, bu arada Avusturya'daki gibi çeşitli faşizm tiplerinin yerleşmesi, onların çabaları sonucuydu. Onların özgürlüğe karşı tehlike olarak görüp yasaklanmasını istedikleri planlama, düzenleme ve kontrol, böylece, özgürlük düşmanı olduklarını gizlemeyenler tarafından, özgürlüğü bütünüyle ortadan kaldırmak için kullanıldı. Faşizmin zaferi de, liberallerin planlama, düzenleme veya kontrolü içeren reformları engellemeleriyle kaçınılmazlaşmıştı.

Gerçekten de, faşizm altında özgürlüğün toptan ortadan kalkışı, güç ve zorlamaların kötü şeyler olduğunu öne sürüp, insan topluluklarının bunlardan arınmasını isteyen liberal felsefenin kaçınılmaz bir sonucuydu. Böyle bir arınma olanağı yoktur; karmaşık bir toplumda bu açıkça ortaya çıkar. Bu durumda, ya hayali bir özgürlük fikrine bağlı kalıp, toplumun gerçekliğini yadsımak, ya da bu gerçekliği kabul edip özgürlük fikrini yadsımaktan başka seçenek kalmıyor. Bunlardan ilki liberalin vardığı sonuç, ikincisi de faşistin. Başka yol yokmuş gibi görünüyor.

Kaçınılmaz olarak, biz, söz konusu olanın, özgürlüğün elde edilebilirliği olduğu sonucuna varıyoruz. Eğer düzenlemeler, karmakarışık bir toplumda özgürlüğü yaymanın ve güçlendirmenin tek yoluysa, ve buna karşın, bu yolun kullanılması özgürlüğe ters düşüyorsa, bunun anlamı böyle bir toplumun özgür olamayacağıdır.

İkilemin temelinde özgürlüğün anlamının yattığı açık. Liberal ekonomi, ideallerimize yanlış bir yön verdi. Özünde ütopik birtakım beklentilerin aşağı yukarı gerçekleştiği yer gibi göründü gözümüze. Ama güç ve zorlamaya yer vermeyen toplum olamaz, içinde gücün hiçbir işlevi olmayan bir dünya da, yalnızca insan iradesi ve istekleriyle biçimlendirilmiş bir

toplum varsayımı da bir hayaldi. Ama toplumu iktisadî sözleşme ilişkileriyle, sözleşme ilişkilerini de özgürlükle özdeşleştiren piyasa görüşünün sonucu buydu. Bu radikal hayal insan toplumunda insan iradesinden kaynaklanmayan, dolayısıyla onların iradesiyle ortadan kaldırılmayacak hiçbir şey olmadığı görüşüne yol açtı. Görüş piyasayla sınırlanmıştı. Piyasa da yaşamı, malın piyasaya ulaştığı noktada sona eren üreticiler sektörüyle, istediği her şey piyasadan kaynaklanan tüketiciler sektörüne ayrıştırıyordu. Birisi gelirini "özgürce" piyasadan sağlıyor, diğeri de gelirini "özgürce" orada harcıyordu. Toplumun bütünü göze görünmüyordu. Devlet gücü önemsizdi. Çünkü bu güç ne kadar az olursa, piyasa mekanizması o kadar iyi işleyecekti. Işsizlik ve düşkünlük durumlarında ortaya çıkan acımasız özgürlük kısıtlamalarından ne seçmenler, ne mülk sahipleri, ne üreticiler, ne de tüketiciler sorumlu tutulabilirdi. Bütün doğru dürüst insanlar, devletin kişisel olarak karşı çıktıkları baskılarından veya kişisel olarak kendilerine yarar sağlamamış olan toplumsal acılardan sorumlu olmadıklarını düşünebilirlerdi. Onlar "kendi paylarına düşeni ödemişlerdi", "kimseye borçları yoktu", gücün ve ekonomik değerin kötülüğüne bulaşmamışlardı. Bunlardan bir sorumluluğu olmadığı öylesine açıktı ki, gerçekliklerini özgürlük adına yadsıyabiliyorlardı.

Ama güç ve ekonomik değer, sosyal gerçekliğin parçasıdırlar. Bunlar insan iradesinden kaynaklanmazlar, bu alanda dayanışma yokluğu söz konusu olamaz. Gücün işlevi topluluğun sürmesi için gerekli uyumun sağlanmasıdır; nihai kaynağı görüşlerdir –ve şöyle veya böyle bir görüşe sahip olmamak kimin elinde olabilir? Ekonomik değer, yararlı malların üretilmesini sağlar; üretim kararlarının alınmasından önce var olması gerekir; iş bölümüne vurulan bir damgadır bu. Kaynağı insan istekleri ve nedrettir– bazı insanların bazı şeyleri ötekilerden daha fazla istemedikleri bir durum düşünebilir miyiz? Her görüş ve her istekle gücün yaratılması ve ekonomik değerin oluşmasına katılmış oluruz. Başka türlü davranmak özgürlüğü düşünülemez.

Şimdi tartışmamızın son aşamasına ulaşmış bulunuyoruz.

Piyasa ütopyasını bir kenara bıraktığımızda, toplumun gerçekliğiyle karşı karşıya geliyoruz. Bu liberalizmle, faşizm ve sosyalizm arasındaki ayrımı oluşturuyor. Faşizm ve sosyalizm arasındaki fark ekonomik bir fark değil. Ahlâkî ve dinî bir fark. Aynı iktisat ilkelerine bağlı olduklarını öne sürdüklerinde bile, yalnızca değil, aynı zamanda zıt ilkelerin taşıyıcılarıdır bunlar. Ve aralarındaki nihai ayrımı yapan gene özgürlüktür. Faşistler ve sosyalistler, aynı biçimde, toplumun gerçekliğini ölümün insan bilincini biçimlendirmesi türünden bir kesinlikle kabul ederler. Güç ve zorlama bu gerçekliğin bir parçasıdır; bunları toplumdan silen bir ideal geçersiz olacaktır. Ayrıldıkları nokta, bu bilginin ışığında özgürlük fikrinin korunup korunmayacağıdır. Özgürlük boş bir sözcük, insan ve insan çabalarını yok etmek üzere geliştirilmiş bir iğva mıdır, yoksa insan bu bilginin karşısında özgürlüğüne sahip çıkıp, ahlâkî hayalciliğe kapılmadan onun toplum içinde gerçekleşmesi için çalışabilir mi?

Bu endişeyle sorulan ve endişe yaratan soru insanlık durumunu özetliyor. Bu çalışmanın ruhu ve içeriği, buna bir açıklama getirmiş olmalı.

Batılı insanın bilincini oluşturduğunu düşündüğümüz üç gerçeğe değindik: Bunların ilki, Musevi efsanelerine göre Tevrat'ta açıklandı. İkincisi, İncil'in kaydettiği gibi, İsa'nın öğretilerindeki her insanın benzersiz oluşu fikriydi. Üçüncü ilham, sanayi toplumu içindeki yaşamdan kaynaklandı. Buna bağlı bir büyük adam adı yok; onun aracı olmaya en fazla yaklaşan Robert Owen. Modern insan bilincini oluşturan unsur, bu üçüncüsü.

Toplum gerçekliliğinin tanınmasına verilen faşist yanıt, özgürlük inancının yadsınması. Faşizm, Hıristiyanlığın bulduğu bireyin eşsizliği ve insanlığın birliği fikirlerine bütünüyle ters düşüyor. Yoz eğilimlerinin temelinde yatan, bu zıtlık. Kutsal kitabın toplum gerçekliğini göz ardı ettiğini ilk kez Robert Owen fark etti. Buna Hıristiyanlığın insanı "bireyselleştirişi" adını verdi ve yalnızca dayanışma içinde bir toplulukta "Hıris-

tiyanlıkta gerçekten değerli olan her şeyin" insandan ayrılmasına son verilebileceğine inandı. Owen İsa'nın öğretilerinden aldığımız özgürlük fikrinin karmaşık bir topluma uygulanamayacağını görmüştü. Onun sosyalizmi, insanın özgürlük isteğinin böyle bir toplumda desteklenmesiydi. Batı uygarlığı Hıristiyanlık sonrası dönemine girmişti, kutsal kitap artık yeterli değildi, ama gene de uygarlığımızın temeli olarak kalmıştı.

Dolayısıyla, toplumun keşfi özgürlüğün ya sonu ya da yeniden doğuşu olacaktı. Faşist, özgürlükten vaz geçilmesine razı olup, toplum gerçekliğini oluşturan gücü yüceltirken, sosyalist o gerçekliğe razı olup, ona karşı özgürlük talebine sahip çıkıyor. İnsan olgunlaşıp karmaşık bir toplumda insan olarak var olmayı başarabiliyor. Bir kez daha Owen'in derin sözlerini kullanırsak, "İnsanın elde etmek üzere olduğu yeni güçler kötülüğün bazı nedenlerini ortadan kaldırmakta yetersiz kalırlarsa, söz konusu olanın gerekli ve kaçınılmaz kötülükler olduğu anlaşılacak ve çocukça yararsız şikâyetler ortadan kalkacak".

Razı oluş, her zaman insanın gücünü ve yeni umutları pekiştirmiştir. İnsan ölümün gerçekliğini kabul etmiş ve bedensel yaşamını onun üzerine kurmuştur. Yitirebileceği bir ruhu olduğunu ve ölümden de kötü şeyler olabileceği gerçeğine razı olup, özgürlüğünü bu temele dayandırmıştır. Çağımızda, bu özgürlüğün sonu anlamına gelen toplum gerçeklerine razı oluyor. Ama bir kez daha, yaşam bu nihai razı oluştan kaynaklanıyor. Toplum gerçekliğinin yakınmadan kabul edilişi, insana ortadan kaldırılabilecek tüm adaletsizlikler ve özgürlük kısıtlamalarına karşı yılmadan mücadele etme gücü ve cesareti veriyor. İnsan herkes için daha geniş özgürlükler yaratma amacına sadık kaldığı sürece, gücün veya planlamanın, güç ve planlama aracılığıyla kurduğu özgürlükleri yok etmek üzere kendisine karşı çalışacaklarından korkması gerekmiyor. Karmaşık bir toplumda özgürlüğün tanımı bu; bize gereken tüm güvenceyi burada buluyoruz.

Ekler

FRANSIZCA BASKIYA GİRİŞ

"İşte aynı alandaki kitapların çoğunun eskimiş, modası geçmiş görünümlerine yol açan bir kitap. Bu derece ender rastlanan bir olay, çağın anlamını vurguluyor. İşte, böyle önemli bir anda, insan meselelerinin biçimi ve anlamına getirilen yeni bir kavrayış." Sosyolog Robert MacIver, 1944'te Amerikan okurlarına kitabı bu sözlerle tanıtıyordu. Değerlendirme özünde hâlâ geçerli, ama gene de karşımızda bir paradoks var: Karl Polanyi'nin sosyal bilimlerin gelişmesi üzerindeki büyük etkisi bu kitaba değil, yazarın fikirlerinin burada yalnızca geri planda kalan başka bir yönüne bağlı.

Ne demek istediğimizi açıklayalım: *Büyük Dönüşüm*, 1930-1945 yıllarının büyük ekonomik ve siyasal buhranı içinden gelerek dünyaya ulaşmış olandır, yani Polanyi ekonomik liberalizmin ölümünü anlatmaya çalışmaktadır. Hitler'in büyük bir beceriyle mezarını kazdığı bu liberalizm, yüzyıl önce ortaya çıkan eşi görülmemiş bir buluştu. Bu çok etkili bir yenilikti, ama insanlığın o zamana kadar tanıdığı şeylerin tümüne öylesine yabancıydı ki, insanlar ona ancak türlü uyum sağlama yöntemlerine başvurarak katlanabildiler. Özünde yenilik bir düşünce tarzından oluşuyordu, özel bir sosyal olgu türü, yani toplumdan ayrılmış ve sosyal alanın tümünü belirleyen kendi-

ne özgü bir sistem oluşturmuş gibi görünen ekonomik olaylar, ilk kez ortaya çıkıyordu. Bu anlamda ekonomi sosyal olmaktan çıkmıştı, ve otuzların büyük buhranının dünyaya kabul ettirdiği, ekonominin yeniden sosyalleşmesiydi. Dolayısıyla, "Büyük Dönüşüm" bir bakıma liberal ekonomiyi doğuran dönüşümün tersiydi. (Aslında, Polanyi'nin aklındakinin Almanca *Umwaldlung* gibi bir şey olduğunu varsaymaktan kendimi alamıyorum; dönüşüm, kuşkusuz meşru bir karşılık, ama bana kalsa, sözcüğü hem tam sözlük anlamında hem de daha geniş bir biçimde alarak "büyük geri dönüş" demeyi tercih ederdim –bu terim ekonomik liberalizmin ayrıldığı genel geri planı hatırlatmakta yararlı olabilirdi).

Polanyi'nin özgünlüğünün kaynağı, modern topluma veya liberal adı verilen ekonomiye eski toplumların ışığında, onlarla karşılaştırarak bakmış olması. Bundan çıkarılan sonuç, bazılarının inatla sürdürdükleri şeyin, modern ekonomi kavramlarının eski toplumlara uygulanmasının olanaksızlığıydı. Sonuçta Polanyi bu kavramların yerine geçebilecek bazı genel kavramlar çıkarmaya çalışıyordu. (Bkz. Bölüm: 4). Ortak eser *Trade and Market* (1957) (Ticaret ve Piyasa) eski ekonomilerin incelenmesinde yeni bir dönemin başlangıcını belirledi.[1] Geriye bakıldığında, bu yeni görüşlerin antropolog ve sosyologların önemli bir ihtiyacını karşıladıkları açıkça görülüyor, çünkü bu alanda Polanyi gerçekten bir çığır açtı. Onun geliştirdiği kavramlar, çeşit çeşit bir çok alanda uygulanıp tartışıldı. Afrika üzerinden geçerek Okyanusya'dan Eski Yunanistan'a kadar her yerde bu alanların en özgün düşünen uzmanları tarafından kullanıldı. Burada tartışmayacağımız bu yaratıcı akımların tersine, *Büyük Dönüşüm* çerçevesindeki, konusu bizi daha yakın-

---

1 *Trade and Market in the Early Empires Economics in History and Theory*, K. Polanyi, C.M. Arensberg ve H.W. Pearson, der. New York, Free Press, 1957. Fransızca çeviri: *Les Systèmes économiques dans l'histoire et dans la théorie*, Paris, Larousse, 1975 (Maurice Godelier'nin "tanıtması" s. 9-30. Bibliografi s.k 30-32.) Fransızca çevirinin yanlışlığına değinelim: Polanyi için söz konusu "ekonomiler" kendi içlerinde bir "sistem" oluşturmazlar. Ayrıca İngilizce başlıktaki ticaret (trade) ve piyasa (market) arasındaki temel ayırım da, üçüncü derleyicinin, H.W. Pearson'ın, adıyla birlikte atlanmış.

dan ilgilendiren yazın çok yoksul.[2] Polanyi'nin öğrencileri bu kitaptan kendi ilgi alanlarının arkasında yer alan saygıdeğer bir büyükten söz eder gibi söz ediyorlar[3] ve kitap büyük bir saygı uyandırmakla birlikte, modern tarih uzmanları onu yakından incelemekten çok, övgüyle değiniyorlar.[4]

Başlangıçta eserin yayımlanış koşullarından (1944'te New York'ta, 1945'de Londra'da) olumsuz bir biçimde etkilendiği açık. George Dalton'un işaret ettiği gibi, o dönemde bir çok akademisyen silah altına alınmıştı, savaş sonrasının uğraşları ve kaygıları da Karl Polanyi'nin önerdiği türden çok zaman ve çaba gerektiren bir incelemeye uygun değillerdi. Ayrıca kendisi de Colombia Üniversitesi'nde ders vermeye başladığında, 1947'den itibaren konunun çağın sorunlarıyla doğrudan ilgili olmayan yönü üzerinde araştırmalara girişmiş ve bu alanda çevresine ilk izleyicilerini, antropolog Conrad Arensberg, daha sonra iktisatçı Harry Pearson ve diğerlerini toplamıştı. Nazizmi yalnızca dışardan yaşamış olan Anglo-Sakson okurlarının da konunun bu yönüne karşı Kıta Avrupası'ndakilerden daha

---

2 Buna karşın bkz.: Lucette Valensi, "Karl Polanyi, *The Great Transformation*" (Livremontage), *Le Débat*, n.i., Mayıs 1980, s. 142-170. Kusursuz bir bibliyografi ve Polanyi'yi izleyen çalışmalarla toplu bir bakış için: Sally Humphreys: "History, economics and antropology: the work of Karl Polanyi", *History and Theory*, 8, 1969, s. 165-212. Bunun yeniden ele alınıp güncelleştirilmişi: S.C. Humpreys, *Anthropology and the Greeks*, Londra, Routledge, 1978, s. 31-75. Bibliyografya eklemek üzere: Karl Polanyi, *The Livelihood of Man*, der. H.W. Pearson, New York, Academic Press, 1977. Fransızca olarak *Annales*, E.S.C., 29, Kasım-Aralık 1974, s. 1309-1380'deki tartışma: L. Valansi et. al., "Pour une histoire antropologique: la notion de réciprocité". Ingilizce çeviri: *Research in Economic Anthropology*, C. IV, s. 1-69. Buna George Dalton'ın bir yorumu eklenmiş (Ibid, s. 69-93). Ayrıca yukarıdaki dipnot 1'e bkz. George Dalton ve Jasper Köcke, "The Work of the Polanyi Group: Past, Present and Future". Scarlett Epstein için yayınlanacak bir kitapta çıkacak.

3 Daha önceki iki dipnotta zikredilen tartışmalardan, kendilerinden bilgi istediğim Sir Moses Finley, Paul Bohannan ve Conrad Arensberg'in yanıtlarından, ayrıca yardımları için kendisine özellikle şükran duyduğum George Dalton'ın verdiği daha ayrıntılı bilgilerden edinilen izlenim bu.

4 Bu bağlamda, E.S. Hobsbawm kitap için "fevkalade ilginç" diyor. (*The Pelican Economic History of Britain*, C. III, Industry and Empire, s. 55. Fransızca çeviri: Paris, Ed. du Seuil, 1977, 2 C, C: 2, s. 31). Fernand Braudel'in çok genel değerlendirmesi bunun tam tersi (*Civilisation Matérielle, Economie et Capitalisme*, C. 2., *Le jeux de l'Echange*, Paris. A. Colin, 1979, s. 1979, s. 194-195).

az duyarlı olduğu düşünülebilir. Ama geriye bakıldığında apaçık görünen, tezin yeniliğinin az-çok kabul edilmiş her tür fikri zorlamasının, bu büyük kitabın neredeyse farkedilmemiş olmasının asıl açıklamasını oluşturduğu.[5] Kitabı ortaya çıkarmak için az bulunur bir entellektüel tutku gerekiyordu. Yazarın 1978'de ölen eşine borçlu olduğumuz biyografisinin aşağıdaki özetinde görülebileceği gibi Polanyi'nin yirmi beş yıllık çalışmasında bu tutkuyu buluyoruz.

Büyük Dönüşüm, 1930-1945 yılları arasında Avrupalı entellektüellerin karşı karşıya bulundukları çağdaş hastalığı açıklamak, ve her şeyden önce, Nasyonal Sosyalizm olgusunun sahip oldukları değerlere meydan okuyuşunu göğüslemek gerekliliğinden kaynaklanan tek eser diği gibi, yüzeyselliklerinde gülünç yaklaşımlar getirmişlerdir. Bu da düşüncelerin en derinlerinden biri kesinlikle Polanyi'nin eserinde yer alıyor. Hatta, eğer söz konusu eserlerden bir bölümü yalnızca rastlantı sonucu elime geçmiş olmasaydı ve bir kısmının mutlaka gözümden kaçmış olmaları gerektiğini bilmeseydim, en derini derdim.

Nitekim, hayatî önem taşıyan bu konuyla uğraşan en seçkin düşünürler bile başarısızlığa uğramışlar, hatta zaman zaman Lukacs'ın *Mantığın Yıkılışı*'nın (La Destruction de la raison) ve Popper'in *Açık Toplum ve Düşmanları*'nın (La Societé ouverte et ses ennemis) gösterdiği gibi, yüzeyselliklerinde gülünç yaklaşımlar getirmişlerdir. Bu çalışmaların birincisinde Alman düşünce tarihine Marksist bir yorum getirme saplantısı, ikincisinde de abartılmış bir bireyciliğe sığınılması, zekânın kısırlaşmasına yol açmıştı.

Bu tavrın karşısında, *L'Economiste Autrichien* gazetesindeki yerinden, 1920'den başlayarak, dünya olaylarındaki değişmeleri izleyen Viyana'da yaşayan Macar kökenli bir iktisatçı bulu-

5 George Dalton, tamamı *Büyük Dönüşüm* üzerine bir kitaptan söz ediyor: Allen Morris Sievers, *Has Market Capitalism Collapsed? A Critique of Karl Polanyi's New Economics*, New York, Columbia Univ. Press, 1949. Bu ayrıntılı, dikkatli, ciddi bir akademik çalışma. Yazar çeşitli düzeylerde eleştiriler getirirken genel teze katılıyor. Bir çok gözlem arasında, mutlaka çok yararlı olanlar, yeniden ele almayı isteyebileceklerimiz de var. Ama ne yazık ki, genel yorum bir yanlış anlama abidesi. Bir paradigma değişikliğinin her zaman yadsınabileceğini hatırlatan bir şey.

yoruz. Bir sosyalist ama dar görüşlü bir sosyalist değil – bu yıllarda Viyana'da, birdenbire sınırları içine dönmüş bir imparatorluğun, Polanyi'nin notlarından birinde Sosyalist belediyesinin başarılarından "uygarlığın eşsiz zaferi" diye söz ettiği başşehrinde yaşanan sefaleti hatırlatmak gerekli mi bilmiyorum... Bu dönemin ekonomik ve siyasal dünya tarihine ayrılan sayfalar boyunca (Bölüm: 16-18) Polanyi'nin güncel olaylarla boğuştuğunu ve her zaman yalnızca mahkûm etmekle yetinmeyip, bütün gücüyle anlamaya çalıştığı rejimin –liberal kapitalizmin– temel sorunlarına döndüğünü görebiliyoruz.

Almanya'da Hitler başa geçer geçmez, bu Macar Yahudisi İngiltere'ye geçiyor. Orada üniversite dışında, bir tür gece öğrenimi programında ders verecektir. Karısı bize, bu ülkeyi keşfetmesinin onun için taşıdığı önemden söz ediyor. Totaliter felaketi, onun Hitler Faşizmi dediği şeyin başa gelişini altın standartlarının çöküşü başlatmış olsa bile, buhranın kendi kurallarına göre işleyen piyasanın buhranı olduğunu ve nedenlerinin daha derinde aranması gerektiğini iyice görmüştü. İkinci bölümün sonunda söylediği gibi: "Alman faşizmini anlamak için Ricardo'nun İngilteresine dönmek gerekiyordu. Kendi başına bu bile önemli bir adım: Totaliter sistem olağandan bir sapma, bazılarına göre büyük sermayenin şeytanî bir oyunu, Lukacs'a göre ilerlemenin buhranı, ya da Popper'e göre holist felsefelerin devamı olarak değil, modern sosyo-ekonomik gerçekliğin içine yerleşmiş olarak görülüyor."

Hepsi bu kadar değil, en önemli adım Ricardo'nun getirdiği yeniliğin Thurnwald'ın bazı Malinezya kabilelerinin ekonomisi konusundaki katkılarına dayanarak bir yere oturtulması. Polanyi'yi antropolojiye açılmasında, "ilkel" üretim ve değişim biçimlerinin oluşturduğu karşıtlıkta, modern gelişmeleri aydınlatacak malzemeyi, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın keşfinden çıkıp Adolf Hitler'in liberalizmin mezarını kazmasına kadar uzanan yolu buluyor. Thurnwald'ın (ki daha sonraları Malinowski ve diğerleri de ona eklenmiş olsalar gerek) kusursuz betimlemelerinin başlangıçta Polanyi'ye nasıl çekici gelmiş olacağını görebiliyoruz: Sosyalist inançları bura-

da bunlarla beslenmiş ve onaylanmış olmalı. Ama egzotik ekonomilere duyulan yakınlık başka, ekonomik liberalizmin karşılaştırmalı tanımı başka...

Bundan önceki bölümde Karl Polanyi'nin genel yöntemini şematik olarak göstermeye çalıştık. Sonuçta buna gene döneceğiz. Şimdi, eserin derinliği ve ikincil tezler açısından zenginliğinin düz bir özetlemeye olanak vermediğini göz önünde tutarak, birkaç nokta üzerinde durmaya ve birkaç üstün niteliğini saymaya çalışacağım. Okurun bu gözlemlerin dağınıklığını hoşgöreceğini umuyorum.

İlk olarak, sağduyuya bütünüyle aykırı görünen bir noktada ortaya çıkabilecek eleştirileri yanıtlamak gerek. Hitler'in yenilmesi, hiç olmazsa batılı ittifak devletleri açısından, özgürlüğün zaferi anlamına gelirken ve her şey bu zaferin yalnızca demokratik kurumların yeniden kabul edilmesini değil, ekonomik alanda özgürlüğün yeniden yerleşmesini de birlikte getirdiğini gösterirken, nasıl olur da, Hitler'in ekonomik liberalizmin gömülmesine katkıda bulunduğu söylenebilir? Yazar, faşizm adını verdiği şeyin niteliğini şöyle tanımlıyor:

"Liberal kapitalizmin ulaştığı çıkmazda, faşizmin oluşturduğu çözüm, piyasa ekonomisinin, hem sanayi alanında, hem de siyasal alandaki bütün demokratik kurumlarının yok olması pahasına gerçekleştirilen bu yeniden biçimlendirilmesi olarak tanımlanabilir."

O halde sorulacak şey şu: Demokratik kurumlar mücadeleyi kazandıklarına ve ortadan kaldırıldıkları noktaya dönerek yeniden işlemeye başladıklarına göre, liberal kapitalizmin yaşamını sürdürdüğünü söyleyebilir miyiz? Polanyi "hayır" diyor. "ekonomik liberalizm öldü" Dikkat edelim: Onu naziler öldürmediler, onlar yalnızca ölümünün kaçınılmaz olduğunu herkesten önce farkettiler, ölüyü cenaze töreni yapmadan gömüp, rakipleri "çıkmazın" içinde bunalırken durumu önceden farketmiş olmanın sağladığı üstünlükten yararlandılar. Aslında burada iki soru var: İlkine olumlu bir yanıt verilebilir: Nazilerin iktisat politikaları gerçekten liberal öğretiye karşı ekonomiyi siyasetin, ya da anladıkları biçimde toplumun hakimiyeti

altına sokmaktan oluşuyordu. Bu noktada karşıt görüşler var, ya da vardı, ama bunlar savunulabilecek gibi görünmüyorlar.[6] Bir parantez açacak olursak, burada özellikle daha sonraki yazarların Polanyi'nin görüşlerinden söz etmeyişlerinin üzücü olduğunu söyleyebiliriz. Eğer yanılmıyorsam, nazizm üzerine tezi, siyaset kuramcılarının totalitarizmi inceledikleri sayısız eserde tartışılmadı, çok yazık.

Geriye ikinci bir soru kalıyor, ekonomik liberalizmin otuzlu yılların büyük buhranınından ve bunu izleyen gelişmelerden sağ çıkmadığı doğru mu? Burada da sağduyu isyan edebilir: Savaştan neyin sağ çıktığını kırk yıl öncesinden daha iyi biliyoruz, her gün serbest girişimciliğin ve rekabetin yararlarından söz edildiğini –komünist ülkelerde bile kâr ilkesinin yeniden geçerli kılınması düşünülüyor– ticaret özgürlüğünün yararlarının savunulduğunu duymuyor muyuz? Ama ekonomik liberalizmin bundan daha fazlasını gerektirdiğini hatırlatmamıza gerek var mı? Bu, adının düşündürdüklerinin tersine, tüm devlet müdahalesini dışlayan hoşgörüsüz bir öğreti, düzenin önkoşulunu ekonominin serbestçe işleyişi olarak aldığı için her türlü müdahaleye zararlı gözüyle bakan bir öğretiydi. En önemli kurum piyasaydı, piyasanın kendi kurallarına göre işlediği düşünülüyordu ve toplum, sonuç ne olursa olsun, piyasa hakimiyeti altında olmalıydı. Buhran içinde silinip giden ve gerçekte artık var olmayan bu. Bin türlü yoldan, planlama ve sosyalizm unsurları uygulamaya konuldu, bugün artık Başkan Reagan, Herbert Hoover'in, Franklin Roosevelt New Deal'inin ortadan yok olmuş olduğu yolundaki söylemini sürdüremezdi. Bugünün "liberalleri", bu özgürlüğün bir çok alanda yadsınması ve kısıtlanması gerektiğini bilerek, ekonomik özgürlüğe olabildiğince geniş bir yer verilmesini

6 Yazarın niyeti hilafına, bunu görmeme yardım eden Franz Neumann'ın eseri oldu: *The Structure and Practice of National Socialism*, 1933-1944, New York, 1963 (İlk basım: 1942). 1939'a kadar olan ilk başarılarında Hitler Batılı hasımlarının kuşku ve zayıflıklarını büyük bir maharetle kullandı. Bu konuda onlara olan üstünlüğünün, ya da kendinin üzerinden atabildiği ama, düşmanlarını hâlâ bağlayan bazı yüklerin, bilincinde olduğu söylenebilir; Pierre Aycoberry, "Franz Neumann, *Behemoth*" (livre montage), *Le Débat*, 21, Eylül 1982).

savunan kimseler.[7] Yalnızca işsizlik sigortasını ve Ortak Pazar içinde Avrupa ticaretinin düzenlenmesini düşünelim. Burada sosyal değerlerin kendilerine kabul ettirdikleri ve ekonomik özgürlüğe tanınan alanı kısıtladıkları açıkça görülüyor.

O halde, bu alanda liberalizm sonrası bir dünyada yaşadığımızı kabul edelim. Bunun kadar geçerli başka bir fikir de ekonomik liberalizmle genelde ekonomizmin, modern gelişmeyle yakından ilintili oldukları ve özellikle ekonomik liberalizmin, temel özgürlükler onun ürünleri olmasa bile, kendisi özgürlük fikrinin bir uygulaması olarak ortaya çıktığı için, temel değerlerimize sıkı sıkıya bağlı olduğu (Bkz. Bölüm 20). Dolayısıyla, bu noktaya nasıl geldiğimizi, daha da önce bunun nasıl başladığını bilmek önemli. Polanyi işe en yukarıdan başlayarak ekonomi fikrinin yeni bir fikir olduğunu gözlemliyor. Başka uygarlıklar ve kültürlerde, bizim ekonomik olgular dediğimiz şeyler sosyal olgulardan ayrışmış, kendilerine özgü bir dünya, bir sistem oluşturmuş değiller. Aksine dağınık bir biçimde sosyal dokunun içine iyice yerleşmiş (embedded) bir biçimde bulunuyorlar. Marcel Mauss, armağan veya değişimden "bütünsel sosyal olgu" olarak söz ettiğinde, buna benzer bir şey söylüyordu. Bu bütünsel sosyal olgu içinde, ekonomik, dinî, yasal ve diğer alanlar öylesine iç içe geçmiş durumdadırlar ki, bunları analitik bir biçimde birbirinden ayırmak söz konusu olanın ne olduğunu anlamaya yetmeyecektir.[8] Mauss'un modern kurumlar ve inançların istisnaî bir niteliğe sahip olduğunu düşündüğü kesin, ama çizgisel bir evrimcilikten ayrılmış olsa bile, bunu açıkça reddetmemişti: Temelde 1914 öncesinin adamıydı o. Belki de sanayi kapitalizminin altın çağına daha radikal bir gözle bakabilmek ve antropolojinin bulguları ışığında bu çağın hakim ideolojisinin –hiç olmazsa bu ideolojinin bir bölümünün– insanlık tarihindeki hiçbir şeye benzeme-

---

7 Örneğin yalnızca F.A. Hayek'in gene 1944'te yayınlanan ve Polanyi'nin tam karşısında yer alan *The Road to Serfdom* adlı kitabını (Univ. of Chicago Press) okumak yeterli. Yazar liberal olduğunu söylüyor, ama bireycilik savunmasını türlü üslup oyunları ve sınırlamalarla donatıyor.

8 "Essai sur le don", Marcell Mauss, *Sociologie et Anthropologie* içinde, Paris, 1950.

yen bir buluş olduğunu görebilmek için, yeni bir nesil, iki savaş arası döneminden ve 1930-1945 yıllarının dramından daha genç yaşta etkilenmiş bir nesil gerekiyordu.

Bu geçiş, sosyal bilimin başlangıcını güçlü bir biçimde etkilemiş olan çizgisel evrimciliğin bu geride bırakılışı üzerinde biraz duralım. Bunda, uzman olmayan ve insan türünün çeşitli toplum biçimlerinden geçerek çizgisel olarak ilerlemesi kavramını az-çok benimseyen okuyucuyu Polanyi'nin eserinden uzaklaştıran bir özellik buluyoruz. Rasyonel bilgiyi ve doğanın kontrol altına alınmasını gerçekleştiren, ya da bazılarına göre "üretim güçlerini" görülmemiş bir düzeye ulaştıran uygarlığın insan gerçeğine yerleşmiş olduğuna, bu uygarlığın eksikliklerinin ve bozukluklarının bile, bir sosyal dönüşüm gerektirerek de olsa, aynı ilerleme hareketinin izlenmesiyle ortadan kalkacaklarına inanmak çok doyurucu, çok rahatlatıcıydı. Bu bakış açısına göre, nedensel açıklamanın, "diyalektiğin" de yardımıyla, bütün değişmeler, geçişler ve dönüşümlerin anahtarını elimize verdiğini de ekleyelim.

Bu heybetli şemanın yanında Polanyi'nin modern toplum ve ötekiler arasında kesin bir kopukluk olduğu yolundaki fikri çok zavallı, çok ilkel görünüyor ve ilk bakışta bunun birincisine göre bir ilerleme oluşturduğu farkedilmiyor. Burada bilginin ilerlemesi olumsuz bir adım, yanılgımızı öğrenmekten, bilmediğimizi bilmekten oluşan bir adım. "Bilginin" ilerlemesi diyorum, çünkü hâlâ "sosyal bilim" dediğimiz şey müsbet bilimlerden o derece farklı ki, bilim sözcüğü karmaşaya yol açıyor.

Birkaç sözcükle bakış açısındaki değişmenin hakkını verebilmek kuşkusuz olanaksız: Bunun için sosyal bilimlerin tarihini ele almak gerekirdi. Ayrıca, dönüşüm tamamlanmış da değil: Bildiğimiz gibi hâlâ Marksist sosyologlar var ve bu yaklaşım daha sürecek, bir dereceye kadar gerekli de bu. Gene de, bu alanda çizgiselliğin temelde her zaman bir değişken seçimine dayandığına işaret edebiliriz. Çömlekçilik sanatında ilerlemeden söz edilebilir, ama insanların çömlekçiliği kaybederken aynı zamanda "daha üstün" bir sosyal düzen kurmalarına ne demeli? Etnoloji derslerinde Marcel Mauss sık sık bu tür eş

anlı düşüşler ve yükselişlerin varlığından söz ederdi. Eğer insanın sosyal yaşamının bir yönünü seçer ve bunun öteki yönlere hakim olduğunu söylerseniz, verileriniz yeterli olduğu sürece bir üstünlük sıralaması elde edebilirsiniz. Ve eğer sizin en üstün olduğunuz alanı seçerseniz, kendinizi kolayca zirvede bulursunuz. Eğer sosyal yaşamın bütün yönlerini bir arada ele almaya çalışırsanız, o zaman *Büyük Dönüşüm*'deki gibi karşılaştırmalı sosyolojiye veya Edgar Morin'in çok yerinde önerisine göre antropo-sosyoloji'ye, ufku insan türü olan bir sosyolojiye gireceksiniz. Bunu yapınca da, nedensel açıklamayı bırakıp, onun yerine fikir ve değer kümelerinin görülmesi ve kavranmasını koyacaksınız.

Belki de terim çok kereler kötüye kullanıldı ama, burada sosyolojinin Kopernik Devrimi'nden söz edebiliriz: Artık kendi üstünlüklerimizi hiçbir biçimde gözden kaybetmeden, kendimizi dünyanın merkezi olarak görmekten vazgeçiyoruz: Kendimize insan toplumları evreninin uzak bir köşesinden bakıyoruz. İktisatçı ve iktisat tarihçisi Karl Polanyi, antropologlarla birlikte bize bu yolu açtı, ilkel arkaik ve antik ekonomiler üzerine onun etkisinin başlattığı çalışmaların yayılması buna tanıklık ediyor.

Ama şimdi Polanyi'nin anlattığı biçimiyle buluşa dönelim. Bu, en iyi Polanyi'nin her şeyin merkezine koyduğu kurumda, yani piyasada görünüyor. Piyasanın sosyolojik niteliğinin üçlü bir dönüşümle tepeden tırnağa değiştiğini görüyoruz: Birleşme, genişleme ve bağımsızlık kazanma. Piyasanın bütün parçalarını modern toplum yaratmadı: Her zaman, hiç olmazsa çoğu kez, bütün toplumlarda piyasalar, her türden piyasa bulunuyordu: Yerel piyasalar ve dış piyasalar, birbirleriyle ilintisiz ve çeşitli bölgelerde birbirinden çok değişik gelişmeler gösteren piyasalar. Sonra bütün bunlar birleşiyor ve ortada tek bir piyasa kalıyor, değişik-somut piyasaların yalnızca onun çeşitli görüntüleri olarak kaldığı büyük, soyut bir piyasa, birleşmiş bir piyasa, önce ulusal, ardından uluslararası... Birleşmiş bir piyasa dünya düzeyinde yapılıyor. Bu doymak bilmez piyasaya metalar gerekli, her şey metalaşıyor, daha önce meta olmayan şeyler de:

Emek, toprak, para. Sonunda bu piyasa her türlü kontrolden sıyrılıyor ve bir çeşit üst düzeyden yetkili gibi görünüyor: Egemen devletler bile onun yasası önünde baş eğiyorlar.

Bütün bunların yeni olmadığını söyleyebilir misiniz? Her şeyin metalaştığını uzun süredir biliyoruz, bir anlamda Shakespeare'den beri, gerektiğinde Marx'ın değindiği gibi. Bu emek ve toprak için çok açık, para için o kadar değil, çünkü çoğu düşünür, kısmen Marx bile, paranın daha başlangıçtan beri meta olduğunu kabul etmiştir.[9] Gene de olgu ancak bir taraftan genel durumla, özellikle arkaik ve eski toplumlarla, karşılaştırıldığında,[10] bir taraftan da, ideolojik yönünün, yani altın standardına kadar olan ve onu kapsayan liberal kapitalizm öğretisinin ön plana çıkarılmasıyla açıklık kazandı.

Böyle bir sistemin yerleşmesi kendiliğinden olmadı. Polanyi, rekabetçi bir emek piyasasının kurulmasını kırk yıl geciktiren bir dayanışmaya dikkat çekiyor. 1918 sonrasında Viyana'da yaşanan benzer durum Polanyi'nin bu açık gerçeğe karşı duyarlık kazanmasına yardımcı olmuştu. Bu açık gerçek Speenhamland'dı; adını, ileri gelenlerin (Sulh Yargıçlarının) 1795'te toplanıp her kilise yetki alanındaki yoksullar, işleri olsun olmasın, ekmek fiyatlarına göre ayarlanan ve aile yükümlülüklerini göz önüne alan asgari bir gelir sağlanmasına karar verdikleri Berkshire kasabasından alıyordu. Bu yardım sistemi, diğer bölgelere de yayılacak ve ancak 1834'te yerini yeni bir Yoksullar Yasası'na bırakacaktı. Speenhamland tarih içinde bir sapma gibi şaşırtıcı: Sanayi Devriminden, Ricardo ve Malthus'un zamanından gelen çok eski uygulamaların bir kalıntısı mı, yoksa bizim "işsizlik si-

9 Bolşeviklerin meta-para ve altın standardı uygulamasını ele alan Polanyi çok yararlı bir biçimde, marksizmle liberalizmin yakın akrabalıklarından kaynaklanan ortak noktalarını ve birleştikleri yerleri de vurguluyor (Sömürü ve sosyal sınıflar kuramını ele aldığı bölüm).

10 Bkz. *Trade and market* (s. II, not: 1). Maxime Rodinson'un Polanyi'nin sorusunu ele alarak Akdeniz çevresi ve ötesindeki uygarlıklarda piyasaları incelediği ve yararlı açıklamalar ve ayrıntılar önerdiği çok önemli, ama çok zor bulunan bir kitaptan bana Catherine Malamoud söz etti. Söz konusu olan P.C. Gendron'un İspanyolca eserine yazılmış Fransızca giriş: El "*senor del zoco*" *en España: edades media y moderna*, Madrid, Intituto Hispano arabe de Cultura, 1973, s. XV-LXIX.

gortalarımızın" bir habercisi mi? Önlemin zenginlerin hesaplarından bağımsız olmadığı, onların çıkarlarına hizmet edip yoksulların zararına işlediği, hatta sefalete düşmelerine yol açtığı doğru.[11] Ama tek başına ekonomik liberalizmin toplumların tarihi içindeki temel aykırılığını gösterdiği de doğru: "Emek piyasası" yalnızca Speenhamland'ın ortadan kalkışıyla işsizlik sigortası uygulaması arasındaki dönemde geçerli olabildi. Karl Polanyi'nin kitapta birkaç kez ısrarla bu olaya dönüşünü anlayabiliyoruz. Özellikle ayrıntılı bir notta bu gerçeğin uzun süre anlaşılmadığına değindiği gibi, geriye baktığımızda buna, *Kapital*'in birinci cildinde, önlem sonrası dönemde işçilerin durumuyla ilgili uzun eklerde rastlamamış olmamıza şaşıyoruz.[12]

Speenhamland 1834'te yürürlükten kaldırıldıktan sonra, kendi kurallarına göre işleyen piyasa duruma hakim oluyor. Bu dönem için Polanyi'nin ana teması sistemin korkunç etkilerinin betimlemesi. Yazar, derin bir toplumsal çözülme pahasına elde edilen eşi görülmemiş ekonomik atılımı gösteriyor. Yaratılan sefalet, sosyal bünyede ortaya çıkan çatlaklar ve tehlikeler, toplumun korunması için savunma önlemleri alınmasını gerektiriyor. Bu önlemler piyasanın serbest işleyişine müdahale eden düzenlemeler biçiminde. Bu noktada sistemin işleyişindeki bozuklukların bu dış müdahalelerden kaynaklandığını söyleyen liberallerle, liberal ütopyanın zararlarının yeterince görülmüş

---

11 Hammond çiftinin klasik monografisi önlemi destekleyenlerin amaçlarına çiğ bir ışık tutuyor. (S.L. ve Barbara Hammond, *The Village Labourer 1760-1832*, Londra 1911 - bu kitabı bulmamı, kaybettiğim meslektaşım Daniel Thorner'a borçluyum). Daha yakınlarda, bu destekleyişin "aynı zamanda hem insanlıktan hem de gereklilikten kaynaklandığı" söylendi (E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Londra, 1963, s. 221). E.S. Hobsbawm ise Speenhamland'in "piyasa ekonomisi karşısında kırsal düzeni koruyabilmek için girişilmiş verimsiz, beceriksiz ve başarısızlığa mahkûm son bir çaba" olduğunu söylüyor (*Industry and Empire*, Op. Cit. s. 105).

12 Yoksullar Yasasının uygulanışı üzerine kısa bir tartışmada 1795'e bir gönderme yapılıyor (Marx, *Ouvres, Economie I*, Paris, 1965, s. 1354 - Bibliothéque de la Pl'ïdae). Engels'in 1844 tarihli *La Situation de la classe laborieuse en Angleterre*'deki etnografik betimlemesinden önce, Sanayi Devriminden önce köydeki yoksulların yaşayışıyla ilgili bir bölüm var. Burada yoksulların "patriarkal romantizm" içinde yarı hayvansı bir yaşamı sürdürdükleri görülüyor. (Fransızca çeviri, Paris, 1975, s. 35-38). Polanyi, Marx ve Engels'in bu konudaki suskunluklarını sorguluyor.

olduğunu, savunma ve kısıtlama önlemlerinin yalnızca daha kötü sonuçları engellediğini öne süren karşıtları arasındaki sonu gelmez bir tartışma başlıyor. Bugün tarihin ve antropolojinin yardımıyla gerçek nedenin artık anlaşılmış olduğunu düşünebiliriz, ama belki bir gözlem yapılabilir. Bu tür bir tartışma temelde iki ayrı değerler sistemini karşı karşıya getiriyor ve karşıtlık son derece soyut bir biçimde, "modern" "geleneksel"e karşı biçimde algılanıyor. Birinci terimle ilgili olarak, ekonomi alanının, modern yeniliğin yabancı, hatta karşıt, unsurlarla birleştiği tek alan olmadığını görüyoruz. Demokratik toplum, modernizmini geleneksel bir ağaç gövdesine aşıladı: Örneğin, Fransız Devrimi, aileyi ortadan kaldırmadı ve Tocqueville'in görmemizi istediği gibi, siyasal demokrasi de yalnızca başka bir düzenin değerlerine yaslandığı sürece devlet düzeyinde olması gerektiğince işleyebildi (Birleşik Devletler, İngiltere). İdeal olan başka, gerçekteki işleyiş gene başka. Aynı şematik anlatım öteki ucun –"geleneksel ucun"– yani burada toplumun bütününün gereklerinin algılanması için de geçerli, Max Weber'in onu soğukkanlılıkla "akılcılığın" karşıtı olarak alışının gösterdiği gibi.[13]

Gene de bir sosyal sistemi değerlendirmek –ya da buradaki gibi kendi kurallarına göre işleyen piyasanın zararlarını ölçmek için– ya oradan ya buradan bakacağız: Modern bir görüş açısıyla bakıldığında geleneksel toplumlar korkunç, geleneksel bir bakış açısından da modern toplum doğaya aykırı.[14] Burada, Sanayi Devriminin dehşeti üzerine bir perde çekmek niyetinde değilim (aynı zamanda başka tartışmaları da düşünüyorum, örneğin Birleşik Devletler'de kölelik gibi). Söylemek istediğim yalnızca şu: Bu tür bir karşıtlığın bilincine varır varmaz, karşılaştığımız tehlike, olayları dramatik bir biçimde sunmak tehlikesi. İyi ki, aslında modern olanın içinde epeyce gelenek bulunuyor, bu yüzden iki görüşün birlikte kullanıl-

13 Tönnies'in topluluk ve toplum arasında kurduğu anti-tez bu yüzden çok daha yerinde.

14 Ya da hâlâ gençlik dindarlığının etkisindeki genç Engels'in "Esquisse d'une critique de l'économie politique"de söylediği gibi, bütünüyle ahlâk dışı (Marx-Engels, *Werke*, Berlin Dietz, 1957, C. 1, s. 499-524).

ması, soğukkanlılıkla gerçek durumların inceliklerine girebilmenin kuşkusuz en iyi yolu.

Bizim durumumuzda bu gözlem nasıl bir sonuç veriyor? Kendi kurallarına göre işleyen piyasanın zararları sürecin yalnızca bir yönü, bütün dikkatimizi buna vererek geneli, yeni ekonomik liberalizmin kendisini yok olmaya, "büyük dönüşüme" götüren bazı çelişkiler içine gömülmüş olduğunu unutmamamız gerekir. Bütün bunları açıklayan da, sosyal yaşamın bir inançlar ve kurumlar sistemine uyum sağlayamaması. Sonuçta bizim için temel olan, bu ekonomizmin, bildiğimiz öteki toplumlarla karşılaştırıldığında ortaya çıkan istisnai niteliği. Bunu azımsamamamız gerek, ama modern toplumun gücünü ve eşsiz başarılarını da azımsamamalıyız. Modern olanı hem gücü hem de sınırları içinde kabul etmemiz gerek.

Olayların dramatik bir biçimde sunuluşuna gelince, bu konuda modern yeniliklerin başka bir kültür üzerindeki etkisiyle ilgili genelde biraz farklı bir örnek verilebilir. Polanyi kısaca, ölçülü bir biçimde Hindistan'dan söz ediyor. Önünde modern ekonominin ve İngiliz hakimiyetinin kast toplumu üzerindeki etkisini bence çok fazla abartan bir yazın vardı. Aslında kast toplumu bu etkilere dikkate değer bir biçimde direnmişti. Genelde değişik toplumların direnme yeteneğinin son derece önemli farklılıklar gösterdiğini söylemek gerek. Bazı durumlarda, toptan, tarihsel bir yok olma sözkonusu. Hindistan'ın durumunda ise, tersine, yenilikler, yapısal olarak değişmeyen bir bütünün içine yerleşmişti. Hiç olmazsa dışardan göründüğü biçimiyle yapıda bir değişiklik yoktu, bizim anlayabilecek durumda olmadığımız içsel bir zayıflama olabilirdi, doğal olarak. Daha yakından bakıldığında, değişikliğin öneminin çeşitli biçimlerde onun önemli olduğunu düşünmek isteyenler tarafından abartıldığı görülüyor: Çoğu kez gözlemci varsayımlarını verilere yansıtmış gibi.[15]

Uzmanların Polanyi'nin kitabındaki ikinci derecede önem

---

15 Benim çalışmama bkz. "Les Britanniques dans l'Inde" *Histoire du développment scientifique et culturel de l'humanité*, C. V. Charles Morazé yönetiminde (Kitap II, s. 969-1003), Paris Laffent, 1970 içinde.

taşıyan çok sayıdaki tez üzerine ne düşündüklerini bilmek isterdik. Değindiğimiz, ekonomik ve sosyal tarihle ilgili, ama tezi destekleyen tezler. Yalnızca iki genel nokta üzerinde duralım. Polanyi, değişimin etkin olabilmesi ve kabul edilmesi için yavaş gerçekleşmesi gerektiğini vurguluyor, çağdaş örneklerde gördüğümüz gibi çok hızlı bir değişim sarsıntılara yol açacaktır. Eğer kendi içinde değişimin mantıksız bir biçimde abartılmasına tanık olmamış olsaydık, bu, çok sıradan bir gözlem olarak görülebilirdi.

Oldukça benzer biçimde, Polanyi'nin sosyal sınıfları toplumun bütünü içine yerleştirme çabasının önemini görebiliyoruz. Yalnızca biraz sağduyu gerektiren bir şey mi bu? Belki, ama o zaman sağduyu, Marx'la Engels'den beri sosyal sınıflar ve onların çıkarlarının ön plana çıkması ve toplumun bütününün göz ardı edilmesiyle epeyce yara almış olsa gerek.[16] Örneğin, kitapta, belirli bir ülkede sosyal sınıflar arasındaki ilişkilerin bir dereceye kadar bu ülkeyi özgü kültüre bağlı oldukları görülüyor: "Aynı" sınıflar İngiltere, Fransa veya Almanya'da birbirleriyle bütünüyle aynı türden ilişkiler içinde değiller. Bu, malzeme biraz olsun tanındığında, hiç olmazsa uygun bir varsayım biçiminde ortaya çıkması gereken bir nokta. O zaman nasıl oluyor da bugün hâlâ üzerinde bu kadar az düşünülüyor?

Kısacası *Büyük Dönüşüm* liberal kapitalizmin en radikal eleştirisi olarak ortaya çıkıyor. Gene de belirtmek gerek: Bu sanayiin değil, ideolojinin bir eleştirisi; radikal, çünkü nesnel ve antropolojik. Yani kitabın, liberal bir ekonomi kavramının hakimiyeti altındaki biçimleriyle 19 ve 20'nci yüzyıl toplumlarına en nesnel yaklaşımı getirdiğini söyleyebiliriz.

Çoğu okuyucunun şaşıracağını görebiliyoruz: Eğer söz konusu olan kapitalizm ise, nasıl olur da, onun çeşitli yönleri arasında bir tek sonuncusunun gerçek anlamda antroploojik veya karşılaştırmaya yönelik bir niteliği olduğunu söyleyelim yalnızca. Öteki ikisinin doğruluğu Polanyi'nin bakış açısının

16 Benim *Alman İdeolojisi* üzerine değindiklerime bkz. (*Homo aequalis I*, Genese et épanouissement de l'ideoloqui economique, Gallimard, 1979, s. 168-172).

içinde değerlendirilmeli. Polanyi'nin karşılaştırmalı bakış açısının her şeyi kapsamadığı, ne kadar temel nitelikte olursa olsun, ideolojinin bir tek yönünü ele aldığı doğru: Yani Polanyi, sosyal yaşamın ekonomik parçalarından diğer bütün parçalara hakim olan bir alt sistem kuruyor. Oysa, başka ideolojik özelliklerin de bununla birlikte yer aldığını söyleyebiliriz. Örneğin, Polanyi eşyayla olan ilişkilerin insanlar arasındaki ilişkilere göre daha büyük önem kazanışından söz ederken, bunun genelde bireyin değerine verilen önceliğe bağlanabileceğini de söyleyebilirdi.[17] Kısacası, Polnayi'yi ilgilendiren en önemli ayrım, diğer ideolojik yönlerle ilintili ve yazarın bakış açısı bu bağlamda genişletilip tamamlanabilir.

Burada, bütün dikkatimizle üzerinde durmamız gereken, daha önce de gördüğümüz bir sorunla yeniden karşılaşmış oluyoruz. Eğer ekonomik liberalizmin miadını doldurmuş olduğunu kabul edersek, bundan bir değer olarak genelde özgürlüğün, özelde demokrasinin kısıtlandığı ve tehdit altında olduğu sonucu çıkmaz mı? Hayek gibi ekonomik liberalizmin önde gelenlerinden birine göre özgürlüğü tehdit eden en büyük tehlike planlama ve dirijizmdir (Bkz. s. 258, dipnot 7). Polanyi'ye gelince, onun özgürlüğe bağlı olduğu açık, ama inançları ve niyetleri ne kadar açık olursa olsunlar, özgürlüğün geleceği konusunda kaygıyla sorduğu sorulara verdiği yanıtlar, 1944'ten beri bize kabul ettirilenlerin ışığında pek de doyurucu olmuyor. Peki, biz, Polanyi'nin kaygılarına göre, bugün hangi noktaya gelmiş bulunuyoruz?

Yazar S.S.C.B. konusunda hayale kapılmış değildi, ama savaş koşullarında ve kuşkusuz kendi kişisel duygularına hakim olma isteğiyle, bu konuda kesin tavır almaktan kaçınıyordu. Aslında, S.S.C.B.'nin Polanyi'nin düşündüğü sosyalizmle hiçbir ortak yanı olmadığı açık. Gerçek olan, ekonomik liberalizmle veya kapitalist biçimiyle ekonominin önceliğine son verilirken, özgürlüğün yok edildiği ve baskının hakim olduğu. Biraz önce değindiğim türden genişletilmiş bir ekonomi ide-

17 A.g.e. s. 12.

oloji incelemesi, burada bir rastlantının değil, bir gerekliliğin söz konusu olduğunu gösterir nitelikte.[18]

Geriye demokratik ülkeler kalıyor. Burada özgürlük bir ideal olarak temel kural olarak yaşıyor, ama uygulamada ekonomi alanında özgürlüğün yetmediği ve belirli sınırlar içinde tutulması gerektiği kabul ediliyor. Kısaca bunlar, ekonomi alanında başka bir planda karşıtların "birlikte yaşaması" adını verdiğimiz şeye rastlanan ülkeler. Bu deneyimsel bir birlikte yaşama, az-çok kaypak veya utandırıcı, belirli bir formüle sahip olmayan bir çeşit alaşım: Bir uçta özgürlük, diğerinde planlama veya korumacılık. Yaşanan deneyimlerde görüldükleri biçimiyle, soruların ve durumların karmaşıklığı, geniş hatların ve yönlendirici ilkelerin yokluğu, bu sorunların teknisyen vve politikacıların alanında kalmalarına, kamuoyunda yer almamalarına yol açıyor.

Gene de düşünce planında bunun başka türlü olabileceği görülebilir ve belki de Karl Polanyi'nin tutkuyla sorduğu şeyin yanıtı burada aranabilir. Kanıtlanan, bir yanda özgürlüğün eğer mutlak üstünlüğü sağlanamazsa yokolacağı, öte yanda, özgürlüğün gerekleri –ekonomik liberalizmin durumundaki gibi– sonuna kadar yerine getirildiğinde saçma veya razı olunamayacak bir duruma gelindiği. Yasanın mutlak üstünlüğü gerekli, ama bunun sonucunda, hem yasa önünde hem de yurttaşların vicdanında, bazı ikincil alanlarda özgürlükle çelişen durumlar ortaya çıkabilir ve çıkacaktır. Bunun için, değişik özgürlük biçimleri ve deneyim düzeyleri arasında bir ayrım yapmak ve bunları önemlerine göre sıralamak, yani çoğu kez kullanılandan daha karmaşık bir model kurmak gerekiyor.[19] Temel olan, gerekli sosyal disiplini bireyin temel hak ve özgürlüklerine göre ikinci planda tutmak, onlara tâbi kılmak. Belki de burada gerçek dünya Polanyi'nin sosyalizm hayalinden ayrılıyor –özellikle üretim etkinliğinin kişisel özgürlüğe tâbi kılınması üzerine yazdığı bölüm düşünülürse–. Dolayısıyla hiç olmazsa, siya-

---

18 *A.g.e.*, s. 132.

19 Uygulama alanına göre bireyciliğin aldığı değişik somut biçimler arasında ayrımlar yapıldı: Steven Lukes, *Individualism*, Oxford, Blackwell, 1973.

sal özgürlüğün hakim olduğu, ekonomik özgürlüğünse bir ölçüde planlanmış veya yönlendirilmiş bir ekonomi içinde belirli kısıtlamalara boyun eğdiği bir düzenleme düşünebiliriz. Burada başka düzeylerde bir yandan bireylerin, bir yandan halkların ve toplulukların sahip oldukları haklar, uluslararası ve ulusiçi ilişkilere tanınan göreli öncelik ve genelde bireyci değerlerle toplumsal yaşamın gerekleri genel düzen içinde karşılıklı birbirlerine tâbi olarak bir araya gelebilirler.

Kendi konumuzdan bir an için ayrılıp, Polanyi'nin yönteminin nasıl başka bir düşünce alanına, özellikle kabile toplumlarıyla ilgili alana girmek durumunda olduğundan, kısaca söz edelim. Burada Polanyi bir parça yüzeyselleşmiyor mu diye sorabiliriz; ekonomiyi fikir olarak eleştirdikten sonra, onu nesne olarak korumayı düşünüyor[20] ve karşılıklılık gibi genel kavramlar kullanmayı öneriyor. Ama bu kavramın da, üretim kadar sosyal alanla belirlenmiş bir kavram olduğu söylenebilir.[21] Gerçekten de bu, aralarındaki değişim ilişkileri içinde kendileri değişmeyen özneler varsayımına dayanıyor. Oysa, Mauss, bunun aksine, bu toplumlarda değişim içinde insanların yalnız bir şey değil, kendilerinden de bir şeyler verdiklerini gösteriyor. Nitekim, içinde buna benzer önermeler bulduğumuz 1925'te basılan *L'Essai sur le don* (Armağan Üzerine Çalışma), kuşkusuz, hemen hemen her yerde ve bu arada Paris'te Mauss'un açtığı yolda çalışmaya gayret gösteriliyor. Polanyi'ye göre bu toplumumuzun bölünmesini sonuna kadar yadsımak anlamına geliyor ve tek başına; sosyal bütünlüğün anlamını ekonomi içinde arayacak yerde –kuşkusuz Polanyi de buna karşıydı– ekonominin bizde ve bizim için taşıdığı anlamı sosyal bütünlük içinde aramaya yöneliyor.

Bunu bir örnekle aydınlatmaya çalışalım. Paranın "evrensel karşılık" olarak gördüğü işlevi biliyoruz, ama böyle bir "evrensel karşılığın" var olması için genel düzeyde –ki bundan toplumun bütününün ve orada geçerli olan genel inançların dü-

20 Benim eleştirim, *Homo aequalis I.* (Op. Cit.), s. 33.

21 Üretim kavramı için bkz. a.g.e., endeks, s.V.

zeyini anlıyorum– gerekli olan koşulların neler olduğunu sorgulamadık. Ama bazı Malinezya toplumlarında kullanılan deniz kabuğundan paraların, paradan başka bir şey olarak görülmemeleri gerektiğini kabul ediyorsak, bu toplumlarda sorunun yanıtını buluyoruz. Gerçekten de, burada, Maurice Leenhardt ve Hocart'ın daha önce söyledikleri gibi, para, yalnızca ve her şeyden önce, yaşamı, ya da aşağı-yukarı aynı anlama gelen, yani her yerde değer olarak görünen, ve işte onlar için sembolün evrensel karşılık, ya da hemen hemen evrensel karşılık olma niteliğinin kaynağı.[22]

Büyük Dönüşüm'ün özgürlüğünün karşılaştırmalarında yattığını gördük; yani, modern uygarlığın ve onun tarihinin başka uygarlıklar ve kültürlerle ilişkisi içinde incelendiğinde yepyeni bir biçimde anlaşılabileceği fikrinde yattığını. İşte Evans-Pritchard'ın aradığı ve haberciliğini yaptığı antropolojide "perspektif içine yerleştirme" yönteminin başlangıcı. Bana öyle geliyor ki, burada bazılarımızın Mauss'un öğretisinde bulduğumuz yeni bir hümanizm vaadiyle yeniden karşılaşıyoruz; bugün antropoloji alanında konu yeniden gündeme gelmiş olabilir.

Hiçbir şey kültürlerin birbirleriyle ilişkileri içinde değerlendirilişi kadar güncel olamaz. İçinde yaşadığımız dünyada çeşitli kültürlerin karşılıklı etkileşim içinde oldukları herkesin bildiği, sıradan bir gerçek, ama çoğu kez bakış açımız sınırlı ve bu kültürel etkileşimin dünyamızı biçimlendirmekte ne kadar önemli olduğunu ölçebilmekten hâlâ uzağız.

Örneğin, yakın geçmişteki dünya olayları, ulusal gururun taşıdığı ağırlığı, halkların saygınlıklarına verdikleri önemi bir kez daha kanıtladı. Bu toplu benliğin kabul edilmesi ihtiyacı da tam tamına evrensel değerlerle özel kültürlerin eklendiği noktada yer alıyor: Söz konusu olan kesin olarak kültürlerin

22 Özellikle, Daniel de Coppet'nin Salomonlar'daki Malaita adasında bir kabilede para üzerine yaptığı çalışmalara bkz.; "The Life-Giving Death", S.C. Humphreys ve E. King, der, *Mortality and Immortality: The Antropology and Archeology of Death*. Londra, Acad. Press, 1981 (s. 195-204.)

Aynı Parisli araştırma grubundan Papua toplumu üzerine bir çalışma yayımlanmak üzere. André Heanu, *Les Morts et la ronde des échanges: De la circulation aux valeurs chez les Orokaiva*. (M.S., H.-Cambridge Univ. Press).

ve kültürlerarası ilişkilerin taşıdığı ağırlık. Dünyamız kültürlerarası ilişkilerin belirlediği bir dünya, bu görüş şimdiye kadar gereken önemi vermediğimiz şeye, bu ilişkiler içindeki tarafların inançlarına, hakkını vererek yaklaşıyor.

Gerçekte modern değerler ve fikirler bütünü olarak aldığımız şey bugün büyük ölçüde bu kültürlerarası etkileşimin, etki altında kalan kültürün hakim kültürün üzerindeki karşıt etkisinin bir sonucu. Sanıyorum bu karşıt etkinin çoğu kez farkına varılmıyor; daha da şematik bir değerlendirmenin yapılmasını beklerken buna kısaca değinmek istiyorum.

Burada düşündüğüm, Afrika plastik sanatlarının yirminci yüzyıl ressamları üzerindeki etkisi türünden modern kültürün basit bir biçimde geleneksel kültürlerden bölük-pörçük bazı şeyler alması değil, sosyal ve siyasal ideoloji düzeyinde daha önemli bir şey. Belirli bir kültür kendini modern kültüre uydurduğu veya antropologların deyişiyle "kültürleştiğinde" (aculturation), genel olarak kendini hakim kültür nezdinde haklı çıkaran bazı inançlar ve değerler oluşturuyor (XIX. yüzyılda, XIX. ve XX. yüzyıllarda Hindistan). Bu inanç ve değerler çoğu kez az-çok derinliği olan bir "sentez", iki inanç ve değer sisteminin bir tür kendine özgü alaşımı biçiminde ortaya çıkıyorlar. İki yanları oluyor: Hakim kültürle ilgili olarak evrensele dönük bir yan ve tâbi kültürle ilgili olarak da özgül olana dönük bir yan. Bu yüzden de, özel bir kültürün kültürleşmesinin bu ürünleri dönemin hakim veya evrensel kültürüne bir geçiş yapabiliyorlar. Tek bir örnek vereceğim. Başka bir bağlamda, ulusların etkin kuramının Herder'in Batı Aydınlanmasının kozmopolitizmine karşı bütün kültürlerin eşitliğini vurgulamasından kaynaklandığını göstermiştim. Bunu da, Almanya'nın XVIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Aydınlanmacıların ve Fransız Devriminin fikir/değerleri karşısındaki kültürleşmesinin bir yönü olarak görebiliriz.[23] XX. yüzyılda ulusların etnik kuramı açıkça modern mirasın bir parçasını oluşturuyor. Bununla Almanya daha sonraki kültür yitirişlerinin yolunu belir-

---

23 "L'Allemagne repond à la France. Le peuple et la nation chez Herder et Fichte", *Libre*, 6, 1979, s. 233-250.

ledi ve bireysel değerlerin gerçek dünyasına uyum sağlayabilmek için kullanılmak üzere vazgeçilmez bir araç sağladı.

Dolayısıyla, modern olarak bilinen inançlarımızın dünyası, gerçekte modern olanla olmayanın etkileşiminden, veya modern olanın kendiliğinden değişen dünyaya uymasından kaynaklanan kavramlarla dolu.

Henüz bir dökümü yapılmamış bu az-çok sentez niteliğindeki kavramlar, ortaya çıkış koşullarından ötürü kaygı verici görünebilecek bazı özelliklere sahipler: Çoğu kez içlerinden çıktıkları kavramları yoğunlaştırıp aşma eğilimi taşıyorlar. Burada bu soruna yalnızca değinebilecek durumdayım, ama bir yandan bolşevizm, bir yandan nazizm yalnızca bu tür bileşimler sonucu ortaya çıkabilmiş gibi görünüyorlar. İlk durumda Marx'ın bilimsel yapaylığı* Lenin'de ekonomik gelişmenin burjuva ya da kapitalist aşamasının atlanabileceği iddiasıyla güçleniyor. Bu iddia yalnızca Rus popülizminin mirasıyla açıklanabilir. Nazizmin durumu daha karmaşık, ama açık özelliklerinden biri taklit ettiği ve aşmaya çalıştığı bolşevizme göre daha abartılmış oluşu.[24]

Büyük Dönüşüm'e dönersek, ondan pek de uzakta olmadığımızı görürüz: Orada da, ekonomik liberalizm biçimini alan modernlik, bugünkü yaşamda karşıtıyla birleşiyor.

Ötekiler gibi bu alanda da, modern fikir/değerler, yani bireyciliğe ait olanlar, hâlâ kabul edildikleri yerlerde bile, gerçekte modern olmayışlarıyla tanımlayabileceğimiz karşıt değerlerle birleşmiş durumdalar. Böylece ortaya, açıklama amacıyla çağımızın "modernlik sonrası" diyebileceğimiz yönü çıkıyor. Bu anlamda Büyük Dönüşüm sürüyor...

LOUIS DUMONT, Ağustos 1982

---

24 Lenin üzerine: Joseph Frank, "The road to revolution", *The Times Literary Supplement*. Stanford, 1979, Oxford 1981). Nazizm üzerine bkz. "Les racines de la violence dans Mein Kampf", L. Dumont, *Individualisme et Anthropologie* (yayımlanacak) içinde.

(*) Dumont, bilimsel yapaycılık *(artificialisme)* sözünü, toplumu insan iradesinden bağımsız, doğal bir süreç sonucu ortaya çıkan bir olgu olarak anlamaya yönelen yaklaşımların karşıtını belirtmek için kullanıyor. Yani, insan yapısı bilinçli müdahalelerle biçimlendirilen bir toplum anlayışının belirlediği yaklaşımlardan sözederken.

KAYNAKLARA İLİŞKİN NOTLAR

1. Bölüme

1. POLİTİKA, TARİH YASASI, İLKE VE SİSTEM OLARAK GÜÇ DENGESİ

1. Güç Dengesi Politikası. Güç dengesi politikası bir İngiliz ulusal kurumudur. Niteliği yalnızca pragmatik ve fiilidir, ne güç dengesi *ilkesi*, ne de güç dengesi *sistemiyle* karıştırılmaması gerekir. Bu politika, ülkenin örgütlenmiş politik toplulukların yerleştiği bir kıtanın yanındaki ada konumunun bir sonucudur. Trevelyan, "Walsey'den Cecil'e kadar, yükselmekte olan diplomasi ekolünün bütün temsilcileri, İngiltere'nin kurulmakta olan büyük Kıta devletleri karşısında tek güvenliğini koruma şansı olarak *Güç Dengesini* izlediler" diyor. Tudor devrinde bu politika iyice yerleşmiş, Canning, Palmerstone, Sir Edward Grey ve Sir William Temple tarafından uygulanmıştı. Ortaya çıkışı Kıta Avrupası'ndaki güç dengesi sisteminin yükselişinden neredeyse iki yüzyıl önceydi ve Fenelon veya Vatel tarafından öne sürülen bir ilke olarak güç dengesi doktrininden bütünüyle bağımsız bir biçimde gelişmişti. Bununla birlikte, böyle bir sistemin gelişmesi, giderek İngiltere'nin Kıta Avrupası'nda öne çıkan herhangi bir devlete karşı ittifaklar kurmasını kolaylaştırdığı için, İngiltere ulusal politikasına büyük ölçüde destek sağlamıştı. Sonuçta, İngiliz devlet adamları, İngiltere'nin güç dengesi politikasının aslında güç dengesi ilkesinin bir uzantısı olduğunu ve İngiltere'nin böyle bir politika izleyerek bu ilkeye dayanan bir sistem içinde yer aldığı fikrini benimsemeye başladılar. gene de, ülkenin kendi savunma politikasıyla, ilerlemesine

yardım eden herhangi bir ilke İngiliz devlet adamları tarafından bilinçli olarak birbirine karıştırılmış değildi. *Twenty-five Years* (Yirmibeş Yıl) adlı kitabında Sir Edward Grey şöyle yazıyordu: "Avrupa'da güçlü bir grubun hakimiyeti istikrar ve barış sağladığı sürece, Büyük Britanya kuramsal olarak buna karşı çıkmamıştır. Genellikle böyle gruplaşmalar onun ilk siyasal tercihi olmuştur. Yalnızca hakim güç saldırganlaşıp İngiltere kendi çıkarlarını tehdit altında hissettiğinde, ülkenin bilinçli bir politika sonucu olmasa bile bir savunma içgüdüsüyle Güç Dengesi denebilecek bir şeye doğru yöneldiği görülür."

Yani, İngiltere'nin Kıta Avrupası'ndaki güç dengesi sistemini destekleyip onun ilkelerini benimsemesi ülkenin meşru çıkarlarına uygundu. Bu ülke politikasının bir parçasıydı. Güç dengesine özünde farklı iki yaklaşımın yarattığı karmaşa aşağıdaki alıntılarda görülüyor: 1787'de Fox kızgınlıkla hükümete "artık İngiltere Avrupa'da güç dengesini koruyamayacak ve özgürlüklerin savunucusu olarak görülemeyecek bir konuma mı geldi?" diye soruyordu. Fox'a göre Avrupa'da güç dengesi sisteminin koruyuculuğunu üstlenmek İngiltere'nin boynunun borcuydu. Burke de dört yıl sonra iki yüzyıldır yürürlükte olduğu düşünülen bu sistemi "Avrupa'nın kamu hukuku" olarak tanımlıyordu. İngiltere'nin ulusal politikasını Avrupa'nın güç dengesi sistemiyle özdeşleştiren bu retoriğin, Amerikalıların aynı derecede itici buldukları bu iki kavram arasındaki farkı görmelerini güçleştirmesi doğaldı.

2. *Tarih yasası olarak güç dengesi.* Güç dengesinin başka bir tanımı doğrudan doğruya güç birimlerinin niteliğine dayanıyor. Bu, modern düşüncede ilk defa Hume tarafından dile getirildi. Onun bu başarısı Sanayi Devriminden sonra siyasal düşüncenin hemen hemen bütünüyle ortadan kalkmasıyla kayboldu. Hume, söz konusu olgunun siyasal niteliğini görmüş ve onun psikolojik ve ahlâkî gerçeklerden bağımsız oluşunun üzerinde durmuştu. Bu olgu, oyuncular gücü içeren birimler olarak davrandıklarında onları yönlendiren dürtüler dışında etkisini gösteriyordu. Hume'un yazdığı gibi, deneyim, dürtüler, ister "ihtiyatlı bir politika" ister "kıskanç bir taklitçilik" doğrultusunda olsun, "sonuçların aynı olacağını" gösteriyordu. F. Schuman şöyle diyor: "Eğer Devletler Sisteminin A, B ve C gibi üç birimden oluştuğu yolunda bir önermede bulunursak, bunlardan birinin elindeki gücün artmasının diğer ikisinin gücünü azaltacağı açıkça görülecektir." Bundan çıkardığı sonuç, güç dengesinin "basit biçimiyle Devlet Sistemi içindeki her birimin bağımsızlığını korumak amacıyla geliştirilmiş" oluşu. Bu önermeyi pekâlâ, siyasal sistemler biçiminde düzenlenmiş olsun olmasın, bütün güç birimleri için genelleştirebilirdi. Gerçekten de, güç dengesi tarih sosyolojisinde bu biçimde karşımıza çıkıyor. Toynbee, *Study of His-*

tory'de (Tarih Çalışması) güç birimlerinin, baskının en yüksek düzeye ulaştığı güç grupları merkezinde değil, çevrede yaygınlaşacakları gerçeğine değiniyor. Batı ve Orta Avrupa'da en önemsiz sınır değişikliklerinin bile olanaksız olduğu bir dönemde, Birleşik Devletler, Rusya, Japonya ve İngiliz Dominyonları şaşkınlık verici bir biçimde yayıldılar. Pirenne de buna benzer bir tarih yasasından söz ediyor. Göreli olarak örgütlenmemiş topluluklarda dış baskılara karşı koyan merkezlerin güçlü komşulardan en uzak bölgelerde ortaya çıktığına değiniyor. Bunun örnekleri arasında, Heristal'li Pipin'in Kuzey Avrupa'nın ötelerinde kurduğu Frank krallığı veya Alman birimlerinin birleştirici merkezi olarak Doğu Prusya'nın ortaya çıkması sayılabilir. Bu tür başka bir yasa da Belçikalı De Greef'in tampon devlet yasası. Bu yasa Frederick Turner ekolünü etkileyip, Batı Amerika için kullanılan "gezgin Belçika" kavramına yol açmış gibi görünüyor. Bu denge ve dengesizlik kavramları, ahlâkî, yasal ve psikolojik fikirlerden bağımsız şeyler. Bu da onların siyasal niteliğini gösteriyor.

3. *İlke ve sistem olarak güç dengesi.* İnsan çıkarlarından biri, bir kez meşrulaştığında, ondan bir davranış ilkesi türetilir. 1648'den beri, Münster ve Westphalia anlaşmalarının belirlediği statükonun Avrupa devletlerinin çıkarlarına uygun olduğu kabul edilmiş ve anlaşmayı imzalayanların bu konudaki dayanışması sağlanmıştı. 1648 anlaşması Avrupa'nın hemen hemen bütün güçlü devletleri tarafından imzalanmıştı, bunlar anlaşmanın uygulanacağına dair güvence veriyorlardı. Hollanda ve İsviçre'nin egemen uluslar olarak uluslararası planda ortaya çıkmaları bu anlaşmayladır. Bu tarihten başlayarak devletler, statükodaki herhangi bir önemli değişmenin ancak hepsinin yararına gerçekleşebileceğini varsayabilecek duruma geldiler. Uluslar topluluğunun ilkesi olarak güç dengesinin kaba biçimi bu. Buna göre, bu ilkeye uygun davranan hiçbir ulusun, statükoyu değiştirme amacı güttüğünden haklı veya haksız olarak kuşku duyduğu başka bir devlete karşı saldırgan bir davranışta bulunması düşünülemezdi. Böyle bir durum, doğal olarak, bu tür değişikliklere karşı koalisyonlar kurulmasını büyük ölçüde kolaylaştıracaktı. Buna karşın, ilke ancak, Utrecht Anlaşmasında, Avrupa'da dengeyi korumak için (ad conservandum in Europa equilibrium) İspanya mülkü Bourbonlarla Habsburglar arasında paylaştırıldığında, tanındı. İlkenin resmi olarak tanınmasıyla, Avrupa yavaş yavaş bu ilkeye dayanan bir *sistem* biçimini aldı. Küçük devletlerin büyük devletler tarafından yutulması (veya egemenlik altına alınması) güç dengesini bozacağı için, sistem dolaylı olarak küçük devletlerin bağımsızlığını koruyordu. 1648'den, hatta 1713'ten sonra Avrupa'nın örgütlenişi ne kadar kesinlikten uzak olursa olsun, iki yüzyıl kadar bir süre küçük büyük bütün devletlerin korunabilmesi güç

dengesi sisteminin başarısı olarak görülmeli. Bu sistem adına sayısız savaş verildi. Bunların istisnasız hepsi güç kaygılarıyla açılmış olarak görülebilirlerse de, çoğu durumda ülkeler sanki kışkırtma olmadan girişilen saldırganlık eylemlerine karşı ortak önlem ilkesine göre hareket ediyorlarmış gibi sonuç vermişlerdi. Danimarka, Hollanda, Belçika ve İsviçre gibi güçsüz birimlerin, sınırlarını tehdit eden büyük güçlere karşın, uzun yıllar boyunca varlıklarını sürdürebilmiş olmalarını başka hiçbir şey açıklayamaz. Mantıksal olarak, bir ilkeyle bu ilkeye dayanan bir düzen, yani bir sistem arasındaki fark açık görünüyor. Ancak, geri planda kaldıkları zaman bile, yani kurumsal aşamaya henüz ulaşamayıp yalnızca geleneksel alışkanlık ve adetlerin yönlendiricisi olarak kaldıklarında bile, ilkelerin etkinliğini azımsamamamız gerek. Yerleşmiş bir merkez, düzenli toplantılar, ortak görevliler veya yaptırım gücüne sahip davranış kuralları olmaksızın bile, Avrupa yalnızca çeşitli sefaretler ve diplomatik organların arasındaki sürekli temaslar sonucu bir sistem durumuna gelmişti. Birlikte veya ayrı ayrı, benzer veya değişik ifadelerle yürütülen soruşturmalar, yöntemler ve yazışmaları düzenleyen katı gelenek, güç dengesini sabitleştirmeden belirtmenin, bu arada da anlaşma yolları tıkandığında yeni uzlaşma, giderek ortak eylem yolları aramanın bir biçimiydi. Gerçekten de, büyük devletlerin meşru çıkarları tehlikeye girdiğinde, bu devletlerin toplu halde küçük devletlerin işlerine karışma hakkını ellerinde tutmaları, Avrupa düzeyinde tam olarak örgütlenmemiş bir yönetim mekanizmasının varlığı anlamına geliyordu.

Bu gayri resmi sistemin belki de en güçlü desteği, ya bir ticaret anlaşması, ya da âdet ve geleneklerin etkin kıldığı uluslararası bir araç yoluyla yürütülen sayısız özel iş ilişkisiydi. Hükümetler ve etkili yurttaşlar, bu tür uluslararası işlemlerin çeşitli mali, ekonomik ve yasal yönlerinde, sayısız biçimde birbirlerine kenetlenmişlerdi. Bunlardan bazıları yerel bir savaşla kesintiye uğrayabilirdi, ama sürekli veya hiç olmazsa geçici olarak etkilenmeden kalan işlemlerle ilgili çıkarlar savaşın düşman zararına etkileyebileceği çok önemli bir kitle oluşturuyordu. Uygar toplulukların tüm yaşamına işleyen ve ulusal sınırları aşan özel çıkarların bu sessiz baskısı, uluslararası ilişkilerin görünmez güvencesini oluşturuyor ve Avrupa İttifakı veya Milletler Cemiyeti gibi örgütlü bir biçim olmadığında bile güç dengesi ilkesine etkin bir yaptırım gücü sağlıyordu.

TARİH YASASI OLARAK GÜÇ DENGESİ

Hume, D., "On the Balance of Power", *Works, c. III (1854), s. 364. Schuman F.*, International Politics (1933), s. 55, Toynbee, A.J., *Study of History*, c. III, s. 302. Pirenne, H., *Outline of the History of Europe from the*

Fall of the Roman Empire to 1600 (Engl. 1939). Barnes-Becker-Becker, *On De Greef*, c. II, s. 871. Hoffman, A., *Das deutsche Land und die deutsche Geschichte* (1920). Ayrıca, Haushofer'in Jeopolitik Ekolü, Öteki uçta ise, Russell, B., *Power*, Lasswell'in *Psycopathology and Politics*; *World Politics and Personal Insecurity* ve diğer eserleri. Ayrıca, Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic*, bölüm 4, I.

İLKE VE SİSTEM OLARAK GÜÇ DENGESİ

Mayer, J.P., *Political Thought* (1939), s. 464. Vattel, *Le droit des gens* (1758). Hershey, A.S., *Essentials of International Public Law and Organization* (1927), s. 567-69. Oppenheim, L., *International Law*. Heatley, D.P., *Diplomacy and the Study of International Relations* (1919).

YÜZ YILLIK BARIŞ

Leathes, "Modern Europe", *Cambridge Modern History*, c. XII. bölüm I. Toynbee, A.J., *Study of History*, c. IV (C), s. 142-53. Schuman, F., *International Politics*, Kitap I, bölüm 2. Clapham, J.H. *Economic Development of France and Germany, 1815-1914*, s. 3. Robbins, L., *The Depression* (1934), s. 1. Lippmann, W., *The Good Society*. Cunningham, W., *Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*. Knowles, L.C.A., *Industrial and Commercial Revolution in Great Britain during the 19th Century* (1927), Carr, E.H., *The 20 Years' Crisis 1919-1939* (1940). Crossman, R.G., *The Economic Problem* (1925), s. 265.

BAĞDAT DEMİRYOLU

Anlaşmazlığın 15 Haziran 1915 İngiliz-Alman anlaşmasıyla çözümlenmiş olduğu görüşü: Buell, R.L. *International Relations* (1929). Hawtrey, R.G., *The Economic Problem* (1925). Mowat, R.B., *The Concert of Europe* (1930), s. 313. Stolper, G., *This Age of Fable* (1924). Karşı görüş için: Fay, S.B., *Origins of the World War*, s. 312. Feis, H., *Europe, The World's Banker 1870-1914*, (1930), s. 335.

AVRUPA İTTİFAKI

Langer W.L., *European Alliances and Alligments (1871-1890)* (1931). Sontag, R.J., *European Diplomatic History (1871-1932)* (1933). Onken, H., "The German Empire", *Cambridge Modern History*, c. XII. Mayer, J.P., *Political Thought* (1939), s. 464. Mowat, R.B., *The Concert of Europe* (1930), s. 23. Phillips, W.A., *The Confederation of Europe 1914* (ikinci baskı 1920). Lasswell, H.D., *Politics*, s. 53. Muir, R., *Nationalism and Internationalism* (1917), s. 176. Buell, R.L., *International Relations* (1929), s. 512.

1. Bölüme

2. YÜZ YILLIK BARIŞ

1. Olaylar. 1815 ve 1914 arasında, bir yüzyıl boyunca, Avrupa'nın büyük devletleri birbirleriyle yalnız üç kısa dönem boyunca savaştılar. 1859'da altı ay, 1866'da altı hafta ve 1870-71'de dokuz ay. Tam iki yıl süren Kırım Savaşı, çevresel ve yarı sömürge savaşı niteliğindeydi. Clapham, Trevelyan, Toynbee ve Binkley'in de aralarında yer aldığı tarihçiler bu konuda görüş birliği içindeler. Bu arada, İngilizlerin ellerindeki Rus tahvillerinin savaş boyunca Londra'da geçerliliklerini koruduklarına da değinelim. Ondokuzuncu yüzyılla daha önceki yüzyıllar arasındaki temel fark, arada sırada patlak veren yaygın savaşlarla yaygın savaşlara hiç rastlanmayan bir durum arasındaki farktır. General Fuller'ın ondokuzuncu yüzyılda savaşsız geçen tek bir yıl olmadığını söylemesi önemli değil, Quincy White'ın çeşitli yüzyıllarda savaşla geçen yılların toplamını yaygın ve yerel savaşlar arasında ayrım yapmadan karşılaştırması da en önemli noktayı gözden kaçırıyor.

2. Sorun. İngiltere'yle Fransa arasındaki sürekli savaşların, yaygın savaşların bu verimli kaynağının, sona ermesi özellikle açıklama gerektiriyor. Bu, iktisat politikası alanında iki gerçekle ilintili: a) eski sömürge imparatorluğunun sona ermesi ve b) uluslararası altın standardı dönemiyle birleşen serbest ticaret dönemi. Yeni ticaret biçimleri savaştan elde edilebilecek çıkarları hızla ortadan kaldırırken, altın standardıyla ilintili yeni uluslararası para ve kredi yapısıyla birlikte barıştan elde edilebilecek kesin çıkarlar oluşmuştu. Ulusal paraların dengesiyle gelir ve istihdam düzeyini belirleyen dünya piyasalarının işlerliği, artık tüm ulus ekonomilerinin çıkarlarını da etkiliyordu. Geleneksel yayılmacılık yerini 1880'e kadar bütün Büyük Devletlerde görülen antiemperyalist eğilimlere bırakmıştı. (Bundan 18'inci bölümde söz ediyoruz).

Gene de, dış politikanın doğal olarak kârlı iş olanaklarını artırma işlevi gördüğü düşünülen ticaret savaşları dönemiyle, yabancı tahvil sahipleriyle yabancı yatırımcıların çıkarlarını korumanın sefaret mensuplarının meşru görevi sayılan daha sonraki dönem arasında yarım yüzyılı aşkın bir süre var (1815-80). Özel iş çıkarlarının dış ilişkiler üzerindeki etkisini yok sayan doktrin bu yarım yüzyıl içinde yerleşti. Sefaretler ancak bu dönemin sonunda bu tür talepleri gözönüne almaya başladılar, ama gene de kamuoyundaki yeni eğilimler dikkate alınarak yapılıyordu bu. Biz bu değişikliğin ticaretin niteliğine bağlı olduğunu kabul ediyoruz. Ondokuzuncu yüzyıl koşullarında ticaret artık yayılmak ve başarılı olmak için doğrudan doğruya güç politikasına bağımlı değildi. Dış politikada ticaretin yavaş yavaş yeniden etkili olmaya başlaması ise, uluslararası para ve

kredi sisteminin ulusal sınırları aşan yeni ticari çıkarlar yaratmış olmasındandı. Ama bu çıkarlar yalnız yabancı tahvil sahiplerinin çıkarları olduğu sürece hükümetler onları dikkate almakta son derece isteksiz davranıyorlardı. Çünkü dış borçlar, uzun süre yalnızca en dar anlamda spekülasyona yönelik olarak görüldüler; genelde gelir ulusal hükümet tahvillerine bağlıydı ve hiçbir hükümet şöhreti söz götürür hükümetlere borç verme riskini göze almış yurttaşların desteklenmesi gerektiğini düşünmüyordu. Canning, İngiliz hükümetinin kayıplarına ortak olmasını isteyen yatırımcıların taleplerini kesinlikle reddediyor ve dış borçlarının tanınması kendileri için büyük önem taşıyan Latin Amerika cumhuriyetlerini hiç düşünmeden geri çeviriyordu. Palmerstone'un ünlü 1848 genelgesi bu tavrın değiştiğinin ilk göstergesiydi, ama değişiklik çok da kapsamlı değildi çünkü ticaret zümresinin çıkarları o derece geniş bir alana yayılmıştı ki, hükümetin herhangi bir önemsiz çıkarın bir dünya imparatorluğunun yönetimini karıştırmasına izin vermesi beklenemezdi. Dış ülkelerdeki iş girişimlerinde dış politika çıkarlarının yeniden gündeme gelmesi temelde serbest ticaret döneminin kapanması ve bunu izleyen onsekizinci yüzyıl yöntemlerine geri dönüşün sonucuydu. Ama ticaret artık spekülasyona yönelmeyen, bütünüyle olağan dış yatırımlarla iç içe girerken, dış politika geleneksel topluluğun ticaret çıkarlarına hizmet çizgisine geri dönmüştü. Açıklanması gereken bu sonuncu olay değil, ara dönemde bu çıkarın ortadan kalkmış olması.

2. Bölüme

3. ALTIN İBRİŞİMİN KOPUŞU

Para değerlerinin zorla dengede tutulması altın standardının çöküşünü hızlandırdı. İstikrar hareketinin başını çeken Cenevre'ydi, Londra ve Wall Street'den gelen baskıları mali yönden daha zayıf devletlere geçiriyordu.

İstikrar politikasına ilk zorlanan ülkeler, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulusal paraları çöken mağlup ülkelerdi. İkinci grubu paralarının istikrarını ilk grupdakilerden daha sonra sağlayan galip Avrupa devletleri oluşturuyordu. Üçüncü grupda ise yalnızca altın standardından en büyük yararı sağlayan ülke, Birleşik Devletler vardı.

I. MAĞLUP ÜLKELER		II. GALİP AVRUPA DEVLETLERİ			III. A.B.D.	
	Ulusal para dengesinin sağlanışı		Ulusal para dengesinin sağlanışı	Altın standardından ayrılış		Altın standardından ayrılış
Rusya	1923	Büyük Britanya	1925	1931	A.B.D.	1933
Avusturya	1923	Fransa	1926	1936		
Macaristan	1924	Belçika	1926	1936		
Almanya	1924	İtalya	1926	1933		
Bulgaristan	1925					
Finlandiya	1925					
Estonya	1926					
Yunanistan	1926					
Polonya	1926					

İlk gruptaki dengesizliğin yükünü bir süre birinci grup çekti. İkinci gruptaki ülkeler birincidekiler gibi paralarının dengesini sağlar sağlamaz onlar da desteğe ihtiyaç duymaya başladılar; bu desteği üçüncü grup sağladı. Sonuçta, Birleşik Devletler'den oluşan üçüncü grup, Avrupa'daki parasal istikrar hareketinin yol açtığı giderek artan dengesizlikten en çok zarar gören grup oldu.

2. Bölüme

4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA SARKACIN SALINIMLARI

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki geriye dönüş yaygın, hızlı, ama boyutları açısından kısıtlıydı. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda 1918-23 döneminin tek sonucu yenilgi sonrasında demokratik (veya sosyalist) cumhuriyetlerin yerlerini tutucu bir restorasyona bırakmalarıydı; birkaç yıl sonra hemen hemen her yerde tek parti hükümetleri kuruldu. Bu eğilim gene oldukça yaygındı.

ÜLKE	DEVRİM	KARŞI DEVRİM		TEK PARTİ HÜKÜMETİ
Avusturya	Ekim 1918 Sosyal Demokrat Cumhuriyet	1920	Orta Sınıf Cumhuriyeti	1934
Bulgaristan	Ekim 1918 Radikal Tarım Reformu	1923	Faşist Karşı devrim	1934
Estonya	1917 Sosyalist Cumhuriyet	1918	Orta sınıf Cumhuriyeti	1926
Finlandiya	Şubat 1917 Sosyalist Cumhuriyet	1918	Orta sınıf Cumhuriyeti	–
Almanya	Kasım 1918 Sosyal Demokrat Cumhuriyet	1920	Orta sınıf Cumhuriyeti	1933
Macaristan	Ekim 1918 Demokratik Cumhuriyet Mart 1919 Sovyetler	1919	Karşı devrim	–
Yugoslavya	1918 Demokratik Federasyon	1926	Otoriter askerî devlet	1929
Letonya	1917 Sosyalist Cumhuriyet	1918	Orta sınıf Cumhuriyeti	1934
Litvanya	1917 Sosyalist	1918	Orta sınıf Cumhuriyeti	1926
Polonya	1919 Sosyal Demokrat Cumhuriyet	1926	Otoriter devlet	–
Romanya	1918 Tarım reformu	1926	Otoriter rejim	–

2. Bölüme

5. MALİYE VE BARIŞ

Son yarım yüzyıl boyunca uluslararası maliyenin oynadığı sosyal rol üzerine hemen hemen hiç malzeme yok. Corti'nin Rothschild'larla ilgili kitabı yalnızca Avrupa İttifakından önceki dönemi kapsıyor. Ailenin Süez hisseleri işine karışması, Bleichroeder'lerin uluslararası borçlanma yoluyla 1871 Fransız savaş tazminatını ödeme teklifleri, Doğu Demiryolu döneminin büyük alışverişleri burada incelenmemiş. Langer ve Sontag'ınkiler türünden tarih çalışmaları uluslararası maliyeye çok az yer veriyor (bunlardan ikincisi barışı etkileyen unsurlar arasında maliyenin sözünü bile etmemiş); Leathes'in *Cambridge Modern History*'de yaptığı gözlemler neredeyse bir istisna olarak kalıyor. Fransa'da Lysis, İngiltere'de J.A. Hobson'unkiler gibi dışardan liberal eleştiriler, ya maliyecilerin vatanperverlikten ne kadar uzak olduklarını, ya da serbest ticaret zararına emperyalist ve korumacı akımları destekleme eğilimlerini göstermeye yönelik. Hilferding ve Lenin'inkiler türünden Marksist çalışmalar ulusal bankacılıktan kaynaklanan emperyalist güçlerin ve bankaların ağır sanayi ile olan ilişkilerinin üzerinde duruyorlar. Bu açıklama yalnızca Almanya ile sınırlı olmasının yanı sıra, uluslararası bankacılık çıkarlarını açıklamakta da kesinlikle başarısız.

Wall Street'in yılların gelişmeleri üzerindeki etkisi objektif bir biçimde incelenebilmek için henüz çok yeni. Genelde, Barış anlaşmalarından Dawes Planı, Young Planı ve Lozan sırasındaki ve daha sonraki savaş tazminatlarının tasfiyesi kadar bu etkinin uluslararası uzlaşma ve ılımlılık yönünde olduğu kuşkusuz. Yeni çalışmalar, özel yatırım konusunu ötekilerden ayırma eğilimindeler. Bunun bir örneği, ister başka hükümetler ister özel yatırımcılar tarafından verilmiş olsun, hükümetlere verilen borçları dikkate almayan Staley'nin çalışması. Bu sınırlama yazarın bu çok ilginç çalışmasında uluslararası maliyenin bir değerlendirmesini yapmasını olanaksız kılıyor. Bizim geniş ölçüde yararlandığımız Feis'in mükemmel çalışması konuyu neredeyse bütünüyle kapsıyor, ama o da, yüksek maliye arşivleri henüz açılmamış olduğu için, özgün malzeme yokluğundan zayıf kalıyor. Earle, Remer ve Viner'in değerli çalışmaları da aynı kaçınılmaz kısıtlamadan etkilenmişler.

4. Bölüme

6. "TOPLUMLAR VE EKONOMİK SİSTEMLER" İÇİN SEÇİLMİŞ REFERANSLAR

Ondokuzuncu yüzyıl, kişisel çıkar dürtüsüne dayanan, kendi yasalarına göre işleyen bir ekonomik sistem kurmayı denedi. Biz böyle bir girişimin eşyanın doğası gereği olanaksız olduğunu öne sürüyoruz. Burada yalnız

böyle bir yaklaşımın içerdiği çarpık yaşam ve toplum görüşüyle ilgileniyoruz. Örneğin, ondokuzuncu yüzyıl düşünürleri piyasada tüccar gibi davranmanın "doğal" olduğunu, başka türlü davranmanın ancak insan içgüdülerine müdahale edilmesi sonucunda ortaya çıkabilen yapay bir ekonomik davranış olacağını varsayıyorlardı. Aynı biçimde, insanlar kendi hallerine bırakıldıklarında piyasaların kaçınılmaz olarak ortaya çıkacaklarını, ahlâkî açıdan piyasa toplumu istenilir olsun olmasın, işlerliğinin soyun değişmez özelliklerine bağlı olduğunu da varsayıyorlardı. Oysa sosyal bilimlerin sosyal antropoloji, ilkel toplumların iktisadı, eski uygarlıklar tarihi, genel iktisat tarihi gibi alanlarında yapılan modern araştırmaların sonuçları bu varsayımların tam tersini gösteriyor. Aslında, ekonomik liberalizm felsefesinin dolaylı veya dolaysız olarak içerdiği antropolojik veya sosyolojik varsayımlar arasında geçersizliği kanıtlanmamış olan yok gibi. Aşağıda bu konuda bazı alıntılar yer alıyor:

a) *Kazanç dürtüsü "doğal" bir insan dürtüsü değildir.*

"İlkel iktisadın belirleyici niteliği, üretim ve değişimden kâr sağlama isteğinin yokluğudur" (Thurnwald, *Economics in Primitive Communities*, 1932, s. XIII). "Yok edilip ortadan kaldırılması gereken başka bir fikir de, bugünün bazı iktisat kitaplarındaki İlkel Ekonomik İnsan Kavramı" (Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific*, 1930, s. 60). "Manchester liberalizmin yalnız kuramsal olarak değil, tarihsel olarak da yanıltıcı Idealtypen kavramını yadsımamız gerek" (Brinkman, "Das soziale System des Kapitalismus", *Grundriss der Sozialökonomik*, Abt. IV, s. 11).

b) *Emek karşılığında kazanç bağlamayı beklemek, insan için "doğal" değildir.*

"Daha uygar toplumlarda çoğu kez çalışma dürtüsü oluşturduğu biçimde kazanç, toplumların ilkel koşullarında hiçbir zaman çalışmayı teşvik eden bir unsur işlevini görmez" (Malinowski, op. cit., s. 156). "Etki altında kalmamış ilkel toplumun hiçbir düzeyinde, emeğin emek karşılığının ödenmesi fikriyle ilintili olduğunu göremiyoruz" (Lowie, "Social Organization", *Encyclopedia of the Social Sciences*, vol. XIV, s. 14). "*Hiçbir yerde* emek kiralanmıyor ve satılmıyor" (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, c. III, 1932, s. 169). "Emeğin, karşılığının ödenmesi gerekmeyen bir yükümlülük olarak görülmesi... yaygın bir şey" (Firth, *Primitive Economics of the New Zealand Maori*, 1929). "Ortaçağda bile, yabancılar için işin karşılığının ödenmesi duyulmamış bir şey." "Topluma yabancı birinin hiçbir *kişisel* bağ veya göreve sahip olmadığı için, şan ve şeref için çalışması beklenir." Saz şairleri, toplumun dışından olmalarına karşın, "yaptıkları işin karşılığını alır, bu yüzden de aşağı görülürlerdi" (Lowie, op. cit.).

c) *Emeği kaçınılmaz olarak yapılması gereken en az işle sınırlamak insan için "doğal" bir şey değildir.*

"Çalışmanın hiçbir zaman kaçınılmaz olarak görülmesi gereken işlerle sınırlandırılmadığını, doğal ya da edinilmiş işlevsel bir faaliyet arzusuna bağlı olarak gereken en alt düzeyi her zaman aştığını görmemek elde değil" (Thurnwald, *Economices*, s. 209). "Emek her zaman kesinlikle gerekli olanı aşma eğilimindedir" (Thurnwald, *Die menschliche Gesellschaft*, s. 163).

d) *Çalışmanın olağan özendiricileri kazanç değil, karşılıklılık, rekabet, çalışma zevki ve sosyal övgüdür.*

Karşılıklılık: "Ekonomik eylemlerin hepsi değilse bile çoğu, bir karşılıklı armağanlar ve armağan iadeleri zincirinin parçasını oluştururlar, bu armağanlar sonuçta birbirini dengeler ve bütün taraflar aynı ölçüde çıkar sağlar.. Yasalara sürekli karşı çıkan biri kısa zamanda kendini sosyal ve ekonomik düzenin dışında bulur - bunun da iyice farkındadır" (Malinowski, *Crime and Custom in Savage Society*, 1926, s. 40-41).

Rekabet: "Rekabet yoğun edimler, amaçlarında aynı olmakla birlikte, mükemmellik dereceleri açısından farklıdırlar.. Varolan modellerin yeniden yaratılması için bir mükemmellik yarışı..." (Golddenweiser, "Loose Ends of Theory on the Individual, Pattern and Involotion in Primitive Society", *Essays in Anthropology*, 1936, s. 99). "Erkekler, bostana büyük sırıklar getirir ya da Hint patatesi mahsulünü taşırken, hızlı çalışma, işi tam yapma ve kaldırabildikleri ağırlıklar konusunda birbirleriyle yarışırlar" (Malinowski, *Argonauts*, s. 61).

Çalışma zevki: "Kendi başına bir amaç olarak çalışmak, Maori çalışma düzeninin değişmez bir niteliği" (Firth, "Some Features of Primitive Industry", *Economic Journal*, c. 1, s. 17). "Estetik amaçlarla bahçeleri düzenli ve temiz tutmak, güzel, sağlam çitler yapmak, özellikle sağlam ve büyük Hint patatesi sırıkları bulmak için pek çok zaman ve emek harcanır. Belli bir ölçüde bütün bunlar mahsulün yetişmesi için gereklidir, ama yerlilerin vazifeşinaslığı yalnızca gereklilik sınırlarının çok ötesine götürdükleri de kuşkusuz" (Mali.owski, op. cit., s. 59).

Sosyal övgü: "Bahçecilik hüneri, kişinin sosyal değerinin genel göstergesidir" (Malinowski, *Coral Gardens and Their Magic*, c. II, 1935, s. 124). "Topluluktaki herkesten ortalama bir çalışma düzeyini tutturması beklenir" (Firth, *Primitive Polynesian Economy*, 1939, s. 161). "Andaman adalarında yaşayanlar tembelliği antisosyal bir davranış olarak görürler" (Ratcliffe-Brown, The *Andaman Islanders)*. "Emeğini başka birinin hizmetine sunmak sosyal bir hizmetti, yalnızca ekonomik değil" (Firth, op. cit., s. 303).

e) *İnsan çağlar boyunca aynı.*

Study of Man (İnsan Üzerine İnceleme) adlı kitabında Linton okuyucu kişilik belirlenmesiyle ilgili psikolojik kurumlara karşı uyararak şöyle diyor: "Genel gözlemler bizi bütün bu tiplerin oluşturduğu yelpazenin bütün toplumlarda aşağı yukarı aynı olduğu sonucuna götürüyor. Başka bir deyişle, (gözlemci) kültürel farkların oluşturduğu perdenin arkasına geçebildiği anda, insanların temelde bizim gibi olduklarını görecektir" (s. 484). Thurnwald, insanlar arasında, gelişmelerinin bütün aşamalarında varolan benzerliğin üzerinde duruyor: "Daha önceki sayfalarda incelediğimiz ilkel iktisat, insan ilişkileri söz konusu olduğu ölçüde, iktisadın herhangi bir başka biçiminden farklı değildir ve sosyal yaşamın aynı genel ilkelerine dayanır" (*Economics*, s. 288). "Temel nitelikteki bazı kolektif duygular özünde bütün insanlar için aynıdır ve bu, sosyal yaşamda benzer biçimlerin tekrar tekrar karşımıza çıkışını açıklar" ("Sozialpsychische Ablaufe im Völkerleben", *Essays in Anthropology*, s. 383). Ruth Benedict'in *Patterns of Culture (Kültür Modelleri)* adlı kitabı da sonuçta benzer bir varsayıma dayanıyor: "İnsan mizacı dünyanın her yerinde neredeyse aynıymış, her toplumda aşağı yukarı aynı bölüşüm olanakları varmış ve geleneksel gelişmelere göre bunlar arasından seçilen kültür, insanların büyük çoğunluğu benzer biçimlere sokmuşcasına konuştum. Örneğin, bu yoruma göre, vecde gelme durumu her toplumda belirli sayıda birşey için olanaklıdır. Eğer bu saygı görüp ödüllendirilirse, önemli bir kesim bu duruma ulaşacak veya bunun için gerekli yeteneği geliştirecektir." (s. 233). Malinowski de çalışmalarında tutarlı bir biçimde aynı görüşü işlemiştir.

f) *Genel kural, ekonomik sistemlerin sosyal ilişkilerin içine yerleşmiş oluşudur; malların bölüşümü ekonomi dışı amaçlar belirler.*

İlkel iktisat, "kenetlenmiş bir bütünün parçaları olan belirli sayıda insanla uğraşan sosyal bir iştir" (Thurnwald, *Economics*, s. XII). Aynı şey zenginlik, çalışma ve takas için de doğru. "İlkel toplumda zenginlik ekonomik değil, sosyal niteliktedir" (ibid). Emeğin "iş görmekte etkin olabilmesi", "sosyal güçlerin örgütlü bir çabası içine yerleşmiş" olmasındandır (Malinowski, *Argonauts*, s. 157). "Mal ve hizmetlerin takası, büyük ölçüde, ya sürekli bir ortaklık içinde yürütülür, ya belirgin sosyal bağlarla ilintilidir ya da ekonomi dışı alanlardaki karşılıklılık ilişkileriyle birlikte gider" (Malinowski, *Crime and Custom*, s. 39).

Ekonomik davranışı yönlendiren iki ana ilke, karşılıklılık ve *yeniden bölüşümle birlikte yer alan stoklama gibi görünüyor.*

Kabile yaşamının tümüne sürekli bir alıp verme işlemiştir (Malinowski, *Argonauts*, s. 167). "Bugün verilen yarın alınanla dengelenecektir. Bu,

ilkel yaşamın bütün ilişkilerine işlemiş olan karşılıklılık ilişkisinin bir sonucudur" (Thurnwald, *Economics*, s. 106). Bu karşılıklılığı olanaklı kılmak üzere "her vahşi toplumda karşılıklılık yükümlülüklerinin kaçınılmaz temeli olarak belirli bir kurumsal 'ikililik' veya 'yapısal simetri' bulunur" (Malinowski, *Crime and Custom*, s. 25). Banaro'larda ruhlar beldesinin simetrik bölümleri aynı biçimde simetrik olan toplum yapısını yansıtır (Thurnwald, *Die Gemeinde der Banaro*, 1921, s. 378).

Thurnwald, bu tür karşılıklı davranışlardan bağımsız olarak, bazen de onunla birlikte, stoklama ve yeniden dağıtımın ilkel avcı kabilelerden en büyük imparatorluklara kadar yaygın olduğunu buldu, Mallar bir merkezde toplanıyor, sonra da çeşitli biçimlerde topluluğun üyelerine dağıtılıyordu. Örneğin, Mikronezya ve Polinezya halkları arasında "ilk klanın temsilcileri olarak krallar geliri ellerinde topluyor, sonra da bunu bir cömertlik gösterisi biçiminde halk arasında dağıtıyorlardı" (Thurnwald, *Economics*, s. XII). Bu dağıtma işlemi merkezî yetkililerin elindeki en önemli güç kaynağını oluşturuyor (*a.g.e.*, s. 107).

g) *Tek başına kendisi ve ailesi için yiyecek sağlama çabasının eski insanın yaşamında yeri yoktur.*

Klasikler ekonomi öncesi insanın kendisine ve ailesine bakma durumunda olduğunu varsaydılar. Bu varsayım yüzyılın başında Carl Buecher'in çığır açan eserinde yeniden canlandırıldı ve geniş yaygınlık kazandı. Yeni araştırmalar tam bir görüş birliği içinde bu noktada Buecher'i düzelttiler. (Firht, *Primitive Economics of the New Zealand Maori*, s. 12, 206, 350; *Economics*, s. 170, 268 ve *Die menschliche Gesellschaft*, c. III, s. 146; Herskovits, *The Economics Life of Primitive Peoples, 1940*, s. 34; Malinowski, *Argonauts*, s. 167, dipnot).

h) *Karşılıklılık ve yeniden dağıtım, yalnız küçük ilkel topluluklar için değil, aynı zamanda büyük ve zengin imparatorluklar için de geçerli ekonomik davranış ilkeleridir.*

"Dağıtımın en ilkel avcı kabile yaşamından başlayan kendine özgü bir tarihi vardır." "..Daha yakın ve daha açık bir biçimde katmanlaşmış toplumlarda durum daha değişiktir.." "Örneklerin en çarpıcısını hayvancılıkla uğruşan toplumların tarımla uğraşanlarla karşılaşmaları oluşturuyor." "..Bu toplumlarda koşullar birbirinden çok farklıdır. Ama bir kaç ailenin elindeki siyasal gücün artması ve despotların ortaya çıkmasıyla dağıtım işlevi önem kazanır. Şef köylüden artık vergi biçimine dönüşmüş olan armağanları toplar ve bunları kendi görevlileri, özellikle saraya bağlı olanlar arasında dağıtır.

"Bu gelişmeler daha karmaşık dağıtım biçimlerini de içeriyordu... Bütün eski devletler - Çin, İnka İmparatorluğu, Hint Krallıkları, Mısır, Babil

- vergi ve ücret ödemelerinde metal para kullanıyorlar, ama devlet görevlileri, savaşçılar ve çalışmayan sınıflara, yani halkın üretici olmayan kesimine ambarlar ve depolarda toplanan tahılı dağıtarak aynî ödemelerde bulunuyorlardı. Bu durumda dağıtım özünde ekonomik bir işlev görüyor" (Thurnwald *Economics*, s. 106-108).

Feodalizmden söz ettiğimizde genellikle Avrupa Orta Çağını düşünürüz... Ancak bu, katmanlaşmış topluluklarda hemen ortaya çıkan bir kurumdur, Ödemelerin çoğunun aynî olması ve üst kademenin bütün topraklar ve sürüler üzerinde hak iddia etmesi feodalizmin ekonomik nedenlerini oluşturur.." (*a.g.e.*, s. 195).

3. Bölüme

7. "PİYASA MODELİNİN EVRİMİ" İÇİN SEÇİLMİŞ REFERANSLAR

Ekonomik liberalizm, uygulamaları ve yöntemlerinin genel bir ilerleme yasasının doğal gelişmeleri olduğu sanısına göre işliyordu. Bunları modele uydurabilmek için, kendi kurallarına göre işleyen piyasanın temelindeki ilkeler insan uygarlığının bütün evrelerine yakıştırıldı. Sonuç, ticaret, piyasalar para, şehir yaşamı ve ulusal ticaretin gerçek niteliği ve ortaya çıkışı tanınmaz bir biçime gelinceye kadar çarpıtıldı.

a) *Bireysel "takas, trampa ve değişim" eylemleri ilkel toplumlarda yalnızca istisna olarak görülürler.*

Başlangıçta takas hiç bilinmez, karşı durulmaz bir takas eğilimine sahip olmak şöyle dursun, ilkel insan bundan hiç hoşlanmaz" (Buecher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 1904, s. 109. Örneğin, bir olta kancasının değerini belirli bir yiyecek miktarıyla belirtmek olanaksızdır, çünkü böyle bir değişim hiç yapılmamıştır ve Tikopialar için gerçeküstü bir şey gibidir.. Her tür nesne belirli bir sosyal durumla uyum içindedir" (Firth, Op. Cit., s. 340).

b) *Ticaret belirli bir topluluk içinde ortaya çıkmaz; değişik toplulukları içeren bir dış ilişkidir*

"Başlangıçta ticaret etnik gruplar arasında yer alan bir işlemdir; aynı kabilenin ya da aynı topluluğun üyeleri arasında yer almaz, sosyal toplulukların en eskilerinde yalnızca yabancı kabilelere yönelik dışsal bir olgudur" (M. Weber, *General Economic History* s. 195) "Tuhaf görünebilir ama, ortaçağda ticaret başlangıcından beri yerel ticaretin değil, dış ticaretin etkisiyle gelişti" (Pirenne, *Economic and Social History of Modieval Europe*, s. 142). "Ortaçağlardaki ekonomik canlanma, uzak mesafeler arası ticaretin etkisiyleydi" (Pirenne, *Medieval Cities*, s. 125).

c) *Ticaret piyasalara bağlı değildir; barışçı olan veya olmayan tek yönlü bir mal taşımacılığından kaynaklanır.*

Thurnwald en eski ticaret biçimlerinin nesnelerinin uzak mesafelere taşımaktan oluştuğunu gösterdi. Özünde söz konusu olan bir av seferidir. Seferin köle avcılığı veya korsanlık durumunda olduğu gibi savaşçı bir nitelik kazanması büyük ölçüde karşılaşılan direnişe bağlıdır (Op. Cit., s. 145, 146). "Norse Vikinglerindeki gibi Homer çağının Yunanlıları arasında da deniz ticaretini başlatan korsanlıktı; bir süre iki iş birlikte uyum içinde yürütüldü" (Pirenne, *Economic and Social History*, s. 109).

d) *Piyasaların varlığı veya yokluğu temel niteliklerden değildir; yerel piyasaların büyüme eğilimi yoktur.*

"Piyasasız ekonomik sistemlerin bu ortak özellikten ötürü başka ortak özelliklere de sahip olmaları gerekmez." (Thurnwald, *Die mensccliche Geselschaft*, C. III, s. 137) Eski piyasalarda "yalnızca belirli miktarlardaki belirli nesneler birbirleriyle takas edebilirdi" (*a.g.e*, s. 137) "Thurnwald ilkel para ve ticaretin ekonomik olmaktan çok, sosyal bir önem taşıdığı yolundaki gözlemi için özellikle övgüye layık" (Loeb, "The Distribution and Function of Money in Early Society" *Essays in Anthropology* içinde, s. 153). Yerel piyasalar "silahlı ticaret", "sessiz takas" veya diğer dış ticaret türlerinden birinden çıkmadılar, kaynakları dar bir çevre içinde yapılan değişim amacıyla kurulmuş bir buluşma yerinde korunan "barış"tı. "Yerel piyasanın amacı bölgede yerleşmiş halkın günlük ihtiyacı için gerekli şeyleri sağlamaktır. Bu, pazarların haftada bir kurulmalarını, çok dar bir kesimi ilgilendirmelerini ve faaliyetlerinin küçük perakende işlemlerle sınırlı oluşunu açıklar" (Pirenne, Op. Cit., Bölüm: 4, "Commerce to the End of the Twentienth Century", s. 79). Daha sonraki tarihlerde bile, panayırlardan farklı olarak, yerel piyasalar hiçbir büyüme eğilimi göstermediler. "Piyasa bölgenin ihtiyaçlarını karşılıyor ve yalnızca yakın çevrede oturanlara hizmet veriyordu; metalar kırsal alandan gelen ürünler ve hergün kullanılan eşyadan oluşuyordu" (Lipson, *The Economic History of England*, 1935, C. I, s. 221). Yerel ticaret "genellikle köylülerin ve ev sanayiinde çalışan kişilerin bir yan uğraşı, çoğu kez mevsimlik bir uğraş olarak gelişmeye başladı..." (Weber, Op. Cit., s. 195). "İlk bakışta tüccar bir sınıfın yavaş yavaş tarım nüfusunun ortasında gelişmeye başladığını varsaymak doğal görünüyordu. Ancak, bu kavramı destekleyen hiçbir şey yok" (Pirenne, *Medieval Cities*, s. 111)

e) *İş bölümünün başlangıcı ticaret veya değişim değil, coğrafi biyolojik ve bu tür ekonomi dışı gerçeklerdir.*

"İş bölümü kesinlikle rasyonalist kuramın öne sürdüğü gibi karmaşık iktisadın bir sonucu değildir. Büyük ölçüde cinsiyet ve yaşla ilgili psikolojik farklılıklara bağlıdır" (Thurnwald, *Economics*, s. 212) "Neredeyse tek iş bölümüdür" (Herskovits, Op. Cit., s. 13). İş bölümünün biyolojik

gerçeklerden kaynaklanışının bir başka örneği, değişik etnik gruplar arasındaki birbirini bütünleyerek yaşama durumudur. "Etnik gruplar" toplumda "bir üst tabaka" oluşması yoluyla "meslek gruplarına dönüşürler". "Böylece, bir yandan bağımlı sınıfın katkıları ve hizmetlerine, diğer taraftan önde gelen katmanın içindeki aile reislerinin dağıtım gücüne dayanan bir düzen kurulur" (Thurnwald, *Economics*, s. 86). Burada devletin başlangıç noktalarından birini buluyoruz. (Thurnwald, *Sozialpsyschische Ablaufe*, s. 387).

f) *Para belirleyici bir buluş değildir; varlığı veya yokluğunun ekonominin biçiminde önemli bir farka yol açması gerekmez.*

"Bir kabilenin para kullanıyor olması onunla para kullanmayan kabileler arasında ekonomik açıdan çok az farklılık doğuruyordu" (Loeb, Op. Cit., s. 154). "Paranın kullanıldığı durumlarda, gördüğü işlev bizim uygarlığımızda olduğundan çok değişiktir. Hiçbir zaman somut bir madde olmaktan uzaklaşmaz ve hiçbir zaman bütünüyle soyut bir değer göstergesine dönüşmez" (Thurnwald *Economics*, s. 107). Takasın güçlüğü paranın "icadında" hiçbir rol oynamadı. "Klasik iktisatçıların bu eski görüşü, etnoloji araştırmalarına ters düşüyor"· (Loeb, Op. Sit., s. 167, dipnot: 6). Para işlevi gören metaların hem kendilerine özgü faydaları, hem de güç sembolü olarak taşıdıkları önem göz önüne alındığında "ekonomik mülkiyeti tek yönlü akılcı bir görüş açısından değerlendirmek" olanaksız (Thurnwald, *Economics*). Örneğin, para, yalnızca ücret ve vergi ödemelerinde kullanılıyor olabilir (*a.g.e*, s. 108) veya başlık parası, dökülen kanı temizlemek için verilen tazminat veya ceza ödemelerinde kullanılır. "Dolayısıyla devlet öncesi koşulların bu örneklerinde, değerli nesnelere biçilen değerin, geleneksel bağışların miktarı, önde gelen kişilerin konumu ve toplulukları içinde avamla olan somut ilişkilerinden kaynaklandığını görüyoruz." (Thurnwald, *Economics*, s. 263).

Piyasalar gibi para da temelde dışsal bir olgudur, topluluk için taşıdığı önem öncelikle ticaret ilişkileri tarafından belirlenir. "Para fikri genellikle toplum dışından kaynaklanır." (Loeb, Op. Cit., s. 156). "Yaygın bir değişim aracı olarak para dış ticaretten kaynaklanır" (Weber, Op. Cit., s. 238).

g) *Dış ticaret başlangıcında, bireyler arasında değil topluluklar arasında yer alan ticarettir.*

Ticaret bir "grup işidir", "toplu olarak ele geçirilen nesnelerle" ilgilidir. Başlangıcında "toplu ticaret yolculukları" yer alır. "Çoğu kez dış ticaret niteliği taşıyan bu seferlerin düzenlenmesinde toplu hareket ilkesi görülür" (Thurnwald, *Economics*, s. 145). "En eski ticaret yabancı kabileler arasındaki değişim ilişkisidir" (Weber, Op. Cit., s. 195). Ortaçağ ticareti kesinlikle bireyler arasında ticaret değildi. "Belirli şehirler arasında, *top-*

luluklar arası veya *şehirler arası* ticaretti." (Ashley, *An Introduction to English Economic History and Theory*, Bölüm: I, "Ortaçağlar", s. 102).

n) *Ortaçağda kırsal kesim ticaretten kopuktu.*

Onbeşinci yüzyıla kadar ve onbeşinci yüzyılda şehirler ticaret ve sanayiin tek merkezleriydi, o derecede ki bunların kırsal alana yayılmasına izin verilmiyordu (Pirenne, *Economic and Social History*, s. 169). "Kırsal alandaki ticaretin ve el sanatlarına karşı yürütülen mücadele hiç olmazsa yedi veya sekiz yüzyıl sürdü" (Heckscher, *Mercantilism*, 1935, c. I, s. 129). "Bu önlemlerin şiddeti (demokratik hükümetin' gelişmesiyle daha da arttı..." "On dördüncü yüzyıl boyunca çevre köylerine silahlı birlikler gönderilmiş, dokuma tezgâhları ve içinde boya karıştırılan fıçılar ve imha edilmiş ya da bunlara el konulmuştu" (Pirenne, Op., Cit., s. 211).

i) *Ortaçağda şehirden şehre fark gözetmeyen bir ticaret uygulaması yoktu.*

Şehirler arası ticaret, Londra'daki Hanse ile "Totonik Hanse arasındaki gibi, çeşitli şehirler veya şehir grupları arasında ayrıcalıklı ilişkiler içeriyordu. Karşılıklılık ve misilleme bu şehirlerin arasındaki ilişkilere hakım olan ilkelerdi. Örneğin, borçların ödenmemesi durumunda, alacaklı şehrin yargıçları borçlu şehrin yargıçlarına gidip adaletin, kendi haklarına nasıl davranılmasını istiyorlarsa, öyle yerini bulmasını isteyebilir" ve onları "borç ödenmediği takdirde borçlu şehir halkına karşı bir misillemeye girişileceğiyle tehdit edebilirlerdi" (Ashley, Op. Cit., Bölüm: I, s. 109).

l) *Ulusal korumacılık bilinmiyordu.*

"Onüçüncü yüzyılda Hıristiyan dünyası çerçevesinde sosyal teması engelleyen sınırlamalar bugün karşılaştıklarımızdan daha az olduğu için, ülkeler arasında ayrımlar yapmak ekonomik açıdan pek gerekli değil." (Cunngham *Western Civilization in its Economic Aspects*, C. I, s. 3). Onbeşinci yüzyıla kadar siyasal sınırlarda gümrük tarifeleri uygulanmıyordu. "Bundan önce ulusal ticareti yabancı rekabetten koruyarak destekleme arzusunun varlığını gösteren hiçbir ize rastlanmıyor" (Pirenne, *Economic and Social History*, s. 92) "Bütün alanlarda 'uluslararası ticaret' serbestti" (Power ve Postan, *Studies in English Trade in the Fifteenth Century*).

k) *Merkantilizm, ulusal sınırlar içinde şehirler ve eyaletleri daha serbest ticaret uygulamalarına zorladı.*

Heckscher'ın *Merkantilizm*'inin (1935), ilk cildinin başlığı "Birleştirici Bir Sistem Olarak Merkantilizm" *(Mercantilism as a Unifying System)*. Böyle bir sistem olarak merkantilizm, "devlet sınırları içinde ekonomik yaşamı belirli bölgelerle sınırlayan ve ticareti engelleyen herşeye karşı çıkıyordu" (Heckscher, Op. Cit., C. I, s. 273). "Şehir politikasının iki yönü, kırsal alanın baskı altında tutulmasıyla yabancı şehirlerin rekabetine karşı mücadele, devletin ekonomik amaçlarıyla çelişiyordu." *a.g.e*, C. I,

s. 131). "Merkantilizm, ticaretin yerel uygulamalarının ülke topraklarının tümüne yayılmasını sağlayan ticaret kanalıyla, ülkeleri 'millileştirdi'" (Pantlen, "Handel", *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* içinde, C. VI, s. 281.). "Rekabet bazen otomatik arz ve talep dengesinin sağlandığı piyasalar oluşturmak üzere merkantilizm tarafından yapay bir biçimde yaratıldı" (Heckscher). Merkantilist sistemin ticareti serbestleştirici etkisini fark eden ilk modern yazar Schmoller'di (1884).

l) *Ortaçağ müdahaleciliği çok başarılıydı.*

"Ortaçağ şehirlerinin politikası, herhalde Batı Avrupa'da antik çağdan sonra toplumun ekonomik yönünü tutarlı ilkelere göre düzenlemek için girişilen ilk çabaydı. Bu çaba olağanüstü bir başarıya ulaştı. Karşı çıkılmaz biçimde üstünlük sağladığı dönemde, belki ekonomik liberalizm veya laissez-faire'de aynı biçimde başarılıydı, ama süresi açısından şehir politikalarının sürekliliğiyle karşılaştırıldığında, liberalizm kısa, geçici bir olaydı" (Heckscher, Op. Cit., s. 139). "Bunu bir düzenleme sistemiyle başardılar; sistem, amacına türünün şaheseri kabul edilebilecek kadar mükemmel bir biçimde uygundu. Şehir ekonomisi çağdaşı olan gotik mimarisine lâyıktı" (Pirenne, *Medieval Cities*, s. 217).

m) *Merkantilizm şehir uygulamalarını ulusal sınırlar içinde yaygınlaştırdı.*

"Sonuç daha geniş bir bölgeye yaygınlaştırılmış bir şehir politikası olacaktı - devlet temelinde kabul ettirilmiş bir çeşit belediye politikası" (Heckscher, Op. Cit., C. I, s. 131).

n) *Merkantilizim: Fevkalâde başarılı bir politika.*

"Merkantilizm usta işi karmaşık ve ayrıntılı bir ihtiyaç karşılanması sistemi yarattı" (Buecher, Op. Cit., s. 159). Colbert'in kendi içinde bir amaç olarak üretimde yüksek kaliteye yönelik Reglement'ının başarısı "müthişti" (Heckscher, Op. Cit., Cilt I, s. 166). "Ulusal düzeyde ekonomik yaşam büyük ölçüde siyasal merkezileşme sonucuydu." (Buecher, Op. Cit., s. 157). Merkantilizmin düzenlemeler sistemi "Ortaçağ şehir yönetimlerinin ahlâkî ve teknolojik sınırları içinde ortaya koyabileceklerinden çok daha sıkı bir emek düzeni ve disiplini" sağlamıştır. (Birinkman, "Das soziale System des Kapitalismus" *Grundriss der Sozialökonomik* içinde, Abt., IV).

7. Bölüme

8. SPEENHAMLAND LİTERATÜRÜ

Yalnızca liberal kapitalizm döneminin başında ve sonunda Speenhamland'ın belirleyici öneminin bilincine varıldığını görüyoruz. Doğal olarak, 1834'ten önce de, sonra da "yardım sistemi" ve "yoksullar yasasının

kötü uygulanışı"na gönderme yapılıyordu. Ancak bunlar Speenhamland'den (1795) değil, Gilbert Yasası'ndan (1762) başlıyorlardı ve Speenhamland sisteminin gerçek niteliği kamuoyunca anlaşılmamıştı.

Bugün de tam anlaşılmış değil. Hâlâ onun ayrım gözetmeyen bir yoksul yardımı olduğu düşünülüyor. Aslında, bunda çok farklı bir şey, sistematik bir ücret desteklemesiydi. O dönemde yaşayanlar böyle bir uygulamanın Tudor Yasası ilkeleriyle ne kadar çeliştiğini tam öğrenememişlerdi, ortaya çıkmakta olan ücret sistemiyle kesinlikle bağdaşamayacağının da farkında değillerdi. Pratik etkilerine gelince örgütlenmeye karşı yasalarla (1799-1800) birlikte ücretleri düşürdüğü ve işverenlere sağlanan bir destek oluşturduğu çok sonra anlaşıldı.

Klasik iktisatçılar, rahat ve ulusal para konularında yaptıkları gibi, durmadan "yardım sisteminin" ayrıntılarını inceleyip durdular. Bütün yardım biçimlerini "Yoksullar Yasasıyla" aynı kefeye koyup bunların kökünün kazınması için uğraştılar. Ne Townsend ne Malthus, ne de Ricardo Yoksullar Yasası Reformunu savunmadılar, istedikleri bunun ortadan kaldırılmasıydı. Bu konuyu inceleyen bir tek Bentham'dı, o bu alanda ötekilerden daha az dogmatik davranıyordu. Burke ve Bentham, Pitt'in göremediğini fark etmişlerdi: Gerçekten muzır olan şey ücret desteklemeleriydi.

Marx ve Engels, Yoksullar Yasasını hiç incelemediler. Yoksulların sırtını okşar görünürken (işçi sendikalarına karşı özel bir yasanın güçlü desteğiyle ücretleri asgari geçim düzeyinin altına düşüren ve kamu fonlarını yoksulların sırtından daha çok para kazanabilsinler diye zenginlere veren bir sistemin sahte insancılığını göstermek kadar hiçbir şey Marx ve Engels'in işine gelemezdi. Ama onların devrinde *düşman* Yeni Yoksullar Yasasıydı, Cobbett ve Çartistler Eski Yoksullar Yasasını idealize etme eğilimindeydiler. Ayrıca, Marx ve Engels, haklı olarak, kapitalizmin gelişebilmesi için Yoksullar Yasasında reform yapılması gerektiğine inanıyorlardı. Böylece, yalnız birinci sınıf tartışma kozlarını değil, aynı zamanda Speenhamland'in kuramsal sistemlerini desteklemesini sağlayan görüşü, yani kapitalizmin özgür bir emek piyasası olmadan işleyemeyeceği görüşünü elden kaçırdılar.

Harriet Martineau, Speenhamland'in etkilerini bütün korkunçluğuyla anlatırken Yoksullar Yasası Raporundan (1834) büyük ölçüde yararlanıyordu. Onun yoksulları kaderlerinin kaçınılmazlığı konusunda aydınlatmak üzere yazdığı zevkli, küçük ciltlerin basım masraflarını üstlenen Gould'lar ve Baring'ler davalarına Martineau'dan daha samimi ve genelde daha bilgili bir savunucu bulamazlardı. Martineau yoksulların kaderinin kaçınılmazlığına ve yalnızca politik iktisat yasalarının bilinmesinin bu

kaderi daha dayanılır kılacağına can-ı gönülden inanmıştı *(Illustrations to Political Economy,* 1831, C. III; "The Parish" ve "The Hamlet", *Poor Laws and Paupers,* 1834 içinde) Otuz yıllık Barış *(Thirty Years Peace, 1816-1846)* adlı kitabı daha değişik bir havada yazılmıştı, burada Martineau'nun Çartistlere ustası Bentham'dan daha yakın olduğu görülüyordu. (C. III, s. 489 ve C. IV, s. 453). Martineau, anlattıklarını şu çarpıcı cümlelerle bitiriyordu: "Şimdi en değerli kafalar ve yürekler bu büyük sorunla, emeğin hakları sorunuyla ilgili. Dışardan, bu sorunu ihmal etmenin cezasının herkesin mahvı olacağı yolunda çarpıcı ihtarlar geliyor. Soruna bir çözüm bulunmaması mümkün mü? Bu çözüm herhalde İngiliz tarihinin önümüzdeki döneminin temel gerçeğini oluşturabilir; o zaman, yaşadığımız Otuz Yıllık Barışın öneminin, çözümün hazırlanışında yattığı daha iyi görünecek." Bu, gecikmeyle gerçekleşen bir kehanetti. İngiliz tarihinin bir sonraki döneminde emek sorunu ortadan kalktı; ama yetmişlerde geri geri geldi ve yarım yüzyıl daha sonra "herkesin mahvının" gerçekleştiğini gösterdi. Doğal olarak, 1840'larda bu sorunun kaynağında Yoksullar Yasası Reformunu yönlendiren ilkelerin yattığını görmek 1940'larda olduğundan daha kolaydı.

Victoria dönemi boyunca ve daha sonra hiçbir felsefeci veya tarihçi Speenhamland'ın alelade iktisadî yönleriyle ilgilenmedi. Benthamizmin üç tarihçisi içinde Sir Leslie Stephen ayrıntılara girmek zahmetinde bulunmadı; Yoksullar Yasasının felsefi radikalizmin tarihinde oynadığı rolün önemini ilk farkeden Elie Halevy bu konuda yalnızca bulanık bir takım fikirlere sahipti. Üçüncü yaklaşımdaki, Dicey'inkindeki boşluk daha da çarpıcı. Onun hukuk ve komuoyu arasındaki ilişkiler üzerine yaptığı eşsiz çözümleme "laissez-faire" ve "kolektivizm"i ana dokunun motifleri olarak değerlendiriyordu. Dokunun kendisi, devrin sanayi ve ticaretindeki eğilimlerden, yeni ekonomik yaşamı biçimlendiren kavramlardan kaynaklanıyordu. Hiç kimse, düşkünlüğün kamuoyundaki hakim konumunu veya Benthamcı yasama sisteminin bütünü açısından Yoksullar Yasası Reformunun taşıdığı önemin üzerinde Dicey kadar duramazdı. Gene de, Benthamcıların yaşama modellerinde Yoksullar Yasası Reformuna verdikleri merkezci yeri anlamakta güçlük çekiyor ve asıl sorunun vergilerin sanayi üzerindeki yüküyle ilgili olduğuna inanıyordu. Schumpeter ve Mitchell ayarında ekonomik düşünce tarihçileri bile klasik iktisatçıların kavramlarını Speenhamland koşullarına gönderme yapmaksızın inceliyorlardı.

A› Toynbee'nin konferansıyla (1881) Sanayi Devrimi bir iktisat tarihi konusu oldu; Toynbee Speenhamland'den ve onun "yoksulların zenginler tarafından korunması" ilkesinden Tory sosyalizmini sorumlu tutuyordu. Bu sıralarda William Cunnigham da aynı konuyla ilgilenmeye başladı ve

konu mucize kabilinden canlılık kazandı; ama bu boşlukta bir seda gibiydi. Mantaux (1907) Cunninham'ın şaheserinden (1881) yararlandığı halde Speenhamland'den yalnızca "reformlardan biri" olarak söz ediyor ve tuhaf bir biçimde onun "Yoksulları emek piyasasının dışına itmek" gibi bir etki yaptığını söylüyordu. (*The Industrial Revolution in the Eighteenth Century*, s. 438). Çalışmaları İngiliz sosyalizminin ilk dönemleri için bir anıt niteliği taşıyan Beer, Yoksullar Yasasından hemen hemen hiç sözetmiyordu.

Speenhamland'in yeniden keşfedilmesi ancak Hammends'ların (1911) Sanayi Devriminin getirdiği yeni uygarlık görüşünü ortaya koymalarıyla oldu. Onlarla birlikte Speenhamland ekonomik değil, sosyal tarihin bir parçası durumuna geldi. Webb'ler (1927), yaptıkları işin bizim kendi çağımızın sosyal sorunlarının kaynaklarıyla ilgili olduğunun bilinci içinde, Speenhamland'ın siyasal ve eknomik ön koşullarını araştırarak bu çalışmaları sürdürdüler.

J.H. Clapham, Engels, Marx, Tonybee, Cunningham, Mantoux ve daha sonraları, Hammond'ların temsil ettikleri iktisat tarihine kurumsal yaklaşım denebilecek yaklaşımlara karşı bir görüş geliştirmeye çalıştı. Speenhamland'ı bir kurum olarak görmeyi reddederek onu ülkenin "tarım düzeninin" bir özelliği olarak inceledi (C. I, Bölüm: 4). Sistemi yıkan şey onun şehirlere yayılması olduğuna göre bu yaklaşım doğru olmazdı. Ayrıca, Clapham Speenhamland'ın vergiler üzerindeki etkisini ücret konusundan ayırıyor ve ilk konuyu "Devletin Ekonomik Faaliyetleri" bağlamında inceliyordu. Bu da yapay bir ayrımdı ve düşük ücretlerden sağladıkları fayda, vergiler yüzünden uğradıkları zararlardan daha önemli olan işveren sınıfının durumunu Speenhamland tartışmasının dışında bırakıyordu. Ama Clapham'ın gerçeklere olan saygısı onun kurumu yanlış değerlendirişini dengeliyordu. Speenhamland tartışmasının dışında bırakıyordu. Speenhamland sisteminin uygulandığı alanlarda "savaş içi toprak çevrilmelerinin" belirleyici etkisini ve sistemin gerçek ücretleri ne derece düşürmüş olduğunu ilk gösteren oydu.

Speenhamland'ın ücret sistemiyle bağdaşmazlığı, yalnız ekonomik liberal gelenek içinde sürekli hatırlandı. Geniş anlamda, emeği koruyan herşeyin müdahaleci Speenhamland ilkesiyle bir ilintisi olduğunu yalnızca ekonomik liberaller gördü. Spencer bütün "kolektivist" uygulamalara karşı yardım sistemine onun geldiği bölgede verilen ad olan "yoktan ücret var etme" suçlamasını öne sürüyordu. Kolektivist uygulamaların içine de eğitim, konut, kamuya açık eğlence ve dinlenme alanlarıyla hizmetleri de rahatça katabiliyordu. 1913'te Dicey, Emeklilik Yasasına (1908) karşı eleştirilerini şöyle özetliyordu: "Özünde bu, yoksullara düşkünler evi dışında verilen yardımın yeni bir biçiminden başka bir şey de-

ğil." Aynı zamanda ekonomik liberallerin önerdikleri politikaları başarılı bir biçimde uygulama şansına hiçbir zaman sahip olmadıkları görüşünü öne sürüyordu: "Önerilerinden bazıları hiçbir zaman uygulamaya konulmadı; örneğin, düşkünlerevi dışında verilen yardım hiçbir zaman yürürlükten kalkmadı." Dicey'nin görüşü bu olduğuna göre, Mises'in "işsizlik yardımı ödendiği sürece işsizlik var olacaktır" (*Liberalismus*, 1927, s. 74) ve "işsizlere yardımın en etkin yıkım silahlarından biri olduğu kanıtlandı" (*Socialism*, 1927, s. 464; *Nationalökonomie*, 1940, s. 720) demesi doğaldı. Walter Lippmann *Good Society* (İyi Toplum) (1937) adlı kitabında kendini Spencer'dan ayırmaya çalıştı, ama yalnızca Mises'i anarak. Mises ve Lippmann 1920'lerin ve 1930'ların yeni korumacılığına karşı ortaya çıkan liberal tepkileri yansıtıyorlardı. Kuşkusuz, durumun birçok özelliği Speenhamland'i hatırlatır nitelikteydi. Avusturya'da işsizlik sigortalarını destekleyen, iflas halinde bir hazineydi. Büyük Britanya'da "yaygın işsizlik yardımının" sadakadan farkı yoktu; Amerika'da WPA ve PWA yürürlüğe konulmuştu; Kimya Sanayii'nin başında bulunan Sir Alfred Mond 1926'da İngiliz işverenlerinin işsizlik fonundan kredi alabilmelerini ve böylece istihdamı artırmaya yardım edilmesini önerdi, ama hiçbir sonuç alamadı. Ulusal para konusunda olduğu gibi ışsizlik konusunda da, liberal kapitalizm, ölüm döşeğinde başlangıç günlerinden miras kalan çözümlenmemiş sorunlarla karşı karşıyaydı.

DÜŞKÜNLÜK VE ESKİ YOKSULLAR YASASIYLA İLGİLİ ÇAĞDAŞ YAZIN

Acland, *Compulsory Saving Plans* (1786)

Anonim, *Considerations on Several Proposals Lately Made for the Better Maintenance of the Poor.* Bir ekle birlikte. (ikinci baskı, 1752)

Anonim, *A New Plan for the Better Maintenance of the Poor of England* (1784)

(1788'de Suç İşlenmesini Önlemek ve Suçlu Yoksulları Topluma Kazandırmak amacıyla kurulan) Philanthropic Society, *An Address to the Pablic* (1788)

Applegarth, Rob., *A Plea for the Poor* (1790).

Belsham, Will, *Remarks on the Bill for the Better Support and Maintenance of the Poor* (1797)

Bentham, J., *Pauer Management Improed* (1802).

—, *Observation on the Restrictive and Prohibitory Commercial System* (1821)

—, *Observations on the Poor Bill, introduced by the Right Honourable William Pitt*, Şubat 1797'de yazılmış.

Burke, E., *Thoughts and Details on Scarcity* (1795)
Cowe, James, *Religious and Philanthropic Trusts* (1797)
Crupmle, Samuel, M.D., *An Essay on the Best Means of Providing Employment for the People* (1793).
Defoe, Daniel, *Giving Alms no Charity, and Employing the Poor a Griveance to the Nation* (1704)
Dyer, George, *A Dissertation on the Theory and Practice of Benoolence* (1795)
—, *The Complaints of the Poor People of England* (1792)
Eden, *On the Poor* (1797), 3 cilt
Gilbert, Thomas, *Plan for the Better Relief and Employment of the Poor* (1781)
Godwin, William, *Thoughts Occasioned by the Perusal of Dr. Parr's Spiritual Sermon, Preached at the Christ Church April 15, 1800,* Lonrda 1801).
Hampshire, *State of the Poor* (1795)
Hampshire Magistrate (E.Poulter), *Comments on the Poor Bill* (1797)
Howlett, Rev. J., *Examination of Mr. Pitt's Speech* (1796)
James, Isaac, *Providence Displayed* (Londra 1800), s. 20.
Jones, Edw., *The Prevention of Proverty* (1796)
Luson, Hewling, *Inferior Politics; or, Considerations on the Wrechednesm and Profligacy of the Poor* (1786)
M'Farlane, Jonh, D.D., *Enquiries Concerning the Poor* (1782)
Martineau, H., *The Parish* (1833)
—, *The Hamlet* (1833)
—, *The History of The Thirty Year's Peace* (1849), 3 cilt Massie, J., *A Plan... Penitent Prostitutes. Foundling Hospital, Poor and Poor Laws* (1758)
Nasminth, James, D.D., *A Change, Isle of Ely* (1799)
Owen, Robert, *Report to the Committee of the Association for the Relief of the Manufacturing and Labouring Poor* (1818)
Paine, Th., *Agrarian Justice* (1797)
Pew, Rich, *Obserations* (1783).
Pitt, Wm. Morton, *An Address to the Landed Interest of the defic, of Habitation and Fuel for the Use of the Poor* (1797)
Plan of a Public Charity, A (1790), "On Starving", bir skeç Society for Bettering the Conditions of the Poor, *First Report.*
—, *Second Report* (1797)
Ruggles, Tho., *The History of the Poor* (1793), 2 cilt
Sabatier, Wm., Esq., *A Treatise on Proverty* (1797)
Saunders, Robert, *Observations*

Sherer, Rev., J.G., *Present State of the Poor* (1796)
Spitalfields Institution, *Good Meat Soup*, (1799)
Vestry of the United Parishes of St. Giles in the Field, *Criticism of "Bill for the Better Support and Maintenance of the Poor"* (1797)
Suffolk Gentleman, *A Letter on the Poor Rates and the High Price of Provisions* (1795)
Towsend, Wm., *Dissertation on the Poor Laws 1786 by A Well-Wisher of Mankind*
Vancouver, John, *Causes and Production of Poverty* (1796)
Wilson, Rev. Edw., *Observations on the Present State of the Poor* (1795)
Wood, J., *Letter to Sir Wiliam Pulteney* (Pitt tasarısı üzerine) (1797)
Young, Sir. W., *Poor Houses and Work-Houses* (1796)

BAZI YENİ YAKLAŞIMLAR

Ashley, Sir W.J., *An Introduction to English Economic History and Theory* (1931)
Belasco, Ph. S., "John Bellers, 1654-1725", *Economics*, Haziran 1925
—, "The Labour Exchange Idea in the 17th Century", *Ec. J.*, c. 1, s. 275
Blackmore, J.S. and Mellonie, F.C., *Family Endowment and the Birthrate in the Early 19th Century*, c. 1
Clapham, J.H., *Economic History of Modern Britain*, c. 1, 1926
Marshall, Dorothy, "The Old Poor Law, 1662-1795", *The Ec. Hist. Rev.*, c. VIII, 1937-38, s. 38.
Palgrave, *Dictionary of Political Economy*, "Poor Law", 1925.
Webb, S. and B. *English Local Government*, c. 7-9, "Poor Law History", 1927-29
Webb, Sidney, "Social Movements", *C.M.H.*, c. XII, s. 730-65.

7. Bölüme

9. SPEENHAMLAND VE VİYANA

Yazar, Speenhamland'ın ve onun klasik iktisatçılar üzerindeki etkisinin incelenmesiyle ilk kez Büyük Savaş'tan sonra Avusturya'da gelişen çok anlamlı sosyal ve ekonomik durum içinde ilgilenmeye başladı.

Burada, katıksız kapitalist bir ortamda, sosyalist bir belediye ekonomik liberallerin şiddetli saldırılarına hedef olan bir rejim kurmuştu. Kuşkusuz belediyenin uyguladığı müdahaleci politikaların bir kısmı bir piyasa ekonomisinin işleyişiyle bağdaşmaz nitelikteydi, ama yalnızca ekonomik tartışmalar birincil olarak ekonomik değil sosyal nitelikte olan bu konunun bütününü çözümleyemezdi.

Viyana hakkındaki temel gerçekler şunlardı: Büyük Savaşı izleyen on-

beş yılın (1914-1918) büyük bir bölümünde, Avusturya'da işsizlik sigortası kamu fonlarından destekleniyor, böylece düşkünlerevi dışında verilen yardım sınırsız bir biçimde yaygınlaşıyordu; kiralar eski düzeylerinin çok altında dondurulmuş ve Viyana Belediyesi gerekli sermayeyi vergilerden sağlayarak büyük kiralık evler yaptırmıştı. Ücret desteklemeleri yoktu ama, çok büyük düzeyde olmamakla birlikte geniş kapsamlı sosyal hizmetleri ücretlerinin çok fazla düşmesine yol açabilirdi. Yaygın işsizlik sigortası uygulamalarından büyük destek gören gelişmiş bir sendika hareketi bu düşüşü engelliyordu. Ekonomik açıdan sistemin anormalliği açıktı. Kâr getiremeyecek bir düzeyde dondurulmuş kiralar varolan özel girişimcilik sistemiyle, özellikle inşaat sektöründekiyle, çelişki içindeydi. Ayrıca, dönemin başında yoksullaşmış bir ülkede sosyal korumacılık ulusal para dengesinin sağlanmasına engeldi - enflasyonist ve müdahaleci politikalar el ele vermişlerdi.

Sonunda Viyana'da, Speenhamland gibi, katıksız ekonomi tartışmalarından büyük destek gören siyasal güçlerin saldırısı karşısında çöktü. İngiltere'de 1832'de, Avusturya'da 1834'de yer alan siyasal çalkantılar emek piyasasını korumacı müdahalelerden kurtarma amacına yönelikti. Ne İngiliz toprak sahiplerinin köyü ne de işçi sınıfının Viyanası kendilerini çevrelerinden sonsuza dek soyutlayamazlardı.

Gene de iki müdaheleci dönem arasında çok önemli bir fark olduğu açık. 1795'in İngiliz köyünü, ekonomik ilerlemenin, şehir sanayiindeki büyük gelişmenin yol açtığı çözülmeden korumak gerekiyordu; 1918 Viyanasının sanayi işçileri sınıfının ise savaş, yenilgi ve sanayideki karmaşadan kaynaklanan ekonomik gerilemenin etkilerinden korunması gerekiyordu. Sonuç olarak, Speenhamland emek düzeninde bir bunalıma yol açarak yeni bir refah döneminin başlamasını sağladı; Avusturya'da Heimwehr'in zaferi ise ulusal ve sosyal sistemin tümden alt-üst oluşunun bir parçasıydı.

Burada vurgulamak istediğimiz iki tür müdahalenin kültürel ve ahlâkî etkileri arasındaki büyük fark: Speenhamland'ın piyasa ekonomisinin yerleşmesini önleme çabası ve Viyana deniyiminin bu ekonomiyi bütünüyle aşmaya çalışışı. Speenhamland halk için gerçek bir felakete yol açarken, Viyana, Batı tarihinin en şanlı kültürel başarılarından birine ulaştı. 1795 yılı, sanayi işçisi statüsü kazanmaları engellenen emekçi sınıflarının eşi görülmemiş bir alçalışına yol açtı; 1918 gelişmiş bir sanayi işçisi sınıfının koşullarında aynı derecede eşi görülmemiş bir ahlâkî ve entelektüel yükselişi sağladı. Viyana sistemiyle korunan bu işçi sınıfı ekonomik çözülmenin alçaltıcı etkilerine karşı koydu ve hiçbir sanayi toplumunda kitlelerin hiçbir zaman aşamadığı bir düzeye ulaştı.

Bunun konunun ekonomik değil, sosyal yönlerine bağlı olduğu açık. Ama Ortodoks ekonomistler müdahaleciliğin iktisadî yönlerini iyice anlamışlar mıydı? Gerçekte, ekonomik liberaller Viyana rejimini klasik iktisatçıların süpürgesini bekleyen "Yoksullar Yasasının başka bir kötü uygulaması", başka bir "yardım sistemi" olduğunu öne sürüyorlardı. Ama bu düşünürler de Speenhamland'ın yarattığı oldukça sürekli koşullar tarafından yanılgıya sürüklenmiş değil miydiler? Çoğu kez, kendi derin sevgilerinin biçimlenmesine yardım ettiği gelecek konusunda haklıydılar. Ama kendi devirleri konusunda bütünüyle yanlış düşünüyorlardı. Modern araştırmaların onların pratik yargılarının doğruluğu konusunda yaptıkları şöhretin haksız bir şöhret olduğunu kanıtladı. Malthus zamanının ihtiyaçlarını bütünüyle yanlış değerlendirmişti; T.H. Marshall, eğer nüfus fazlası konusunda uyardığı kesimler bunu ciddiye almış olsalardı, "ekonomik ilerleme de daha başlangıcında yok edilmiş olurdu" diyor. Ricardo, ulusal para konusundaki farklı görüşleri de İngiltere Merkez Bankası'nın rolünü de yanlış anlatmış ve para değerinin düşüşünün gerçek nedenlerini anlamamıştı. Bugün artık bu nedenlerin öncelikle siyasal ödemeler ve transfer güçlüklerinden oluştuğunu biliyoruz. Eğer Ricardo'nun *Bullion Report*'unda verdiği öğütler dinlenmiş olsaydı, İngiltere Napolyon Savaşlarında yenilir ve "imparatorluk bugün varolmazdı."

Dolayısıyla Viyana deneyimi ve onun Speenhamland'le olan benzerlikleri, bazılarının klasik iktisatçılara geri dönmelerine yol açarken bazılarında da onlara karşı kuşkular uyandırdı.

8. Bölüme

10. NEDEN WHITBREAD YASASI DEĞİL?

Speenhamland politikasının tek alternatifi, 1795 kışında hazırlanan Whitbread Yasa Tasarısı gibi görünüyordu. Tasarı, 1593 Zanaatkârlar yönetmeliğinin yıllık değerlendirmelerle asgari ücret saptanmasını içerecek biçimde genişletilmesini öneriyordu. Tasarıyı hazırlayan, böyle bir önlemin Elizabeth döneminde kabul edilen ücret saptanması kurallarını koruyacağını ve onu tavan ücret ayarlamalarının yerine taban ücretleri getirerek kırsal kesimde açlığı engelleyeceğini öne sürüyordu. Kuşkusuz tasarı olağanüstü durumun gereklerini karşılayabilirdi. Örneğin yargıçlar Sir Arthur Young'un da hazır bulunduğu bir toplantıda Speenhamland ilkesini de kabul ederlerken, Suffolk üyelerinin Whitbread Tasarısını desteklediklleri gözlemlenmeye değer; uzman olmayanlara iki önlem arasındaki fark o kadar büyük görünmemiş olsa gerek. Bu da şaşırtıcı değil, yüz otuz yıl sonra, Mond Planı (1926) işsizlik fonunu sanayideki ücretleri yükseltmek için kullanmayı önerdiği zaman, halk, hâlâ, işsizlere yar-

dımla çalışanlar için ücret desteklemeleri arasındaki belirleyici ekonomik farkı görüyordu.

Ancak, 1795'teki seçim, asgarî ücretlerle ücret desteklemeleri arasında yapılacak bir seçimdi. İki politika arasındaki farkı en iyi bunlarla 1662 yerleşim yasasının aynı zamanda yürürlükten kalkışı arasındaki ilişkiye değinerek görebiliriz. Bu yasanın yürürlükten kalkışı, ana amacı ücretlerin "kendi düzenlerini bulmalarını" sağlamak olan ulusal bir emek piyasası kurulması olanağı yarattı. Whitbread'in önerdiği gibi 1563 Zanaatkârlar Yönetmeliği yerine 1601 tarihli Yoksullar Yasası'nın uygulamasını genişleterek, köy ileri gelenleri, temelde yalnızca köy düzeyinde ve yalnızca piyasanın işleyişine en az müdahale edecek biçimde paternalizme geri dönüyor, ama *aynı zamanda ücret saptanması mekanizmasını uygulanamaz kılıyorlardı*. Yoksullar Yasasının bu sözde uygulamasının gerçekte Elizabeth Dönemi zorla çalıştırma ilkesinin bütünüyle yıkılması demek olduğu hiçbir zaman açıkça kabul edilmedi.

Speenhamland Yasasını destekleyenler için pragmatik kaygılar büyük önem taşıyordu. Yasa taraftarlarından olabilecek Windsor kilise heyeti üyesi broşürde kesin biçimde laissez-faire yanlısı olduğunu açıklıyordu. "Emek, piyasaya getirilen her şey gibi, her devirde yasal müdahale olmadan kendi fiyatını bulmuştur" diyordu. Bir İngiliz yargıcının, bunun aksine, emeğin hiçbir devirde yasal müdahale olmadan fiyatını bulmadığını söylemesi daha uygun olurdu. Ancak; diye devam ediyordu Kilise Meclisi üyesi Wilson, sayılar ücretlerin mısır fiyatları kadar hızlı yükselmediğini gösteriyor. Dolayısıyla da "yoksullara bir miktar yardım yapılması için bir önlem" öneriyordu. Yardım, erkek, kadın ve bir çocuktan oluşan bir aile için beş şilin tutuyordu. Yazdığı kitapçığın tanıtmalarından birinde şöyle diyordu: "Bu bildirinin özü, geçen mayısın altısında Newbury'de yapılan sulh yargıçları toplantısında önerildi." Sulh yargıçları, bildiğimiz gibi, Kilise Heyeti bünyesinden daha ileri gitmiş ve oy birliğiyle beş şilin altı penilik bir ölçüt kabul edilmişti.

13. Bölüme

11. DİSRAELİ'NİN "İKİ ULUS"U VE BEYAZ OLMAYAN IRKLAR SORUNU

Çeşitli yazarlar, sömürge sorunlarıyla kapitalizmin ilk dönemlerinde ortaya çıkan sorunlar arasındaki benzerlik üzerinde durdular. Ama benzerliği karşıt yönden irdelemeyi başaramadılar, yani yüzyıl önceki İngiltere'nin yoksul sınıflarının durumuna, onları oldukları gibi, devirlerinin kabileleri parçalanmış, alçalmış yerlileri olarak, gösterip durumlarına ışık tutamadılar.

Bu açık benzerliğin gözden kaçmasının nedenleri, özünde ekonomi dışı süreçler olan şeylerin ekonomik yönlerine gereksiz bir önem veren liberal ön yargılara olan inançta yatıyor. Ne bugünün bazı sömürge bölgelerindeki ırk sorunlarıyla ilgili aşağılanma, ne de yüzyıl önce emekçi halkın insanlıktan çıkarılışı, *özünde* ekonomik olgulardı.

a) *Yıkıcı kültür teması öncelikli ekonomik bir olgu değildir.*

L.P. Mair, bugün yerli toplumların çoğunun, bir devrimin şiddet yoluyla getirdiği değişikliklerle karşılaştırılabilecek türden hızlı ve zor yoluyla gerçekleştirilen dönüşümler geçirdiğini söylüyor. Işgalcilerin amaçlarının kesinlikle ekonomik olmasına ve ilkel toplumun çoğu kez ekonomik kurumların yıkılması sonucu çökmesine karşın, açıkça görünen şey *yeni ekonomik kurumların yerli kültür tarafından özümsenememesi* ve sonuçta yerli kültürün, yerine tutarlı bir değerler sistemi kurulmadan çözülmesi.

Batı kurumlarının içerdiği yıkıcı eğilimler arasında en önde geleni, "geniş bir alanda barış". Bu "klan yaşamını, patriarkal otoriteyi, gençlerin askerî eğitimini yıkar, klan veya kabilelerin göç etmesine neredeyse bir engel oluşturur" (Thurnwald, *Black and White in East Africa; The Fabric of a New Civilization*, 1935, s. 394.) "Savaş, yerli yaşama, barış zamanlarında üzücü bir biçimde ortadan kalkan canlılık kazandırır.." "Savaşın ortadan kaldırılması nüfusun azalmasına yol açar.." Savaş zaten çok az can kaybına yol açıyordu, ama yokluğu, canlandırıcı gelenek ve törenlerin yok olmasıyla ve bunun sonucu olarak köy yaşamında tatsız bir cansızlık ve duygusuzlukla özdeşleşir" (F.E. Williams, *Depopulation of the Suan District*, 1933, "Anthropology", Report No: 13, s. 43). Bunu yerlinin geleneksel kültürel çerçevesindeki "şehvetli, canlı, heyecanlı yaşamı" ile karşılaştıralım (Goldenweiser, *Lose Ends*, s. 99.

Goldenweiser'ın deyişiyle, gerçek tehlike, "kültürel bir arada kalmışlık" tehlikesidir (Goldenweiser, *Anthropology*, 1937, s. 429). Bu noktada, hemen hemen, tam görüş birliğine varılıyor, "Eski engeller sarsılıyor ve yeni yönlendirici çizgiler ortaya konulmuyor" (Thurnwald, *Black and White*, s. 111). "Mal biriktirmenin anti-sosyal olarak görüldüğü bir topluluğu korumak ve bunu çağdaş beyaz kültürle bağdaştırmaya çalışmak bağdaşmaz iki kurumsal sistem arasında uyum sağlamaya çalışmaya benzer" (Wissel, M. Mead, *The Changing Culture of an Indian Tribe*, 1932, Giriş yazısı). "Göçmen kültür-taşıyıcıları yerli kültürü yok etmeyi başarabilirler, ama bu kültürün taşıyıcılarını ne ortadan kaldırabilirler, ne de kendi içlerinde asimile edebilirler" (Pitt-Rivers, "The Effect On Native Races of Contact with European Civilization" *Man*, C.XXVII, 1927 içinde). Ya da Lesser'in sanayi uygarlığının başka bir kurbanı üzerine yaptığı

keskin gözlem: "Pawnice olarak oluştukları kültürel olgunluktan, beyaz adamlar olarak kültürel bir çocukluğa düşürüldüler." (*The Pawnee Ghost Dance Hand Game*, s. 44).

Bu ölüler gibi yaşama durumu, kabul edilmiş anlamında, yani bir tarafın öteki taraf zararına çıkar sağlaması anlamında, ekonomik sömürüye bağlı değildir. Ama toprak mülkiyeti, savaş, evlilik gibi her biri önemli sayıda alışkanlık, âdet ve gelenekle ilintili ekonomik koşullara sıkı sıkıya bağlı olduğu açıktır. Batı Afrika'nın nüfusunun geniş alanlara yayıldığı bölgelerine zorla bir para ekonomisi kabul ettirildiğinde, yerlilerin, "kimse onlara satmak üzere bir yiyecek fazlası yetiştirmediği için, üretilmeyen yiyecekleri satın alamamaları" ücretlerin yetersizliği yüzünden değildir (Mair, *An African People in the Twentieeth Century*, 1934, s. 5). Onların kurumları farklı bir değer ölçütü içerir; hem tasarrufa yöneliktirler, hem de piyasa dışı bir mantıkları vardır. "Piyasada mal bolluğu olduğu zaman da, darlık zamanında istedikleri fiyatları isterler, ama bir şey satın alınırken küçücük bir tasarruf yapabilmek için, aynı zamanda büyük masraflar yaparak ve enerji sarfederek, uzak mesafeler katederler." (Mary H. Kingsley, *West African Studies*, s. 339). Ücretlerde bir yükseliş, çoğu kez işten kaçılması sonucunu verir. Tehuantepec'deki Zapotec Yerlilerinin 50 centavos ücret aldıklarında, 25 centavos alırken çalıştıklarının yarısı kadar çalıştıkları söyleniyor. Bu paradoks İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin ilk yıllarında da oldukça yaygındı.

Nüfus oranlarıyla ilgili ekonomik endeksler de ücretlerden daha çok işimize yaramıyor. Goldenweiser, Rivers'in Malinezya üzerine yaptığı ünlü gözlemi, kültürel çöküş içindeki yerlilerin "sıkıntıdan olabilecekleri" gözlemini, destekliyor. Bu bölgede misyoner olarak çalışan F.E. Williams "ölüm oranını etkileyen psikolojik unsurların" kolayca anlaşılabileceğini yazıyor. "Birçok gözlemci, yerlilerin ne kadar şaşırtıcı bir biçimde, kolaylık ve rahatlıkla öldüğüne dikkat çekiyor." "Eski ilgi ve faaliyetlerin kısıtlanması yerlilerin ruhunda ölümcül bir etki yapmışa benziyor. Sonuç, yerlinin direnme gücünün azalması ve herhangi bir hastalığa kolayca teslim olması" (Op. Cit. s. 43). Bunun, ekonomik yokluğun yarattığı baskıyla bir ilgisi yok. "Dolayısıyla çok yüksek bir nüfus artışı, hem kültürel canlılığın hem de kültürel çöküşün bir göstergesi olabilir", (Frank Lorimer, *Observations on the Trend of Indian Population in the United States*, s. 11.)

Kültürel çöküş, yalnızca ekonomik yaşam düzeyiyle ilgili olmayan, kabile toprak mülkiyeti biçimine geri dönüş ya da topluluğun kapitalist piyasa yöntemlerinden soyutlanması gibi sosyal önlemlerle durdurulabilir. John Collier 1942'de, "Kızılderiliyi toprağından ayırmak ölümcül bir darbeydi" diye yazıyor.

1887 Genel Toprak Dağıtımı Yasası, Kızılderilinin toprağını "bireyselleştirdi"; bundan kaynaklanan kültürel çözülme, onun topraklarının üçte birini, yani aşağı-yukarı otuz altı bin dönümünü kaybetmesine neden oldu. 1934'te, Kızılderililerin Yeniden Örgütlenmesi Yasası kabile topraklarını birleştirdi ve *kültürünü canlandırarak* Kızılderili topluluğunu kurtardı.

Afrika için de aynı hikâyeyi duyuyoruz. Sosyal düzen doğrudan doğruya toprak mülkiyeti biçimlerine bağlı olduğu için, bunlar ilgi alanımızın merkezini oluşturuyor. Yüksek vergiler ve rantlar, düşük ücretler gibi ekonomik çatışmalar olarak görünen şeyler hemen hemen her zaman yerlileri geleneksel kültürlerini bırakmaya ve böylece onları piyasa ekonomisi yöntemlerine uyum sağlamaya, yani ücret karşılığı çalışıp piyasa için mal üretmeye zorlamanın üstü örtülü biçimlerini oluşturdular. Bu süreç içinde yerli kabilelerin bazıları ve şehre göçedenler atalarından kalma meziyetlerini yitirip uyuşuk bir kalabalık, "yarı-ehli hayvanlar" durumuna geldiler. Aralarında aylaklar, hırsızlar ve daha önce hiç tanımadıkları, bir kurumdan olanlar, fahişeler bulunuyordu. Durumları her şeyden çok İngiltere'nin 1795-1834 sıralarındaki düşkünleşmiş halkınınkine benziyordu.

b) *Kapitalizmin ilk dönemlerinde emekçi sınıfların insanî alçalışı ekonomik terimlerle ölçülemeyecek sosyal bir afetin sonucuydu.*

Daha 1816'da Robert Owen işçileri için şu gözlemi yapıyordu: "Aldıkları ücret ne olursa olsun çoğu sefil durumda olacaktır.." (*To the British Master Manufacturers*, s. 146). Adam Smith'in topraktan ayrılan işçinin tüm entellektüel ilgisini yitirmesini beklediğini hatırlayabiliriz. M'Farlane da, "halk tabakası arasında yazı ve hesap bilgisinin giderek daha zor bulunur duruma gelmesini" bekliyordu. (*Enquiries Concerning the Poor*, 1782, s. 249-50). Bir nesil sonra Owen işçilerin alçalışını "çocukluklarında ihmal edilmiş olmalarına", "fazla çalışmaya" bağlıyor ve bunun onları "cehalet yüzünden, yüksek ücret kazandıklarında bile bunu iyi bir biçimde kullanamaz" duruma getirdiğini söylüyordu. O, işçilerine düşük ücret ödüyor ve onların statülerini, yapay bir biçimde, bütünüyle yeni bir kültürel çevre yaratarak yükseltiyordu. Halk kitlelerinin kötü alışkanlıkları, genelde yıkıcı kültür temasının alçalttığı yerli halklarınkiyle aynıydı: Müsriflik, fuhuş, hırsızlık, tutumlu olmayış, düzensizlik, düşük verimlilik, kendine-saygı ve direnç yokluğu. Piyasa ekonomisinin yayılması, kırsal toplumun, köy topluluğunun, eski toprak mülkiyeti biçiminin, âdetler ve yaşamı kültürel bir çevrede tutan ölçütlerin geleneksel dokusunu parçalıyordu. Speenhamland'ın koruma çabası durumu yalnızca daha da kötüleştirdi. Daha 1830'lara gelinmeden, halk tabakası bugün Afrika kabilelerinin içinde bulunduğu felaket kadar dört başı mamur bir sosyal felaket

içine düşmüştü. Irkların alçalışıyla sınıfsal alçalma arasındaki benzerliği bir tek zenci sosyolog Charles S. Johnson tersine çevirdi: "Sanayi Devriminin Avrupa'nın diğer taraflarından daha ileri olduğu İngiltere'de müthiş ekonomik değişiklikleri izleyen sosyal keşmekeş yoksul çocukları daha sonra Afrikalı kölelerin düşeceği "eşya parçası" durumuna getirmişti... Çocuklara uygulanan serf sistemini haklı göstermek için öne sürülen fikirler daha sonra köle ticaretini haklı çıkarmak için öne sürülenlerle hemen hemen aynıydı" (Race Relations and Social Change, E. Thompson, *Race Relations and Race Problem*, 1939 içinde, s. 274).

Ek Not

12. YOKSULLAR YASASI VE EMEK DÜZENİ

Henüz Speenhamland sisteminin geniş plandaki sonuçları, kaynakları, etkileri ve aniden ortadan kalkışı incelenmedi. Bununla ilgili birkaç nokta şunlar:

1. *Speenhamland ne ölçüde bir savaş önlemiydi?*

Yalnızca ekonomik bir görüş açısından, Speenhamland çoğu kez denildiği gibi bir savaş önlemi olamaz. O devirde yaşayanlar, ücretlerin konumuyla savaş durumu arasında pek bir bağ kurmuyorlardı. Ücretlerde gözle görülür bir yükselme olduğu durumlarda, *bu, savaştan önce başlamıştı*. Arthur Young'ın 1795'te kötü mahsulün tahıl fiyatı üzerindeki etkilerini belirlemek için yazdığı *Circular Letter* (Anket Mektubu) şu soruyu (IV. nokta) içeriyordu: "Bir önceki döneme göre tarım işçilerinin ücretlerindeki yükseliş (eğer varsa) ne kadardı?" Tipik bir biçimde, anketi dolduranlar "bir önceki dönemden" kesin olarak ne kastedildiğini anlamamışlardı. Göndermeler üçle elli yıl arasında değişiyordu. Aralarında şu zaman dilimleri vardı:

3	yıl	J.Boys, s. 97
3-4	"	J.Boys, s. 90.
10	"	Shropshire, Middlesex, Cambridgeshire'dan gelen raporlar.
10-15	"	Sussex ve Hampshire
10-15	"	E. Harris
20	"	J.Boys, s. 86
30-40	"	William Pitt
50	"	Rahip S. Howlett

Kimse, dönemi, Şubat 1793'te başlayan Fransız Savaşı'nın süresi olan iki yıl olarak belirlememişti. Aslında, ankete cevap verenler arasında savaşın sözünü eden bile olmamıştı.

Bu arada, işsizliğe yol açan kötü mahsul ve kötü hava koşullarına bağlı düşkünlük artışına karşı genel olarak alınan önlemler şunlardan oluşuyordu: 1) Yerel düzeyde iane ve bedava veya düşük fiyatlı yiyecek ve yakacak dağıtımı; 2) Iş olanakları yaratılması. Ücretler genel olarak etkilenmiyordu; 1788-89'da, benzer bir olağanüstü durumda, ek istihdam yerel düzeyde, normalden daha düşük ücretlerle sağlanmıştı. (Karşılaştır, S.Harvey, "Worcestershire", *Ann, Of Agr.*, 1789, V. XII içinde, s. 132. Ayrıca E. Holmes, "Cruckton", aynı yerde, s. 196).

Gene de, haklı olarak savaşın Speenhamland önlemi üzerinde hiç olmazsa dolaylı bir etkisi olduğu varsayılır. Aslında, hızla yayılan piyasa sisteminin iki zayıflığı savaş tarafından belirginleştirildi ve Speenhamland'ın doğduğu ortamı yarattı: 1) Tahıl fiyatlarının dalgalanma eğilimi; 2) Ayaklanmaların bu dalgalanmalar üzerindeki çok muzır etkileri. Yalnızca çok kısa bir süre önce serbest bırakılmış olan tahıl piyasasının savaşın yarattığı gerilime ve ambargo tehditlerine dayanması beklenemezdi. Tahıl piyasası artık, kötü haberci olarak önem kazanan ayaklanma alışkanlığının yol açtığı paniğe karşı bir önlem de oluşturamazdı. Sözde düzenleyici sistem içinde, merkezî yetkililer, "düzenli ayaklanma"yı yumuşak bir biçimde ele alınması gereken yerel kıtlığın bir göstergesi olarak görmüşlerdi; şimdi ise bu, kıtlığın bir *nedeni* ve genelde topluluğa, aynı zamanda da yoksulların kendilerine karşı bir tehlike olarak itham ediliyordu. Arthur Young, "yiyecek fiyatlarının yükselmesi durumunda çıkacak ayaklanmaların sonuçları" ile ilgili bir uyarı yayınlamış ve Hannah More "The Riot, or Half a loaf is Better than ne Bread" ("Ayaklanma, ya da yarım somun ekmeksiz kalmaktan iyidir" - "Bir zamanlar bir kunduracı vardı" adlı şarkının melodisiyle söylenecek) adlı didaktik şiirinde, Young'ınkilere benzer görüşleri yaymaya yardım etmişti. More'un ev kadınlarına cevabı, yalnızca Young'ın aşağıdaki hayalî konuşmayla belirttiğinin kafiyeli biçimiyledi: "Açlıktan ölünceye kadar susalım mı? 'Tabii ki hayır, şikâyet etmelisiniz; ama şikâyetleriniz ve eylemleriniz sorunları daha da kötüleştirmeyecek türden olmalı'." Young, "Ayaklanmalar olmadığı sürece", en ufak bir açlık tehlikesiyle bile karşılaşılmayacağında ısrar ediyordu. Tahıl arzı paniğe karşı çok duyarlı olduğundan, kaygılarında pek haksız sayılmazdı. Ayrıca, Fransız Devrimi düzenli gösterilere bile tehdit edici bir anlam yüklemişti. Ücretlerin yükselmesi korkusu, kuşkusuz Speenhamland'ın ekonomik nedenini oluşturmakla birlikte, durumun yol açabileceği sonuçlar ekonomik olmaktan çok sosyal ve siyasal nitelikteydi.

2. *Sir Andrew Young ve Yerleşim Yasasının yürürlükten kalkışı.*

Iki çok etkili Yoksullar Yasası önlemi 1795 tarihli: Speenhamland ve "Kilise yetki alanına bağlı serfliğin" ortadan kalkışı. Bunun yalnızca bir

rastlantı olduğuna inanmak güç. Emeğin hareketliliği üzerindeki etkileri bir noktaya kadar karşıt etkilerdi. İkinci önlem, emekçi için iş bulmak üzere dolaşmayı daha çekici kılarken, birincisi bunu daha az zorunlu bir duruma getiriyordu. Göçle ilgili çalışmalarda geçen "çekiş" ve "itiş" gibi kullanışlı terimlerle, varış noktasının "çekişi" artarken, doğum yeri olan köyün "itişi" azalmıştı. Dolayısıyla, 1622 tarihli yasanın değişmesiyle doğan kırsal alanlardaki geniş çaplı nüfus düzensizliği, Speenhamland tarafından kesin olarak azaltılmıştı. Yoksullar Yasasının uygulanması açısından iki önlem birbirini bütünlüyordu. Çünkü 1662 Yasasındaki gevşeklik yasanın önlemeye çalıştığı bir riski, "daha iyi" kilise bölgelerinin yoksullar tarafından istilası tehlikesini, içeriyordu. Speenhamland olmasaydı, bu gerçekleşebilirdi. O dönemde yaşayanlar bu bağlantının üzerinde durmadılar. Eğer 1662 Yasasının bile kamuoyunda tartışılmadığı hatırlanırsa, bunun pek de şaşırtıcı olmadığı görülür. Ama iki önlemi iki kez birlikte desteklemiş olan Sir William Young'ın aklında ilişkinin kesin olması gerekiyor. Young 1795'te Yerleşim Yasasında değişiklik yapılmasını savunmuştu; aynı zamanda, Speenhamland ilkesini yasalaştıran 1796 tasarısına da ön ayak oluyordu. Daha önce bir kez daha, 1788'de, aynı iki önlemi başarısızca desteklemişti. Yerleşim Yasasının yürürlükten kaldırılmasını hemen hemen 1795'te kullandığı terimlerin aynılarını kullanarak önermiş, aynı zamanda da üçte ikisi işveren tarafından üçte biri de vergilerden ödenecek geçimlik bir ücret belirlemesi önerisini içer. n bir yoksullara yardım önlemini desteklemişti (Nicholson, *History of the Poor Laws*, C. II). Ancak, bu ilkelerin geçerlilik kazanabilmesi için Fransa Savaşı ve bir kötü mahsul daha gerekti.

3. *Şehirlerdeki ücretlerin kırsal topluluk üzerindeki etkileri.*

Şehrin çekişi kırsal ücretlerin yükselmesine yol açarken, bir yandan da kırsal kesimdeki tarım işçisi fazlasını eritme eğilimindeydi. Bu yakından ilintili iki beladan ikincisi daha önemliydi. İlkbaharda ve Ekimde boş kış aylarından daha fazla emeğe ihtiyaç duyan tarım sektörü için yeterli bir emek fazlası canalıcı bir önem taşıyordu. Organik yapıya sahip geleneksel bir toplumda böyle bir emek fazlasının varlığı yalnızca ücret düzeyiyle değil, halkın yoksul kesimlerinin statüsünü belirleyen kurumsal çevreyle ilgilidir. Bildiğimiz bütün toplumlarda, tarım işçilerini talebin yüksek olduğu dönemlerde işverenin elinin altında bulundurmak üzere yapılmış yasal veya geleneksel düzenlemelere rastlıyoruz.

Bir kez statü (status) yerini sözleşmeye (contractus) bıraktığında, şehirdeki ücret yükselişlerinin kırsal kesimde yarattığı durumun kilit noktası burada bulunuyor. Sanayi Devriminden önce kırsal kesimde önemli bir emek fazlası bulunuyordu: İnsanları kışın meşgul edip onu ve karısı-

nı ilkbahar ve sonbaharda tarlada çalışmak üzere hazır bulunduran ev sanayii vardı. Yoksulları kilise alanında, neredeyse serf durumunda tutup böylece bölgedeki çiftlik sahiplerine bağımlı kılan Yerleşim Yasası vardı. Yoksullar Yasası çerçevesinde, yerleşik emekçiyi uyumlu bir işçi durumuna getiren işe yerleştirme, değişik yerlerde zorunlu çalışma sistemleri gibi önlemler vardı. Çeşitli Sanayi Bürosu yönetmeliklerine göre bir dilenci yalnızca fazla gürültü çıkarmadan değil, düpedüz gizlice, acımasız bir biçimde cezalandırılabiliyordu; bazı durumlarda, eğer gündüz zorla evine girme hakkına sahip yetkililer bir yoksulun "ihtiyaç içinde olduğuna ve yardım edilmesi gerektiğine" karar vermişlerse, yardım isteyen biri vesayet altına alınıp düşkünlerevine götürebiliyordu (31 Geo. III. C. 78). Bu evlerdeki ölüm oranları tüyler ürperticiydi. Buna, kuzeydeki, ücretleri aynî olarak ödenen ve istenildiği zaman tarlada çalıştırılabilen rençberlerin durumuyla, bölgeye bağlı kulübelerin ve yoksulların sallantılı toprak mülkiyeti biçimlerinin yanında yer alan birçok bağımlılık türü de eklendiğinde, kırsal kesimdeki işverenlerin elinin altında bulunan uysal işçiler ordusunun boyutları görülebilir. Dolayısıyla ücret konusunda bağımsız olarak, yeterli bir tarım işçisi fazlası bulundurma konusu da vardı. Bu iki konunun görece önemi çeşitli dönemlerde değişebiliyordu. Speenhamland uygulaması çiftçilerin ücretlerin yükselmesinden korkmalarıyla yakından ilintiliydi. Tarımdaki bunalımın son yıllarında (1815'ten sonra) yardım sisteminin hızla yayılması da büyük bir olasılıkla aynı nedenden kaynaklanıyordu. Ama, otuzlu yılların başında tarım topluluğunun neredeyse tam bir görüş birliği içinde yardım sisteminin yerinde kalması için ısrar etmesi, ücretlerinin yükselmesinden korkmalarına değil, el altında gerekli miktarda emek gücü bulundurma kaygılarına bağlıydı. Ancak, bu kaygının hiçbir dönemde, özellikle ortalama tahıl fiyatlarının hızla artarak emek fiyatındaki yükselişi fazlasıyla aştığı uzun süren görülmemiş bolluk döneminde (1792-1813), bütünüyle ortadan kaybolmamış olması gerek. Ücretler değil, emek arzı Speenhamland'ın ardındaki hiç yok olmayan temel kaygıydı.

Ücret yükselişlerinin daha geniş bir emek arzı yaratacağı düşünüldüğünde, bu iki amaç arasında ayrım yapmaya kalkışmak yapay görünebilir. Ancak bazı durumlarda, çiftçi için bu iki kaygının hangisinin daha önemli olduğunu gösteren kesin kanıtlar var.

İlk olarak, bölgede yerleşmiş yoksulların durumunda bile, toprak sahipleri herhangi bir başka alanda ortaya çıkan ve mevsimlik tarım işleri için işçi bulunmasını güçleştiren istihdam biçimlerine şiddetle karşıydılar. 1834 raporuna tanık olanlardan biri, bölgede yerleşmiş yoksulları "bazı yoksulların, ailelerine kilise bakarken, balık tutmaya gidip haftada

bir pound bile kazanabilmekle" suçluyordu. "Bu yüzden cezaevine gönderilseler bile, çıktıktan sonra gene iyi kazanç sağlayan işler yapabildikleri sürece buna aldırmıyorlar..." (s. 33). Aynı tanığın yakınlığı gibi, "çiftçilerin ilkbahar ve Ekim ayı işleri için yeterli işçi bulamamalarının nedeni bu" (*Henry Stuart's Report*, App-A, Pt. 1, s. 334).

İkinci olarak, ortada toprak dağıtımı gibi can alıcı bir sorun vardı. Çiftçiler, bir adam ve ailesini yardım almaktan kurtarmakta hiçbir şeyin kendine ait bir toprak parçası kadar etkin olamayacağında görüş birliği içindeydiler. Gene de, vergi yükleri bile, onları bölgedeki yoksulların geçici çiftlik işlerine olan bağımlılığını azaltabilecek herhangi bir toprak dağıtımı biçimini onaylamaya razı edememişti.

Bu nokta dikkate değer. Daha 1833'ten önce, çiftçi topluluğu duygulara yer vermeksizin Speenhamland'ı destekliyordu. Yoksullar Yasası Komisyonu Raporundan alınan bazı bölümlere göre: Yardım Sistemi, "ucuz emek, çabuk kaldırılan harman" demekti (Power). "Yardım sistemi olmadan çiftçilerin toprağı işlemeyi sürdürebilmeleri olanaksızdı" (Cowell). "Çiftçiler, adamlarının yoksul hesabından para almalarından hoşlanıyorlar" (S. Mann.) "Özellikle büyük çiftçilerin onların (vergilerin) düşürülmesini istediklerini sanmıyorum. Vergiler olduğu gibi kaldıkları sürece, istedikleri fazladan kol gücünü bulabilir, yağmur başladığında da onları kilisiye geri verebilirler.." (Çiftçi tanıklarından biri). Kilise heyetindekiler, "emeği kilise yardımından bağımsız kılacak her türlü önleme karşıydılar; yardım, emeği kilise yetki alanında tutuyor ve acil işler için her zaman elleri altında bulunduruyordu." "Yüksek ücretler ve özgür emekçilerle başa çıkamayacaklarını" söylüyorlardı (Pringle). Yoksullara bir toprak parçası vererek onlara bağımsızlık kazandıracak her türlü önleme şiddetle karşı koydular. Onları düşkünlükten kurtarıp düzgün bağımsızlık kazanmalarına ve tarım sektörünün ihtiyacı olan işsizler ordusu saflarından ayrılmalarına yol açacaktı. Toprak dağıtımı taraflarından Majendie, aşağı-yukarı bir dönümlük parseller öneriyordu; bunu aşan önerilerin başarı umudu olmadığını düşünüyordu, çünkü "toprak sahipleri emekçilerin bağımsız olmasından korkuyorlardı." Power, toprak dağıtımının başka bir destekleyicisi, bunu onaylıyordu. "Genel olarak çiftçiler arazilerinin böyle azalmasından hoşnut değiller; gübre getirmek için daha uzağa gitmeleri gerekiyor, üstelik işçilerinin bağımsızlığının artmasına karşılar." Okeden, 1/4 dönümlük toprak parçaları önerdi. Çünkü "bu, ev sanayiinde çalışan her aile tarafından tam faliyet halinde kullanılan çıkrık ve öreke, mekik ve örgü şişi kadar zaman alacaktı!"

Bu, çiftçi topluluğu açısından, yardım sisteminin, bölgedeki yoksullardan oluşan kullanıma hazır bir emek fazlası bulundurmak olan gerçek

işlevi hakkında kuşkuya yer bırakmıyor. Böylece Speenhamland kırsal kesimde bir nüfus fazlası varmış izlenimini yarattı, oysa gerçekte böyle bir şey yoktu.

4. *Sanayi şehirlerinde yardım sistemi.*

Speenhamland öncelikle kırsal kesimde sefaleti azaltmak için düşünülmüş bir önlemdi. Bu onun köylerle sınırlı olduğu anlamına gelmiyordu, çünkü piyasa şehirleri de kırsal kesimin bir parçasıydılar. Daha otuzlu yılların başından önce tipik bir Speenhamland bölgesinde, şehirlerin çoğu yardım sistemi uyguluyorlardı. Örneğin, nüfus fazlası açısından "iyi" olarak sınıflanan Hereford bölgesinde, altı şehrin altısında Speenhamland yöntemleri kullanılırken, "kötü" Sussex bölgesinde oniki şehirden en dar anlamında Speenhamland yöntemi kullanan dokuz, kullanmayan üç şehir vardı.

Doğal olarak Kuzey ve Kuzey Batının sanayi şehirlerinde durum farklıydı. 1834'e kadar sanayi şehirlerinde bağımlı yoksulların sayısı, kırsal kesimdekinden önemli ölçüde daha düşüktü. Kırsal kesimde, 1795'ten önce bile, fabrikaların yakınlığı düşkünlerin sayısını epeyce artırabiliyordu. 1789'da Rahip John Hawlett, çok inandırıcı bir biçimde, "gerçekler bunun tam tersiyken, büyük şehirlerde ve kalabalık sanayi yörelerinde yoksulların oranının kilise yetki alanlarındakinden daha fazla olduğu yolundaki yaygın yanlışa" karşı çıkıyordu (*Annals of Agriculture*, v. XI s. 6, 1789).

Sanayi şehirlerindeki durumun ne olduğu ne yazık-ki tam olarak bilinmiyor. Yoksullar Yasası Komisyonu üyeleri, Speenhamland yöntemlerinin sanayi şehirlerine yayılması gibi sözde çok yakın bir tehlikeden dolayı huzursuz görünüyorlardı. Bundan "en az Kuzey bölgelerinin etkinlendiği" görülüyor, ama gene de "şehirlerde bile ciddi boyutlarda var olduğu" söyleniyordu. Gerçekler bunu pek desteklemiyor. Doğru, Manchester ve Oldham'de sağlıklı ve işgüç sahibi insanlara yardım verildiği oluyordu. Henderson'un yazdığına göre, Preston'da Yardım Vergisi ödeyenlerin toplantısında, "haftalık ücreti bir sterlinden 18 şiline düştüğü için kiliseye sığınan" bir düşkün konuşmuştu. Salford, Padiham ve Ulverston belediyeleri de "düzenli biçimde" ücret desteklemeleri uygulayan belediyeler olarak sınıflandırılıyorlardı; dokumacılar ve yün eğirenler için Wigen da böyleydi. Nottingham'da çoraplar, hem maliyetin altında satılıyor hem de üreticiye kâr getiriyorlardı, bunun vergilerden ödenen ücret desteklemelerine bağlı olduğu açıktı. Preston hakkındaki raporunda Henderson, daha o zamandan "bu zararlı sistemin özel çıkar gruplarının desteğini sağlayarak içeri sızdığını" görür gibi oluyordu. Yoksullar Yasası Komisyonu üyelerine göre, sistemin şehirlerde daha az yaygın olması "sanayici kapitalistlerin vergi ödeyenlere oranla daha az sayıda ol-

malarına ve bu yüzden kilise heyetinde kırsal kesimdeki çiftçiler kadar etkili olamamalarına" bağlıydı.

Bu ancak kısa dönemdeki durumu yansıtıyor olabilir, uzun dönemde sanayici işverenlerin yardım sisteminin yaygınlaşmasına karşı çıkmaları için çeşitli nedenler olabilirdi.

Bunlardan biri, düşkünlerin etkin olmamalarıydı. Pamuk Sanayii temelde parça başına çalışmaya, ya da o zamanki adıyla götürüye, dayanıyordu. Tarımda bile, "kilisenin görevlendirdiği verimsiz, düşük kaliteli işçiler" o kadar kötü çalışıyorlardı ki, "götürü işinde 4-5 tanesi bir kişinin yerini ancak tutuyordu" (Select Committee on Labourers' Wages, C. 4, H, VI, 1824, s. 4). Yoksullar Yasası Komisyonu Raporu, parça başına işin, Speenhamland yönteminin "sanayi işçisinin etkinliğini düşürmeden" kullanılmasını sağlayabileceğini belirtiyordu; böylece, sanayici "gerçekten ucuz emek elde edebilirdi". Bundan çıkan sonuç, tarım işçisinin düşük ücretlerinin mutlaka ucuz emek anlamına gelmediği, çünkü işçinin düşük verimliliğinin işverenin ödediği düşük ücretten daha önemli olabileceğiydi.

Girişimcinin Speenhamland'e karşı çıkışındaki diğer bir unsur, ücret desteklemelerine bağlı olarak çok daha düşük emek maliyetiyle üretim yapabilecek rakiplerin yarattığı tehlikeydi. Bu tehlike sınırsız bir piyasa için üretim yapan çiftçiyi etkilemiyor, ama şehirdeki fabrika sahibini çok rahatsız ediyordu. Komisyon raporu "Macclesfield'deki bir sanayicinin, Essex'te Yoksullar Yasasının kötü uygulanışı yüzünden iflas edebileceğini" öne sürüyordu. William Cunningham'a göre, 1834 Yasasının önemi Yoksullar Yasasının uygulanışı üzerindeki "millileştirici" etkisinde dolayısıyla ulusal piyasaların gelişmesini güçleştiren önemli bir engeli ortadan kaldırmasında yatıyordu.

Speenhamland'a üçüncü bir karşı çıkış nedeni, belki de kapitalist çevrelerde en fazla ağırlık taşıyan neden, önlemin "geniş, atıl emek fazlası kitlesini" şehirlerdeki emek piyasasının dışında tutma eğilimiydi (Redford). Yirmili yılların sonunda şehirlerdeki sanayicilerin emek talebi çok yüksekti; Doherty'nin işçi sendikaları geniş çapta huzursuzluğa yol açmıştı; bu, İngiltere'nin gördüğü en büyük grevlere ve lokavtlara yol açan Owenci hareketin başlangıcıydı.

Dolayısıyla, işverenlerin açısından üç güçlü neden uzun dönemde Speenhamland'ın karşısında yer alıyordu: Emeğin verimliliği üzerindeki olumsuz etkisi, ülkenin çeşitli bölgeleri arasındakiler türünden maliyet farkları yaratma etkisi, kırsal kesimde "durağan emek birikintileri" (Webb) oluşturarak şehirdeki işçilerin elindeki tekelci gücü artırması. Bu koşullardan hiçbiri tek tek işverenler için, hatta yerel işveren grupları

için fazla önem taşımıyordu. Emeğin düşük maliyetinin yalnızca kâr getirmekte değil, başka şehirlerdeki sanayicilerle rekabette sağladığı üstünlükler karşısında kolayca bir kenara atılabilirlerdi. Ancak, zaman içinde ayrı ayrı işverenlere veya işveren gruplarına yarar sağlayan şeyin, toplu halde hepsinin zararına olduğu anlaşıldığında, bir sınıf olarak *girişimciler* çok başka bir tavır alacaklardı. Aslında Speenhamland'e karşı tavrın güçlenmesine ve ulusal düzeyde bir reforma yol açan, otuzlu yılların başında yardım sisteminin, daraltılmış bir biçimde bile olsa, Kuzeyin sanayi şehirlerine yayılmasıydı.

Kanıtlar, özellikle ekonomik faaliyetin şiddetli dalgalanmalarıyla başedebilmek amacıyla, şehirlerde bir işsizler ordusu yaratılmasına yönelik az-çok bilinçli bir politikanın varlığını gösteriyor. Bu alanda şehirler ve kırsal kesim arasında büyük bir fark yoktu. Köy yetkilileri yüksek vergileri yüksek ücretlere tercih ettikleri gibi, şehirdeki yetkililer de, göçmen düşkünlerin yerleşim bölgelerine geri gönderilmelerini hiç istemiyorlardı. Kırsal kesimdeki işverenlerle şehirdekiler arasında gizli işsizler ordusundan alınacak pay konusunda bir çeşit rekabet vardı. Artan vergiler pahasına gizli işsizler ordusunu genişletmek, ancak kırklı yılların ortasındaki uzun süreli ve şiddetli bunalım sırasında akıllıca bir yöntem olmaktan çıktı. O zaman bile, kırsal kesimdeki işverenlerle şehirdekiler aynı biçimde davrandılar: Yoksulları sanayi şehirlerinin dışına çıkarmak için büyük çapta bir hareket başladı ve bu toprak sahiplerinin "köyü temizleme"hareketiyle birlikte yer aldı. İki durumda da amaç, bölgede yerleşmiş yoksulların sayısını azaltmaktı (Karşılaştır, Redford, s. 11).

5. Şehrin kırsal kesime göre taşıdığı öncelik.

Bizim varsayımımıza göre, Speenhamland şehirlerdeki yükselen ücret düzeyinin oluşturduğu tehdide karşı kırsal kesimin giriştiği bir kendini koruma hareketiydi. Bu ekonomik dalgalanmalar konusunda, şehrin kırsal kesime göre taşıdığı öncelikle ilgili hiç olmazsa bir örnek için -1837-45 bunalımı örneği için- durumunun bu olduğu gösterilebilir. 1847'de yapılan dikkatli bir istatistik çalışması, bunalımın Kuzey-Batıdaki sanayi şehirlerinde tarım bölgelerine yayıldığını ve bu bölgelerde düzelmenin şehirlerden çok sonra yer aldığını gösteriyor. Sayılara göre, "ilk önce sanayi bölgelerinde duyulan baskılar, en son tarım bölgelerinde ortadan kalkmışlardı." Araştırmada, sanayi bölgelerini 201,000 nüfusla (584 Yoksullar Yasası Birliği içinde) Lancashire ve Yorkshire'da West Riding temsil ediyorlardı; tarım bölgelerini ise, 208.000 nüfusla (584 Yoksullar Yasası birliği) Northumberland, Norfolk, Suffolk, Cambridgeshire, Buchs. Herts, Berks, Witts, ve Devon oluşturuyordu. Sanayi bölgelerinde ekonomik düzelme 1842'de, düşkünlüğün yüzde 29.37'den yüzde 16.72'ye

düşmesiyle başladı. Bunun 1843'te yüzde 29.80, 1844'te yüzde 15.16 ve 1845'te yüzde 12.24 oranındaki kesin düşüşler izledi. Bu gelişmelerin aksine, tarım bölgelerinde ekonomik durumun düzelmesi yalnızca 1845'te yüzde 9.08 oranında bir düşüşle başladı. İki durumda da, kişi başına Yoksullar Yasası harcamaları bulunmuş, nüfus da her bölge ve her yıl için ayrı ayrı hesaplanmıştı (J.T. Danson, "Condition of the People of the U.K., 1839-1847," *Journ of Stat, Soc.*, s. XI, s. 101, 1848).

6. *Kırsal kesimde nüfusun azalması ve nüfus fazlası.*

İngiltere, Avrupa'nın şehirler ve köyler için ortak bir iş yönetmeliğine sahip tek ülkesiydi. 1563 ve 1662 Yasaları türünden yasalar hem şehirlerdeki hem de köylerdeki kilise bölgeleri için geçerliydi ve Sulh Yargıçları yasayı bütün ülkede aynı biçimde uyguluyorlardı. Bu, hem kırsal kesimde erken dönemde başlayan sanayileşmeye, hem de şehirlerde bunu izleyen sanayileşmeye bağlıydı. Sonuç olarak, şehir ve köylerdeki iş düzeni arasında Kıta Avrupası'nda olduğu gibi bir farklılaşma yoktu. Emeğin köyle şehir ve şehirle köy arasında gidip gelmekte gösterdiği şaşırtıcı kolaylığı açıklayan da bu. Dolayısıyla, Avrupa demagojisinin iki olumsuz yönü -köyden şehre göçlerle kırsal kesimdeki ani nüfus azalması ve bu göç süresinin geri dönüşü olmayan niteliği, dolayısıyla şehirde çalışmaya başlayanların köklerinden kopuşu- engellenmiş oluyordu. *Landflucht*, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Orta Avrupa'daki tarım toplulukları için bir kabus oluşturan bu tarım nüfusu azalması felâketine verilen addı. Bunun yerine İngiltere'de halkın şehirde ve köyde istihdam arasında gidip geldiğini görüyoruz. Halk neredeyse havada asılı kalmış gibiydi, bu durum iç göç hareketini izlemeyi olanaksız kılıyor, hiç olmazsa çok güçleştiriyordu. Ayrıca, ülkenin her tarafta yayılmış limanlarıyla sahip olduğu yapı ve bu yapının uzak bölgelere göçü bir anlamda gereksiz kıldığı düşünülürse, Yoksullar Yasası uygulamasının, ulusal iş düzeni gereklerine kolayca uyabilmesi anlaşılabilir. Kırsal alanda kilise, çoğu kez yakın şehirlerden birinde çalışan, dolayısıyla bölgede yerleşmiş olmayan düşkünlere de yardım sağlıyor ve bu yardımı oturdukları yere gönderiyordu; öte yandan, sanayi şehirleri, şehirde yerleşmemiş yoksullara yardım sağlıyorlardı. Şehirlerdeki yetkililerin giriştiği, 1841-1843 dönemindekiler türünden, kitle halinde şehir dışına çıkarma hareketlerine çok istisnai olarak rastlanıyordu. Redford'a göre, o dönemde Kuzeyin sanayi şehirleri dışına çıkarılan 12,628 yoksuldan yalnızca yüzde 1'i dokuz tarım bölgesinden birinde mesken sahibiydiler. Danson'ın 1848'de seçtiği dokuz "tipik tarım bölgesi"nin yerine Redford'un bölgeleri konulduğunda, sonuç, pek az değişerek, yüzde 1'den yüzde 1.3'e çıkıyor. Redford'un göstermiş olduğu gibi, uzak mesafeler arası göçe, çok az rastlanı-

yordu ve işsizler ordusunun büyük bir bölümü köyler ve şehirlerdeki liberal yardım yöntemleriyle işverenlerin ellerinin altında tutuluyordu. Bu koşullar altında, bir yandan Lancashire sanayicileri yüksek talep durumlarında çok sayıda İrlandalı işçi getirtmek durumunda kalırlarken ve çiftçiler köy düşkünleri şehre göçetmekte serbest bırakılırlarsa mahsulü zamanında kaldıramayacaklarından korkarlarken, bir yandan da, hem şehirlerde hem kırsal kesimlerde eş anlı bir nüfus fazlası olması hiç şaşırtıcı değil.

Politika Dizisi

Norbert Elias

Uygarlık Süreci

CİLT 1

Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler

Batılı Dünyevi Üst Tabakaların
Davranışlarındaki Değişmeler

ÇEVİREN ENDER ATEŞMAN / 344 SAYFA

Uygarlık Süreci

CİLT 2

Sosyo-Oluşumsal ve Psiko-Oluşumsal İncelemeler

Toplumun Değişimleri;
Bir Uygarlaşma Teorisi İçin Taslak

ÇEVİREN EROL ÖZBEK / 448 SAYFA

Jürgen Habermas

Kamusallığın Yapısal Dönüşümü

ÇEVİREN TANIL BORA - MİTHAT SANCAR / 414 SAYFA

Politika Dizisi

Hannah Arendt

İnsanlık Durumu
ÇEVİREN BAHADIR SİNA ŞENER / 461 SAYFA

Geçmişle Gelecek Arasında
ÇEVİREN BAHADIR SİNA ŞENER / 319 SAYFA

Totalitarizmin Kaynakları 1
Antisemitizm
ÇEVİREN BAHADIR SİNA ŞENER / 219 SAYFA

Totalitarizmin Kaynakları 2
Emperyalizm
ÇEVİREN BAHADIR SİNA ŞENER / 315 SAYFA

Şiddet Üzerine
ÇEVİREN BÜLENT PEKER / 104 SAYFA

Politika Dizisi

Perry Anderson

Tarihten Siyasete Eleştiri Yazıları
ÇEVİREN SİMTEN COŞAR / 509 SAYFA

Ulrich Beck

Siyasallığın İcadı
ÇEVİREN NİHAT ÜLNER / 272 SAYFA

Josephine Donovan

Feminist Teori
ÇEVİREN AKSU BORA / 396 SAYFA

Helmut Dubiel

Yeni Muhafazakârlık Nedir?
ÇEVİREN EROL ÖZBEK / 166 SAYFA

Politika Dizisi

Seyla Benhabib

Eleştiri, Norm ve Ütopya
ÇEVİREN İSMET TEKEREK / 470 SAYFA

Marshall Berman

Marksizmle Maceram
ÇEVİREN AYLİN ÜLÇER / 315 SAYFA

Partha Chatterjee

Mağdurların Siyaseti
ÇEVİREN VEYSAL FIRAT BOZÇALI / 224 SAYFA

Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası
ÇEVİREN SAMİ OĞUZ / 311 SAYFA

İlk kez 1944'te "vahşi kapitalizm"in kalesi Amerika'da yayımlanan *Büyük Dönüşüm* şu cümleyle başlar: "Ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı çöktü." Karl Polanyi'nin çöktüğünü ilan ettiği ondokuzuncu yüzyıl uygarlığının can damarı ve temel biçimlendiricisi, kendi kurallarına göre işleyen piyasaydı; emek, toprak ve parayı metalar haline getiren ve insan toplumlarını uluslararası düzeyde eşi görülmemiş bir kurumsal tekdüzeleşme içinde kendine kayıtsız şartsız bağımlı kılan piyasa sistemi...: Polanyi'ye göre çöküş kaçınılmazdı, çünkü kendi kurallarına göre işleyen piyasa sistemi, insan toplumuyla bağdaşması imkânsız bir şeydi. *Büyük Dönüşüm*, bu bağdaşmazlığın ve kaçınılmaz çöküşün hikâyesi. Yani hem ekonomik liberalizmin hem de ona karşı kaçınılmaz alternatifler olarak ortaya çıkan faşizm ve sosyalizmin hikâyesi... *Büyük Dönüşüm*'ün '80'lerde, yani Polanyi'nin "insan doğasına aykırı" dediği piyasa toplumunun, insanlık tarihinin son aşaması olarak bütün dünyaya dayatıldığı, ekonomik liberalizmi eleştirmeye kalkanların geri kafalı cahiller ile korumacılık önlemlerinin sağladığı rantları elden kaçırmamaya çalışan çıkar gruplarıyla onlara hizmet eden popülist politikacılar olarak görüldüğü, sosyalizmden ise neredeyse bütünüyle ümit kesildiği bir dönemde gündeme gelmesi ayrıca kayda değer.

Ayşe Buğra

İLETİŞİM 667

POLİTİKA 35